

METSZETEK

A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének

online társadalomtudományi folyóirata

2014/1. szám

KÖZELKÉP tanulmányok

KEZDŐKÖR hallgatók és doktoranduszok munkái

NYITOTT SZEMMEL recenziók

SZERZŐINK

A. Gergely András
Balogh Péter
Bánfalvi Győző
Baumann Tímea
Czibere Ibolya
Galán Anita
Hegedűs Roland
Heltai Gyöngyi
Horváth Kitti
Kósa Rita Diána
Lipcsei László Péter
M. Varga Benedek
Makai Vivien
Mazsu János
Molnár Éva
Nagy Levente
Nagy Péter (DE)
Nagy Zita Éva
Oláh Kornélia
Oláh Tímea
Oláh-Pucskos Eszter
Rácz Andrea
Schranz Edit
Sebestyén Zsuzsa
Szabó László
Szedes Dóra Valéria
Timkó Anikó
Tóth Eszter Zsófia
Valuch Tibor



A. Gergely András:
Konok kisebbségi olvasat

Baumann Tímea:
A délszláv háború emlékezete ...

Heltai Gyöngyi:
Primadonna-paradigma

Rácz Andrea:
A korporált szülői szerepvállalás

Bánfalvi Győző:
Az adósság-paradoxon...

Galán Anita:
Az internetfüggőség kialakulása ...

Lipcsei László Péter:
*Gondolatok a szélsőjobboldali ellenség-
konstrukció diskurzív technikáiról*

Molnár Éva:
A kapunyitási pánik...

Balogh Péter:
*Projekten innen,
(vidék)fejlesztéspolitikán túl*

Schranz Edit:
Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Szerkesztőbizottság:
Balogh László Levente,
Czibere Ibolya, Csoba Judit,
Fényes Hajnalka, Sipos Flórián,
Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

Közelkép (Antropológiai tanulmányok)	3
A. Gergely András: Előhang a rovat tanulmányaihoz	3
A. Gergely András: Konok kisebbségi olvasat	9
Baumann Tímea: A délszláv háború emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben	32
Heltai Gyöngyi: Primadonna-paradigma – Blahától az „isteni Zsazsáig és Carola Cecíliától a Honthy-féle Cecíliáig”	82
M. Varga Benedek: A kontinuitás szimbolikus konstrukciói Mária Terézia koronázási ünnepségén.....	117
Tóth Eszter Zsófia: A családi albumoktól a Facebook-os önreprezentációkig	131
Közelkép (tanulmányok)	151
Ibolya Czibere: The sociological context of poverty	151
Janos Mazsu: Inside borders	169
Tibor Valuch: Social transformation and changes in daily life in Hungary, during the period of the change of system.....	192
Hegedűs Roland: Egyetemek vonzó és kibocsátó hatása a DPR alapján	202
Nagy Levente: A szocializmus 19. századi morfológiai megközelítése	216
Nagy Zita Éva: Van-e út a munkába? A rokkantellátásban résztvevő emberek munkaerő-piaci esélyeinek vizsgálata, különös tekintettel a személyes jellemzőikre	238
Rácz Andrea: A korporált szülői szerepvállalás.....	265
Sebestyén Zsuzsa: Interszekcionalitás, mint esélyegyenlőségi koncepció, avagy genderkutatás más szemszögből.....	276
Szabó László: Intézményi kommunikáció a középiskolában – diákokkal?	292
Kezdőkör (hallgatók és doktoranduszok munkái)	301
Bánfalvi Győző: Az adósság-paradoxon és az ekvivalens helyettesítésre épülő fogyasztói preferencia-sorrend és hierarchia	301
Galán Anita: Az internetfüggőség kialakulása és prevalenciája	316
Horváth Kitti, Kósa Rita Diána, Makai Vivien, Nagy Péter, Oláh Kornélia, Oláh Tímea, Oláh - Pucsek Eszter, Szeder Dóra Valéria, Timkó Anikó: Tanulás melletti munkavállalás a Debreceni Egyetemen.....	328
Lipcsei László Péter: Gondolatok a szélsőjobboldali ellenségkonstrukció diskurzív technikáiról.....	345
Molnár Éva: A kapunyitási pánik jelenségének vizsgálata a debreceni egyetemisták körében.....	359
Nyitott szemmel (recenziók)	373
Balogh Péter: Projekten innen, (vidék)fejlesztéspolitikán túl	373
Schranz Edit: Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés.....	384
Szerzőink	391

A. GERGELY ANDRÁS

Előhang a rovat tanulmányaihoz

A történeti antropológia – triviálisan szólva – hármas negációba foglalt tudásterület. Nem szimplán történettudomány, nem antropológia, és nem is az antropológia története. Valami más, többjelentésű (poliszemikus) fogalom, ilyennek tekintik művelői és historiájának vagy képviselőinek iskolái, irányzatai is. Olyasféle jelentés, melyben a fogalmi tartományok maguk is plurális definíciókból, gondolkodástörténeti hagyományokból, elnevezési újításokból állnak össze, s nem is mindig harcolnak azért, hogy megkülönböztessék magukat a társ-tudások törekvéseitől, narratíváitól.

A történeti antropológia nem egyfajta „ősfelfogásból” vagy „alapjelentésből” formálódott, hanem az eltérő, de hangoltságukban és tematikus vagy módszertani specifikumaikban megkülönböztetett aspektusokból konstruálta önmagát. Mint a legtöbb tudományterület, levált egyes társairól, csatlakozott másokhoz, szűkítette és tisztította módszertanát, vagy épp gazdagította más metodikákból, átvett és alkalmazott lehetséges nézőpontokat vagy eljárásokat, s amennyire lehetett, intézményesült is. Hol mikrotörténetírásként, hol fókuszált szokáskutatási területként, vagy mindennapiság-vizsgálatként, helyenként mentalitáshistóriaként, máskor visszatekintő szándékú kortárs narratológiaként, egyébkor az antropológia ágazatainak egyik alkalmazott területeként, s megint máskor a kultúratörténet történeti tudományba ékelt specifikus térreumaként jelenik meg. Tudománytörténeti áttekintése, nemzetközi státusza, nagyobb korszakai és iskolái részint árnyaltan bemutatottak (lásd Szijártó 2000, 1996; Sebők 2000; Davies 1981; Darnton 1987; Burke 1991, 1992; Klaniczay 1990; Revel 1996; Sonkoly – Czoch 2000; Le Roy Ladurie 1975), részint maguk a történészek és antropológusok által is folyamatosan vitatottak. Nem utolsósorban azért, mert ha magát az antropológiai tudástermelést nem pusztán a szóbeliség és írásbeliség sajátlagos „fordítás-gyűjteményének” tekintjük, vagy muzealizált magánközléseknek, esetleg narratív vallomásoknak, akkor minduntalan kíséri a feltárás, megismerés és elbeszélés módja is. Kultúra és létmódok iránt érdeklődő antropológus, aki javarészt (elemzési témaválasztás és adatgyűjtés terén mintegy kilencven százalékban) a jelenlét, a közvetlen megfigyelés, az élményközeleli interpretációk híveként mutatkozik, szinte értő szóra is alig találhatna a múlt veretes értékeit, kijelölt paramétereit, struktúráit, ma már definiálható folyamatait adatszerű pontossággal áttekinteni képes és hajlamos történész beállítódásával. S fordítva, ha a néprajzi, jelenkorkutatási, aktuáltörténeti leképezés csak alig tekinthet vissza a történeti időben, ha nem „olvas belőle” jól strukturálható ismereteket, és sokkalta inkább az időben legközelebbi történések érdeklik, mint a jelenbe csak

félénken kalandozó történezt..., akkor az áthallások, eszközbeli és módszertani értékek alig-alig lehetnek kompatibilisak közöttük.

Az itt közölt írások ezt a párhuzamos diverzitást, jelenlétbe mártott retrospekciót, az elbeszélőket beszéltető és erre mintegy „rábeszélő” információ-értelmezésként narratívákba tagoló attitűdöt képviselnek. Szerkesztői gesztussal egybefogni őket, magyarázni miértjeiket és közössé tenni másságaikat – nem lehet merészen vállalt feladatom. Ezt, éppen mert az antropológiai jelenkutatás és a „közlő mint szerző” álláspont elfogadása egyaránt a szöveg kontextualizálhatóságának elfogadására kötelez, nem is tehetném azzal a komplexitás-igénnyel, melyben a történő történelem csak mesterségesen választható el előzményeitől és következményeitől, így maga a narratíva is a Szerző jogához kapcsolódik. Ha történész vagyok, s a múlt eseményeit a jelen nyelvére fordítani a céloom, más tónusokat kell kövessék tolmácsként, rezonőrként, adatfelhasználóként, tényfeltáróként és értelmezőként, mintha mindez azonnal vissza is hat(hat)na az információk forrására, egyedekre, csoportokra, népekre, térségekre, felfogásmódokra. Vagyis a történész és az antropológus az időbeliség vertikális dimenzióiban már oly mértékű eltérést mutat, melyet feloldani csakis közös érdekelttség, kölcsönös megértés, metodikai rugalmasság és belátások további tömege éltethet.

A történeti antropológia egyik hazai, s talán egyik legfőbb iskolájának (ELTE BTK) szakembere a következőkben írja körül (egyéb írásaiban jóval árnyaltabb, s itt is megannyi konkrét szakirodalmi példával alátámasztott) szakterületi körvonalait:

„Ha a történeti antropológiát a legegyszerűbben közelítjük meg, és az antropológia által megihletett történelmet tekintjük ennek, akkor a par excellence történeti antropológia az, amikor maguk az antropológusok fordulnak kérdéseikkel történeti források felé. /.../ Ugyanakkor egyre több történész alkalmazott antropológiai módszereket. Peter Burke szerint a kulturális antropológia hatása mindenekelőtt három minta követésében nyilvánult meg, és ezek pedig a Robert Redfield nyomdokain haladó közösség-tanulmányok (community studies), Victor Turner koncepciója a társadalmi drámáról (social drama), s különösen Clifford Geertz szimbolikus antropológiája. /.../ Ami pedig a közösség-tanulmányok mintájának követését illeti, az antropológia legjobb munkái egyes kis közösségek elemzését jelentik, és történeti antropológia néhány alaplúve ugyanezt kísérli meg, csak épp a régmúltra vonatkozóan. /.../ A történeti antropológia első példái a hetvenes években jelentek meg, és a nyolcvanas években nagyobb számban születtek ilyen munkák, a kilencvenes évektől azonban ezek a történészek inkább az újabb kultúrtörténeti felfogások felé fordultak, a mikrotörténelem vagy az új kultúrtörténet felé...” /Szijártó 2010:351-353 – a kiemelés tőlem való – AgA/.

A szaktudós és egyetemi oktató meghatározó paramétereit ehelyütt csak a szócikk bevezetőjében meglelt mentalitástörténet, az Alltagsgeschichte, a mikrotörténelem és a szimbolikus antropológia részletezése pontosítja (a hetvenes évek óta lezajlott változások jelzésével). Az antropológiai kérdések iránt más korszakban és más tematikákban is fogékonynak bizonyuló Gyáni Gábor szerint A mindennapi élet, mint kutatási probléma (1997) című áttekintésében a mikrotörténeti fókuszpontról ekként ír:

„E történetírói irányzatok tárgya ugyanis maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket értjük. Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elüt mind a hagyományos narratívpolitikai eseménytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző 'társadalom-tudományos' történetírás gyakorlatától. A téma sajátos megválasztásának első és szembetűnő következménye, hogy az élet prózai tényeinek a megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. /.../ A mikrotörténet egyszerűen szólva a méretek lecsökkentése, a vizsgált tárgy miniatürizálása egyetlen falura, lakóhelyi közösségre, a háztartása, a családra vagy az egyénre), emellett a megfigyelés (az adatgyűjtés) mikroszkopikus módja”.

Gyáni „miniatürizálási” értelmezése sok szempontból jogos, és főként indokolt akkor is, midőn a kollektív emlékezet lenyomatai kerülnek terítékre. Hisz az események históriája talán leírható „távolságtartó” tónusban – főképp, ha az alkalmazott szemléletmód pozícióját a kutató nyitva hagyja vagy bizonytalanságban őrzi meg, vagyis a vizsgálódó helyét csak körvonalazza, s nem közli azt sem, miként viszonyul a létrejövő narratíva a mögöttes történések rendjéhez, a korszak iránymutató elitjéhez, az uralkodó beszédmódokhoz, a mögöttes érdekekhez, stb. Ha az eseménytörténeti aspektusú narratíva nem vállal kötelezettséget arra, hogy az efemer (vagy annak tetsző) jelenségek mögött/alatt/mélyén rejlő mozgásokról és erővonalakról, irányvektorokról és szélesebb horizonton elfoglalt helyről tudósítson, akkor lehet mindez az uralkodó korszak uralkodó elitjének/antielitjének szemléleti lenyomata is. Antropológiai párhuzammal: korántsem mindegy, hogy az, aki az elefánt ormányát, vagy fülét, lábát vagy agyarát fogja éppen, miképpen meséli el az elefánt egészének legjellemzőbb vonását. Ekként lehetséges ugyan, hogy a történeti életrajz, csatajelenet, szimbólumhasználat, gazdasági érdekkifejeződés vagy katonapolitikai folyamatok ábrája leírhat (részben-egészben) valamely jelenséget, de bizonyos lehet, hogy magát a teljes jelenséget mégsem fogja át. Antropológusoknál ez a komplexitás hiányát, a feltárás részkérdéseinek elhanyagolását, a kutató pozíciójának elmaradt jelzését is tartalmazhatja, szinte relatíve értéktelenné téve magát a deskripciót is. Hasonlóan

rejtélyes komplexitás persze megfogalmazódik az igazán kiváló munkákban: Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok*-ban egyetlen friuli molnár aspektusából mutatja be a kor élményvilágát, amihez nemcsak a szerző kultúratörténeti érdeklődése kellett, hanem bátorsága is, hogy nem pusztán retrospektív szempontot, nemcsak egy korszak kulturális határvonalait vagy történeti önreflexióit sajátítja el, hanem a kutató feladattudatáról, a megismerés-vágy okairól, a világkép egészéről fest totálképet, mélyrevilágító filológiai bölcsesség mellett, a számtalan mikroszintű belső dimenziók láttatásával, s az értelmező látószög meghatározásával is, miáltal magát a történeti tudást relativizálta a levéltári források közegeiben és a történész vállalásos szereptudata fényében is.

Ahhoz, hogy a Sebők Marcell szerkesztette (2000), korszakosan fontos dokumentumkötet több mint háromszáz oldalán zajló vita összegzését ne kelljen itt most elnagyolt zöldségekkel megtennem, vagy Klaniczay Gábor egész alapozó tanulmányát (1990), vagy Bódy Zsombor és Ö. Kovács József társadalomtörténeti irányzatokat és módszereket bemutató félezer oldalas válogatását (2003) ne próbáljam kijegyzetelni, egy rövid kitérőre, áthidalásra van szükség a konkrét esettanulmányok felé megteendő úton. Mégpedig afelé, amit a kortárs társadalomkutatásban az Arjun Appadurai által is tematizált kutatómódszertan a további tudásterületek felé vezet tova, nevezetesen az elmélet-történeti kérdésselvetések modernitás-függő és globalizációs helyzettől meghatározott kutatói státusz leírásával. Ha ugyanis utóbbiak textusait a modernizációhoz és változásokhoz való viszonyban mérlegeljük, mindig feltűnővé válik a jelenségek helyi lenyomatainak, hatásainak és a helyi kultúrák adekvát válaszainak dimenziója is (ide értve mondjuk a termelés, elosztás, tulajdonviszonyok, kapcsolatrend, normák, fogyasztási szokások, életvitel, értékrend, közös kulturális örökség, külső hatások terjedése és befogadása, helyi kultúrák válasza és egyedeinek sajátos stratégiái, stb. összefüggés-rendszert is). Ha mindez az antropológus hosszú időtartamú állomásozásának és empirikus élményeinek kontrasztját nyújtja a dokumentálható, olvasatokban felmutatható szférákban, rögvést a helyi világok változékonyságának bizonyos szinten elkészült lenyomatai, eszköz-szintű megjelenítései és ezekre épülő olvasatai lesznek mérvadóvá..., a maguk relatív érvényességével. A létező és változó világok lejegyzőinek, „archiválóinak” lenyomatai nyilvánvalóan az írásbeliség tesztjével illethetők („primitívnek” tekintett, vagy kapcsolati dimenzióit evidens értékű szóbeliségre építő kultúrákban épp így van jelen a szó, beszéd, egyéb jelrendszer narratív súlya is), ekként a nemzeti, globális vagy gyarmatosítási horizontú leképezések teljességgel eltérőek, viszont kontextus-értékűek lesznek a mikrocenzusos típusú adatfölvételekkel párhuzamban. A helyi és a globális közötti másságok ezért egyszerűsített változatban mindig látványos vázlatba foglalhatóak, s másságok és eltérések árnyalása viszont ezekből mindig kiszorul, így maga a kulturális értelmezési szféra egésze sérül az egyfókuszú értelmezések közepette. Appadurai (1991, 2006) belátása is arra figyelmeztet, hogy a struktúrák és funkciók rendszersajátosságait leíró megközelítés érvényessége nehezen vitatható, de mindig szükség van a tipológiák mellett és mögött zajló (tény)események jelentéstartalmainak, sőt jelentés-telítettségének belátására is. Ekkor ugyanis elválik a jelentés, a jelentőség és a jelentéstér egészeinek mássága (Gombár Csaba példájával: a hárfázás önmagában

még nem politikai érdekű cselekvés, de azzá is lehet, ha tartalma, üzenete, helye, időpontja, befogadó közege ilyen értékűvé teszi...), vagy amiként Eriksen ezt hangzatosan kifejezi: kis helyek is kínálhatnak nagyjelentőségű történéseket, témákat... A tematizálásnál ugyanakkor még valami történik, nem csupán a jelentésadás: a közlendő megalapozásához, a közlés hitelesítéséhez tartozik az információk forrásának respektálása, előzetes konszenzus a hitelesség léptékéről, továbbá forráskritikai megoldások elvégzése, avagy, mindezeket pótló, kiegészítő, esetleg szimplán helyettesítő kutatói személyesség vállalása is. Elemi szükség van forráskritikára, de mégoly fontossá válhat az érintettség megvallása, s a kortárs szakmai nyilvánosság előtti nézőpont alkalmazásának indoklása nem különben.

Amikor a rovatunkban megjelenített tanulmányokhoz vezető ösvényeket próbálom itt kimódolni, nem kívánom feledni a már korábban mások által lefektetett pallókat, hidakat, forrásokat, interpretációs gyakorlatokat is figyelembe vevő gesztus (antropológiai) fontosságát, s ezáltal aspektusaikat mérlegre tenni és alkalmazni, ha beválnak e célra. Korántsem teljesség-értékű szemléletirányokat látok megnevezhetőnek a Bácskai-műhely olyan munkatársainál, mint Benda Gyula, Tóth Zoltán, vagy olyan önálló kutatáshistóriákat, amilyen Gyáni Gáboré vagy Klaniczay Gáboré, de jelezhetném itt Tánczos Vilmos és Keszeg Vilmos kolozsvári, Gagy József csíkszeredai-marosvásárhelyi útjait is... Más és újabb vonulat látszik kirajzolódni Fejős Zoltán, vagy megint más Czoch Gábor, K.Horváth Zsolt, Sonkoly Gábor, Apor Péter, Vári András, Ö. Kovács József, Granasztói Péter felől, s megint másabb Albert Réka nemzetrepresentációs narratívájában, Heltai Gyöngyi színházantropológiai kontextusaiban, R.Nagy József munkásantropológiai keresőjében vagy a Gulyás Gyula és Biczó Gábor kimunkálta film-művészetút-analízis összefüggésrendszerében. (Jelzem: bocsáttassék meg mindenki felől, kinek történeti alapozottságú néprajzi, kultúráhasználati, kommunikáció-elméleti, európai etnológiai vagy akár turizmuskutatói, zene- vagy táncantropológiai vizsgálódásairól itt nem teszek külön említést, s csupán utalok arra is, hogy az antropológiai kutatási miliőben nélkülözhetetlen történeti dimenziók jelenkorkutatási aspektusai kézenfekvően jelen vannak Sárkány Mihály, Boglár Lajos, Kunt Ernő, Huseby-Darvas Éva, Wilhelm Gábor, Szeljak György, Feischmidt Margit, Kovács Nóra, Papp Richárd, Bakó Boglárka, Sebestyén Éva, Szilasi Ildikó, Szász Antónia, Michael Stewart, Kovács Éva, Szuhay Péter, Peti Lehel, Pócs Éva, Vargyas Gábor, Borsos Balázs, Sántha István, Feischmidt Margit és még mások megannyi tereptanulmányaiban).

Az itt összeállított néhány szöveg ugyanakkor sok tekintetben a fentiekben jelzett főbb irányokhoz nem közvetlenül kapaszkodik-illeszkedik. M.Varga Benedek a Victor Turner és van Gennep lefektette lépőköveken haladva Mária Terézia beavatási rítusában keres válaszokat a szakrális koronázási rítus egyes jegyeire fókuszálva, történeti dimenzióban is az interpretációs felületen kimutatva, milyen tartalmakat hordozott maga a női szereppel korábban sosem azonosított királybeavatási ceremónia. A formalitás kötöttségei között celebrált szertartásban a mögöttes érdekek, alárendelt jelentéstartalmak, retorikai jegyek, kiegyezésre alapozott eljárásmodok és szabványoktól való eltérések demonstrálása a cél. Baumann Tímea egy kisvárosias lakótér emlékezetközösségének narratíváit veszi célba, melyek a délszláv háborús

emlékeket tematizáló élmény-értelmezési metszetben és kontextusaiban kerülnek fókuszba. Itt a kopácsi interjúkon át a térségi identitás és narratív biográfiai konstrukciók magánterébe kalauzol, ahol a miliő lokális históriája hordozza a megélés-átélés-átbeszélés komplex életanyagát. Heltai Gyöngyi híres primadonnák kölcsönösen örökségesített szerepeinek megrajzolása révén a magyar zenés szórakoztató színházban generálódó kulturális jelentéstér interpretációjába fogott, hogy a 19. század második felében, tudatos és lelkes ellenbeszéd, nemzetépítési játszmák időszakában mutassa ki a nemzetkarakterisztikai és perszonális téralakítás, jelképiség és vagy világvárosi betagolódás mintázataira mutasson rá. Tóth Eszter Zsófiát a munkáscsaládok fényképalbumaiban testet öltő életmód-reprezentációk társalgó emlékezetre jellemző történetei foglalkoztatták, az interaktív kommunikációban (nem régen már a Facebook-os közösségi megosztásokban is) megjelenő konstruktív emlékezeti elemek aktusait dolgozza föl emlékezési hagyomány, önmegmutatás és a történeti tudat-hagyomány-kötötte állapotrajzaiban. Saját írásom pedig az időben több hullámban is kialakuló kulturális máskéntbeszélés, ellenállás és etnikai öndefiníció empirikus példáját idézi föl „az eltűnt idő nyomában” végbemenő értékkövetés vázlatával.

Bárki és mindenki olvasónak talányos beavatást kínálva – a rovat szerkesztő-összeállítója.

A. GERGELY ANDRÁS

Konok kisebbségi olvasat

„Mert ha valaki úgy beszél, mint egy beszélő, az annyit jelent, hogy már érzi és megéli a kultúra legbenső lényegét, behatolt legrejtettebb zugaiba, eljutott történelmének és mitológiájának gyökeréhez, átjárják tabui, reflexei, vágyai és ősi szorongásai. Hogy a lehető legteljesebb módon gyökeres macsigengává változik, egyvalakivé abból a réges-régi nemzetségből, aki (...) hazám őserdeit járva, hozta-vitte az anekdotákat, meséket, a fantasztikus történeteket, pletykákat, tréfákat, közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak”.

(Mario Vargas Llosa: A beszélő. Magvető, Budapest, 1993:236.)

Narratív előhang

Vargas Llosa rövidre fogott elbeszélése a Beszélő feladatáról, a vállalásról és a narratíva kényszeréről nemcsak a kulturális antropológia művelőinek feladattudatáról, az etnikai kultúra, közösségiség és morális felelősség dilemmáiról tanít elfogadóan gondolkodni, hanem a szó, a logosz erejéről, leíró értelmű felelősségéről, nyelvi eszközzel megőrzött hagyománykövetésről is, másképpen kifejezve arról a konstruktív, valóságteremtő hatalomról is, melynek elnyerése részint kegyelmi állapot, felkentség, elhivatottság tudása, részint pedig fakad, gyökerezik abban a mindenkori miliőben, melyben élünk adatott. Amikor a történeti antropológia toposzai között keresgél vagy „rátalál” a kutató, szinte kétségtelen hatásként, erőforrásként és esszenciaként akad rá a nem pusztán filológiai vagy textualista, historikus vagy textualista felfogásmódokra. Ha az analitikus szándék mellett a toposzok, trópusok (v.ö. szókép, képes kifejezés, átvitt értelmű tudás) tanulságát, s prezentációs formaként a kiválasztott historikus tények empirikus alkalmazását közvetíti, talán akkor vezet útja a legközvetlenebbül a történeti antropológia felé. Adatok közlése mellett/helyett ilyenkor teszi teljessé a jelentést (azzal is, hogy tulajdonít neki valami ilyesmit, keretezi, kontextualizálja), ténylegesen nem csupán a nyelviség révén érvényesít közléseket, hanem a nyelven túli, tényeken inneni narratívák felől próbál rápillantani az eseti történetre. A nyelv révén teremt, s ekként előbb, mint a cselekvés maga.

Midőn a történeti antropológia a historikum adatmivoltából és mögöttes eseménysorából építi meg a maga rekvizitumait, talán nem tesz többet, mint a

tényismeret (vagy inkább ténymegismerés) evidenciáját teszi kérdéssé. Nem utolsósorban azzal, hogy a maga narratíváját helyezi előtérbe, s ezzel mintegy eldönti a heideggeri „szó vagy tett” elsődlegességére vonatkozó kérdést, a schmitti politikai teológia alapfeltevését, a narratológia Paul de Man-i válaszát, egyben arra is rávezetve figyelmünket, hogy az írás, a rögzített szó, a forrás vagy dokumentum minden szabályozottsága, konvenciója dacára sem „jelent” önmagában valamit, ezért csakis a történeti időben dőlhet el, milyen intextuális környezetbe kerülhet a retro-spektrumú jelenség. Ez az „alkalmazott nyelviség”, funkcionális mese voltaképpen csupán a szóbeliség függvényében nyeri el leggazdagabb jelentését/jelentőségét, akkor azonban túlsúlyos, felelőset, valóságformálót. A retrospektív eszköztár gazdagsága történetileg sem új, netán már az Alexandriai Könyvtár (mint a világ „elveszett emlékezete” és visszanyert, revitalizált állapotában egyfajta újra-elsajátított múlt) is szimbolizálja a lehetséges tudások összességét, de meg e teljesség relatív kiszolgáltatottságát is, a későbbi átiratokat és az időlegesen erőfölénybe került tettek ellenében a szavak-közlések-jelentések szubsztantív hatalmát is. Mióta történeti tudat, ennek írott verziója egyáltalán létezik, mintegy konstans eleme volt és maradt a tény és fikció, funkció és struktúra, szereplő és környezet, textus és kontextus, lényeg és narratíva párviadala is. A történeti antropológia kínálkozó iskoláinak, irányzatainak vagy képviselőinek munkássága alapján annyi talán merészebben kimondható, hogy a mindenkorinak makrostruktúra-tüneményeket és szuverén mikro-olvasatokat fölvonultató társadalomtudományos értelmezési tér a hetvenes-nyolcvanas évek során kiegészült olyasféle kultúratörténeti, mentalitáshistóriai, életmódnéprajzi, humánföldrajzi vagy más narratív fókuszpontokkal, melyek kontrasztot, s nem egy esetben direkt ellentmondást, föloldhatatlan ellentétet is képeztek az eseménymenetre, „királytűkrökre” vagy uralkodói-uralkodóházi portrékra építkező adatforgalmazással összevetve, vagy az „izmusos” interpretációkkal (politikai-ideológiai konnotációkkal) szembesítve, megszemélyesítve ezzel a történések mindennapi sodrában (Alltagsgeschichte) és a kultúratörténet személyi-kisközösségi léptékében föllelhető jelenségeket. A „megélt história” jelentéstere immár nemcsak másfajta „szemüvegnek”, nagyítónak, tényképnek kínált lehetőséget, hanem mintegy elvárta a megszemélyesítő, önreflexív megismerést, a kutató érdeklődését magát is a megismerési folyamat részeként elfogadó attitűdjének megvallását is. A mikroterekben zajló folyamatok, a mindennapiság és a tárgyiasult képzetek retorikai eszközökkel felszínre hozható rejtelmek leginkább talán azt segítették elő, hogy a történelem mint tárgy maga is kulturális jelentéstartalommal telítődött, a kutatás „eredményei” elvitatódtak, a nyelvezet és közlési szándék visszanyerte kendőzetlenebb funkcióját, s maga a megismerés vált kívánatos attitűddé. Az a megismerés, melynek nem pusztán önnön kérdésfeltevése, igazolható hipotézise volt a lényege, hanem a megismerő attitűd beépítésével maga a vizsgált jelenség természetrajzára ráközelítés lett alapja, ezt pedig nem a kombinációkkal, hanem a história szereplőivel, aktoraival, alanyaival vagy hőseivel együtt átélhető életszerű interaktív belátás szolgálta inkább. Az „értelmezések értelmezése” míg korábban olcsó tautológiának számított, a hetvenes évektől antropológiai nézőpontot is fölvenni képes történeti gondolkodás új forráshoz, önnön pillantásának életet adó elbeszélőmóddhoz jutott általa. S azóta immár új felelősséghez

is: a ténylegesen „megélt életek”, mindennapi eseménymenetek mögötti mutatkozások kapnak kiemelés, megnevezésükben nemcsak a forráskutatás, forráskritika, értelmezési kontextus lényeges, hanem maga a beszélő is, tudása, nézőpontja, kérdései és válaszai, tévedései és bizonyosságai együttesen.

A történeti antropológiáról szóló vehemens és sokmenetes viták meghatározó tényeinek, interpretációs síkjainak részletesebb idézése nélkül is elsőik között kell elhelyeznünk a lényegi mondandót abban a narratívában, mely alatt következik. Tudománytörténeti kontextust követően (egyfajta „Beszélőként”) a múlt idejű elbeszélés versus egzisztáló közösség dilemmájába vonnám be az olvasót, illusztrálva a történeti emlékezet és a jelenkor kutatás intim találkozásának egy egyénített verzióját, majd a társadalmi szcénában zajló önmegmutatás ténykérdései felé kanyarodom, ahol a narratív identitás (a tett előtti szó fordítottjára, a szó előtti tettek dimenziójára fókuszálva) bizonyos rekonstruktív ideológiai elemek jelenlétére mutatnék rá konkrét és tényleges közösségvizsgálatban. Egyfajta történeti népeletrajz lenne ez, a lokális élettörténeti/csoporttörténeti elbeszélés kontextusai között, messzebbre ívelve a lokális mi-tudat és a hosszú időtartamban megváltozó társadalmi normarend fennmaradásának kérdései közé iktatva, nem utolsósorban a társadalmi térben lezajlott belső kolonizáció (nemzetépítési vezérratívák) hatáselemzése, a másság reprezentálódásának létjoga és a revival jelenségének émikus (élményközelí) változatából kiolvasható kommunikatív alapkérdés: hogyan reprezentálódik, ami nem reprezentálódik az etnicitás történeti közegében. Nem esettanulmány, de az antropológiai hitvallásnak megfeleltetett, kisléptékű körülhatárolás, mely az extenzív és intenzív „átbeszélés” folyamatában keletkezett, terepkutatásra épül, és relatív teljességű narratívába fordult át a „mindennapok története” meg a mikrohistoria egybekulcsolása révén.

„Elbeszélés” és „rábeszélés” különbsége

Amennyiben az antropológiai gondolkodás más tudásterületek közötti státuszát a legáltalánosabb és legidegenebb dimenzióban helyezzük el, megnevezhető az a pozíció, mely szerint a sajátunktól eltérő, „más” és másságával kontrasztosan jellemezhető kultúra (kultúrák) megfigyelése lenne vállalásunk. Akár az egyetemes, akár a hazai néprajztudomány is túljutott azonban néhány progresszív művelője révén ezen a dilemmán, az értelmezések leíró, deskriptív „hitelesként” elfogadható szándékán túl arra is ráébredvén, hogy a kutatások, témaválasztások és messzi földeken ismeretlen népekkel találkozói attitűdök ugyanazokat a hipotéziseket, projekciókat, „tényeket” és értelmezéseket akár odahaza is tesztelhetik. A „saját társadalmában kutató etnologus” nemcsak a történeti kérdésekkel szembesülő terepmunkás alakjában tűnhet föl, a maga relativizálható hipotéziseivel nemcsak óceániai szigeteken szerezhet empirikus tapasztalatot, hanem ha ott, a messzi terepen mintegy „zárójelbe” kell tennie hozott kultúráját, történeti fogalomrendszerét, időképét, hitről vagy kapcsolatokról szerzett ismereteit, odahaza, saját társadalmában is hasonlóképp szembesül a legkülönbözőbb narratívákkal, értékrendekkel, víziókkal és képzetekkel. A

mindenkori „másik kultúra” értékeinek lekezelése, a „saját tudat” és saját értékrend „ráolvasása” a kortárs világra idejétmúlt szemléletté vált a huszadik század első harmadától kezdve, talán éppúgy, ahogyan a köztörténeti gondolkodást is elkezdte áthatni a komplexitás igénye, a kultúraközi hatások és átvételek respektálása, a makrostruktúrák melletti mikrojelenségek kiemelése, az egyetemleges magyarázó sémák relativizálása és konkretizálása, a tény és érték közötti relációk megnevezése, s nem utolsósorban az elbeszélésekre a gyarmatosítás elleni mozgalmak óta gyakorta következő „rábeszélés”, a „primitívnek” tekintett világok életformaváltásának adott irányba terelése, vagyis valamely mentális és modernizációs újragyarmatosítás.

Amikor tehát nagyjából az életmódok, vallások, hitvilágok rendszerező leírását követően az ötvenes-hatvanas években a politikai, gazdasági, ökológiai vagy egyéb alkalmazott antropológiák is szembesültek a normatív hatások, a „fejlesztő” vagy beavatkozó tudásminőségek kényszerített modernizációt megtestesítő jellegével, ennek romboló és esélyt is adó, de mindenképpen performatív funkciójával, hajlamosak voltak már lemondani a kvantitatív beállítódásról, „az Európán kívüli népek” immár kevésbé tekintődtek „történelem nélküli népeknek”, szempont lehetett immár a hosszú időtartamban zajló folyamatok megnevezése is. Nem pusztán az Annales aspektusából – hisz „gyarmati időben” mérve a hosszú időtartam akár három vagy negyven ezer évet is kitölthet –, hanem a valamivel később immár tudatosult értékrendiség értelmében is: „sok tuareg” mint populáció, vagy „egy nílusi hajósnép” mint témakör már csupán a „primitív társadalmak” leletgyűjteményeinek gyarapítását szolgáló leírásba, bevezető körvonalakba fért bele, a lassan-lassan helyére került a kisközösségi, családi, perszonális vagy szomszédsági dimenziók intenzív vizsgálata, ez lett az elbeszélés és rábeszélés korszakai utáni új narratívák szöveggörnyezete. Nagyobb népességre kiterjedő demográfiai, szociológiai, munkaerőpiaci, migrációs stb. áttekintések helyett immár inkább a történeti deimenzióban helyére tett, idői és térbeli összehasonlítást is kínáló, „strukturalista” vagy „evolúciós” szemléletmódot kiegészítő, aktuális empiriával teljesebbé tett vizsgálódások tényezéséről beszélhetünk, melyekben a lokalitások saját dimenziói, saját léptéke, saját reprezentációs hajlandósága szempontjából fontossá váló jelenségek kaptak hangsúlyt. Az 1980–90-es évektől az „egyediség” immáron nem a relatív érvényesség kontrasztja volt már, hanem a hitelesítés narratívájának eszköze: ha korábban a szavak, ideák, értékrendek öltötték majdani tettek formáját, erre következően a tettek kaptak prioritást a szavak ellenében, a rálátást és belátást vállalni kész kutatások előhozták a kettő kevésbé kontrasztos, nem feltétlenül céloksági viszonyban lévő, az euro-amerikai racionalitás mentális túlsúlyát a bennszülött másság evidenciájával kiegészíteni hajlamos felfogásokat. A történeti szemlélet múltra fókuszáltsága (lásd történettudomány), s a jelenkori kultúrák specifikumait élményközeli mindennapiságában kutató kulturális antropológia ezen a ponton érintkezve szinte kézenfekvően termelte ki a társadalomtudományok számára is meglepő ráébredés, a kultúrák sokféleségének és történetiségének narratív-interpretatív perspektíváit. Ehhez járult továbbá a megismeréstudományok eszköztárának bővülésével, a multidiszciplináris szemléletmódok alakulásával párhuzamos nézőpontok sokasága, melyek a mikro és makro viszonyában nemcsak a totális versus lokális kontrasztoknak, hanem az egyetemesben meglévő különös és a

specifikusan helyiben meglévő egyetemes értékek, történések, összehasonlíthatóságok és elbeszélhetőségek reprezentálásának vállalásával szavatolni igyekeztek az értelmezések hitelességét és az ebből következő mintaképességet, „tanulhatóságot”, kultúraelméleti érvényességet is.

Kiegészült mindez – már korántsem a nyolcvanas évektől, hanem sok évtizedre visszanyúlóan bevettnek tekintett – tényirodalom gyarapodásával is. A szociálintropológus Edmund Leach sokszor idézett mondata a „lepkegyűjteményről”, mely arról kínál olvasatot, hogy minden lepke, minden nép, minden család egy kicsit más, de ettől még nem lehet és nem is kell mindegyiket „feltűznünk” a múzeumi lepkegyűjtemények tablóira, a mennyiségi felhalmozást immár értelmezési térben kéne eszélyessé tenni, a tapasztalati háttérrel pedig mindenkor egyedi tanulságként kezelni, további változatokkal bővíteni hisz tanulságaik közel hasonlóak. Clifford Geertz hasonló álláspont mellett („After the Fact”) ehhez hozzágondolja, hogy nincs ebben az értelemben vett „tény” a megismerésben, az értelemtulajdonítás ugyanis legalább annyira a kutató gesztusa, mint a védekező bennszülötté, akinek nem áll érdekében „kiadni” magát a messziről jött kutatónak, s megvallania legtutóbb „más világának” sajátosságait, mely vallomásból immár neki semmi haszna, a panamakalapos kérdező viszont karriert formál mindezen csekély és relatíve megértett tudás-kölcsönzésekéből is. Ugyanez történeti dimenzióban is hasonlóképp zajlott: az izolált, csakis helyben meglelhető ismeretek nemcsak megtévesztőek, amennyiben a kívülálló hamis vagy igaz magyarázataival ékesek lesznek, hanem beavatkozóak is. Nem rekednek meg okvetlenül a narratív szinten, s nem kötelezi őket a tudás, ismeret, komplex értelmezés intimitásának viszonylagossága, sem a megismerés felelőssége, „tény” mivoltuk más piacon kap értéket, így inkább szolgálhatná idológiák keletkezését, mint annak tényleges elbeszélését, ami „van”. Ez tehát már narratíva, stílári és értelmezési bravúr inkább, avagy konstruktum, mely épp oly távol van „a” ténytől, mint a terepkutatás helyszíne az elbeszélés helyszínétől, a helyi tudás az alkalmazott közlésmódtól, a „fordítás” vagy „tolmácsolás” az eredeti közlendőtől. „A” tények amúgy sincsenek, de kiválasztott és eseti lelemények vannak, minden további már az értelmező szempontjaitól függ, avagy stílusától, élményei intenzitásától, megjelenítési választékosságától.

Ami „haszna”, tudományos hozadéka volt mindeme szemléletváltozásnak, nem kevés..., elsősorban is a tény-olvasatok árnyalatainak, alternatív státuszuknak, elhatároló és összekapcsoló merészségüknek, egészében „milyenségüknek” esetlegességétől függ. A történeti fókuszú megismerés mint elhatároló gesztus ezen a gazdagodás-rétegződési úton ugyancsak eljut a morfológiai értelmezésektől a mikrotények olvasatainak vállalhatóságáig, a beavatott státusztól (és ennek kiérdemlésétől) a narratív horizontok konstrukciójáig, a „lepkegyűjtéstől” és klasszifikálástól a „színes másságok” élménydús felmutatásáig. Ezt az utat követem magam is alább, mikor egyetlen topológiai behatárolható társadalmi kiscsoport, etnikus származástudattal önmagát (még valamelyest) reprezentálni képes lokális közösség viszonylagosságainak megközelítésében (az antropológusok számára is kötelező történeti feltárás ellentmondásosságáig vezetett íven) körvonalazom egy etnikai identitáshelyzet meglétét és alulreprezentáltságának okait. Szándékom nem a

megismerő gondolkodás és tudás hatékonyság-növelése szociológiai dimenzióban, hanem inkább annak relatív, saját élményközeli tónusom vitathatóságára is rálátni engedő kérdés, amely az antropológiában lezajlott történeti fordulat és a történeti gondolkodásban megvalósult antropológiai érdeklődés találkozási pontjába emel konkrét közösség-értelmezést, életvilág-interpretációkat és összehasonlító szemléletmódokat. Ennyiben közösségtanulmány is, narratív reprezentációk áttekintő bemutatása is, valamint a társadalmi szcénák helyi variánsaiból fölmutatható esetelemzés is ez, mely terjedelmi okokból nem térhet ki a lehetséges legtöbb történeti dimenzióra, interjú-szövegre és sok egyéb narratív megjelenítésre. Amit írásom jelzéseként, „definícióképpen” mondhatnék, az valamifajta „interpretációk interpretációja”, s ennek bizonyos távolságból, az értelmező közösséggel megmaradt viszony mentén elbeszélhető tanulsága.

Kutatásban és dacban – a „terep visszaszó!”

A fentebb mottóként idézett Llosa-szövegrészlet nem véletlen indítás. A Beszélő szerepét a magam kiskunhalasi kutatásában, 1979 végétől (mintegy húsz-huszonöt éven át) hasonlóképpen éltem át és gondoltam komolyan, néhány évnyi szociológiai kutatási tapasztalat után arra is ráébredve, hogy a helyi társadalom saját problémái sehogyssem akarnak könnyedén kapcsolódni a kultúrahasználati, közösségi törekvéseket leképezni próbáló kutatási kérdéseinkhez (bővebben erről lásd A.Gergely 1986, 1987). A kilencvenes évektől, elsősorban is a hazai antropológiai tudományosság szárbaszökkenése, de meg saját párizsi doktori tanulmányaim közben rá kellett ébredjek arra, hogy a magyarországi kunokkal kapcsolatos történeti szakirodalom mintegy „nemlétezőnek” tekinti ezt az általam (néhány egyedében) személyesen is megismert etnikai csoportozatot, így hát a kontraszt, mely a kortárs kultúrakutatás és a történettudományi vagy néprajzi „lepkegyűjtemények” csak akkor csiszolhatók egybe érvényes válaszként, ha kiegészülnek az empirikus kutatás élményközeli tényanyagának kérdéseivel és válaszaival. Röviden: a nyolcvanas évek elejétől a szocializmus idején nem engedélyezett vagy tudomásul nem vett etnikai specifikumok konstans jelenléte nem kínált könnyed magyarázatot a történet-néprajzi szakszemlélet alapján asszimilálódottnak tekintett kunok jelenlétére Kiskunhalason (majd később Kunszentmiklóson).

E szemléleti „kudarc”, mely a nemlétező etnikummal való közvetlen találkozás képében a tudomány relatív kancsaliságát vagy tévképzetekre vetemedettségét tükrözte számomra, ráébresztett a szociokulturális érdeklődés antropológiai, kultúratudományi, mentalitástörténeti hiányjelenségeire. Az antropológiai tudás, mint a társadalomról kialakított interdiszciplináris vagy pluridiszciplináris szemléletmód esélye valahol a szociológia, az etnológia, a diszkurzív tudásértelmezés és a politikai szocializáció között állt, a néprajzi neofolklorizmus és jelenkutatás mellett a csoportlélektan vidékén és a kommunikációtudomány ágazataként ugyanakkor éppen a kilencvenes években kezdett hazai legitimitáshoz jutni, akadémiai területté válni (lásd Niedermüller 1981; Hofer – Niedermüller 1988). A tudásterület önlegitimálásához szorosan hozzátartozik

egyfelől az akadémiai rendszerek belső merevsége és érdektelítettsége, másfelől az újkori gondolkodási rendszerek célracionális eszköztára, produktivitásra törekvő szemléletmódja, fejlődés-felfogása. Olyan rétegzett ismeretanyag tehát, mely nem követel prioritást, a „társadalmi tények” pontos megnevezése mellett, a „sűrű leírás” értelmében (Geertz 1994) viszont a mélységi megközelítés pártján áll. A történeti antropológia (lásd Hofer 1984; Descola et al 1993; Bloch 1989) ráébresztő és kihívó válaszkeresése számomra a másként-megadott válaszok, narratív értelmezések, személyes elbeszélések értelmében kínált fölismeréseket, a helyi társadalmak kutatásában érvényesnek tetsző új, kultúr-fókuszú belátási lehetőséget és komplex válaszkeresési esélyt. S ehhez itt engedtessek meg egy idézet, a helyzetet jobban megvilágítandó. Clifford Geertz írja „Az értelmezés hatalma” c. kötetben: „Egy indiai történet (de lehetne akár más kultúrából származó is) arról szól, hogy egy angolnak egyszer elmondták, hogy a világ egy teraszon nyugszik, amelyet egy elefánt tart a hátán, azt viszont egy teknősbéka tartja. Az angol (talán etnográfus volt, legalábbis úgy viselkedett – teszi hozzá Geertz) megkérdezte, hogy min nyugszik a teknős. Egy másik teknősön. És az? – Óh, Szahib, azután már csupa teknős található lefelé...” (1994:196).

A csalókan (ön)kritikus kis történet több szempontból is árulkodó. Geertz megjegyzése az adatgyűjtő etnográfusról (vagy akár a politológusról, szociológusról is) szól, s egyúttal tanúskodik a végeérhetetlen kíváncsiságról, a merev gondolkodásról, az ősz-okok belátásának igényéről és lehetetlenségéről éppúgy, mint ahogyan árulkodik a kultúrák találkozásának olykor nevetséges minőségéről, a félreértésekről, és az európai gondolkodás racionalitásáról is, amely számára az efféle „primitív” világnép oly lehetetlen, hogy már szinte etnológiai gyűjteménybe való. Amiről a történet alapszinten árulkodik, az a világnépek összeegyeztethetlenségének helyzete, s főként a más kultúrák iránti intolerancia előjele/hiánya. Az európai, és méginkább az „újvilági” gondolkodás fejlődés- vagy haladás-elve az elmúlt három évszázad során aligha volt (vagy akart lenni) az egzotikusként fölfedezett másság elfogadója. S főként akkor, ha a „primitívek” nemracionális cselekvéséről szólt...! Olyannyira, hogy a 19. század közepétől az addig sosem ismert tájak leírói – ha egyáltalán kijöttek a dolgozószobájukból – végtelen intoleranciával gondolkoztak a bennszülött népek „megcivilizálásának” lehetőségéről és az „európai emberhez méltó” feladatáról. Még akár az antropológusok is ilyes feladatot vállaltak a „civilizálás” őszinte szándékával, kutatási programjuk kiegészítéseképpen, vagy akár a gyarmati adminisztráció szolgálatában, vagy a posztgyarmati világok újrakonstruálásának tervezői-tanácsadói intézményeiben is. Geertz is önkritikusan ír erről az új nemzetek egyetemes kulturális háttérének megalkotásában vállalt tervezői szerepről, a hagyományokat kutató amerikai szociológusok és etnológusok alkalmazott antropológiai feladatvállalásáról, s szinte egész életművében is gyakorta fogalmaz a hermeneutikai megközelítés esélyeiről. Ekként már korántsem meglepő, ha a kutatók – sok tekintetben épp e szimbolikus antropológiai tudásterületről véve analógiáikat – a terepkutatás és feltárás során keletkező szövegeiket immár nemcsak textusként, hanem kontextusként, keretezésükkel és narratíváikkal együttesen törekszenek interpretációk tárgyává tenni,

másfajta racionalitások nevében is újragondolni (a háttérben lásd Descola et al. 1993; Hagyomány és... 1987; Davis 1983; Shils 1987; Hobsbawm 1983).

Kérdés persze, hogy a racionalitások sorában az első-e az európai, s ha mégis lenne más (mondjuk ázsiai, afrikai, arktikus, tűzföldi, óceániai, stb.), az milyen, s mit tudunk szembeállítani vele... Talán a másik teret? Másik időt? A civilizáció európai útjához való közeledést, vagy a saját kultúra kialakításának, védelmének rendszerét...? A 20. század első harmadának-felének antropológiai kutatásai között több is van, amely a kultúrát mint folyamatot határozza meg, olyan időtartamként, amelyben az emberek állandóan feldolgozzák, újraélik és rutinszerűvé vagy konfliktusossá változtatják mindennapi létük diskurzusait, a szomszédsági viszonyokat és a barátságokat, a rokonsági rendszert és a megélhetés gondjait. Köztük anyagi és szimbolikus dolgok teremtenek kapcsolatokat, ezek generálnak vitákat, ugyancsak ezek alakítanak jelképes vagy valódi közösségeket, s előidézik annak szükségességét, hogy diskurzust folytassanak közös birtokokról, észleleteikről, stratégiáikról, céljaikról, értékeikről, érdekeikről, egyáltalán az értelmezhetőségek határaitól, kiterjeszhetőségéről, stb. Az antropológia tudásterülete(i) ezek szerint kapcsolatok, kölcsönhatások, kommunikációk, formák és tartalmak oly széles körére terjed(nek) ki, hogy a tematizáció, a kutatási terep megválasztása, a kérdés technikája, a megfigyelés és tapasztalat-rögzítés metodikája, majd a földolgozás módja szinte többrétegű besorolást, vállalást, megismerési felületet és kiterjedést zár körül.

Külön elemzésre és vázlatos áttekintésre érdemes lenne (de itt ezt elkerülöm), hogy miképpen függ össze az antropológusok és kultúrakutatók identitás- és etnicitás-értelmezése a kisebbségkutatások rokon fogalomköreivel. Mindezek mellett, között és fölött ott kínálkozik annak lehetősége, hogy valamely „meta-kategóriával” fedjük le a tárgyalandó kérdéskört (mondjuk a komplex kultúra kategóriájával, vagy a kollektív emlékezet reprezentálásának módjával), ám ez megint csak elkerülő megoldás volna. Ezért annak tudatában, hogy témaköröm korántsem meríthető ki egyetlen tanulmány keretei között, szűkíteni próbálom az értelmezés határait a történeti antropológia horizontjára, ezen belül is egyfelől a ténylegesen történeti kérdések interpretációs megoldásaira, másfelől a komplexitás értelmében vett gondolkodástörténeti tényanyag, emlékezeti kultúra és narratívák mentén. Utóbbi szerepét talán legteljesebben az egész kutatás részletes leírása adhatná ki egyértelműen, de erre itt nincs mód. Röviden tehát: a redfield-i megismerés-technikát követő terepkutatás, az Annales szemléletmódját hordozó hosszú időtartamú történeti látkép elbeszélése és a terepkutatás intenzív tartalmait megjelenítő értelmező leírás együttese révén vélem úgy, hogy valamelyest megnevezhető, az érintettek (társadalmi aktorok) jóváhagyásával találkozó kutatói attitűd kellett az alapvető problematika fölismeréséhez, a releváns teóriák kereséséhez, valamint a sokak által ismert és alkalmazott korábbi teóriák rugalmas elvetéséhez is. Másképpen kimondva: „a terep beleszólt” abba, ahogyan a róla megképződő tudományos kép érvényessége keletkezett, hitelt nyert, a módszer, „tan” összetalálkozhatott a tudományos közösség számára prezentálható tapasztalatokkal.

A hetvenes évek végi, éppencsak megengedődő szociológiai vizsgálódások egyik határterületén kezdődött egy hatalmi büdzséből támogatott kutatás, félhivatalos

programja szerint a vidéki értelmiség helyzetének, a vidéki fiatalok kulturális „önszerveződési” folyamatainak, a város mint kultúrahordozó közeg lehetőségeinek, s a kultúra mint politika-függő szerveződés konkrét megnyilvánulásmódjainak feltérképezése volt a cél. A kutatók szociológusok, publicisták, pedagógusok, tudományos intézeti és egyetemi emberek, írófélék, „humán értelmiségiek” voltak, a válaszadók pedig falusi, kisvárosi értelmiségiek, a kultúra „segédmunkásai”, helyi „fáklyái”, feladattudatos vagy vergődő személyiségek, valamint gyári munkások, gazdálkodók, iparosok, kultúráközvetítő alkalmazottak és kultúrafogyasztó befogadók is. E kutatásban sok tucat mélyinterjú készült el, intézmények és közösségek megismerése-leírása, csoport-szerveződési mechanizmusok feltárása, közélet-teremtési kísérlet elindítása folyt hónapokon át. Az elkészült „felmérésből” egy probléma-megfogalmazási felület képződött, vagyis egyfajta közéleti hiánylista, problémacsoport, „bajgyűjtemény” formálódott, mely teszt-formában, nyilvánosság elé bocsátva vissza is került a „mintavételi” közegbe. Tehát volt terepkiválasztás, voltak előmunkálatok, volt hasonló terepen végzett (összehasonlító szándékú) kutatómunka, voltak a helyi társadalomba bevezető „kalauzok”, kialakult a kutatók információ-közössége, tapasztalat-cseréje is, elkészültek adatfeldolgozások és értelmezések, megtörtént a feed-back is. A megismerési folyamat helybeli kritikája (a feed-back válasz) alapvetően pozitív tónusú volt, a serdülőkorba lépő hazai nyilvánosság egy reprezentatív visszajelzést kapott a helyi lakosságtól; de voltak legyintők, kritikai ellenérzést, teljes elutasítást, sőt becsapottságot hangsúlyozók is. „Módszertani” alapállásként nem egynemű volt a megközelítés, sok szinten, sok szereplővel, sok kontextusban és sokféle problematikával fogalmazódott meg mindaz, amit könyvtári-levéltári, néprajzi, kérdőíves közvéleménykutatási, csoportszociológiai vizsgálat vagy éppen irodalmi riport-montázs módszerével nem lehetett volna összefogni. A kutatók egy részét a szakmai rutin, másik részét a kultúra és az ember iránti alázat jellemezte, és senkinek nem volt a helyi társadalomról „hozott” (mindenütt érvényes) tudása, inkább a kérdések őszintesége szabályozta az „adatközlőkkel” való kapcsolatokat vagy a gyűjtött anyag utólagos értékelését.

Mai terminológiával (figyelem, most csalog, ezek ugyanis „visszaminősítések”!) vallásszociológiai (avagy „religiográfiai”), tömeglélektani, csoportkutatási, politológiai, mikrohistóriai, kollektív memória-kutatási, városantropológiai, diskurzuselméleti és tudásszociológiai munkát végzett a kutatók csoportja. A szűkebb nyilvánosság elé bocsátott mikrohistóriai anyagot („baj-gyűjteményt”) a helyi politikai vezérkar „ellenzéki” (és/vagy) ellenforradalmi tevékenységnek, rendszerellenes aktivitásnak fogta fel, vagy legalábbis így interpretálta (ez volt az ő feed-back-jük, a hatalmi szférában lakozó retorikai uralomképeség kinyilatkoztatási jogosítványa). A folyóirat-publikálásra készülő szociografikus élményanyagot fele-harmada részben megjelentették a megye (Bács-Kiskun) kulturális folyóiratában (a Forrás-ban), a további publikációkat betiltották a megyei szervek. Kiderült, hogy az önmagáról „külső képet” alkotni nehezen tudó helyi társadalom inkább elfogadná, a helyi hatalom inkább elutasítaná a város komplex kulturális tájképét. Kiderült az is, hogy a nyilvánosság vállalását öntetszelgően kihasználta azok is, akiknek szereplése az interjú-szituációkban érdektelenül gyenge volt, de a (szükségképpen nem teljes, „a

valóságánál” jóval ösztövérebb) irodalmi-publicisztikai megjelenítésben sokan a párthatalom erejének látványos csökkenését, a helyi társadalmi identitás időleges-alkalmi győzelmét ünnepelelnék volna szívesen, hisz „végre megjelent valami” a városról, ami korábban nem volt ismert vagy nem volt kimondható. S ami köztudott volt, arról is hallgatni kellett...

A kutatói tapasztalat látni engedte, hogy a „végre nyilvánosság” élménye a komolyabban presszionált emberek számára volt ilyen mód megszerzhető, a politikai hatalom viszont a liberalizált (korlátalanná lett) nyilvánossággal (és főleg a messi „központokból” jött kutatók „gyanús” kilétével, talányos „hátszágával”) kapcsolatos területet tartotta újdonságnak, üdvözlendőnek vagy regulázandónak. Akik azonban mindkét valóságot és mindkét látszatot elutasították, azok éppen azzal érveltek, hogy mindama szociológiai, társadalomlélektani, közéleti-politikai, munkaszervezeti, modernizációs és nyilvánosság-kezelési problematika, amelyről a megyei kultúra-kutatás „eredményei” szólhattak, érvénytelen amellet a hiányosság mellett, hogy a város (Kiskunhalas) történetében értékadó etnikai csoportidentitásról egy szót sem szóltak a kutatók. Bonyolítja a helyzetet, hogy a városlakók sem...! Hol vannak a kunok a városkutatásból? Hol a kun mentalitás, hol mutathatók ki nyomai a mai városban a kun önkormányzati és önszervező rendszer értékének és tradíciójának, hol láthatók a publikációkban az identitásra vonatkozó kérdések, hogyan elégedhet meg egy kutató a formalizált társadalmi csoportok feltérképezésével, ha közben az informális csoportokat nem veszi észre, s hogyan értékelhető egy modernizációs trend mentén (beleértve a növekvő „nyitottságot” a közbeszéd szintjén) az értékőrző, tradicionális magatartásmód, amely nem támogatja az erőltetett iparosítást, sem a városfejlesztés mesterkéeltségét, sem a vallási-kulturális-szociális élet átpolitizáltságát, korlátozottságát és kívülről, idegen „közhatalom” által gyarmatosított-intézményesített struktúráját...?

Nem folytatom, illetve szándékosan megszakítom a kutatási helyzet ismertetését ezen a ponton (amúgy összegzését már megírtam egyszer 1987-ben). Tartozom immár az arra való visszautalással, miként lesz a hajdani „kulturális helyzetkép” mai szemmel történeti antropológiainak minősíthető kutatássá, s miért lesz végül mindez kevés vagy téves a helybéliel, a maguk identitását más módon és más szinten, más közegben és más jelentéstartalommal vállalók számára.

A kutatás írott történeti, néprajzi és szociológiai forrás-előzményeihez sorolható volt Erdei Ferenc munkásságának jelentősebbik fele. Az általa tisztán gazdaságtörténeti példaként felhozott tanyás mezővárosi, parasztpolgári típust jellemző város lakó mentalitás mint történeti kép állt előttünk, s mintegy kiegészítéseképpen a Márkus István elemezte „utóparasztság”-jelenség agrárszociológiai anyaga is. Magas és elismert tudományos szintű (parasztság)történeti forrásanyag volt tehát a kezünkben; kiterjedt interjúzást folytattunk a város befolyásos és periferiális egyéniségeivel, együttműködésre találtunk a közösségekben, a térségi médiában, a köznapi kommunikációkban; ráadásul értékszociológiai- és település-kutatásban, értelmiség- és vidék-kutatásban edzett elemzők végeztek kutatói aprómunkát; falfirkáktól munkásmozgalom-történeti anyagokig, gyári könyvterjesztéstől népművelési stratégiáig, temetőktől és templomoktól a munkásörtségig, gazdasági vállalkozásoktól

a szektákig minden apróságról gyűjtöttünk híreket, képzeteket, élményeket, véleményeket – a komplex társadalom szinte maradéktalan áttekintése volt a célunk és (látszatra) eredményünk is. Mégsem találtunk rá a (részben helyiek, részben már elköltözött halasiak számára) mindenekelőtt fontossá vált etnikai problematikára !

Mi történhetett? Mitől komplex egy kutatás, mi mindenre kell kiterjednie, ha nem akar megtévedni, részletkérdésekben vagy városi szintű nagy sorskérdésekben „bölcselemeket” megfogalmazni, s közben a mérvadó helyi tudást, e tudás birtokosait szem előtt téveszti...?

A válasz ma már nevetségesen evidens számomra. A halasi kunok kutatását (lényegében) azóta sem hagytam abba, viszonylagos rendszerességgel eljutok a városba, s amit korunk tudománya mikrotörténetírásnak, rurálszociológiának, multikulturalizmusnak, történetiszociológiának, vallás- vagy városantropológiának nevez, azt (rajtam kívül immár mások is) megpróbáltuk fölhasználni, beleszuszakolni a várossal kapcsolatos megismerő (annakidején még „pusztán” szociológiai tekintetű) munkába. (Nem utolsósorban a Bácskai Vera, Benda Gyula, Tóth Zoltán és szinte az egész Hajnal István kör rész vállalt Halas városmonográfiájának megírásában, sok ezer oldalnyi feldolgozásban, Ö.Kovács József és Szakál Aurél bázisteremtő forrásközléseiben, utóbb Melegh Attila demográfiai-történeti opuszát és Granasztói Péter doktori értekezését sem illene kevesebbre tartani...).

A kunok halasi jelene és közelmúltbeli jelentősége pedig egyszerűen azért kerülhette el figyelmünket, mert minden rendelkezésre álló forrásmű, levéltári vagy történeti anyag, publicisztikai vagy néprajzi opusz, térföldrajzi vagy régészeti tanulmány, gazdaságtörténeti vagy helyismereti mű múlt időben beszélt róluk. Amelyik egyáltalán említi a kunokat, az utoljára a közigazgatási területátrajzolás 19. századi eseményeinél húzza meg létezésük határát, s ha netán honismereti lelkület hajtja a szerzőt, akkor Erdeire, Tálásira (gazdaság, tanyás város, pusztai létmód, betyárok néprajzosára), vagy rég elhott történész szerzőkre (Papp Lászlóra, Kuun Gézára, Nagy Szeder Istvánra, Szilády Áronra) hivatkozik, akik a nyelv, a szokásjog, a redempciót követő társadalomszerkezeti változások, a betelepülő katolikus tömegek, a munkássá lett tanyasi parasztok, s a (jövevény lakossággal felhigult) régi városrészek hajdan volt mentalitásáról szóló áttekintésekkel tűzdelik meg tudományos munkáikat. Mintegy évszázada immár egyetlen szó sincs az élő kunokról. Közel hatszáz évig képviseltek eltérő politikai mentalitást, a népvándorlás-kori magyarság létszámának kétharmadára rúgott betelepülő népességük, (talán egész Európában is) egyedül álló (a székelyekére hasonlító) öngazgatási és önvédelmi szervezetet tartottak fenn a 17. században (a parasztvármegyét), kiváltságaikat rendre elveszítették és visszaszerezték, földjüket saját erőből megváltották a redempcióban, közvetlen nádori irányítás alatt működtettek önkormányzati szervezetrendszerrel, polgári értékek őrizésével vívták ki paraszti rangnál méltóbb, kollektív nemes társadalmi státusukat – s hadd ne folytassam, mennyi specifikus történeti értéket hordoztak, formáltak meg, adtak át, s konstruáltak utóbb is mentális örökséggé, kollektív emlékezeti forrásanyaggá. Felmutattak mintát Bocskai, Rákóczi, 1848 vagy a betyár-korszak Habsburg-ellenes önállósági küzdelmeiben, a parasztpolgári mentalitás és a református egyházközösségi egyenlőség példáival, szószólók voltak a nemesi vármegyékkel vívott diétai csatározásokban, területi

autonómiát vívtak ki maguknak, megváltották földjeiket a Német Lovagrend tulajdonából, reformátusként ellenálltak a katolikus klérus terjeszkedésének, etnikai csoportként dacoltak a Mária Terézia-korszakban betelepített katolikusok, palócok, később dunai rácok növekvő demográfiai túlsúlyával, példák maradtak konok szuverenitásuk védelmében is.

Mindennek töredékei részben köztörténeti büszkeséggel ismeretesek Halason is, és hasonló helyzetre talál a kutató Kunszentmiklóson, ahol a kiskun öntudat másik (maradék) fellegvára található. Mi lett a kiskunokkal a nagykunok és jászok szövetségeseiként, mi lett a kisvárosi reformátusokkal a mindegyre gyarapodó katolikus betelepülők körében, mi lett az önállósággal a nemzetformálás időszakában, amikor helyi sajátosságok legföllebb „provinciálisizmusként” kerültek szóba, a szent egyesülés célja mind a nyelvi-kulturális, mind az etnikai-territoriális másságot „letiltotta”, nehezítette vagy lehetetlenné tette...? Akár fel is őrölődtek, be is olvadhattak, utolsó utáni maradékaikat is föllazította, átszocializálta, elmosta a szocializmus nagy egységesítő „kvázinemzeti” szerveződésformája... Ez legalábbis nem zárható ki, illetőleg a legkönnyebben föllelhető érv, amely magyarázatot formálhat. Voltak – de mégsem..., eltűntek a történelemben... - de mégsem.

Egyetlen szóval illetve a folyamat eredményét és a kutatásból kimaradás okát: egyszerűen nem reprezentálódtak. Nincsenek jelen a közéletben; nincs pártjuk; nem pályáznak etnikai párt-státuszra sem; nincs titkos szektájuk (s ami van, messze a várostól, főként Budapesten, sértett öregekből toborzódott laza kör csupán); nem akarnak semmi korszakosat 1945-ben, 1947-ben vagy 1956-ban, mint a parasztpártiak vagy a kisgazdák; nem hurcolják el őket 1941-ben, mint a halasi zsidóságot; nem telepítik őket tömbszerűen, mint a baranyai katolikusokat; nem veszik el kulák-tanyáikat; nem sötétebb a bőrük, mint az alföldi átlag (sőt, szőkebbek), s nem kapnak kompenzációképpen városi pozíciókat, rangokat, pártirodákat vagy börtönbüntetéseket. Vannak, de nincsenek. Nincsenek jelen.

Érvényessé lesz-e egy városi kutatás, ha az emlékezetpolitika hiányzik a kutatási programból éppúgy, mint magából a városból? Etnikai maradhat-e egy népesség, ha nincsenek etnikai önmegfogalmazási lehetőségek (sem tiltások, sem támogatások, sem intézmények, sem hangadó véleményformálók)...? Mintaszolgáltató marad-e értékrendje, lakásmódja, kerítkezési szokásjoga, hitvilága, viselete, kiváltság-hagyományja, nyelve vagy lokális kultúrája, ha nincs módja, nincs lehetősége, sőt nincs (ilyen értelemben felfogott) önmegjelenítési igénye sem egy etnikai csoporttudatnak. Identitás-e a rejtett identitás, antropológiai ismeretanyagot kínál-e a leplezett asszimiláció, s leképezhető vagy tettenérhető-e a mentalitás, ha nem rajzolható a térképre, ha nem harsány a származástudata, ha megbomlott a rokonsági háló és a konvencionális értékrend...?

E kérdések megválaszolásához igen tekintélyes „kun-vonatkozású” szakirodalmon rágtam át magam, s interjúztam a földrajzi-történeti környezetben (tanyákon, kisvárosokban, megyeközpontban, a szomszédos – etnikai, „nemzetiségi”, eltérő mentális és gazdálkodási – kultúrákban, vallásokban, összehasonlításokat végeztem a nagykun, a jász, a palóc (lásd polovec, a kunok egy csoportjának régi orosz neve) kulturális miliőben, a térség etnikai-politikai sokszínűségét vizsgálva is. Válaszom ma

már – miután magában a városban nagytóval kerestem a kun identitás maradványait, s csupán egyre jobban megerősítettek a kézenfekvő magyarázat érvényességéről, illetve miután a másik ősi kun fészkek, Kunszentmiklós utolsó kunjai után kutattam, leginkább csak az: vannak nem-reprezentálódó identitások is, melyek léte és változás-folytonossága leginkább csak ama tudományközi tartományban érthető meg, amelyben az antropológia tematizálja kérdéseit.

S miután hasonló tartalmú („vannak, de még sincsenek”) kutatási anyagot gyűjthettem a hajdan (a kunokéhoz rendkívül hasonló történeti és szociológiai szerepű) kollektív nemes franciaországi gasconokról, akiket ugyanúgy leradíroztak a történelmi, földrajzi, néprajzi, politikai, nyelvi, regionális és identitás-térképekről, immár azt kell mondjam: nem az a valódi kérdés, léteznek-e, hányan léteznek és hol... Ez statisztikusok, demográfusok kérdése, adat-görgetők érdeklődése, formalizált szervezetekbe tömörítő pártpolitikai szervezők kérdésfeltevése. Nem is az az édesbús sajnálkozás a lényeges, amelyet lelkes etnográfusok vagy helyi levelezőlap-forgalmazók, turistakalauzok és pártállami tanácsítók fogalmaztak meg arról, mi minden érték volt itt hajdan, s minden pusztul, ha az államkincstárból nem adják vissza az idegenforgalmi adó egy nagyobb hányadát... Hanem épp az az izgalmas: hogyan reprezentálódik, ami nem reprezentálódik? Hogyan marad meg, ami elpusztult? Hogyan éled újjá esetleg, ami fölött magasra nőtt immár az emlékezés fűzfája...? Hogyan identifikálódik az, aminek nincs már neve, aligha van formája, még kevésbé van támogatottsága vagy tudomásul vettése... A revival jelensége az érdekes, ami azonban immár nemcsak a kultúra, hanem évszázadokig a kultúra köntösében megjelenített másság szempontjából kardinális kérdés.

S ha azt nézem, miként alakul ez a másságtudat empirikusan is tapasztalható identitás-élménnyé, hogyan képződnek körülötte hullámok, hogyan alakulnak át határok, hogyan történik maga a (Turner-i értelemben vett) átmenet az identitás-teli állapotból az identitás-fosztott állapotba, származási közösségből formális communitas-helyzetben át emlékezet-közösségi státuszba, akkor látszik csupán (valamelyest) megfoghatónak a helyi csoport-tudat, akkor írható meg „sűrű leírással” a majdan értelmezhető helyzet, amelyben az antropológia kiterjedt eszközrendszeréből átvehetővé lesz a rokonsági struktúra-bemutató, megevezhetővé lesz kollektív hatalomgyakorlás módszere, az uralmi viszonyok leképezésének módja, s a történeti és szociológiai vagy szociálpszichológiai tartalmak széles köre – amilyen például a helyi tudás, a számontartott származásközösség, a hatalmi és gazdasági előjogokból levezetett redemptusi öntudat, a rang szerepe és a politikai szocializáció különböző korszakaival szembeni máskéntgondolkodás fennmaradásának módja (stb.).

Ezen a ponton már több irányban is áttekinthetővé tehető az identitás ehelyütt kialakult formája: elindulhatunk azon az úton, amelyen a térbeli elkülönülés körül lesznek értelmezhetővé a jelenségek: a kunok betelepülése, térségi-regionális tagoltsága, zárkóztott településrendje, ennek jelentősége a 19-20. századig és kezelésmódja a diadalmas szocializmus agrárium-ellenes és erőltetett városfejlesztési korszakában. Ugyaninnen folytatható az értelmezés a szövetséges, a barát, az ellenfél és az ellenség megnevezésével, a (kis)kun történeti közösség és a jáász, a nagykun és a palóc, a református és a katolikus, a szlovák és sváb etnikai csoport viszonya a

kunokkal stb. Követhető ez az interpretáció a belső és a környezeti feltételeket jellemző kommunikációs mezők értelmezésével; a szokásjogi és formáljogi szempontból fontos határkijelölésekkel, amelyek történetileg a határvitáktól és birtokperektől a szocialista temető-kisajátítási aktusig bemutatathatók; mindezek együtt jártak a marginalizált helyzettel – a tanyai gazdaságok, a városi önkormányzatiság, a lakópolgári részvétel és beleszólási jogok felől nézve; maga a tanyai létforma, kiszorítottság és párhuzamosan az odatartozás dinamikájával; továbbá a periferizáltan élők és a centrális helyzetűek konfliktus-viszonyainak elemzése is kínálja magát; roppant izgalmas lenne alaposabban ismerni a kollektív emlékezetben forgalmazott tér-fogalmakat, az időérzékelés technikáit, az idő történeti jelentőségét és jelentéstartalmait; érdemes lenne áttekinteni a bekebelezési technikákat, ahogyan a kun „civilizáció” (mert szerintük nem kultúráról, nem szubkultúráról, hanem sajátos civilizációs specifikumról volt szó esetükben) túlélt a környezet intoleráns hatásait; miképpen fogadtak be más népeket (palócokat, baranyai katolikusokat, rácokat, zsidókat, cigányokat), s miképpen alakították ki velük a társadalmi funkciókat, rokonsági relációkat, bizalmi vagy képviselői kapcsolatokat; vajon mi módon támogatható ez a népesség minduntalan ellenzéki parlamenti politikusokat, s miképpen vetette el a nemzetfejlődés korszakában a „szent világszabadság” eszméjét a saját igazgatási önállóság dicsőítésével? Leírható-e a lokális politikai kultúra a Fortes–Evans–Pritchard-féle rendszerelemzés kulcsfogalmával, az egyensúly fontosságával, amely a szegmentáris (államnélküli) társadalmak rokonsági-származási rendszerének, opozíciós ellenhatalmi hatókörének, a funkcionálisan felosztott szerepeknek, a csoportszintű szolidaritásnak és a primitív társadalmak hatalmi koordinációjának is alapvető kategóriája? Találunk-e – s az időben mikor-meddig – olyan családi és törzsi szervezetet, amely egy valódi politikai szerveződés alapja lehetett, s miként érvényesült ez az összes törvényhozói, végrehajtói és bírói funkciót (fogalmilag az államhatalom klasszikus megosztásának formáit) illetően? Kimutathatók-e a formai átmenetek a családszervezet és a területi rendszer között, jelezvén, hogy ezek nem zárják ki, sőt kölcsönösen áthatják egymást? Majd, amikor a politika az egész szervezetrendszer szempontjából hagyja jóvá a munkaerő szabályozását és az elosztás ellenőrzését, a háború vagy a jog alkalmazását – vagyis midőn egy belső és egy külső rendszer egyensúlyát biztosítja –, akkor vajon a mikro-milió szempontjából mit tapasztalunk? S mivel a kunokkal kapcsolatos korábbi etnológiai kutatások az eszményített „kulturalista” fejlődésfelfogást tükrözték, magyarán felsőbb- és alsóbbrendű társadalmi teljesítményeket hasonlítottak össze, kultúrhierarchiát teremtettek, s a kultúrállam (vagy nemzeti állam) bőséges elitkultúráját vetették egybe a „civilizáció-előtti” társadalmak életvilágával, a kunok honfoglalás előtti nomád pásztorkodó korszakával, akkor az egyetemesnek mondott kontinentális polgári jogok birtokában miként szemlélhették a „primitív” szokásjogok törvényeit, az elmaradott kulturális, egészségi, halandósági, termelési- és csereviszonyokat, s az államiság legitím intézményét... stb. Az egész intézményiség fogalma is kérdéses, annak érvényessége, hatóköre pedig vitatható volt egykor, mivel a kunok fő történeti szerepe a politikai főhatalom és a rend védelme volt a 13–19. században, területiális önkormányzati önállóságuk viszont főhatalom-ellenességet tartalmazott.

Ha a politikai mezőre, a részint empirikus és történeti szempontú terepmunkákkal körülírt miliőre gondolunk, azt lehet mondani, hogy a háború utáni nyugati antropológiai kutatások főképpen a társadalmi és politikai konfliktusok felé fordultak, s a gyarmati rendszer végével megkezdődött annak a társadalmi dinamikának széleskörű elemzése, amelyet ezek a kolonizált társadalmak mutattak. Miért ne lehetne hát a politikai akciórendszert, illetve a folyamatot követni, amely képes bemutatni a politikai relációkat, a politikai vezető rétegek, klán-elitek uralomképességének vizsgálatát is? A helyi közösségek interakciói és lokális hatalmi függésviszonyai ellentmondanak a historicista és totalitarista vízióknak: ténylegesen ezeknek a helyi szintű történeteknek mindenkor megvolt és meg is maradt a maguk jelentősége, függetlenül attól, hogy miképpen fejezik ki, szimbolizálják vagy éppenséggel rejtik a társadalom politikai függésviszonyait és egyensúlyait. Egyszóval e folyamatok nem tekinthetők szinkronikus folyamatoknak, hanem inkább diakronikusnak, vagyis tudni és értelmezni tudni kell itt, hogy e társadalmak sohasem egyetlen tradíció által determinált egyidejűségben léteznek, hanem magát a tradíciót is a történelmi feltételeknek megfelelően alakítják, lényegében képtelenek kialakítani magát az államot, mint történelmi produktumot, de úgymond „felhasználják” a már meglévő keretet ahhoz, hogy a hatalomra mint meghatározó uralmi hatóerőre koncentrálnak, a definitívebb viszonyuk legyen az államisággal, meghatározóak legyenek befolyásoltak és a befolyásolók viszonyában. Az e téren született elemzések alig használhatóak erre a célra, mert e területi egységek kapcsolatrendje, függésrendje és hatásmechanizmusai nem világosan elhatárolhatók, vagyis nem merevek, hanem időben és térben is át-meg-átalakulnak, közöttük a kapcsolat pedig nemcsak egyezményes térségi, gazdasági és kulturális jellegű, hanem saját érdekeiket kifejező politikai funkciókat is megtestesít. A határok kérdése a nyolcvanas évek antropológiai kutatásaiban nyert igazi polgárjogot: a nemzeti, állami, nyelvi-kulturális, csoportközi és perszonális határok elemzése egészen az emberi bőr, mint külső környezet és belső természet határáig terjed, de mint reakcióképes organizmus éppúgy „válaszol” a külső kihívásokra, mint bármely politikai szervezetrendszer.

Mint ahogy rendszerint a kisebbségek öndefiníciója sem teszi szükségessé, hogy érvényességét „teszteljék” az őket körülvevő társadalmi világban, a kunok esetében meglévő etnikai másság-tudat sem szorult kifelé irányuló reprezentációra évszázadokon keresztül. De mint másutt és máskor is, ahol a környezet nem befogadó, hanem kizorító, nem toleráns, hanem asszimiláló szándékú, e tájon is megnyilvánult az identitás-megőrzés a hagyományban megmaradt módon – például a viseletben, a politikai képviselet funkcióinak terén, az endogám társválasztásban, a szokásjogi örökség fenntartásában, a mentális szocializáció során. S merthogy a kunok társadalma nyitott, befogadó típusú volt, ezért az etnikai-vallási-kulturális felülrétegződés ellen idővel már nem maradt más módszere, mint a bezáródás, az etnikai identitásba visszavonulás, a bekebelezési kísérleteket elutasító mentalitás. A kunok társadalma éppen határai védelmében nem reprezentálta önmaga térbeli létét azután, hogy a nemzetformálás időszaka közös, „össznemzeti” érdek megfogalmazása közben nem volt képes, vagy nem volt hajlandó a „mi-csoport” nyílt érdekkifejezésére, hiszen a belső határok a mentális örökség és a kollektív emlékezet

részeiként nemigen voltak mutogathatók. A kiskunhalasi lokális historiában az 1970-es évekre immár a lakosság 75-90 %-a bevándorló volt, így a kun konokság, a történeti-politikai szereptudat és a közpolitikai részvétel szinte elmállott, a közfunkciókból egyre inkább kikerültek a tradicionális családok, a 18. századtól kezdve saját városukban is egyre inkább kisebbségi helyzetbe kerültek. A környezetük sem volt éppenséggel elfogadó, inkább az asszimilációt szorgalmazóként viszonyult a kun mássághoz. Ezenfelül a 20. század egész „nemzeti” fejlődéstörténete aligha kedvezett az etnospecifikus másságtudat megjelenítésének és megőrzésének. Önkörükön belül természetesen már a személynevek is beszédesebbek voltak, a lakóhely (Alsóváros, Felsőváros) szintűgy, a vallás nemkülönben – de a korábban nemzeties, majd szocialista homogenizálás méginkább elnyomta az önmegjelenítés igényét és lehetetlenné tette kinyilvánításának módjait.

Szinte pontról pontra ugyanez a helyzet a franciaországi gasconoknál, ahol a térségi-regionális autonómia, a történeti funkció és kombattáns mentalitás egészen addig fennállhatott, amíg a kiváltságok rendszere valamelyest létezhetett, de akkor azon nyomban felülrétegződött a „nagynemzeti” dicsőség jelképeivel, a nyelvi és kulturális, igazgatási és gazdasági önállóság uniformizálásából származó „egyetemlegességgel”. Ráadásul a délfraancia nyelvi-kulturális (provanszál) régió épp ezellen az asszimiláló államokosság ellen lázadt föl a 19. század végén induló oxián mozgalmakban, melynek nyomán a kisebb térségek kulturális autonómiáját épp egy erőteljesebb nagyregionális identitástudattal és mentalitás-mintával tették egységessé, amiből a széthúzás vádjá nélkül nehéz volt béarni, gascon vagy más „rész-mentalítások” érdekében önálló mozgalmat indítani vagy önreprezentációk révén érvényesülni. Miként a kunoknál, a gascon vidéken is az etnikai és tulajdoni szerkezet, etnokulturális karakter, lokális identitás került szembe a nemzeti érdekekkel, illetve a lokalizált „önuralom” vált a „közjó” gyakorlásának elfogadott módjává. Így terelődött – a gasconok esetében látványosabb nyelvi és irodalmi autonómia formájában – a szimbolikus szférába mindaz, ami korábban a területi önállóság, magabízó és küzdőképes paraszti öntudat, felvilágosult parasztpolgári mentalitás volt, sőt a korábbi értékonzervativizmust (illetve konzervatív politikai magatartást, udvar-hű politikát) fölváltotta az időszakos-korszakos hatalomellenesség, amely a hétköznapi politizálásban föl is oldódott. Mára immár csupán az a kérdés maradt: képes-e revival-re, a kisebbségpolitikai divatokat is figyelmen kívül hagyó társadalmi konszenzusra a „maradék” kun és gascon társadalom, s a napjainkban tovább differenciálódott politikai terekben képes lesz-e a maga területi szervezettségét úgy megoldani, hogy annak ne kelljen függenie a korszakok ideológiáitól, nemzeti vagy európai alkalmazkodási játszmáktól, az autoritás és a hatalom összefüggésrendjében kialakult sajátos helyzet külső determinánsaitól – avagy egyszerűen csak a történet-elbeszélés éppen aktuális divatjától.

A kiskunhalasi kutatás a városról megjelent tanulmányok közzététele után is folytatódott, egy dokumentumfilmmel (BBS, 1983-85), melynek fő témája a régi református temető hetvenes évek eleji felszámolási programja volt. E „városfejlesztési” elgondolásban a városi tanács illetékesei a romló állapotú öregtemető (helyenként 200-250 éves sírkövekkel, a város számos kiválóságának

emlékezeti objektumaival) modernizáció célponttá lett, fölszámolását elkezdték, a sírok föltárása mellett és helyett mintegy harminc centis parcellákba (a köznyelvi változat szerint „téesz-parcellákba” zsófolták a kihantolt sírok maradványait, hogy helyükre lakótelepi házakat húzzanak föl. A visszafogott habzású közfelháborodás, az önkormányzati önkény és az egyházzal praktikus „bótoló” helyi ügyeskedők a hagyományhű lakosság fölzúdulását is eredményezték. A hatalmi beavatkozás (a város helytörténésze, Nagy Szeder István, egykori kisgazda pártvezér, ’56-os „bűnös”, valamint Gaál Lajos, egykor málenkij robotból is visszajött személyiség) révén egy idő után akadályokat lökött a végső felszámolás elé: az elkészült négy-öt lakótelepi házsor után már nem volt folytatható a tarolás, de a kérdezettek interpretációjában mindez valahogy így hangzott el: „...Miután csináltak az egykori „Nagy Halas” 116 ezer hektáros határából 52 ezer hektárt, s most kezdenek terjeszkedni a környékbeli tanyák, falvak felé, már ismét lett több mint százezer..., miután fölszámoltak nyolc malmot, hagyták lepusztulni a város polgári részét, a Sóstói fürdőt, eladták és elköttyavetyélték a Barnevált és a Sernevált, államosították a régi református gimnáziumot, elűzték innen azokat is – mert hát menniök kellett, nem maguktól hagyták itt a földjeiket és javaikat, elősegítették ezt nekük... - akiknek más volt a véleménye „ezek” dúlásáról, mert a nép csak így beszélt róluk..., régebben volt úr meg elvtárs meg járásbíró meg más, most csak annyi van, hogy „ezek”..., nem maradt más hátra, mint hogy fölszámolják a temetőt is. Halas az egyetlen város Magyarországon, ahol a helyi tanács halottakat jogérvényes határozattal kilakoltatott...”.

A helyi történe rend része volt nem csak a fals hivatkozás a „városfejlesztési tervek”re, hogy ugyanis új városközpontot szeretnének építeni a temető helyére... („új városközpont” a periférián, gyártelepek szomszédságában, egykori nádas tájékára, a pályaudvar mellé, helyenként nem gondozott sírok és elvaduló növényzet ellenére is, egészében arborétum-értékű növényritkaságokkal együtt, sok generációnyi halasi református, egyesek országos nagyok, emlékhely, és még aktív temető...), amely ürügy átlátszó mivolta országos sajtóbotrányt hozott és párt központi bizottságának ellenkező állásfoglalását is kivívta – ez azonban csupán serkentő hatás volt, a temetőt megtiltották, a munkálatokat dőzerral megkezdték, s „már leállíthatatlannak” minősített helyzetet teremtve folytatták a fölszámolást..., s mindezek mellett politikai presszió alá vették a zúgolódó rokonságot, a bérleti szerződésekre hivatkozókat, az iparosokat, akik közreműködtek, a református papot is, akit rávettek, hogy eladja a régi sírköveket, amelyekért senki sem jelentkezett... /Került is sok száz sírkő házak alapjába, sőt némelyik újrafelhasználásra is – egyik oldalán a régi, másikon az újonnan elhunyt neve, egymással sosem álltak kapcsolatban... Mindezekért a joviális református lelkészt vádolták, megvesztegetéssel, ő pedig a filmben is nyilatkozva a politikai presszióra hivatkozott, meg a még menthető terület gondozási költségeire, melyre egyházi forrás nem volt, s a „kihantolási rendelvényre”, mely ellen apelláta nem lehetett, legjobb esetben is csak az újratemetés kollektív parcellában.../.

A köztes megoldás a politikai alku volt végül: házak is épülhetnek, a reformátusok is kapnak kárpótlást a földterületért, a maradék temetőt pedig újraparcellázzák, ismét megengedik a betemetkezést, a földmérési munkát önkéntes társadalmi

bekapcsolódással Nagy Szeder István egykori mérnök és Gaál Lajos végzi el, „a régi nagyoknak emléket állítva újfent”, a klasszikus értékű márvány sírköveket egy „sírkertben” elhelyezve és levédve...

A halasi városkutatás, és különösebben ennek a historikus mezőben (kulturális identitás terén) eligazodni próbáló része nemcsak a korábbi, narratív értelmezés előtti teoretikus irányoknak meghaladása volt (kívánt lenni), hanem a korábban sosem feltárt, elvétve meghallgatott, s a legkevésbé sem igazán dokumentált, még kevésbé reflektált vallomástevők személyes és kisközösségi terébe is bevilágított. A lokális mitudat rangja, tárgyalásképesége vagy releváns mivolta részint nem volt kellőképpen ellenálló a korszakos kulturális áthatások, inkorporációk, integrációk terén (pl. katolikusok egyre növekvő súlya, majd túlsúlya a 20. század első évtizedére; redemptus elemek és famíliák presztízscsökkenése a földosztások, birtokrendezések és köztulajdoni szféra növekedésével egyidőben; magyar és nemzeti fennsőbbsttudat elterjedése az etnikai származástudatok hátrányára, később polgári felülrétegződés, utóbb kollektivistikus ideológia mindennemű másság ellenében, a paraszti és polgári konvenciókkal szemben, főként a munkásság javára..., stb.), de egyúttal védtelenné is bizonyult a nemzettudat és proletár nemzetköziség áradatában. A narratív identitások megvallásának, interjúkban vagy közéleti megnyilvánulásokban is látható jeleinek megfogalmazási esélye rohamosan csökkent, a konvenciók értékei devalválódtak, a második világháború után közvetlenül (és főként '56-ban) újra megjelenő kiscgazda szerveződések diszkvalifikálása révén a maradék kun hagyománytartás értékrendi elemei is fölszámolódtak. Ennek áttételes, jelképi formája volt már a huszadik század második felében is, mindama konvenció-tartósítás, örökség-örzés, vagy épp örökségesítés, mely mentális ellenállás formáját öltötte a helyi kisebbség viselkedésében, értékrendjében. Például azon a téren, hogy a tradicionális értékképzetek szerint a Halas-székbe települt első kunok (1239, majd 1300-as évek) nem reformátusok voltak, hanem pogány vallásuk-rítusaik-világképük fennmaradt a katolikus klérussal szemben évszázadokon át, majd hirtelen váltott reformáltra a megtérítésre szánt helyi népesség..., de értékrendjükben, nyelvemlékekben, a tradíciók megőrzőit presztízsz-többlettel kezelően megmaradt a kun származástudat, territoriális autonómia megannyi érték tartalma – ennek pedig örökségként kezelése vagy forgalmazása kivételes kevesek ellenkulturális dacformája volt akkor, midőn a szocializmus kulturális fennhatósága mindennemű konvenció-értéket letarolni igyekezett, ezzel pedig épp értékét növelte a múltat idéző felfogásoknak, s így indult az örökségesítés intenzív folyamata is...

Ez a társadalmi térben lezajlott belső kolonizáció (nemzetépítési vezérrnarratívák, a fejlődést akadályozó „pányvák” elmetszése révén) alaposabb hatáselemzést is megérne, de lényegében a perszonális térbe teljességgel betelepülő idegen identítások megkérdőjelezhetetlen létjogát tette érvényessé. Párhuzamosan már szinte végletesen fölszámolódtott a másság reprezentálódásának létjoga, majd relatív teljességű narratívába fordult át a „mindennapok története” meg a mikrohistória egybekulcsolása révén: a kifejezhetetlen, mert illegitim etnikai identitás (mint „civilizáció”, kultúra, vagy szubkultúra) úgy került szembe a történeti emlékezettel, s úgy idézte elő ennek szinte teljes fölszámolódását, hogy a tényleges történéseknek már csak késve lehetett

nyomára bukkanni a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évekbeli „rendszerelváltó” narratívák pedig oly módon telepedtek rá a lokális identitás-örzés maradványaira, hogy azokból immár semmi sem maradt.

Ha azzal kezdtem, hogy a kutató felelőssége a távolság áthidalása kérdezett és utókor, egyén és környezete között, akkor a kvantitatív kutatásokat ebben a milióban felváltó esemény- és emlékezet-fókuszált feltárásmód a formális köztörténet helyetti valóságos eseménymenetre helyezheti a hangsúlyt. S ha azzal folytattam, hogy a tett és a szó elsőbbségének vitájában a mindent felülmúló hatalmi legitimitások döntöttek, akkor a tettek elsőbbségét még lehetett volna több reménnyel illetni, erre azonban rátelepedtek a korszakos identitást felülmúló másfajta értékelvek, nemzeti és globalizációs összhatások, a szó és tett mindenkori harmóniájának esélyét felülmúló ideológiai átrétegződés, személyes alkuk sora, migráció és asszimiláció egyaránt.

A halasi kutatás (itt és most ebből csupán impressziókat idéztem föl) a mikro-história bizonyos konvencióit követi annyiban, hogy a halasi kunok, régi református családok, konvencionális értékrendet menteni próbáló „makacs kunok” maradvány képviselői olyan társadalmi szcénát fogalmaztak meg, melyben a kisebbség mint közösség, a kisebbség mint mindenkori értékek képviselője, az alávetettek mint egy avittas dramaturgia mellékszereplői beszélnek el önnön lokális civilizációjuk, származásmítoszuk, megtépzott autonómiájuk drámáját. Azt a személyesen is átélte, közösségromlásban is tudomásul vett, autonómia-fosztottságban is kényszerűen elfogadott helyzetet, melynek kultuszára még módjuk van maradvány örökség védelme formájában emlékezni. A kutatott milióba antropológiai metódussal beereszkedő kutató közben rajta is kapja magát, hogy „etnocentrikusan” viselkedik, többre tartja a helyek és nem-helyek térfelosztását, mint a szereptudatukat már veszített helybeliek, az emlékhelyek jelentőségét és funkcióját már alig-alig őrző „politizáló”, a kulturális autonómia jogát hangoztató néhányak. Ráadásul be is kell látnia idővel, hogy az összehasonlító kutatás párhuzamai épp a speciálisan helyitől mintegy messzire elvezetnek, érvénytelenítik a kutató hozta értékrendet, s beleszólnak a képviselhetőség, legitímálás minimálprogramjába is. Miként a gasconok esetében is, ahol a provanszál mozgalmak és a párizsi igazgatási túlhatalom elleni önlegitimációs szándékok valójában nem őrizhették meg önnön hosszú távú fennmaradásukat (állandósult mozgalom már nem mozog, hanem betelepül és intézményesül, bürokratizálódik és széttagolódik...), úgy a kiskunsági történeti identitásból is kiveszett a hétszáz éves múlt hagyatéka, öröksége, értéktudata. Az ezt körülvevő legitimációs küzdelmek, modernizációs hatások, majd narratív háborúk valójában már átterelik az etnikai alapú szocializáció helyzeteit a plurális demokrácia pártpolitikai miliójébe, egyúttal meg is fosztják fennmaradási és örökségesítési esélyeitől. A kortárs kutatás ma már aligha lelné a kun identitás konvencióit, helyette az individualizációs és migrációs folyamatok nyomaira akadna, avagy arra a szereptudatra, hogy mindeme „hajdanvolt dicsőségek” szinte csakis turisztikai látványosságként maradnak meg elbeszélésformákban, kiadványokban, városi fotóalbumokban, családi és csoport-szintű emlékezetközösségekben. Ezekből pedig már hiányzik (Ó, Szahib...) az a sok teknősbéka, melyek alatt a fennálló világot még megtarthatják...

Felhasznált irodalom

- ABÉLÈS, M. 1983. *Le lieu du politique*. Paris, Société d'Ethnographie.
- ABÉLÈS, M. 1986. *L'anthropologue et le politique*. In (dir.) *Anthropologie: état des lieux*. Livre de poche, Biblio, Essay, No. 4046:207-233., valamint In: *L'Homme*, Revue française d'anthropologie. No. 97-98., XXVI (1-2):191-212.
- ABÉLÈS, M. 1988. *Modern Political Ritual*. *Current Anthropology*, 29(3):391-404.
- ABRAHAMAS, R.D. – KALCIK, S. 1983. *Folklór és kulturális pluralizmus*. In Niedermüller P. szerk. *Folklór – társadalom – művészet*, 14. Közművelődési Információs Intézet, 74-81.
- ARTYUNOV, Sz. A. 1987. *Szokás, rítus, hagyomány*. In Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 104-108.
- Balandier, G. 1967. *Anthropologie politique*. P.U.F., Paris.
- BALANDIER, G. 1985. *Le détour. Pouvoir et modernité*. Paris, Fayard.
- BERNSTEJN, B.M. 1987. *A hagyomány és a szociokulturális struktúrák*. In *Hagyomány és hagyományalkotás...* 115-120.
- Bloch, M. 1989. *Ritual, History and Power*. London, The Athlone Press.
- Bohannan, L. 1958. *Political aspects of Tiv social organisation*. In *Tribes without rulers*. (Middleton, J. – Tait, D. eds.) London.
- BOURDIEU, P. 1981. *La représentation politique. Eléments pour une théorie du champ politique*. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 36-37:3-24.
- BOURDIEU, P. 1985. *Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez*. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22.
- CLASTRES, P. 1974. *La société contre l'Etat*. Editions de Minuit. Paris.
- CLASTRES, P. 1980. *Recherches d'anthropologie politique*. Le Seuil, Paris.
- CLAVERIE, E. 1989. *Anthropologie politique et sociétés contemporaines*. In M. Segalen, ed., *L'Autre et le semblable*. Paris, Presse du CNRS, 89-103.
- COHEN, R. – MIDDLETON, J. eds. 1967. *Comparative Political Systems: Studies in the Politics of Preindustrial Societies*. University of Texas Press, Austin.
- COLSON, E. 1975. *Tradition and contract*. London, Heineman.
- DAHRENDORF, R. 1988. *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, Budapest.
- DAUN, Á. 1988. „Svédség”, mint akadály a kultúraközi érintkezésben. In Hofer – Niedermüller szerk. *Nemzeti kultúrák...* 107-144. p.
- DAVIS, N. Z. 1984. *Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években*. *Világtörténet*, 2:17-27.
- DERATHE, R. 1970. *Jean-Jacques Rousseau et la pensée politique de son temps*. Paris, Vrin (1ère éd., 1950).
- DESCOLA, Ph. – LENCLUD, G. – SEVERI, C. – TAYLOR, Ch. 1993. *A kulturális antropológia eszméi. Századvég-Osiris*, Budapest.
- DUMONT, L. 1983. *Essais sur l'individualisme: une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. Paris, Le Seuil. [Magyarul: *Tanulmányok az individualizmusról*. Tanulmány Kiadó, Pécs].

- EDELMAN, M. 1988. *Constructing the political spectacle*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Eisenstadt, S.-N. 1959. *Primitive Political Systems: a preliminary comparative Analysis*. *American Anthropologist*, vol. 61:200-222.
- ENGELS, F. 1877. *Anti Dühring*, [valamint] *A család és a magántulajdon és az állam eredete...* Kossuth, Budapest, több kiadásban.
- EVANS-PRITCHARD, E. E. 1940. *The Nuer*. Oxford, Clarendon Press.
- Evans-Pritchard, E.E. 1962. *Essay in Social Anthropology*. London, Faber & Faber.
- EVANS-PRITCHARD, E.E. – FORTES M. eds. 1964. *Systèmes politiques africains*. Paris, P.U.F. (1ère éd., 1940).
- FRIED, M. H. 1967. *The Evolution of Political Society*. New York, Random House.
- Geertz, C. 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic.
- Geertz, C. 1988. *A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára*. *Kultúra és Közösség*, 4: 67-75.
- Geertz, C. 1994 *A sűrű leírás*. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég-Osiris, Budapest.
- Geertz, C. 1995. *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*. Harvard University Press, Cambridge.
- A.GERGELY A. 1986. *Legyünk realisták, követeljünk lehetetlent...!* (Esettanulmány egy reformkísérlet visszhangjáról). In A.Gergely A. – Kamarás I. – Varga Cs. *Egy kisssváros. Művelődéskutató Intézet*, 189-234.
- A.GERGELY A. 1987. *A „saját csoport” és az „etnocentrikus tudat” szerepe egy helyi közösség értékrendjében. /Kiskunhalas/*. In Bóhm A. – Pál L. szerk. *A helyi hatalom működése. „Helyi társadalom”*, No. 5. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 149-179.
- A.GERGELY A. 1996. *Politikai antropológia. Bevezető egy tantárgyhoz...* MTA PTE Etnoregionális munkafüzetek, No. 8. Budapest.
- GEHLEN, A. 1968. *Antropológiai kutatások*. In *Modern polgári szociológia*. ELTE BTK-Tankönyvkiadó, 48-65.
- GIRARDET, R. 1986. *Mythes et Mythologies politiques*. Paris, Le Seuil.
- Gluckman, M. 1953. *Systèmes familiaux et matrimoniaux en Afrique*. P.U.F., Paris.
- Gluckman, M. 1965. *Politics, Law and Ritual in tribal Society*. Chicago.
- Gyáni G. 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest.
- HAGYOMÁNY és hagyományalkotás. 1987. *Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Hofer T. – Niedermüller P. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarországtudató Csoport, Budapest.
- Halbwachs, M. 1952 (1992) *On Collective Memory*. Chicago University Press, Chicago.
- Herskovits, M.J. 1948. *Man and his Works*. New York.
- Herskovits, M.J. 1988. *Kulturális relativizmus és kulturális érték*. *Kultúra és Közösség*, 4:52-60.
- Hobsbawm, E. 1974. *Primitív lázadók*. Kossuth, Budapest.
- HOBBSAWM, E. 1983. *A társadalomtörténettől a társadalom történetéig*. In *Történelem és szociológia*. MM Szociológiai füzetek, 32:56-72.

- HOBSBAWM, E. 1987. Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer – Niedermüller szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás...* 127-197.
- HOFER T. 1984. Történeti antropológia. Konferencia-bevezető. *Antropológiai írások*, 8-10. sz., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7-19.
- Hofer T. – Niedermüller P. szerk. 1988. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben.* MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarságkutató Csoport.
- Hoppál M. – Niedermüller P. szerk. 1983. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- KERTZER, D.I. 1988. *Ritual, Politics and Power.* New Haven, Yale University Press.
- KIDDER, H. L. – STEWART, V. Mary 1980. *Csoportmeghatározások: a jelképekből fakadó hatalom és a társadalmi szerepek.* In Csepeli Gy. szerk. *Szociálpszichológia.* Gondolat, Budapest, 129-156.
- KLANICZAY G. 1990. *Történeti antropológia.* In *A civilizáció peremén.* Magvető Kiadó, Budapest, 88-112.
- KUPER, A. 1988. *The Invention of Primitive Society: transformations of an Illusion.* Routledge, London.
- LEACH, E. 1968. *Critique de l'anthropologie.* P.U.F., Paris (1ère éd., 1961).
- LEFORT, C. 1986. *Essais sur le politique (XIXème–XXème siècle).* Le Seuil, Paris.
- LEVI-STRAUSS, Cl. 1958. *Anthropologie structurale.* Plon, Paris.
- Lévi-Strauss, Cl. 1973. *Szomorú trópusok.* Európa Kiadó, Budapest.
- Lewis, O. 1970. *Anthropological Essays.* Random House, New York. Részlet magyarul *Kultúra és Közösség*, 1988/4:94-105. *A szegénység kultúrája.*
- MAINE, H.S. 1959. *Ancient Law.* London, Oxford University Press (1861). Magyarul 1988. *Az ősi jog.* Gondolat K., Budapest.
- Marcuse, H. 1990. *A politikai univerzum bezárulása.* In *Az egydimenziós ember.* Kossuth, Budapest, 41-77.
- MORGAN, L.H. 1961. *Az ősi társadalom.* Gondolat, Budapest.
- MORGAN, P. 1988. *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban.* In *Nemzeti kultúrák...* 180-261.
- NIEDERMÜLLER P. 1981. *Folklorizmus és társadalomkritika.* In *Folklor – Társadalom – Művészet* 9. Népművelési Intézet, 61-67.
- NISBET, R. 1969. *Social change and History.* New York.
- NYÍRI K. 1994. *A hagyomány filozófiája.* T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, Budapest.
- POUILLON, J. ed., 1973. *Etudes d'anthropologie politique.* L'Homme, XIII (1-2).
- RADCLIFFE-BROWN, A.R. 1952. *Structure and Function in Primitive Society.* London, Cohen & West.
- Radcliffe-Brown, A.R. 1971. *A rokonsági rendszerek vizsgálata.* In *Tanulmányok és műhelymunkák. Szociológiai Füzetek* 1. Szerk. Somlai Péter. MM, Budapest.
- Radcliffe-Brown, A.R. 1982. *A funkció fogalma a társadalomtudományban.* In: *Néprajzi szöveggyűjtemény.* Szerk. Tálasi I. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RIVIERE, Cl. 1988. *Les liturgies politiques.* P.U.F., Paris.

- Róheim G. 1932, 1984. Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Gondolat, Budapest.
- Róheim G. 1931, 1993. A csurunga népe. Budapest.
- Sebők M. szerk. 2000. Történeti antropológia. Replika könyvek, Budapest.
- Service, E.R. – Sahlins, M.D. – Wolf, E.R. 1973. Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth, Budapest.
- SERVICE, E.R. 1975. Origins of State and Civilization: The Processes of Cultural Evolution. New York, W.W. Norton.
- SHILS, E. 1987. A hagyomány. In Hofer – Niedermüller szerk. Hagyomány és hagyományalkotás, 15-66.
- SUMNER, W. G. 1978. Népszokások. Gondolat, Budapest.
- Szijártó I. 2000. Történeti antropológia és mikrotörténelem: az új társadalomtörténet. Budapesti Könyvszemle 12:151-159.
- Tagányi Z. 1990. A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Terray, E. 1969. Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études. Maspero, Paris.
- LLOSA, M. V. 1987 A beszélő. (El Hablador, 1987). Magvető, Budapest, 1993.
- VÉLEZ-IBANEZ, Carlos G. 1986. A mítosz használata a marginalitásban. In Lammel A. – Niedermüller P. szerk. Folklór – Kultúra – Társadalom. Művelődéskutató Intézet, 61-70.
- WALZER, M. – KANTOWICZ, E. – HIGHAM, J. – HARRINGTON, M. 1982. The Politics of Ethnicity. Harvard Univ. Press.
- WEATHERFORD, J. Mc Iver 1981. Tribes on the Hill. New York, Rawson, Wade.
- WEBER, Max 1959. Le savant et le politique. Paris, Plon (1ère éd., 1919).
- WEBER, M. 1965 (1904). L'objectivité de la connaissance dans les sciences et la politique sociales. In Essais sur la théorie de la science. Paris, Plon.
- WEBER, M. 1971 (1922). Economie et société. Paris, Plon. /Magyarul: 1967. Gazdaság és társadalom. KJK. Budapest, valamint bővített kiadás I/1., II/1. kötet, 1990–91.
- Weber, M. 1970. Állam. Politika. Tudomány. KJK, Budapest, 9-73, 157-406.
- White, L.A. 1973. A kultúra fejlődése. Szociológiai füzetek, 5. MM, Budapest.
- Wolf, E. R. 1995. Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai – Osiris-Századvég, Budapest.
- Wundt, W. (1912) 1928. Elements of Folk Psychology. Macmillan. New York.

BAUMANN TÍMEA

*A délszláv háború emlékezete a kopácsi magyar
emlékezetközösségben*

A tanulmányban doktori disszertációm egy fejezete¹ olvasható, melynek célja, hogy egy emlékezetközösség társadalmi gyakorlatait, illetve az emlékezetközösség sajátjának tekinthető társadalmi emlékezet alakulását vizsgálja és elemezze. A társadalmi emlékezet tárgya az 1991 és 1995 zajlott, Jugoszlávia felbomlását kísérő ún. délszláv háború horvátországi baranjai eseményei és azok (egyéni és társadalmi) következményei. A kutatás alanyai pedig egy mikroközösség tagjai: a horvátországi Baranjában, Kopácson (horvát nevén Kopačevo) élő, magukat zömében magyar nemzetiségűnek valló emberek.

Írásomban a terepmunkám során² résztvevő megfigyeléseimen, illetve narratív biográfiai és félig-strukturált interjúkon keresztül szeretném vizsgálni azt, hogy milyen emlékek merültek fel az elbeszélésekben és miket hallgattak el. Ehhez kiemeltem az interjúkból azokat a narratív sémákat (lásd Gergen-Gergen, 2001), amelyek visszatérő témaként jelennek meg, így tehát a közösség társadalmi emlékezete számára kialakulóban lévő narratív séma alapjait alkotják. Az interjúkban és hétköznapi beszélgetésekben újra és újra visszatérő narratív sémák a délszláv háborús emlékeket tematizálják. Vannak témák, amelyek megjelenhetnek akár hétköznapi beszélgetések során is, mások viszont csak kerülő utakon vagy egyáltalán nem hozhatók szóba. Az interjúk összevető elemzése megmutatja, hogyan zajlik ez a tematizáció a közösségben. Így az individuális emlékezet szintjéről elmozdulunk abba az irányba, hogy megfigyelhessük a közösség társadalmi emlékezetének alakulását.

¹ Baumann Tímea: „Maradjon emlékezet?": A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben. Védés előtt álló PhD-disszertáció a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kultúratudományi Doktori Programján. A tanulmány a disszertáció 6. fejezete.

² 2005 és 2010 között végeztem kutatást a horvátországi Kopácson, több néhány hetes intenzív terepmunkával.

A háború időszakának emlékei: hétköznapi beszélgetések és visszatérő narratív sémák

A délszláv háború emlékei nem csak az interjú helyzetben kerülnek elő, hanem a mindennapok interakcióiban is. Ezekben a hosszabb-rövidebb dialógusokban elsősorban a fedőemlékek (Erős, 2001: 154) kapnak helyet, amelyek főként anekdotikus történetek formájában jelennek meg. Az egykori menekültektől több ilyen anekdotát hallottam, melyek elsősorban az életkörülmények feletti keserű humorból erednek. Így például a téli varróban az asszonyok nevetve mesélték nekem, hogyan boldogultak eladóként Magyarországon, amely történet egy ismert kabaréjelenet³ narratív sémájára íródott. Azok, akik otthon maradtak, ugyanígy rendelkeznek ilyen humorba átfordítható történetekkel, sőt a nyelvi innovációk szintjén is megtalálhatók a háború emlékei. Így keletkeznek olyan új ételnevek, mint a „krajinai irhás gombóc” és a „krajinai krémes rétes”, melyek a délszláv háború „ételspecialitásai” voltak: valójában az akkor túlon túl gyakran fogyasztott héjában főtt krumplit és a máléval töltött tésztát jelölik. A nyelvi innovációk közé tartoznak az új szólások, közmondások, amelyek a délszláv háború emlékeit idézik meg a mindennapokban. Például egy nap Zsuzsi néni így kiáltott fel, amikor benézett a konyhájába: „Ajaj! Akkora rendetlenség van itt, hogy még harcoló csetnikeket is lehet találni!” Ennek a közmondásnak egy másik verziója ismerős lehet számunkra is: „A padláson még vannak harcoló német alakulatok!”, mely azonban régebbi, második világháborús emlékeket idéz meg. Zsuzsi néni ezt a közmondást újíttotta fel, saját emlékeinek transzponálásához. Ilyen és hasonló, általában a humor eszközeivel élő, és így ártalmatlanított történetekben kaphatnak szót a mindennapokban a háború emlékei.

Bizonyos emlékek csak egy zártabb közösségben lehetnek a beszélgetés tárgyai, így ezekről kutatóként csak közvetett tudomásom lehet – mások elbeszéléseiből. Így például az egykori katonatársak maguk között felelevenítik háborús tapasztalataikat, de ezeket a történeteket a tágabb közösség elől már elhallgatják. Erről mesélt nekem például Ágnes az interjú során:

„Hát, nem is nagyon szívesen emlékeznek vissza. Vannak egy-ketten, akik --- Mit tudom én, a barátnőmnek a férje, ő még mindig aktív katona, a hadseregbe van, de szakács. De a hadseregnél dolgozik, tehát ő az egyetlen még, aki nem szerelt le. Az én sógorom is az volt, a másik barátnőmnek is a férje. De azok mind otthagyták a hadsereget. De ő se. Egyáltalán. Ilyenekről: Mit főzött? Nem tudom én -- rakott krumpli volt - Nem. Abszolút. Még ilyen fiúk, akik katonák voltak, akkor, ha így összejönnek, hogy így eliszogatnak névnapokon, vagy valami. (...) akkor tudod, ilyen bajtársias történeteket -- »Emlékszel-e, mikor ez volt, meg az volt? Meg tudod, mikor a nem tudom én?» (Ágnes)

³ Trunkó Barnabás: A gyógyszerértárban.

A katonák történeteit azonban az emlékezőközösség civil tagjai általában nem hallhatják – így Ágnes sem tudja pontosan felidézni őket, csupán jelezni tudja a beszélgetés menetét („ez volt, meg az volt”, „mikor a nem tudom én”). Sokszor a legközelebbi családtagok sem tudják, mi történt a háború alatt az egykori katonákkal. Egy édesanya a következő, fiával zajlott beszélgetését idézte fel:

„Megkérdeztem tőle: »Öltél embört?« Azt mondja: »Szándékosan nem.« »Véletlenül?« »Nem tudom – azt mondja – nem hiszem. Szándékosan biztos nem. Afelől nyugodt lehetsz, nem bántottam senkit.«” (Zsuzsi néni)

A beszélgetés ezen a ponton megrekedt, az édesanya a számára lényegi információ túl többet nem tudott meg fia tapasztalatairól. A katonák háborús emlékei tehát a kopácsi emlékezőközösségben, melybe többségében civilek tartoznak, tabutémák, így – hiába volt majd minden családnak olyan tagja, aki a Horvát Nemzeti Gárdában (Zbor Narodna Garda, ZNG) harcolt – ezek az emlékek egyelőre legalábbis nem válhatnak a társadalmi emlékezet részévé.⁴

A háborús emlékek akkor is szóba kerülhetnek a mindennapok során, ha arra az elbeszélő külső felszólítást kap. Ilyen felszólításként hangzott el a fejezet címeként szereplő mondat: „Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!” – így utasította tört magyarsággal a horvát „Josip” a magyar „Dezső”-t. Dezső, aki a helyi kávézóban lett beszélgetőpartnerünk⁵ előbb elhárító stratégiát alkalmazott (Erős, 2001: 161-166), hogy ne kelljen elbeszélnie a történeteket: „Engem nem lehet agyonütni, mert nincs agyam.”. Josip azonban a történeteket oly mértékben hősiesítette („Ó, milyen ember ez! A szerb nem tudták verni agyon, pedig olyan kis ember!”), hogy ezt a narratívát magyar beszélgetőpartnerünk is képes volt felvenni. Néha a traumatikus élmény az egyén élettörténetének központi motívumává válik, és narratív identitását is az élmény hozza létre – ez a narratíva érvényesül Dezsőnél is, amikor elbeszéli, hogyan „ütötték-verték a szerbek” a nagykovácsma udvarán.

„Én akkor lemondtam az életemről. Mert megfogtam a puska csövét, és idenyomtam, ni! [Két ujját, amely a puskacsövet szimbolizálja, a mellkasára nyomja.] Hogy lőjön le akkor! Én nem tudhattam, hogy üres! Én azt nem tudtam. De én nem féltem akkor a haláltól. Engem olyan nyugalom és boldogság fogott el, hogy: Kész, ennyi volt, 47 gyönyörű év, én szépen éltem, én nem loptam, nem hazudtam, nem bántottam senkit. Énnekem lepergett, tudod, az egész film. (...) És meghúzta a ravaszt, és nem történt semmi, mert nem volt benne semmi. Na, akkor kezdtem el remegni, meg félni! Mert hát én lemondtam az életemről, és akkor én olyan boldog voltam. De nem haltam meg! És elkezdtem félni, hogy most akkor hogyan tovább? És akkor persze sok hülyeséget csináltam. (...) Kerestem azt, hogy hogyan tovább. Nehezen találtam

⁴ Itt ismét egy példát láthatunk az emlékezési stratégiák gender alapú különbségeire, amelyről disszertáciomban az élettörténetek kapcsán is írtam (lásd 4.5. alfejezet).

⁵ A kávézóban Lévai Gábor, fotográfus társaságában ültem.

meg, de most itt vagyok. Nekem ez a 16 év már a második életem, ajándékévek
_”⁶

Dezső a trauma okozta életkrízist úgy meséli el, hogy a történet hangsúlyos eleme a „halált megvető” bátorság és a boldogság kifejezése, egyfajta önmagát hősiesítő túlélés-történet lesz, és a további beszélgetésben is ez kerül újra meg újra megfogalmazásra. Többek között a traumáról való ilyen jellegű beszéd és annak boldog eseményként történő ábrázolása is oka lehet, hogy a kopácsi magyar közösségben Dezső amolyan hőbortos figurának számít, akit nem tekintenek a közösség méltó tagjának. Horvát barátjánál úgy tűnik, ugyanez az elbeszélés mód annál nagyobb sikert aratott. A kopácsi magyar közösségben a mindennapi interakciók szintjén az erőszakos cselekedetek következtében kialakult trauma fedőemlékekbe szerkesztett, anekdotikus vagy hősi elbeszélése nem elfogadott eljárás, helyette a közösség tagjai az elhallgatás stratégiáját választják. Az ilyen emlékek elbeszélése csak intim kommunikációs szituációban fogadható el számukra. Az elbeszélhetőség és az elhallgatás szabályrendszerét a kopácsi emlékezetközösség legjobban talán Júlia vallomása mutatja be:

„Ha nem kérdezték, én nem mondtam. És nem beszéltem róla. Tehát így nem;nem szoktunk. Csak így meséltük, hogy milyen volt a helyzet. Nem volt kenyér, magas volt az infláció. Tehát az, hogy délelőtt megkaptuk a pénzt, délután már nem ért. Tehát inkább ilyenről beszélünk. Az, hogy kinek milyen élménye volt, azt nem;nem említette senki. Meg én sem mondtam soha.” (Júlia)

A kopácsi emlékezetközösségben – amint az elbeszél narratív sémák tárgyalásakor is látni fogjuk – azok az emlékek kerülhetnek elő, amelyek a traumák helyett anekdotikusan elmondható fedőnarratívákat tartalmaznak, segítik az elbeszélőt abban, hogy élettörténete integráns részévé tegye a háborús időszakot és önazonosságát felépítse általa, illetve a közösség számára univerzális traumát jelentenek, és ezáltal egy megszabott séma szerint elbeszélhetők.

„És -- akkor kezdődött a háború.” Emlékek a háború kitöréséről

A háború kitöréséről szóló emlékek 1991 nyarának szerb-horvát konfliktusait emelik ki. A kopácsi emlékezetközösség tagjainak elbeszéléseiben a „háború” a jugoszláv konfliktusnak egy eseménysorozatát, a szerbek és horvátok fegyveres harcát jelenti, melyben tágabb értelemben, a Drávaszög is érintett volt.

Az élettörténetekben az elbeszélők egy új életszakasz (a háború alatti élet) bevezetéseként reflektálnak a szerb-horvát háborús konfliktus kezdeteire. Ugyanígy a félig strukturált interjúkban is szóba kerül a háború kitörése. Ezek a reflexiók azonban nem jelölik ki a konkrét eseményeket, melyek a fegyveres összetűzéshez vezettek.

⁶ A beszélgetés 2008. július 12-én zajlott.

Magáról a háború mögött álló politikai konfliktusról is keveset beszélnek a kopácsi emlékezetközösség tagjai. Míg a különböző nemzeti és nemzetközi tudományos és nem-tudományos diskurzusoknak fontos témája a háború kitörésének magyarázata, addig ez a kérdés őket kevéssé foglalkoztatja.

„Hát, jól van, mi azt hallottunk, hogy a szerbek, meg a horvátok között vannak összetűzések. De hogy itt Baranyába, hogy -- mi itt semmire nem figyeltünk föl. (...) Úgyhogy mi soha nem is bonyolódunk bele a politikába. Azért nem is tudunk semmiről, azóta se, meg máig se ---” (Katalin)

Csak azok a beszélgetőtársaim reflektáltak erre, akik egy kicsit járatosabbak voltak az akkori politikai kérdésekben. Ám ők is elsősorban személyes élményeiket elevenítik fel a politikai eseményekkel kapcsolatban. Így például Mária, aki ebben az időben a járási tanács tagja volt:

„És hát rengeteget egyeztettünk, beszélgettünk ö - szerb emberekkel, képviselőkkel, kollégáinkkal, akik ö döbbenetes módon - a szemünkbe hazudtak, hogy ők nem fegyverkeztek. És miközben -- ezerszám cipelték be a fegyvereket, illetve - illetve jöttek már oda, akkor még a Jugoszláv Néphadsereg ö -- védőszárnya alatt, toborzásként, sorozásként. Annak nevezték, és Szerbiából hozták be ugye a csetnikeket. - Döbbenetes dolog volt.” (Mária)

Az események, amelyekre Mária utal, Horvátország függetlenségének kikiáltása után (1991. június 25.) zajlottak, amikor a Jugoszláv Néphadsereg és a Szerbiában szervezett szabadcsapatok megszállták Kelet-Szlavónia és a Drávaszög területét, hogy a horvátországi szerb kisebbség számára független terület hozzanak létre, a Krajainai Szerb Köztársaságot – mindezt „Nagy-Szerbia” ideologikus elképzelésének zászlaja alatt (lásd. Sokcsevits, é.n.; Juhász-Márkus-Tóth-Valki, 2003). Mária elbeszélése a horvát diskurzust követi, horvát oldalról beszéli el a háború kitörésének történetét, melyben a helyi szerbek és a szerbiai politikai erők a konfliktus eszkalálódásának okozói. Beszédmódjában megjelenik a szerbeket negatívan megbélyegző „csetnik” kifejezés is, melyet a horvátok alkalmaztak. A horvát diskurzus átvétele a kopácsi emlékezetközösség esetében érthető, hiszen Jugoszlávián belül is a Horvát Tagköztársasághoz tartoztak, és jelenleg is Horvátországban élnek. Életterüket pedig a szerbek által irányított Jugoszláv Néphadsereg szállta meg, így a Szerbiából jött katonákkal találkoztak ellenségként. A konfliktus kirobbantói közé sorolják ezekben az elbeszélésekben a helyi (kopácsi, drávaszögi vagy általában a horvátországi) szerb nemzetiségű lakosokat is. Ez az osztályozás jelenik meg egy másik kopácsi menekült, Anna elbeszélésében:

„Hát, volt jel. - Csak utólag jöttünk rá, hogy ezek beszédes jelek voltak. Ide költözött szembe egy üres házba egy idegen szerb házaspár. - Fiatalok. - Nem nagyon akartak velünk szóba állni. (...) Utána láttuk, hogy többször vannak itt biciklik, meg járnak ide estefelé, mert volt egy pár - három család volt. -- Járnak

ide. - Olyan rendszeresen. - Még mondom a páromnak: »Mit járnak ezek?«
»Hát, ki-ki a saját fajtájával barátkozik.« Kiderült, hogy már tanácskoztak. Ezt azért tették ide, hivatalosan, aki ezt a házat vette meg, hogy szervezzen ilyen sejtet vagy mit. Hogy tájékozódjon ugye a faluról. Hogy mit is lehetne, mit se lehetne. Ezt úgy utólag tudtuk meg.” (Anna)

A helyi szerbek vádolása nemcsak a menekültek, de az otthon maradó kopácsiak narratívájában is megjelenik, így például az idős Margit néni elbeszélésében:

„Itt az itteni szerbekkel: ezek is már készenlétben voltak. Itt is a faluban volt egy pár -- --” (Margit néni)

Ugyanakkor a horvátországi szerb kisebbség szempontjai (a HDZ-kormányzat alatt őket ért negatív diszkrimináció (lásd például Gallagher, 2003)) a kopácsi elbeszélésekben nem jelennek meg, hiszen ebben a narratívában a szerbek a megszállók, a helyi lakosok (magyarok és horvátok) az áldozat szerepét veszik fel.

A kopácsi emlékezetközösség tagjainak többsége viszont egyáltalán nem foglalkozott elbeszélésében a háború okaival és előzményeivel. Sokan csupán egy rövid tudósítás formájában, elkerülhetetlen eseményként szövik elbeszélésükbe a háború kitörésének tényét. Ahogy ezt Ilonka élettörténeti elbeszélésében is láthattuk: elbeszélésében kerüli a magyarázatot a háború kialakulásának, epikus elbeszélésében pedig mindössze egy tagmondatban vezeti be azt az új állapotot, amelybe került, hogy utána felbukkanó emlékeit történetekbe foglalhassa:

„(...) akkor gyűtt a háború.” (Ilonka)

Hasonlóan vezeti be Géza is, aki otthon maradt, a háborús életszakaszát élettörténetében:

„És -- akkor kezdődött a háború.” (Géza)

Amál néni is tudósítások sűrűjében vezeti be a háború kitörését:

„(...) És férjhez ment, és akkor ő dolgozott is a szakmájában. Mint ilyen gépirókisasszony, vagy na, még most is dolgozik. A fiam, az is Monostoron végezte. Az pedig ilyen --- mechanikus -- ilyen autószerelő --- mondhatom -- ilyen iskolája van. És akkor közbe jött a háború ránk. A lányom elvesztette a férjét.” (Amál néni)

Ez a szűk, kommentár nélküli, tudósító jellegű bevezetés általában kétféle elbeszélő típusra jellemző: azokra, akik otthon maradtak és azokra, akik nagyon fiatalon élték át a háború kezdetét. Az utóbbi csoport esetében ez az elbeszélési mód jól magyarázható azzal, hogy kisgyermekként keveset fogtak föl a körülöttük zajló eseményekből, illetve emléküik is kevés maradt róla. Ilyen típusú összegzéseket hallhatunk Júliától és Balázstól például:

„És harmadikosok lettünk, általános iskolások, mikor:mikor kitört a háború.” (Júlia)

„Hatodik osztályos voltam, amikor amikor a háború -- kitört.” (Balázs)

Mindkét fiatalra jellemző, hogy iskolai tanulmányaikhoz kapcsolják a háború kitörésének időpontját, ami jelzi azt is, hogy számukra elsősorban ebben a

folyamatban jelentettek változást, törést az új körülmények. A felnőtt, otthon maradt lakosság esetében a háború időszakának ilyen rövid, kommentár nélküli bevezetése – általában több életeseményről szóló tudósítás közé ékelve – az elbeszélőnek azt a motivációját mutatja, hogy integrálja élettörténetébe ezt a traumatikus emlékekkel telített időszakot.⁷ Az elbeszélésben a háború időszakának bevezetése mindig egy markáns határvonalat jelöl: az élettörténetnek egy elkülönített szakaszát, egy átmeneti állapotot, amelyben más törvények uralkodtak (Turner, 2002).

Az emlékezetközösség tagjai a háború kitörése kapcsán inkább arról számoltak be részletesebben, hogy mennyire nehezen fogadták el a konfliktus háborúba torkolásának lehetőségét. Ennek oka egyrészt abban rejlik, hogy magyarként a jugoszláv nemzetek önállósodási törekvéseit és konfliktusát nem tudták magukra vonatkoztatni. Másrészt a háború mint nem-várt tapasztalat (unclaimed experience) (Caruth, 1996) traumaként hatott életükben, és ennél fogva vált el-nem-fogadottá. Az elbeszélésekben az elfogadás hiánya úgy jelenik meg, hogy nem tudják megadni a háború kezdetének időpontját, illetve reflektálnak saját akkori meglepetésükre és a béke iránti reményeikre. Margit néni is ezt a meglepetését foglalja szavakba. Az 1991-es év nyári, konfliktussal telített hónapjait pedig egy rövid epikus elbeszélésbe ágyazza, viszont ő az egyetlen, aki hadművelési eseményekről is beszámol.

„Hát, ezt nem gondolta senki sem! (...) Ez úgy történt, hogy: hát készülődött itt már, készülődött hetekkel azelőtt. Mikor egyik napról a másikra csak beléptek a szerbek. Itt átjöttek Kiskőszegnél, Batinánál a hídon.” (Margit néni)

Zsuzsi néni szintén saját akkori meglepetésére reflektál, a kopácsi magyarok akkori vélekedésére emlékezik vissza, a közösség nevében beszél. Bemutatja azt is, hogyan értékelték az akkori híreket, milyen információt kaptak a háború elején. Viszont a háború okairól és előjeleiről egyáltalán nem szól elbeszélésében.

„Hát, úgy voltunk vele, hogy tudtuk, de nem akartuk elhinni. Azt gondoltuk, hogy vannak annyira okosak az emberek, hogy valaki csak megállítja eztet. Hogy nem szabad ilyennek megtörténni. De sajnos.(...) Hááát --- ott is azt, hogy majd kiegyeznek, hogy nem lesz háború. Aztán utána egymást vádolták. Jaj, mindig egymást vádolták!” (Zsuzsi néni)

A konfliktusok kezdetén a kopácsi emlékezetközösség tagjai nem a jelen politikai helyzetet mérlegelték, hanem a kommunikatív emlékezetben fennmaradt korábbi háborús tapasztalatok (elsősorban a világháborúk tapasztalatai) alapján próbáltak stratégiát választani.

„Na, most mi úgy fogtuk fel ezt az egész háborút, hogy hát, volt itt már több háború, például az első világháború, második világháború. De ez a Kopács olyan kis félreeső falu, hogy aszongyák, hogy elmúlt a magyar hadseregnek - negyvenegybe, amikor bejöttek ide, szépen elmentek Bellyén keresztül,

⁷ Ugyanazt a narratív eljárásmodot lehet megfigyelni más traumákkal terhelt élettörténetek esetében is. Lásd erről: Rosenthal, 1995: 172.

Kopácsra be se jött senki. És akkor mi úgy gondoltunk, hogy nem lesz itt háború.” (Géza)

„Mikor elkezdődött nálunk ez a zavargás, végig abba voltunk, hogy nálunk nem lesz semmi. Eleve a világháborúk is -- Tehát lehetett érezni, de úgy elkerültek. Tehát ezt itt mindig úgy elkerülték. Voltak ilyenek, hogy az embereket elvitték dolgozni, vagy valami ilyen dolgok, de nem úgy, hogy most direkt itt lóttek, vagy direkt itt egymást támadták, vagy ágyúk, meg mit tudom én. És mi abba voltunk, hogy ez egy-két nap, és akkor ez így el fog csitulni, és minden oké lesz.” (Márta)

Ezekben az elbeszélésekben már nem a horvát diskurzus uralkodik, hanem a saját alsóbb rendű diskurzus, melyben a kopácsi emlékezetközösség egyrészt saját etnikai különállását helyezi előtérbe, másrészt falujuk félreeső, periférikus jellegét hangsúlyozza. Ezzel egyben a háborúból való (kívánt, de meg nem valósult) kimaradásra adnak magyarázatot. Ez az etnikai alapon kialakított elkülönülés lehetővé teszi, hogy narratívájukban ne kelljen állást foglalniuk egyik háborús fél mellett sem, valamint saját csoportjukat és életterületüket kívül tarthassák az erőszakos eseményeken. A horvátországi magyarok ebben a narratívában erkölcsileg tiszták maradnak, és pusztán a háború áldozatai. Ez az elbeszélésmód jelenik meg mind az otthon maradtaknál, mind a külföldre menekülteknél, és ez a narratíva állandóan variálódik a domináns horvát nemzeti diskurzussal. A kívülállás narratíváját azok a kopácsiak azonban nem vagy kevésbé tudják átvenni, akik a horvátok által ellenőrzött területekre menekültek és/vagy maguk vagy családtagjaik tevékenyen részt vettek a horvát függetlenségi mozgalomban és a „honvédő háborúban” (a HDZ tagjaként vagy katonaként). A kívülállás narratíváját jól összefoglalja Juci néni néhány mondata: „Hát, tulajdonképpen ez nem a mi háborúnk volt. És erre hivatkoztunk is mindég. Hogy: »Mi ezt nem akarjuk, nem akartuk. Mi teljesen különállóak vagyunk. Éljük a magunk kis életét.«” (Juci néni)

Szintén ezt a narratívát mutatja Anna elbeszélése is a konfliktus kezdetéről. Anna más, személyes tapasztaláson nyugvó történeteket is elbeszél, amelyeket a háború előjelének tekint: a gyerekek ligai osztálykirándulása elmarad, lánya Hercegszőlősön lövöldözésbe keveredik. A történetek mind a háború előjeleinek elbeszéléséből kapnak új értelmezést. Anna úgy meséli el őket, mint aki már tudja, hogyan kellett volna akkor értelmeznie és értékelnie az eseményeket. A jelek rossz olvasásából következően Anna számára is (és a közösség számára is, akinek nevében beszél) meglepetés a háború. A kopácsiak információhiányát az etnikai különbséggel és elhatárolódással magyarázza. „És akkor ilyen jelek voltak. De mi nem hittünk benne, hogy idejönnek! Mondtuk is: »Hát, jól van. Veszekedjen a két náció. Semmi közünk hozzá. Mi nem bántottunk mi semmit.«” (Anna)

A háború kezdetével kapcsolatban megmutatkozó eltérő narratívák, illetve a narratívák kiforratlansága, az elbeszélés rövidege vagy átugrása arra engednek következtetni,

Számszerűen a következőket tudhatjuk e döntés következményeiről: A kopácsi lakosok közel 60%-a még 1991 nyarán elmenekült Kopácscról, és ezek a menekültek csak 1997 végétől térhettek vissza szülőföldjükre.

Pontos adatokat egy kopácsi lakos feljegyzéseiből tudhatunk meg, mely szerint 334 fő hagyta el a települést a háború kitörése után. Közülük 165-en Magyarországra, 127-en Eszékre és 42-en Németországba menekültek. Kopácson 335-en maradtak, de ez a létszám a háború alatt tovább csökkent. További támpontot adhat a menekültek számát illetően a helyi református gyülekezet megfogyatkozása: 1991-ben 573, míg 1993-ban már csak 280 lelket tartottak nyilván (Lábadi, 1996: 260).

A túlélési stratégia megválasztásában több szempont is közrejátszott. A kopácsiak élettörténeteit vizsgálva a legfontosabb szempontnak az életkor tűnik: az idősebb generáció otthon maradt megőrizni a vagyont, míg a fiatalabb generáció (legfőképpen a kisgyermekes családok) elmenekült. Ez a stratégia egy tradicionális minta követésén alapul, hiszen az idősebbek a világháborúk idején ezt az eljárásmodot tanulták meg felmenőiktől. A vagyon megőrzése és a fiatalok (a következő generáció, aki a fennmaradást biztosítja) megóvása olyan feladat volt az idősek számára, amely miatt képesek voltak magukat fizikai veszélynek és lelki terrornak is kitenni a háború alatt. Marika néni például szeretne volna elhárítani ezt a feladatot, amikor erőszakos események történtek a faluban, ám férje mindig meggyőzte róla, hogy ezt nem teheti meg:

„És akkor mindig aszonta: »De ha valamikor hazajönnek! Tényleg a négy falra! Innen mindent kirabolnak! Hát, próbáljunk még egy kicsit kitartani, hogy --«” (Marika néni)

Az interjúkban hasonlóan érvelt az idősebb generáció többi tagja is. A vagyon megőrzése nem csupán az anyagi károk viszonylagos elhárítását jelentette, hanem annak az esélyét is, hogy az elmenekült fiatalság a háború után visszatérjen a faluba, és a közösség fennmaradjon. Ezt a feladatot sok esetben a fiatalok sem vitatták el az idősektől. Margit elbeszélésében például teljesen természetesnek tűnik, hogy hetven év feletti anyósa maradjon egyedül a házban, háborús területen:

„Anyósom maradt itthon. Hetven - hetvenöt éves volt. Hetvenvalahány. Ő itthon maradt. Mi elmentünk. -- Autóba, és nyomás! ---” (Margit)

A középső generáció esetében e kétféle életstratégia (otthonmaradás vagy menekülés) variálódik más motivációk figyelembe vételével. Ezek a motivációk teljesen eltérők lehetnek, így további döntési szempont lehetett az otthonmaradás egyéni kockázata: horvát származásúaknak, illetve a HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) párt tagjainak különösen veszélyes volt a megszállt területen maradni. Ez a szempont olykor felülírhatta a tradicionális szabályt, például Amál néni és férje esetében, akik noha idősebbek voltak, nem vállalták az otthonmaradást.

„Az én férjem, a vőm mind azt kell mondanom, hogy HDZ-sek voltak, ezek, akik most is a fő --- Ők végig azok voltak. Ezeket nem bírták a szerbek. És úgy döntöttünk, hogy életben mindent itt hagyunk, mert élet van, majd lesz. (...) És ezért hagytuk el az országot, mert HDZ-sek voltunk. És a szerbek a HDZ-t nem bírták.” (Amál néni)

A HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica) politikai párt 1990-ben nyerte meg a választásokat a Horvát Tagköztársaságban. A nyíltan a függetlenségért küzdő, jobboldali párt nem csupán a horvátok között örvendett nagy népszerűségnek, de a magyar kisebbség körében is számos követője volt/van, így Kopácson is. Azok a kopácsi magyarok, akik a HDZ pártba beléptek, a szerb megszállás következtében minimum is állandó zaklatásokra számíthattak a szerb hatóságok részéről. Ugyanilyen bánásmódra készülhettek fel azok is, akik horvát nemzetiségüként maradtak a Drávaszögben. Ennek ellenére voltak, akik vállalták horvátként is az otthon maradást, például Mária édesanyja, akinek emiatt fokozottan veszélyben volt az élete.

„Az anyukám otthon élt Kopácson. --- Így is ugye életveszélyben volt horvát léte. De ő egyszerűen nem volt hajlandó elhagyni a otthonát. Azt mondta, hogy akkor, hogyha őneki meg kell halni, akkor a saját házában a küszöbén fog meghalni, de ő nem megy el. (...) Azért is, mert közben tudtam azért én tudtam, hogy az én anyukámat háromszor majdnem lelőtték.” (Mária)

A háború időszakában ily módon a magyar kisebbségi származás nagyobb esélyt jelentett a túlélésre, az erőszakos zaklatások megúsására. Az otthonmaradás mint életstratégia tehát a háborúból való etnikai alapú kívülállás révén működhetett. Ezért is fontos ennek hangsúlyozása az otthon maradtak számára narratívájukban.

Egy másik szempont, amely befolyásolhatta a középső generációt a döntésben, hogy volt olyan nagyon idős és/vagy beteg hozzátartozójuk a faluban, akit nem hagyhattak magára. Így például Zsuzsi néni és Géza esetében:

„Sokan mentek Magyarországra, de mi nem. Itt volt a mama, aztán azért sem. Aztán mikor már mentünk volna, nem lehetett, mert elvették az útleveleinket.” (Zsuzsi néni)

„És akkor nem akartunk (...) elmenni. Én se nem akartam. Nagyanyám itt volt nálunk, 90 éves volt. És azt mondtam, hogy: »Az öregasszonnyal mit csináljak? Itt hagyjuk azt az öregasszonyt egyedül?« Na, most anyám is öreg volt. Hát, öregebb, meg egy ilyen kis vékony asszony. Hát, hogy gondozza el eztet? Nagyanyám meg jó kövér volt. És azzal már csak én bírok. Meg már alig bírt menni. És azt mondtam, hogy: »Én nem hagyhatom őtet el!« És akkor aszondtuk, hogy: »Jól van, gyorsan vége lesz itt ennek a háborúnak. Mert itt végigmegy, és kész.«” (Géza)

Géza elbeszéléséből láthatjuk, hogy a középső generáció sok tagja nem csak az idősebb gondozandó személyek miatt maradt a faluban. Az ápolás feladata önmagában nem lett volna elég érv a maradásra, ha nem bíztak volna a konfliktus gyors megoldódásában, illetve abban, hogy Kopácson mint félreeső zsáktelepülésen kevésbé lesznek érzékelhetők a háború következményei.

A fiatal generációt több szempont is motiválta a távozásra. Egyrészt az idősebbek is erre buzdították őket (a korábban bemutatott okokból), másrészt kisgyermeküket is meg akarták óvni a háborús traumáktól.

„Mert tényleg, akkor, amikor itt elkezdtek lőni is, mikor itten a szomszéd faluba, akkor a kisebbik lányom, a [név] nyolc hónapos volt. Akkor a szülők azt mondták, hát, szedelőzködjünk mi másnap, és menjünk el a faluból. Mert hát azér egy nyolchónapossal a pincébe hova lehet lemenni, hogyha? -- Mert láttunk, hogy jó nem lesz belőle. Akkor mi is átmentünk rokonokhoz.”
(Katalin)

De távoztak azok a fiatalok is, akik még gyermektelenek voltak. A fiatal férfiak egy része azért, hogy ne kelljen harcolnia, más része a horvát nacionalizmus eszméit követve azért, hogy Horvátországért harcolhasson.

„Akkor hát csak félték. Meg így összebeszéltek a fiatalok, hogy nem akarnak fegyvert fogni. Meg hol fogjanak fegyvert? A saját szüleik ellen? Vagy hova állítják majd őket? Szerbiából lője majd itt a saját területét, meg a saját otthonát? És hát aszonta [a fia]: »Elment a barátom, elmegyek én is.« És a fiatalság így, hirtelen összeszedték magukat, és átmentek Magyarországra.” (Juci néni)

Noha a fiatal generáció a háborús konfliktus miatt távozott, többségük néhány hetes vagy hónapos távollétre készült fel, amely azonban valójában 1997-ig tartott. A menekültek többsége beszámol elbeszélésében saját felkészületlenségéről. Sokan beszéltek arról, hogy csupán rokonlátogatásként vagy balatoni nyaralásként tekintettek távollétükre. A narratívának így fontos részét képezi a kevés holmi, általában nyaraláshoz szükséges ruhák birtoklása, amellyel új életet kellett kezdeniük. Így emlékszik Mária is saját menekülésükre:

„Tehát gyakorlatilag nem tudtunk hazamenni. Eljöttünk nyaralni, és itt maradtunk három rövidnadrággal, két törölközővel, két pólóval és semmi egyébvel. - Otthon maradt minden.” (Mária)

Ugyanezt a történetet egészíti ki Mária fia is, aki nem saját emlékeit idézi fel, hanem anyja elbeszélését adja tovább, melyben a nagymama kabátjának hiánya játssza a főszerepet:

„És édesanyámnak - emlékszek, az egyik kedvenc sztorija - vagy ő: ilyen megható története, hogy amikor még Kopácson beültünk a kocsiba a ház előtt, akkor az én dédimamám hozta az ő nagy bundás kabátját. Hát, és ez ugye nyáron volt. És akkor az én édesanyám rögtön visszaparancsolta, hogy: »Hát, azt most, dédi, vidd vissza. Hát, azt most hova a francba hozol magaddal ekkora bundát?« És akkor mondta, hogy: »Hidd el, lányom, hidd el, lányom, hogy kelleni fog az még!« Merthogy nem jövünk haza egyhamar. Édesanyám visszaküldte vele. És akkor átjöttünk. És akkor mondta, hogy neki az volt az

első életcélja itt Magyarországon, hogy a dédinek tudjon venni egy kabátot. Merthogy ő azt megmondta, és igazából igaza volt.” (Zoltán)

Bár Zoltán ezt a „kabátos” sztorit nevezi édesanyja kedvenc megható történetének, Mária nem beszélt el saját élettörténetében. Bizonyára Zoltán sokszor hallotta a történetet édesanyjától, ám valószínűleg ez inkább az ő egyik kedvenc története lett, melyet – édesanyja emlékeit átörökölve – saját élettörténeti narratívájának részévé tett. Mivel Zoltán még túl fiatal volt ahhoz, hogy a menekülésre emlékezzen, ám életének fontos fordulópontjaként éli meg azt, az előző generációktól kölcsönzi emlékeit. Vagyis a háborús emlékek tehát intergenerációs emlékeként (lásd Auerhahn – Laub, 1998) élnek tovább. Az intergenerációs emlékezetre sok példát találhatunk a gyermekként elmenekültek körében. A 9 évesen menekült Szilvia szintén nem sok saját emlékekkel rendelkezik, amint az interjúrészletben elmondja. Mégis, a menekülés szituációját viszonylag jól tudja rekonstruálni:

„Úgy terveztük, hogy együtt elmegyünk a siklósi rokonokkal a tengerre -- nem a tengerre, hülye vagyok, a Balatonra. És --- ö: --- összepakoltunk egy vagy két hetes cuccot -- húgom pici baba volt, meg minden -- És átmentünk Magyarba. Akkor kezdtek még csak lőni ugye itt nálunk. És --- de hát mi úgy gondoltunk akkor, hogy jól van, ez pár hét alatt le fog csengeni, és akkor semmi, jövünk haza. Elmentünk a siklósi rokonokhoz --- Nem tudom, mi miatt --- Arra nem emlékszem, hogy végül eljutottunk-e a Balatonra. Szerintem nem. Nem tudom, erre nem emlékszem egyáltalán. És akkor hát ugye ott maradtunk kétheti ruhákkal, meg egy kilenc hónapos kisbabával.” (Szilvia)

Az intergenerációs emlékek adaptálása jól megmutatkozik abban, ahogy Szilvia többes szám első személyben mesél az utazásról, a döntésről és a vélekedésről, mely inkább szülei véleménye lehetett, mintsem az akkor kilenc éves lányé.

A fiatalabb generáció nagy része elmenekült a faluból, mégis néhányan (a feljegyzések szerint 39-en) Kopácson maradtak. Az ő esetükben általában nem annyira a vagyon védelme játszott közre, mint inkább a háborús konfliktus súlyának rossz felmérése. Márta például férjével és egy éves gyermekével maradt Kopácson, úgy, hogy bár időben elmenekült, túl hamar tért vissza a háborús területre.

„Na, most mi is úgy csináltunk, hogy tehetetlenek voltunk, amikor mindenki elkezdett menekülni. Mi is elmentünk. Mi is elmentünk. Pécsen voltunk rokonoknál. És --- Augusztusba mentünk el. Most pontosan a dátumot nem tudom. Augusztus tizen -- öt? Tehát pont ilyen --- akkor mentek el az emberek. És az volt a gond -- Egy hónapig ott voltunk a rokonoknál. És akkor nálunk csönd volt. Tehát mi --- (...) És akkor még lehetett telefonálni. Tehát a szülők mondták is, hogy: »Most nyugi van, most nyugi van.« És a férjemnek Laskón volt -- tehát itt, Laskón volt a munkahelye. És mondták neki, hogy na, most hogyha nem - Már egy hónapot elmaradtunk. És hogyha több mint egy hónap - - Mert az már szeptember, október közepe fele nem jövünk vissza, akkor

elveszíti a munkahelyét. Na, most abba a pillanatba, mi nem tudunk aztat, hogy ez tényleg ennyi évig fog tartani. Meg, hogy mi vár ránk! Ez meg a másik. Mi azt hittük, hogy most ez levonult. És akkor hát most elveszíti a munkahelyét. Hát, most azért nem éppen úgy van. Hát, hazajöttünk. Hazajöttünk. És ahogy hazajöttünk, rá egy hétre, tíz napra. Na, akkor kezdődött el az igazi haddelhadd. Akkor lezárták ugye az utakat. Hogy akkor már nem tudunk mozdulni. Tehát akkor mi már hiába szeretnénk volna visszajönni - visszamenni. Mondjuk rá, én a kislánnyal elmehettem volna, de a férjemet automatikusan lekapcsolták volna. És elkapcsolták volna valahová. Itt ezen a részen nem tartották volna mint katonát. Hanem például elvitték volna Boszniába, vagy valahová. Fiatalember volt.” (Márta)

Márta narratívájában szükségét érzi, hogy magyarázatot adjon otthon maradásukra, sőt szinte mentegetőzik saját és férje nevében. Ez az attitűd jellemző azokra a fiatalokra, akik mégis a háborús övezetben maradtak. Míg az időseknek okuk volt maradni (a vagyon védelme érdekében tették), a fiatalabb generációval szemben ez az elvárás nem érvényesült, így elbeszélésük fontos része annak magyarázata, miért veszélyeztették saját és esetleg kisgyermekük életét. Ugyanígy tesz Júlia is, aki gyermekként tért vissza Kopácsra pár hónapnyi magyarországi tartózkodás után. Ő a döntés kapcsán nem csak saját magát, de szüleit is igyekszik felmenteni:

„Az anyuék átjöttek egy hónap után, és akkor én úgy döntöttem, hogy én inkább hazajövök. Hát, persze kilenc évesen nem tudja az ember felfogni, hogy milyen az, hogy háború. Másik meg, nem gondoltunk, hogy eddig fog tartani. Gondoltunk egy kis zavargás, maximum egy év. És akkor elrendezik. Hát, közbe meg hét évig tartott. Tehát akkor én hazajöttem.” (Júlia)

A túlélési stratégia megválasztása mind a menekültek, mind az otthon maradtak elbeszélésének kiemelt témája. Hiszen mindkét csoport számára fontos következményekkel járt a döntés, mely fordulópontot hozott életükben. Narratívájukban mindannyian bizonyítani akarják, hogy akkori döntésüket az akkori információk birtokában hozták meg, és akkor nem dönthettek másképp a bemutatott motivációk (vagyon őrzése / gyermekek mentése / menekülés a katonaságtól / vonzalom a horvát függetlenség eszméje iránt / idősek ápolása / munkahely megtartása / szülőföldhöz való ragaszkodás stb.) miatt. Mivel elbeszélésük a jelenből kiinduló retrospekció, ezért a jelen elvárásaihoz igazítva alakítják ki magyarázó narratívájukat. Az otthon maradtaknak a háború veszélyeinek és borzalmainak jelenkori tudatában indokolják akkori választásukat, míg a menekülteknek leginkább az jelent feladatot, hogy akkori felkészületlenségüket magyarázzák.

„... az olyan ideiglenes volt”. Az átmeneti állapot rendje a kopácsi közösségben

Az 1991 augusztusa és 1997 ősze közötti háborús időszakot átmeneti állapotként írhatjuk le a kopácsi közösség életében. Ez az átmeneti állapot Victor Turner (2002) liminalitás fogalmának mintájára határozható meg. A liminalitás Turnernél a rítus átmeneti szakaszát jelöli, ahol „a rituális szubjektum (az utazó) jellemzői bizonytalanok; olyan kulturális területeken halad át, amely alig vagy egyáltalán nem emlékeztet a múltbeli vagy az eljövendő állapotra” (Turner, 2002: 107). Ezt az átmeneti állapotot Turner ellentétpárokkal igyekszik megjeleníteni: így a liminalitás átmenetet jelent az állapottal szemben, totalitást a részlegességgel szemben, homogenitást a heterogenitással szemben, egyenlőséget az egyenlőtlenséggel szemben, névtelenséget az elnevezések rendszerével szemben, tulajdonnélküliséget a tulajdonnal szemben, státusnélküliséget a státussal szemben (Turner, 2002: 119-120). Ezt a fogalmi rendszert maga Turner is felhasználta komplex társadalmi jelenségek és folyamatok elemzéséhez. Bár ő inkább olyan békés mozgalmakat vizsgált, mint a hippik vagy a ferencesek közössége, írásomban a háború időszakának leírása alkalmazom elméletét.

Az átmeneti állapot kialakulásának több oka volt a kopácsi közösségben. Legfőképpen a szerb megszállás, a katonaság állandó jelenléte alakította át az addigi életnek a rendjét. A Drávaszög területére 1991. szeptember 4-én vonultak be a szerb irányítású Jugoszláv Néphadsereg alakulatai és a szerb szabadcsapatok. A hadsereg egészen a Dráva vonaláig tartotta ellenőrzése alatt a területet, az első frontvonal Eszéknél, a kopácsi réten húzódott. A megszállás a Drávaszög területén nem járt olyan mértékű harci cselekményekkel és pusztítással, mint Kelet-Szlavónia esetében, mivel a lakosság nem állt ellen. A területen a baranyai szerb katonai közigazgatás vette át az irányítást. 1991. október 6-án lezárták az utolsó, még járható határátkelőt az elfoglalt baranyai terület és Magyarország között, így aki idáig nem menekült el, már csak Szerbián keresztül, engedéllyel juthatott el külföldre. A területen 1991. december 19-én kikiáltották a nemzetközileg soha el nem ismert Krajinai Szerb Köztársaságot, melynek Kopács is része lett. A drávaszögi menekültek zöme (a becslések szerint kb. 28.000 fő) a magyarországi Baranya területén talált átmeneti otthonra (Mák-Vékás, 2004).

Ebben az átmeneti időszakban a megszálló katonaság és a háború szabályai szabták meg a mindennapi életet. Az új rend átalakította az otthon maradtak mindennapi időbeosztását, napi ritmusát. Ezt leginkább az olyan szabályok határozták meg, mint például a sötétedés utáni kijárási tilalom és az elsötétítés, melyek következtében megrövidült a napközbeni tevékenységek ideje (különösen a téli időszakban). Ezek az átalakulások az elbeszélésekben is jelen vannak, melyek közül csak néhányat idézek:

„Este hat órakor már kijárási tilalom volt, még az udvarba se volt szabad kimenni. Elsötétítés. És ezek jobban féltek a szerencsétlenek, mint mi, mert úgy jöttek ide: »Jaj, itt van egy kis rés! Itt van egy kis rés!«” (Margit néni)

„Négy órakor már nem szabadott kint lenni az udvaron se senkinek. Villanyt le.” (Józsi bácsi)

Mindegyik elbeszélőre jellemző, hogy ezeket a szabályokat nem tekintették sajátjuknak, hanem csupán a külső parancsnak engedelmeskedtek. Az elsötétítést tehát nem saját védelmükben tették meg, hiszen az ő narratívájukban az ellenség nem a frontvonal túloldalán állt. Az elsötétítés és a kijárási tilalom szabályai a háború első időszakát (1992-1993) határozták meg, amikor még heves harcok folytak a térségben a JNA és a horvát csapatok között, és a frontvonal éppen Kopács és Eszék között állt meg. Mégis az elbeszélők ezeket az életszínvonalukat erősen befolyásoló szabályokat a megszállás teljes időszakára kivetítik. Mivel a háború időszakát általában nem kronologizálják, ezek az emlékek kivetülnek a teljes átmeneti állapotra.

A napi ritmus nem csupán az új időbeosztással alakult át, hanem a napi tevékenységek megváltozásával is. A háborús konfliktus első időszakában a legtöbb otthon maradt számára lehetetlenné tette korábbi munkájának elvégzését. Akinek munkahelye volt, nehezen jutott el oda, ha egyáltalán működött még az üzem, bolt stb. Aki piacozásból élt, nehezen jutott el termékeivel a bellyei, pélfonostori vagy zombori piacra. Akinek földje volt, nem jutott el a földjeire. Ráadásul a munkáért kapott fizetség a gyors infláció miatt szinte semmilyen értéket nem képviselt. Józsi bácsi, aki pincéreként dolgozott a háború alatt is, így beszéli el ezt a szituációt:

„Hát, fizetést kaptam, de az olyan volt, hogy ha nem vettem azonnal rajta 10 márkát, akkor másnap már nem kaptam érte semmit. Óráról órára ment a devalváció vagy -- infláció - vagy hogyan mondják. Annyi fizetést kaptam, hogy egy kis hátizsákban kellett hazavinnem. Aztán odaadtam az unokáknak, hadd szórják el.” (Józsi bácsi)

Márta férje sem járhatott be munkahelyére, hiába jöttek vissza azért, nehogy elveszítse az állását:

„A férjem, ha csak tehetett. -- Na, persze a munkahelyére se bírt bemenni, mert hát nem lehetett bemenni. Tehát ez az ősz, és ez a tél így telt el. Úgy meghúztuk magunkat. ---” (Márta)

Viszont Márta elbeszélésében már megjelenik az állapotok relatív javulása is, amelyről a legtöbb kopácsi nem beszél:

„És akkor ez így tartott --- Hát én nem is tudom - második év tavaszáig. És akkor utána be kellett induljon -- Kellott vetni, kellott aratni, kellott tovább dolgozni. A szerbek átvették az irányítást. És akkor így továbbra is volt neki munkahelye --- Tehát eleve, ami meg lett termelve, amit itt megcsináltak, az mind a Baranyának a kizsákmányolásához vezetett. Mert mindent elvittek. Tehát az embereknek a vagyonát is elvitték.” (Márta)

Ugyanakkor Márta is úgy ábrázolja a Drávaszöveget, az itt élő embereket és munkájukat mint áldozatokat, kizsákmányoltakat. Tehát a helyzet javulása, a lehetőség a munkavégzésre, nem az otthon maradtak életszínvonalának javulását jelentette, hanem

a megszállóékét. A kizsákmányolásról Juci néni is beszél, akik állattenyésztéssel tudták fenntartani magukat a háborús időszakban is, bár ez sem volt jövedelmező:

„Én meg akkor itthon a jószággal. Magam. Meg azért el-eljöttek is. Meg jöttek, hogy ugye itt van disznó, lehet innen vinni. Beálltak a teherautóval, és fölpakoltak tízet, tizenkettőt. Volt, aki fizetett valamennyit, mikor a dinárnak is már alig volt értéke. De úgy elvitték, hogy többet -- Meg nem is kereshettük. Mert az embernek a fejébe került volna, ha valamit ellenmondott volna. Úgyhogy az odaveszett.” (Juci néni)

Mivel a munkára kevés lehetőség volt, ezért az otthon maradtak többsége, a háztáji feladatok elvégzése után másfajta tevékenységeket keresett. Itt érhetjük tetten a közösségekben az átmeneti állapot következtében kialakult *communitas* alapú viszonyrendszert. A *communitas* fogalmát Turner a következőképpen határozta meg: [...] strukturálatlan vagy csak kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan *communitas*, közösség, sőt egyenlő individuumok együttvalósága, akik közösen alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának (Turner, 2002: 109).

Természetesen ezt a fogalmat csak áttételesen alkalmazhatjuk az otthon maradtak csoportjára, amennyiben ők a szabályokat meghatározó katonaságnak és új szerb vezetőségnek kellett alávetniük magukat. Viszont egyfajta egyenlőségen alapuló közösségi érzés kialakult a Kopácson élőkben. Így például a megnövekedett szabadidő közös eltöltésében, amelyről például Géza is beszámolt:

„Nem bántottak bennünket a szerbek. Na, most voltak, akikkel hülyéskedtek. De nem ezzel az én csapatommal, akikkel együtttartottunk. Ne mondjam, hogy -- Olyan alkalmak voltak, hogy - Mit csináljunk? Itt nem volt semmi szórakozás, akkor kártyáztunk.” (Géza)

Az „én csapatom” alatt, akiket Géza saját közösségeként megjelölt elbeszélésében, a faluban maradt fiatal vagy középkorú férfiakat értette, akik ebben az időszakban különösen összefogtak, hiszen ők fokozott veszélynek voltak kitéve, mivel mindig fennállt a veszély, hogy elviszik őket katonának. Ezért ők igyekeztek védeni egymást, és közös menekülési útvonalakat dolgoztak ki.

„Mert hát mindig azt, hogy hogy is szökünk, hogy menekülünk, ha valami baj van. Hogy ki tudjunk a házból menekülni. Mindig fantáziáltunk valamiért, hogy hát csak hogy tudjuk menteni a bőrünket, ha olyan helyzet lesz egyszer véletlenül, hogy komolyan jönnek.” (Géza)

Az otthon maradt férfiak nem kaptak behívót a szerb hadseregbe katonának. A kopácsi narratíva szerint azért nem, mert a kopácsi lakosokat, és általában a magyarokat a szerbek „usztasabarátként”, vagyis a horvátok pártján állókként jelölték meg, így nem mertek fegyvert adni a kezükbe. Ezért azonban a magyar férfiaknak

munkaszolgálatot kellett végezniük. A kopácsiak esetében ez azt jelentette, hogy a kopácsi réten, a frontvonalban kellett árkokat ásniuk. Juci néni szerint az akkori magyar nemzetiségű polgármesternek köszönhető, hogy a kopácsi férfiaknak nem kellett bevonulniuk. Juci néni elbeszélésében felnagyítja saját közösség vezetőjének hatáskörét, amely arra szolgál, hogy ezzel erősítse elbeszélésében a magyarok kívül maradásának narratíváját.

„Férjem már nem volt katonaköteles. A polgármesterünk (...) ő azt mondta, hogy: »A magyarság nem fog fegyvert. Ti akármit csináltok. Tehetitek kényszmunkára.« Mentek is ilyen lövészárkokat ásni, meg rönköket hordani. A réten akartak bunkerokat csinálni. Közbe ez ilyen vízjárta terület. Ez teljesen potya munka volt. Mert rájött a tavaszi árvíz, és fölvette. Mint az ürgéket, kiöntötte őket. El kellett onnan jönni. Meg hát, a rétről nem lehet ilyen hadműveleteket csinálni. És hát így dolgoztattak velük. A férjemnek is menni kellett, traktorral is [horvátul mondja], tehát pótkocsival is.” (Juci néni)

Márta férje szintén volt munkaszolgálaton, amiről Márta így beszélt:

„A magyar embereket mind kivitték az első frontvonalba dolgozni, ásatni velük. Ők hátul voltak, fegyverrel. Más meg menjen lapáttal előre. Hát, szóval!” (Márta)

A kívülmaradás narratívája a munkaszolgálat leírásában is megjelenik, hiszen a magyarok itt is egy külön csoportot alkottak. Ebben a narratívában a magyar férfiak egyrészt ismét mint áldozatok jelennek meg, akiket munkára kényszerítenek, ugyanakkor ők a hősök, nem a fegyveresek, hiszen ők kerülnek veszélyesebb helyzetbe. Sőt, ártatlanságuk is megőrződik, hiszen nem harcolnak, nem gyilkolnak.

A communitas-szerű viszonyok megnyilvánulása az otthon maradtaknál nemcsak a férfiak között volt tapasztalható az elbeszélések szerint. A kényszmunka által nem érintett idősek és nők is igyekeztek összefogni. Sok elbeszélésben hangsúlyozták, hogy a veszélyes időszakban, az éjszakai légi riadók alatt a szomszédok összegyűltek, és valakinek a pincéjében együtt töltötték el az éjszakát:

„Akkor nem aludtunk itthol, amikor a háború volt, amikor a légiriadó volt. Itt ebben az utcában egy idősebb házaspár --- Egy nagy pince volt. Tizenhárman voltunk ott.” (Zsuzsi néni)

„Ide jöttek le a szomszédok is, mert olyan nagy pincénk van. Hogy itt üldögtünk reggelig, meg úgy vártunk a reggelt itten, hogy jaj, megvirrad-e már. Hogy Istenem ugyan mire ébredünk föl? Hogy borzasztó volt, na.” (Marika néni)

A communitas jellegű közösségi élményről a menekültek is beszámoltak. Bár a menekültek a magyarországi Baranya sok településén szóródtak szét, nagyon fontos volt, hogy számon tartották, ki hol tartózkodik, összejártak, és informális, szociális hálózatot működtetve adták át egymásnak a híreket. Ebben a közösségben szintén átmeneti egyenlőség és testvériség működött. Erre az átmeneti viszonyrendszerre azért is szükség volt, mert eleinte a menekülteket nagyon zsúfoltan sikerült elszállásolni. Általában a rokonok kerültek egy helyre, de sokszor barátok is. Amál néni például a

baranyai Zengővárkonyban az első évben egy magyar családnál lakott, rokonaival együtt:

„A [név]-ék mindent befogadtak. Engem és a férjemet. A lányom meg a vőm pedig az [név]-nál voltak, a [név]-nál. Mi elől aludtunk, a középsőbe meg a sógornőm és a férje. Azok minden este odajártak, de nappal együtt voltunk. Meg a [magyar házigazda neve] is ott volt. Nagyon sokan voltunk, de megvoltunk.” (Amál néni)

A háztáji kertészkedéssel foglalkozó Katalin magyarországi menekültként a kopácsi pedagógusokkal került szoros barátságba, amit nagyra értékelt:

„Mert tényleg az egyik a másikho jártunk. Főleg meg úgy, mint mi is az [név] tanárnőekkel, az [név] tanárnőekkel. Akkor mi voltunk ottan, akkor közbe a rokonok is. Na, hát ők már ott voltak. - Az egyik Beremendbe volt, a másik meg -- Nagyharsányba. Így van. Meg akkor voltak Harkányba is barátok. De általában azért esténként vagy hétvégenként azért mindég összetalálkoztunk, összebeszéltünk. Hol egyikünknel voltunk, hol másikunknál. De ezekkel az [név], meg [név] tanárnőekkel, ezek meg jóformán azt lehet mondani, hogy nem voltunk -- Mert jól van, tudtunk, hogy falubeliek, mert tanárnők -- Egyik este egyiknél voltunk, másik este ők voltak nálunk. Ha valami olyan volt, akár névnap, akár születésnap, akkor ővelük ünnepeltünk. Úgyhogy ők voltak a családjaink.” (Katalin)

Katalin családként nevezi meg a menekültek közösségét, amely ismét rámutat arra, hogy a nők számára ebben az időszakban milyen fontossággal bírt a család és a közösség fenntartása. Mivel a szűkebb család szétszakadt, ezért azt a tágabb család (a kopácsi közösség tagjai) helyettesíthetik.

A kopácsi menekültek saját közösségében kialakított szociális háló lehetővé tette, hogy a számukra fontos információk mindenkihez eljuthassanak. Így adták tovább például 1997-ben az első hazalátogatás lehetőségének a hírért is. Az utazást megszervező Mária elbeszélése szerint az első buszra azok a kopácsi menekültek ülhetek fel, akik e kapcsolatrendszer révén értesültek az utazásról, és időben jelentkeztek nála:

„Ő: ak-kor alapvetően az én baráti köröm volt ott, meg a - hát akik Pécsen voltunk, meg környékén, tehát őket tudtam értesíteni, meg még hát tovább futott így a hír, és akik ott voltak, ő öközülük került ki tulajdonképpen ez a -- ez a kis csoport.” (Mária)

Ágnes is beszámolt arról, hogy így értesült a hazalátogatás lehetőségéről:

„Akkor szóltak innen lentről Siklósról. -- Mert, figyelj, ez a falu is olyan, mint egy nagy család. Tehát most mindenhol volt valami, te mindenről tudtál. Tehát

olyan nem volt, hogy te ne tudj valamiről. Haza lehetett jönni, akkor mindjárt telefonáltak föl Pestre, hogy nem tudom én, haza lehet menni, most már ez a harmadik autóbusz, ami megy le Baranyába, Kopácsra.” (Ágnes)

Az 1991 és 1997 közötti időszakot a menekültek nem a háborús rend miatt fogták fel átmeneti állapotként, hanem egyrészt megváltozott státuszuk és (anyagi, szociális) helyzetük miatt, és még inkább azért, mert ők maguk „átmenetinek” tekintették magyarországi életüket. Az átmenetiség felfogásukban pedig ekkor még azt jelentette, hogy ha visszatérnek, változás nélkül ugyanúgy folytatják életüket, ahol félbehagyták. Ez a szemlélet főként az első évre volt jellemző az elbeszélők szerint, amikor még csupán néhány hónapos távollétre számítottak.

„Minden este a rádiót hallgattunk, hogy: »Na mikor mondják azt, hogy a menekültek hazatérhetnek!« Meg mindig olyan állapotban voltunk, hogy: »Majd csak most már mondik, hogy haza lehet menni.«” (Katalin)

Ebben az első időszakban sokan még nem kezdték el szervezni az életüket sem: nem kerestek munkát, hanem tartalékaikból éltek, gyermekeiket nem adták iskolába. Az átmeneti állapotnak ezt az első szakaszát a menekültek narratívájukban tehetetlenségként, „bénultságként” jellemzik. Így beszél erről Anna is:

„Az volt a --- mert az ember úgy fél évig, egy évig olyan béna volt, mert az olyan ideiglenes volt. Hogy nem megyek, nem csinállok semmit, csak azt a hülye rádiót hallgatom. Elnézést. Mert jöttek a szónoklatok mindenhol. Zágrából. Mindenhol. Hogy ez van, az van. Visszaverjük. Visszafoglaljuk. Megyünk haza. Mennek haza a menekültek. De ez annyira hamis volt.” (Anna)

Néhány hónap elteltével azonban a menekültek többsége elkezdte megszervezni magyarországi életét. Az átmeneti állapot érzékelése azonban változatlanul fennállt, különösen azoknak a menekülteknek az esetében, akik hatévnyi távollétük alatt is végig a hazatérést várták, ezt tekintették egyetlen jövőképüknek. Mindez tipikus kényszermigráns narratíva, amely merőben más, mint az önként vállalt migráció narratív sémái.⁸

Az átmeneti állapot elbeszéléséhez hozzátartozik mind az otthon maradtak, mind az elmenekültek esetében a hiányok megjelenítése. Ezt már részletesen elemeztem Ágnes élettörténete kapcsán is. A hiányok az otthon maradtaknál fizikális és érzelmi szinten is megjelennek. A fizikai hiányok egyrészt az áruhiányt jelentették. Az áruk közül is különösen kiemelkedik az elbeszélésekben a „jó” vagyis fehér búzakenyér hiányolása. Margit néni például fontos emlékként meséli el azt a történetet, amikor unokáitól kapott fehér kenyeret egy magyarországi látogatása során:

„Itt a boltba csak fekete kenyér volt. El lehet képzelni a minden után milyen volt, mikor én - mert nekik pékségük volt -- hoztam haza a fehér kenyeret. Ilyet

⁸ Lásd erről részletesen például: Kovács-Meleg, 2000; Kanyó, 2002.

mi akkor nem is láttunk! És mikor először lehetett Eszékre menni, akkor is csak a kenyeret hoztuk.” (Margit néni)

Az áruhiány mellett a közüzemi szolgáltatások (villany, víz, telefon) hiányára emlékeznek az otthon maradtak, ami talán még inkább meghatározta a mindennapok átalakulását. A villany hiánya következtében az otthon maradtaknak a gazdálkodás régebbi formáihoz kellett visszanyúlni, hiszen áram nélkül sem a mélyhűtőben nem lehetett élelmiszert felhalmozni, sem nagyüzemi gazdálkodást, állattenyésztést nem lehetett végezni. Erről szintén az állattartással foglalkozó Juci néni beszélt részletesen, hiszen őt ezek a hiányok mindennapi munkájában és pénzkereseti forrásában gátolták:

„Olyan problémánk volt, hogy volt a kertbe egy ilyen kézipumpás kutunk, és arról itattuk vályúból, mert nem tudtuk nekik a tartályt megtölteni. Így tettek nekünk a sok villanykimaradással. Hát, mindenféle módon, de -- Akkor meg, amikor villany volt, akkor a férjem darált. Mert hát muszáj volt a jószágoknak is darálni. Meg az volt a szerencsénk, hogy volt ilyen lesilózott kukoricánk. Az készen dara. Van itt két nagy tartály, a pajtából rekesztettük el. Hogy abba volt ilyen lesilózott kukorica. És akkor azt is tudtunk velünk etetni.” (Juci néni)

A hiányokról a menekültek is beszámoltak, bár az ő esetükben ezek a hiányok nem a háborús állapotok, hanem saját rossz anyagi körülményeik miatt léptek fel. Éppen ezért a menekültek elbeszélésében nagyon fontos szerepet kapnak a munkák, amelyeket végeztek annak érdekében, hogy jobb életszínvonalat teremtsenek maguknak és családjuknak. A menekülteknél ez a narratíva igen kiemelkedő, több élettörténetben tematikus mezőként vagy fedőnarratívaként szolgál, hiszen számukra fontos bizonyítani, hogy abból az alacsony értékű státuszából, amelyet a menekültség jelentett, képesek voltak kitörni saját szorgalmuk és munkájuk által. A segélyek elfogadását megaláztatásként beszélik el, narratívájukban fontos annak hangsúlyozása, hogy nem szívesen éltek ezzel a lehetőséggel:

„Tudom, amikor először mentünk gyűjteni, akkor sírtunk. Azért mert előtte két évvel, vagy három évvel az erdélyieknek gyűjtöttek itt. [Halkan nevet.] És akkor vittünk sok holmit. Hárman mentünk. A sógornőm, a lányom, meg én. Mert kell cipő, kell ruha. Hát, nincsen kabátunk. A sógornőmnek volt egy kabátja, de az is a fiának a kinőtt kabátja volt. Szóval kellett. Jött a hideg. Sírva válogattunk. És akkor mondta ott egy hölgy, hogy csak ne sírjak. --- Na, nyomorult helyzet volt. Nyomorult. Nagyon nyomorult.” (Anna)

A felnőtt menekülteknek ezek a munkák szabták meg mindennapi életritmusukat. Például Amál néni, aki a háború alatt egy magyarországi, baranyai faluban élt férjével, az egész interjú alatt igyekezett hangsúlyozni saját munkabírását mint alapvető erkölcsi törvényt:

„Hát, én dolgoztam. -- Négy álló esztendejig egy helyt. Az nem éppen olyan. Pékségbe egy évig dolgoztam, és '97-ig -- három évig ebbe a feldolgozóba. De én tapasztaltam, hogyha valaki dolgozik, és tud dolgozni, akkor meg vagy fizetve és becsület is kell. De én olyanokkal dolgoztam, akik nem éppen voltak becsületesek, meg nem szerettek dolgozni. Őnekik előrébb volt a [segély]. Én nem. Én most is dolgozok.” (Amál néni)

A munkák, amelyeket a menekültek végeztek Magyarországon, általában nem feleltek meg eredeti végzettségüknek, sokkal alacsonyabb státusú munkakörök volt. A legtöbb lehetőség az idénymunkában volt, így például nyáron a harkányi gyógyfürdő környékén vagy ősszel a siklósi és villányi szőlészetekben. Ezek a munkák eleinte feketén zajlottak, de a menekülteknek magyar állampolgárság nélkül más lehetőségük nem nagyon volt. Anna, könyvtáros végzettséggel, szintén alkalmi munkákból tartotta fenn családját:

„Akkor alkalmi munkára mentünk. Mentünk szüretelni, fát ültetni. Akkor is, ha nem tudtunk [nevet], mert hívtak. Hívtak is, fizettek is. Szaladtam borsót szedni. Hát, úgy mint a többit. Meg hát tudunk azért dolgozni. A falusiak tudnak dolgozni. Hogy legyen egy kis plusz pénzünk. És akkor azt úgy elnézték.” (Anna)

Katalinék is segédmunkásként kezdtek, majd ebből a státusból sikerült kiemelkedniük, kihasználva a Baranyában felpezsdült kereskedelmi életet, mely szintén a háború következménye volt.

„Hát, fél évre rá, vagy hogy kezdtünk. Kaptunk munkát. Akkor a férjem is kőműves mellett dolgozott -- Akkor utána volt ilyen bosnyáknak, az Makóru, Szegedrül szállította ja hajmát, meg ilyen zöldségféléket. Akkor ez ment neki a férjem, mint tolmács. Akkor utána egy másik bosnyák az meg Drávaszabolcson megnyitott egy ilyen nagy ábécészerűséget, mert akkor volt ez a nagy roham, hogy mindent jöttek át vásárolni. És akkor hát egy nagy üzletet. Hát, akkor ottan talán fél évig, ha dolgozott, mert utána az is megszűnt. Akkor szerszám - Mert volt Kozármislenybe egy ilyen ismerősünk. Akkor annak volt ilyen nagy szerszám-lerakata. Akkor amellet dolgoztunk. Úgyhogy először - először a férjem csak szállította a szerszámokat így üzletekbe. Akkor ő rábeszél bennünket, hogyha tudnánk egy üzlethelyiséget Siklóson, akkor ő föltöntené áruval.” (Katalin)

Klárka, akivel az eszéki piacon beszélgettem, családjával együtt a villányi borvidéken dolgozott egy híres pincészetnél. Klárka számára ez a munka nem jelentett státuszcsökkentést, hiszen jelenleg is háztáji kertészként dolgozik, de Magyarországon velük együtt dolgozott a szőlőben mérnök végzettségű rokona is. Klárka szívesen emlékszik akkori munkahelyére és munkaadójával a mai napig jó viszonyt ápol.

„A [név] minden évben meglátogat minket a Halásznapi napokon. (...) Mi is szoktunk menni [magyarországi település]-re. Amikor már meglátom a hegyet, izzadni kezd a tenyerem! A [név] már úgy kiépült! Mondtam is neki, miért nem fogott ott minket, akkor már mi is úgy élnénk.” (Klárka)

Voltak persze sikeresebb karriertörténetek is, mint az előző fejezetben bemutatott Máriáé, vagy Mátyásé, aki fél év után helyezkedett el annál a magyarországi vállalatnál, ahol ma is középvezetőként dolgozik. Az elmenekült pedagógusoknak pedig lehetőségük nyílt, hogy az ideiglenesen létrehozott mohácsi menekült iskolában tanítsanak. A menekültek a Magyarországon szerzett munkákról általában pozitívan mesélnek, hiszen ezek biztosították a lehetőséget számukra, hogy kitörjenek a megalázónak vélt menekült státuszából.

A menekültek másik fontos törekvése volt a (viszonylag) önálló lakáskörülmények megteremtése. A kopácsi, és általában a magyar nemzetiségű menekültek nem táborokban éltek, hanem már úgy lépték át a határt, hogy tudták melyik magyarországi ismerősüknél vagy rokonuknál fogják eltölteni azt a néhány hetet vagy hónapot, amire felkészültek. Anna fontosnak is tartotta ezt hangsúlyozni elbeszélésében:

„Hát, mi nem voltunk táborlakók. A kopácsiak asszem senki sem volt táborban. Mert mindenkinek vagy volt ismerőse, vagy volt egy kis pénzünk.” (Anna)

Ezek az ismerősöknél talált szállások azonban csak átmeneti megoldást jelentettek, hiszen a több éves elszállásolást a családok már nem vállal(hat)ták. Így a menekültek alapvető élménye volt a költözködés, ami szintén megerősítette az átmenetiség tapasztalatát. A szálláskeresés és otthonteremtés így minden menekült elbeszélésének fontos részét képezi, és egyben beépül a státuszemelkedés narratívájába, amely szerint a jobb lakókörülményeket munkájukkal tudták előteremteni. Bár sok elbeszélésből kiderül, hogy a lakásokhoz, házakhoz a menekültek magyarországi ismerőseik segítségével jutottak, mégis narratívájukban hangsúlyosabb, hogy az ő munkájuk nyomán váltak ezek a helyek valódi otthonná. Mátyás például, aki feleségével és kis gyermekeivel jutott egy üresen álló házhoz Kozármislenyben⁹, szintén azt emelte ki, hogy milyen rossz állapotokból kellett felújítaniuk a házat, amelyben ma is élnek:

„Hát, így véletlenül kerültünk ide, Kozármislenybe, mert volt egy ismerősöm, aki eredetileg ide nősült, és ők is itt vettek házat. És akkor szóltak nekünk, hogy ez az épület, ez üres, és hogy itt lakhatnánk. És eljöttünk ide megnézni. (...) Eljöttünk ide megnézni, hogy hogy néz ki. (...) Tehát itt ez, eze ez a ház, ez egy nulla - volt. Úgyhogy én csak odáig jöttem be az ajtóig [a bejáratú ajtóra mutat] és mentem ki, mer mondom: »Ebbe nem akarok lakni.« (...) És akkor, ugye, egészségügyi meszelés, javítás, szedett-vetett bútorok, - ahány téglá, annyi fajta. Tehát ilyen, ilyen nyomor, - ugye, két kisgyerekekkel. Egy vaskályha itt, amiami

⁹ A településre nagy számban érkeztek kopácsi menekültek, ezért is lett Kozármisleny Kopács testvértelepülése.

nem melegített. Úgyhogy nagyon kemény évek voltak azok. (...) De hát itt föladat, ugye, hogy föl kell újra állni.” (Mátyás)

Amál néni és férje harmadik költözésükkor szintén egy üresen álló, saját házat kaptak, amelyet elbeszélése szerint felvirágoztattak:

„Kihaltak az öregek, és akkor mi ott laktunk. Ott jószágot tudtunk tartani, ott -- Szóval azt mondom, hogy a Paradicsomba kerültünk, csak dolgozni kellett. Úgy kaptunk meg, hogy karbantartsuk azt a házat. És akkor mi csináltunk mindenfélét. Karbantartottuk, meszelttünk. Nagyon szép volt. Még egy kis kőműves munka, meszelés, és már be is hurcolkodtunk. Gyönyörű volt, parasztház volt (...).” (Amál néni)

Amál néni még tíz év elteltével is nagy elragadtatással beszélt magyarországi házuokról, melyet sajnáltak ott hagyni, amikor hazaköltöztek. A ház emlékét számos fotón őrzi, melyeket nekem is szívesen megmutatott.



2. számú kép: Amál néni fotója magyarországi házáról
© Lévai Gábor

A kopácsi menekült családok többsége azonban csak kisebb átmeneti lakásokhoz jutott, különösen, ha családfő nélkül érkeztek Magyarországra. Általában több rokon élt együtt ezekben a lakásokban. Például Viola gyermekeivel, kopácsi szomszédasszonyával és annak gyermekeivel élt együtt Mohácson:

„Akkor mi elmentünk Pécsre. Ott volt egy unokabátyám. A [pécsi cím] alatt volt egy nagymamánk, akihez elmentünk, és ott voltunk nála három napig. És akkor utána a [szomszédasszony]-nak a testvérének volt egy ismerőse, akinek Mohácson volt egy kiadó lakása, és mi oda elmentünk a [mohácsi cím] alatt. ott éltünk három évet, mind az ötöt, tehát öten voltunk.” (Viola)

Az átmeneti állapotban nem csak az idő, a napi ritmus változott meg, de a térérzékelés is. Röviden szeretnék utalni arra a tényre, hogy a megszállás ideje alatt mennyire korlátozott volt a falun belüli és kívüli mozgás lehetősége, illetve mennyire új földrajzi helyek jelentek meg az otthon maradtak mentális térképén. Ugyanígy a menekült esetében is fontossá váltak azok az útvonalak, amelyeken otthon maradt szeretteik közlekedtek. Továbbá azok a magyarországi, baranyai települések váltak kiemelkedő helyszínekké, ahol ők maguk, illetve rokonaik, barátaiuk otthonra találtak.

„Én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.”

Találkozás az idegennel

Az elbeszélésekben a kopácsiak a Másik megtapasztalásáról is megemlékeznek. Ezeket a történeteket Georg Simmel nyomán az idegennel való találkozásként jelöltem meg: [az idegen] olyan személy, aki ma jön és holnap is marad; [...] egy adott térbeli környezethez rögzül, de nem tartozik már ide eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amik szintén nem tartoznak ide (Simmel, 2004: 56).

E definícióban egyszerre benne rejlik a fizikai közelség, illetve a kulturális, tudásbeli távolság. A kopácsi emlékezetközösség elbeszéléseiben csoportoktól függően mást jelent az idegen megtapasztalása. Az otthon maradtak számára azok az idegenek, akik belépnek az általuk lakott térbe, sőt átveszik az irányítást a közösség felett. Vagyis jelöli ez a fogalom mind a Szerbiából érkezett, különböző nemzetiségű (szerbiai szerb, vajdasági magyar, cigány stb.) katonákat, illetve az új, helyi és szerbiai szerbekből alakult katonai közigazgatás képviselőit. Ezek a személyek olyan értelemben nem jelentenek idegenséget, hogy a multietnikus Jugoszlávia népeit képviselik, akikről már korábban is volt tapasztalata a kopácsi magyaroknak. Abban a minőségükben azonban idegenek, hogy „a háború kultúráját” hozzák el Kopácsra és egy olyan ideológiát közvetítenek Nagy-Szerbia létrehozásáról, amely a kopácsi lakosoktól távol áll, és ez a kölcsönös meg nem értéshez vezet. Az idegen a drávaszögi felosztásban további dichotómiákat fed le, a megszálló (uralkodó)–megszállt (elnyomott); illetve az agresszor–áldozat ellentétpárokat. Főként ez utóbbi dichotómia szerint beszélnek el az otthon maradt kopácsiak az őket ért háborús traumákat. Továbbá az idegenek csoportjába tartoznak az ENSZ békefenntartói alakulatának (UNPROFOR) 1992 tavaszától Kopácson állomásozó katonái, akik kulturálisan is meglehetősen nagy távolságot jelentettek a kopácsiak számára. Ezzel szemben a menekültek elbeszélésében az idegen meghatározása megfordul, amennyiben ők lesznek az

idegenek (menekültként) egy másik kultúra tükrében. Ennek az idegenségérzetnek a paradoxonja a menekültek esetében, hogy saját etnikai meghatározásuknak mond ellent, miután őket éppen Magyarországon tekintik idegennek, noha ők magukat magyarnak vallják. A menekültek elbeszéléseiben főként e tapasztalat jelenik meg konfliktusként vagy akár kisebb traumaként is.

Amint e rövid bemutatásból is láthatjuk, az idegen megtapasztalásának erősen etnikai meghatározottsága van az elbeszélésekben. A drávaszögi magyarok egy sajátos, etnikai alapon szerveződő viszonyrendszerbe kerültek a háború alatt az egymás ellen harcoló nemzetekkel. Az itt élő magyaroknak a második Jugoszlávia időszakában a horvátokkal alakult ki szorosabb kapcsolata, hiszen a Horvát Tagköztársaság területén éltek. Ugyanakkor multietnikus szülőföldjükön szerbekkel, bosnyákokkal és romákkal is kapcsolatban voltak. A délszláv háború kitörésével a magyarok egy köztes állapotba kerültek: két nemzet között kellett választaniuk, hogy ki mellé állnak. A háború tehát megkövetelte a helyi magyar kisebbségtől a hovatartozás kifejezését, az ellenséges nemzetek közül valamelyikkel való azonosulást, ami ellentétben állt addigi viszonylag szabadon kinyilvánítható nemzeti kisebbségi identitásukkal. Margit néni a következőképpen fogalmazta meg ezt a dilemmát elbeszélésében:

„Mert az, hogy: se az egyikkel, se a másikkal. Most melyiket? Na, azért a falu - a fiatalok, azok a horvátokhoz pártoltak. Nagyon sokan átmentek. Kellett is, meg elmentek önként is a gárdába.” (Margit néni)

A horvát kötődések, az addigi közvetlenül horvát fennhatóság megtapasztalása miatt, illetve mivel a horvát nép vallását, kultúráját tekintve közelebb áll a magyarhoz és a közép-európaihoz, a magyarok többsége a horvátokat támogatta. Ugyanakkor szerb megszállás alatt, a szerb rendszer szerint éltek. A horvátok támogatása többféle módon kifejeződhetett: a Horvát Nemzeti Gárdában harcolástól egészen a horvátokkal való személyes azonosulásig. Emiatt Kopács is, mint más magyar falvak, a szerbek szemében horvátbarát, az akkori stigma szerint „usztasa” falunak minősült. Ahogy ezt Márta nagyon hangsúlyosan kifejezte elbeszélésében:

„Tehát avval, hogy én magyar voltam, automatikusan áttettek minket a horvátokhoz. Érted?” (Márta)

Ez a bélyeg kettős következménnyel járt. Egyrészt, amint korábban bemutatam, lehetőséget biztosított az otthon maradt magyarok számára, hogy távol tartsák magukat a harctérrel (hiszen megbízhatatlannak számítottak). Másrészt azonban a területet irányító idegen (szerb) katonai hatalom számára potenciális ellenségek voltak, ami miatt a kopácsi magyaroknak fokozott megfigyelést, verbális, sőt akár fizikai terrort is el kellett viselniük a megszállóktól. Ennek következtében az idegen hatalom képviselői az agresszort kapják a kopácsi elbeszélésekben. Mivel a kopácsi magyarok szerb megszállás alatt voltak, személyesen a szerbek háborús bűneit tapasztalták meg. Ez elősegítette a horvátokkal való azonosulást, és a szerbekkel szemben alakult ki negatív előítélet: a szerb katonákat rablónak és agresszoroknak tekintik.

Az agresszor megjelenítése az elbeszélésekben többféle stratégia mentén történik, hiszen ennek kapcsán az elbeszélőnek olyan traumatikus emlékeket kell(ene) felidéznie, amelyeket az emlékezetközösségben általában inkább elhallgatnak, mintsem

kibeszélnének. Ezért az agresszorról szóló beszédben is igen gyakori a különböző fedőnarratívák alkalmazása.

Az agresszor–áldozat szembenállása olyan történetekben jelenhet meg például, melyek a két fél kommunikációs problémáját helyezik a középpontba. Az eltérő nézetek hangoztatása gyakori történet az otthon maradtak emlékeztéseiben. Ezek a történetek a jelenben azt hivatottak bemutatni, hogy az elbeszélő a megszálló hatalommal szemben is képviselni merje saját eltérő nézeteit, amelyek a jelen (politikai és eszmei) rendszerbe illeszkednek erkölcsileg. Az ilyen történetek elbeszélése nem szaggat fel traumatikus sebeket, inkább anekdotikus történetek formáját öltik fel, és az elbeszélő számára nyereséget jelentenek saját önazonosságuk felépítésében. Zsuzsi néni például egy meglehetősen veszélyes nézeteltéréséről számolt be egy helyi szerb katonával, aki gyakran ellenőrizte őt és férjét:

„És azt mondta nekem [egy szerb szót mond] --- hogy is mondják magyarul? »Vegyél róla tudomást ez soha nem lesz Horvátország, hanem Szerbia marad.« Mondtam: »Nem baj. Dögöljete meg a Szerbiában. Nekem nagyon jó itt.« Azzal talán még jobban bosszantottam, vagy nem tudom mi. Mondta: »Te hülye, vegyél róla tudomást ez soha Horvátország nem lesz.« De akkor is azt mondta: »Meddig akartok még itt maradni? Miért nem mentek már el?« Mondom: »Hova menjünk?« »Menjete Magyarországra, ha magyarok vagytok!« Hát, mondom: »Nem megyünk, mi nekünk itt van a hazánk, mi itt élünk, itt van a házunk, hát, csak nem hagyjuk a házunkat.« »Elmentek ti! Vagy mennétek, de akkor már késő lesz!« Ilyeneket mondott.” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni ebben a történetben saját elhatárolódását fejezi ki az idegen szerb megszállóktól, illetve az általuk képviselt területi követelésektől, és egyben saját etnikai elkülönülését is bizonyítja, amely ártatlanságát támasztja alá. Zsuzsi néni találkozásaink során mindig szívesen mesélt arról, mennyire bátran viselkedett a háború alatt, hogy sosem alázkodott meg az idegenek előtt. Ugyanakkor több történetben is úgy jeleníti meg magát, mint aki ugyan teljesíti az „elnyomók” kívánságait, ám megtartja erkölcsi fölényét egy-egy kimondott megjegyzéssel vagy csupán gondolattal:

„Akkor nagyon sokan voltak köztük olyanok is, akik idejöttek hozzám, hogy adjak tojást, adjak mindent. Eljöttek egyszer, hogy adjak vizet, krumplit, meg törött paprikát. Hát, mondom: »Mit akartok főzni?« »Hát, krumplipaprikást.« Hát, mondom: »Ahhoz kell hagyma is. Adjak azt is?« »Hát, miért mondja?« »Azért – mondom – mert akkor fél óra múlva jöttök megint.« »Hát, ennyire nem szeretsz minket?« »De.« »Hát – mondom magamban – nem szeretlek benneteket.«” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni stratégiája az erkölcsi fölény megtartására olykor veszélyessé vált, míg mások csak akkor alkalmazták a nyílt vitát, ha azzal megvédezhették önmagukat. Egy ilyen történetet mesél el Marika néni, aki egy kihallgatás során vállalta nézeteit. Marika néni szinte az egész kihallgatáson történt beszélgetést felidézi élettörténetében. Itt most csak egyes, az elemzés szempontjából érdekes részeket közlök:

„És arra azt mondták: »Csak arra kérjük, hogy szigorúan, amit kérdezzük.« Meg, hogy: »Az igazat mondja.« Meg: »Csak arra válaszoljon, amit kérdeztünk.« (...) Alig volt idősebb a kihallgató, mint a fiam. Mondom: »Igen, engem kiskoromtól kezdve úgy neveltek, hogy – mondom – igazat mondjak, meg becsületes legyek, meg senkitől semmit ne lopjak el.« »Igen, igen.« Hát, ezzel már leforráztam őket. Mert a rendőrség leple alatt, meg azoknak a fönnhatósága alatt történtek ezek a lopások, meg fosztogatások, meg a minden, úgyhogy ---. (...) »De akkor tudja, hogy akkor a maga fia hazajöhetne, ugye?« »Hát – mondom – majd jön, majd jön.« Azt mondtam, hogy majd akkor jön, amikor a többiek is jönnek. Erre: »Azok soha, soha többet be nem jöhetnek ide többet!« [Utánozza a dühös kihallgató hangját.] Mondom: »Én nem tudom, hogy mint van és hogy van. Mi itthon vagyunk. Mi csináljuk a mi dolgunkat. Mi magyarok vagyunk. És senkinek semmit nem vétettünk. – mondom – Mi nem is akarnánk - « »Maguk nem akarnának elmenni?« Mondom: »Nem. Nem. A férjemnek itt van az anyai, apai birtoka, öröksége, háza. Mi a sajátunkba vagyunk. Etessük a jószágot, fizetjük, amit fizetni kell. Mi becsületesen. Mi soha még a törvénnyel nem ütköztünk. Semmi problémánk nem volt soha. Mert mi a becsületes úton élünk.« (...) »Maguk magyarok?« Hát, mondom: »Mi bajuk maguknak a magyarokkal? – mondom – A magyarok dolgoznak maguknak! Mikor volt még ilyen gazdag a monostori piac?! – mondom - A háború előtt nem volt ilyen gazdag! És ki hozza maguknak ide – mondom – a gyümölcsöt, a zöldséget, a mézet, meg a pálinkát?« »Hát, igen, igen. – aszongya - Maguk magyarok nagyon ügyesek.« De hogy honnan? Mint akit öntenek belőlem, úgy ömlött a szó. Ez horvátul még jobban jön ki, hogy ugye: Ki hozza maguknak ide ezt a sok mindent? »Hát maga nagyon sokat beszél! –aszongya - Maga nagyon sokat beszél!« »Hát – mondom – hívtatok, beszélgetésre!« Csak hogy nem azt nem mondtam nekik, hogy egy kávét is kérnék szépen! [nevet] De úgy vettem a bátorságot. Akkor már láttam, hogy - hát, jól van, kihallgatnak, de - annyira nem vészes. Én meg azért úgy föloldódtam, meg mondtam a magamét. Hát, az igazat mondtam, nem hazudtam semmibe se! És akkor aszongya: »Tudja maga, hogy – aszongya - Horvátországba mind fölégették a szerb falvakat?! Meg meggyújtották?! Meg a szerbeknek mit csináltak?!« Mondom: »Én nem tudok semmit. Én – mondom - Kopácson élek. Én sehova nem megyek. Én semmit nem tudok.« Ezzel megint lefogtam őket. Akkor egy nagyobb, egy ilyen egymásba nyíló szoba volt. Ott lehetett a főnök. Akkora volt, mint a gorilla a fiatalember. De civilbe voltak, az volt, mert még, ha rendőri ruhába lettek volna, akkor jobban feszélyezve éreztem volna magam. Hanem ez így a hátam mögé került, azt elkezdte mondani: »Tudja meg, hogy itt soha többé horvát hatalom

nem lesz!» [Kiabálva mondja, mint a kihallgató.] »Én – mondom – engem egyáltalán nem érdekel, - mondom - hogy itt milyen hatalom lesz. – mondom - Mi itt vagyunk a sajátunkba, mi senkiét nem loptunk el. Mi a magunk dolgát csináljuk.« És ezzel talán, hogy ilyen nyugodt lélekkel mondtam neki. Mert -- azt hitte, hogy én most úgy beijedek, hogy a hátam mögé került. De ordított, hogy csak úgy zengett bele az a szoba: »Tudja meg, hogy itt soha többet nem lesz horvát hatalom!« Hát, mondom: »Az engem egyáltalán nem érdekel.« [nevet]” (Marika néni)

A Marika néni által hosszan elbeszélte kihallgatás egy szópárbajt mutat be, amelyből a védtelen „áldozat” jön ki nyertesén. Az elbeszélő nemcsak saját magának nyer itt csatát, de az összes otthon maradt drávaszögi magyarnak, akiknek a nevében beszél. Ebben a történetben is jól megmutatkozik a magyarok csoportjának az „áldozat” szerepe, mellyel Marika néni is azonosul. Ez az áldozati szerep egyben erkölcsi felsőbbrendűséget is jelent, amelynek tudatában Marika néninek bátorsága van belemenni a szópárbajba a szerb hatósággal. Bár maga a szituáció veszélyes volt, mégis az emléket jókedvűen idézi fel (gyakran nevet közben). Hogy valójában ez az emlék mennyire feldolgozandó és traumatikus Marika néninek, későbbi vallomásából derül ki, miszerint sokáig álmodott vele. Az esemény erősen rögzült az emlékezetben, hiszen az elbeszélő szinte szóról szóra képes idézni a kihallgatást, és visszakerül az akkori szituációba: az egyes szereplőket eljuttatja, hanghordozásukat is imitálja.

Az emlékezők gyakori elbeszélési stratégiája, hogy a megtapasztalt agresszív cselekedetek csak úgy jelennek meg, mint más falubeliekkel történt esetek. Az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy őket nem érte ilyen kár vagy agresszió. Vagyis az elbeszélők a traumatikus eseteket kivetítik másokra, a saját tapasztalataikon kívüli esetekre. Ahogy Ilonka elbeszélésére is jellemző annak fokozott hangsúlyozása, hogy őket nem érte ilyen bántalom:

„Úgyhogy nem bántottak. Minket. De viszont a kávé idehozták, hogy csináljam meg nekik. Meg süssünk nekik lepényt, fánkot, meg csináljuk meg nekik. Lent a faluban meg már, ugyanazok, akik nekünk adtak, elmentek hozzájuk lopni, meg bántották. De minket nem bántottak.” (Ilonka)

Ilonka egy hangsúlyos keretbe zárja emlékét, a „minket nem bántottak” kijelentés nyitja és zárja az elbeszélésrészét, csak ezen állítás szigorú jelenlétén belül hajlandó beszélni a katonák cselekedeteiről.

Az ilyen biztonságos narratív keretek arra is esélyt adnak, hogy az elbeszélő saját negatív élményeiről is szóljon. Júliának például a tanulmányok bemutatása mint tematikus mező ad lehetőséget arra, hogy közben elmeséljen egy személyes találkozást az agresszorral.

„Az első év, az:az az még háború volt. Akkor:akkor még bántottak bennünket. Tehát a szerbek azok, inkább a fiúkat, de bennünket lányokat is. Mindig megvártak bennünket óra után - az iskolában, mikor jöttünk ki. Vagy reggel, mikor buszra szálltunk. Tehát mi voltunk az elsők, akik fölszálltunk itt. De mikor szálltunk le, vagy jöttünk haza délután. Akkor:akkor a sofőr nem nyitotta ki hátul az ajtót, a buszajtót, hanem elől. Tehát mire előre értünk, addigra kézöld volt mindenki, mert megverték bennünket. Sofőr meg jókat nevetett, - tehát így nem különösképpen zavarta őt. - És asszem másodikosok voltunk, akkor kezdett így helyre állni a helyzet.” (Júlia)

Láthatjuk, hogy a drámai elbeszélés egy biztonságot adó keretbe rendeződik: két iskolaévről szól a történet, az elsőről, amikor még háború van, és a másodikról, amikor már rendeződni kezd a helyzet. Ebbe a keretbe helyezve tudja Júlia elbeszélni a traumatikus élményt, amelyet fiatal lányként megélt.

Az elbeszélésekben akár hangsúlyozottan meg is jelenhetnek a szerb katonák jótettei – az interjúalanyok arányaiban sokkal többet beszélnek erről, mint a sérelmekről.

„De ezek itt olyan rendesek voltak -- Szóba álltak velünk, kérdeztek, mi is kérdeztünk. Aztán lassan megbarátkoztak velünk. Azok nem bántottak, nem bántottak senkit.” (Zsuzsi néni)

„Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!” (Ilonka)

Amennyiben mégis beszámoltak a szerbek által elkövetett bűnökről, akkor egyrészt hangsúlyozták, hogy itt egy egyedi esetről van szó, amelyből nem szabad általánosítani; másrészt azonnal felhoznak egy ellenpéldát. Az elbeszélők mind fontosnak tartják, hogy narratívájukban elutasítsák a sztereotípiákat, az etnikai előítéleteket, saját toleranciájukat hangsúlyozzák, ily módon is fenntartva azt az erkölcsi fölényt és kívülállást, amellyel azonosulva képesek ártatlanként beszélni a megszállt Drávaszögben lezajlott eseményekről. A megbocsátás egyben a traumák feldolgozásának egy fontos stratégiájává válik. A következő történetet például Zsuzsi néni közvetlen azután az elbeszélésrész után mondja el, amelyben beszámolt egyik legtraumatikusabb emlékeről, testvére meggyilkolásáról:

„Na, hát, hogy a szerbekről mondjak még valamit. A lányomnak volt egy szerb barátnője, az hozott ide egy olyan --- nem volt már fiatal ember. Elgyütt, hogy megérdeklődje, hogy mi vót, ugye.(...) Mert a fiatalember rendőr volt. (...) És kérdezte, hogy most nincsen pénze annak az asszonynak? Mondom, hogy nincsen. Akkor elment, és hozott -- nem akarok hazudni --- egymillió dínárt vagy ötmilliót vagy nem tudom mennyit, és fizette a zsebéből a szerb! Odaadta a sógornőmnek, hogy a vegyen a gyerekeinek enivalót. Nem szabad annyira ítélni. Mert van, aki annyira gyűlöli őket, annyira. Meg annyira átkozza őket. Hát, nem kell, mert voltak köztük annyira rendesek. Nagyon rendesek.” (Zsuzsi néni)

Egy további stratégia a trauma elnyomására, hogy a bűneseteket más etnikumokkal kapcsolják össze, így mentesítve agresszoraikat. Ez az átírányítás akár még a saját etnikai csoport egy részcsoportját is érintheti.

„De mondhatom, hogy a magyarok vacakabbak voltak, mint a szerbek. Az itteni, baranyai, szőlősiak - azok a szőlősi magyarok mit csináltak! Törtek, zúztak, hogy megmutassák, hogy ők micsoda hazafiak.” (Zsuzsi néni)

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?!” (Ilonka)

Míndezzel együtt az interjúalanyok elbeszélésében kiszólások vagy történetek formájában megjelenik a ragaszkodás a saját nemzeti identitáshoz. A magyar etnikumhoz tartozás azért is fontos, mert olyan nemzethez tartozónak tekintik magukat, akik a délszláv háborúban csak áldozatként vettek részt. Erre vonatkozik Ilonka mondata is, amelyben a devianciát a horvát és a szerb nemzettel azonosítja:

„(...) én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.” (Ilonka)

A bemutatott elbeszélésrészekből láthatjuk, hogy az emlékezőknek az etnikai alapon megfogalmazott viszonyok elbeszélésével kapcsolatban is eltérő stratégiáik vannak, amelyek célja a traumák elhallgatása.

Az elbeszélések reflektálnak a megélt fizikai fenyegetettségre is. Ennek elmesélése mindig egyéni történet keretében zajlik, vagyis a veszélyes helyzetet nem általánosított állapotként írják le. A fenyegetettség elbeszélésekor az agresszor egyénített alakként jelenik meg, az etnikai kategóriát nem alkalmazzák rá.

„Előttünk állt egy ór. És ez a szerencsétlen hallott valamit. Egész sorozatot engedett be a garázsba! Úgy, hogy bent volt az autó, az autó szélvédőjébe belement - egy egész tárat - úgyhogy -- és képzelje, én meg ott álltam a fal mellett --- Máskülönben ---” (Margit néni)

A leggyakrabban elbeszélte történetek a fizikai terrorról a házkutatásokhoz kapcsolódnak. A legtraumatikusabb, az egész falura kiterjedő házkutatás 1992. február 15-én, a „kopácsi pogrom” napján zajlott. A kopácsiak elbeszélései szerint ezen a napon a szerb szabadcsapatok katonái lepték el a falut, összeállított listák birtokában jártak házról házra, fegyverek és rádióadók után kutattak, az elmenekült fiatal férfiak holléte felől érdeklődtek. Míg a Kiss Ferenc utcában a házkutatások még viszonylag erőszakmentesen zajlottak, addig a falu Baksádnak nevezett részében a katonák fizikailag bántalmazták az embereket, korra és nemre való tekintet nélkül. Ezen a napon egy kopácsi civil férfit gyilkoltak meg, és egy további lakos öt nappal később halt bele sérüléseibe. A traumatikus élmények ellenére sok kopácsi elbeszélőtől lehet hallani ennek a napnak a történetéről. Ez a traumatikus élmény ugyanis a csoportnarratívumok létrehozásának egyik kiindulópontja, amely a közösség társadalmi emlékezetének kialakításához járul hozzá. A pogrom az otthonmaradtak közül szinte mindenkit érintett, de az elmenekültek is bevonódtak a történetekbe, hiszen aggódtak a Kopácson maradt szeretteikért. „A közös történet egyes pontjai

különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek.” – írja Pataki Ferenc (2003: 28). T. S. erőszakos halála ilyen kitüntetett jelentőséget kap a délszláv háború kopácsi eseményeinek elbeszélésében. Ez volt első, magyar civileket¹⁰ érintő gyilkosság a faluban, amely nemcsak a közvetlen hozzátartozókat traumatizálta, hanem az egész közösséget érintette – jelezve, hogy senki sincs biztonságban a településen. E kollektív traumához hozzájárult a gyilkosság különösen kegyetlen módja, amelyet mindenki nagyjából ugyanúgy írt le, még ha csak hírből is hallotta a történeteket: „egy kést szúrtak le a torkán” – ugyanakkor a pontos körülményeket már nehezebben tudják rekonstruálni. Juliet Mitchell figyelmeztet ugyan, hogy a trauma átélése a személyiség függvénye, és „különböző emberek számára nem feltétlenül traumatikus ugyanaz az esemény” (Mitchell, 1999: 83) – és bizonyára a kopácsi közösség tagjai különböző mértékben élték át a traumát, attól függően is, hogy az áldozattal milyen viszonyban voltak. Ugyanakkor Mitchell a trauma élményét univerzalizálja: „ugyanaz lesz a különféle eseményekhez kapcsolódó élmény, ha traumaként élik meg azokat – bármi legyen is az esemény, és bárki a szenvedő alany” (Mitchell, 1999: 83). Ezt az univerzális traumaélményt váltja ki a közösségben a pogrom és a gyilkosság. Másrészt ezek az események a helyi média diskurzusának és a magyarországi diskurzusnak is részévé váltak, mely lehetővé teszi, hogy egy narratív séma alapján elbeszélhessék az átélteket. T.S. erőszakos meggyilkolásának története olyan elmesélhető fedőnarratívává vált, amelybe az emlékezetközösség tagjai jól becsatornázhatták személyes traumáikat, melyekről így anélkül szólhatnak, hogy valóban elbeszélnék őket. T.S. vált „a kopácsi áldozattá”, történetével szimbolizálva az összes otthon maradt kopácsi helyzetét, és bemutatva a szerb agressziót. T.S. történetének elmesélése után a személyesen átélt házkutatás megaláztatásai már kevésbé szégyellhetők, így elbeszélhetők. T.S. meggyilkolásáról csak azok nem tudnak fedőnarratívaként beszélni, akik nem az univerzális traumaélménnyel azonosultak, hanem személyes traumaként élték meg: a jelenlévő családtagok. Közülük egyedül Zsuzsi néni beszél emlékeiről, a többiek tabutémának tekintik azt. Ezért Zsuzsi néni is csak a rokonok távollétében hajlandó megnyilatkozni:

„Jobb, hogy a lány most elment. Mert esetleg szóba kerül, hogy meggyilkolták az apját. És nehogy meghallja. Nem szeret róla beszélni.” (Zsuzsi néni)

Mivel Zsuzsi néni szemtanúként, személyesen traumatizálódva élte meg testvére halálát, elbeszélésében nem követi a közösség által kialakított sémát. A témának többször nekifut, de csak érintve tud beszélni róla. Az első kísérletet még első találkozásunkkor, a kapuban beszélgetve teszi meg, azonban azonnal áttér a gyilkos személyére.

„Az öcsémet is egy szerb ölte meg. És megúsza. Itt él srégen szemközt.” (Zsuzsi néni)

¹⁰ Itt az etnicitás nem pusztán azért értékelődik fel, mert a saját etnikus csoportként definiáltból kerül ki az áldozat, hanem azért is, mert eddig az időpontig Kopácson csak a háborúban aktívan résztvevő szerbeket öltek meg. A magyar áldozat – aki a háborúban köztes szerepet tölt be, nem harcol – egyben az első civil áldozat is.

Második kísérletében egy nála töltött vendégeskedés során a gyilkosság okairól beszél, de még mindig nem tudjuk, mi történt.

„Nem volt neki oka, hogy miért ölték meg. Nem is mondták meg, hogy miért ölelték meg. Ezek a pár szerbek itt Kopácson. Mert -- nagyon elérte a viccet. Annak mindent lehetett mondani, de ő is szerette a másikat babrálni. És akkor az meg vissza őtet. És így egymást. De nem volt harag. Meg együtt ittak a kocsmába. De nem volt harag. Hogy: »Én most megsértődtem, nem beszélek veled vagy nem köszönök neked« -- És valószínű, hogy ők azért.” (Zsuzsi néni)

Amikor még az első beszélgetésünk végén rákérdezek az esetre, kitér a részletes válasz elől, öccse lányának sorsát beszéli el helyette részletesen.

„B.T.: Ön nem látta az esetet?

De. Végig odaállítottak, és végig kellett néznie. --- És ez a lány, ez idegbeteg. (...)” (Zsuzsi néni)

Később a nagymama halálával kapcsolatban említi ismét öccsét, és ismét magyarázatot próbál adni a kegyetlen gyilkosságra. Amikor az elbeszélésben eljut addig a pontig, ahol a erről kellene beszélni, témát vált, inkább uzsonnával kínál a narratíva végigvitele helyett.

„Mondom: »Anyuka, a S. meghalt, meggyilkolták őtet.« Azt mondja: »Tudom. Értem, hogy meghalt. Mondta énnekem, hogy ő meghal.« Most, hogy mondott-e valami ilyesmit neki a S., azt nem tudom. Valahogy olyan előérzete volta a S.-nak. Mert mindig mondta, meglátjátok, nekem csinálnak valamit. Olyanokat ráfogattak, hogy ő adja a jeleket. Olyan helyen lakott, hogy sarok - hogy így is utca, meg úgy is utca. És ha az udvarra ment ki, akkor is mindenki látta őt. Pedig dehogy adta volna ő a jeleket, ő annyira félt! (...)” [Hirtelen témát váltott. Minket kínál, hogy együnk. Aztán arról beszélt hosszan, hogy ki mindenkit látott már vendégül, kikkel találkozott.] (Zsuzsi néni)

Végül az újabb, határozottabb kérésre beszéli csak el mindazt, aminek tanúja volt. Ám ebben az elbeszélésben is inkább öccse lányára koncentrálna, az ő traumáját beszéli el, sajátja helyett is. Saját érzéseit pedig a „borzasztó” jelző ismételtetésével fejezi ki. Azt, hogy milyen módon történt meg a gyilkosság – ami a falubeli elbeszélési séma fontos része –, kihagyja a történetből.

„Akkor értem oda, amikor éppen lefogták szegényt. Juj, el nem felejttem! Mert akkor itt már kész volt a házkutatás. Akkor szaladtam anyámhoz, mert ő is ebben az utcában lakik. Aztat sem nem bántották. Akkor itt a kertünk alatt szaladtam át, hogy megnézzem, hogy azokat nem-e bántották. Hát, éppen odaértem. De akkor már csupa vér volt az arca, minden. Úgyhogy borzasztó, borzasztó látvány volt. Az úgy könyörgött nekik, úgy sírt --- Nem tudjuk feldolgozni, ha egyáltalán. - A gyerekeknek -- sokáig azt hittük, hogy a lány megbolondult - mert vitte oda a kannában a vizet, mosni fel -- mert le lett betonozva az udvar, és ott a lépcsőt, mert ott tócsában megállt a vér. Mert: »Nem bírom nézni az apám véré!« Képzeljétek el! Borzasztó volt! Borzasztó! Akkor aztán meg katonák voltak ott - vitték a katonák a csomagot a kislánynak, mert annyira sajnálták őket! El akart menni velük, mikor

mentek el, mert annyira félt. Mondta: »Az anyukámat is vigyétek el! Meg a bátyámat is vigyétek el! Nem akarunk itt maradni!« ---- Úgyhogy borzasztó volt. ---” (Zsuzsi néni)

Zsuzsi néni elbeszéléséhez képest az emlékezetközösség tagjai úgy mesélnek a történetekről, amint azt például Gézától is hallottam:

„És ezt a baksádi szomszédom, akkor úgy látszik, hogy valamit visszaszólt, mert nagyon megverték őtet. És valamit mondhatott, vagy miért, az egyik szerb katona kivette kését és a kisgyereke és a kislánya előtt, akik ott voltak azok is az udvarba, meg a felesége előtt, fogta, és belesúrta a szájába, és rögtön megölte.” (Géza)

Géza elbeszéléséből látszik, hogy nem tekinti tabutémának a történeteket, gördülékenyen, néhány mondatban képes összefoglalni az eseményeket. Vagyis az emlékezetközösség által kollektíven alkalmazott sémát használja ő is elbeszélésében.

T.S. meggyilkolásának mint univerzális traumaélménynek az elbeszélhetősége, illetve a „kopácsi pogrom” napjának beemelése a magyarországi diskurzusba lehetővé teszi azt is, hogy az emlékezők beszélhessenek az őket személyesen ezen a napon, vagy más házkutatások során ért agresszióról. Marika néni elbeszélése különösen részletesen tárja fel ennek a napnak az emlékeit. Marika néni a falu Baksádnak nevezett részén lakik, ahol 1992. február 15-én több erőszakos cselekmény történt a szerb katonák részéről a házkutatások során. Elbeszélését kisebb rövidítésekkel közlöm:

„Hát, egyszer halljunk, hogy ezt az üveges kapunkat betörik, ugye! Pedig nyitva volt a kapu. Hát, volt egy nagy kutyánk, nagyon ugatott. Hát, kijövök. Hát, legalábbis olyan tizenöt katona, kimaszkírozva! Úgy ki voltak festve, hogy fölismerhetetlenek, ugye. És amilyen széles ez a nagy udvarunk, így a puskával, jöttek be. Hát: »Ki van a családba?« Mondtam nekik, hogy én és a férjem és az édesanyám, ugye. »Kifelé, kifelé!« Kijöttek. Azoknak is szóltam, hogy gyűjjenek ki. Kijöttek, kiállítottak bennünket ide a falhoz. Úgyhogy a férjemhez is mindjárt a puská --- mert azt találta mondani - a kutyánkat agyon akarták lőni -- - (...) Hát aszonta, hogy, hát, ne lűjjék agyon a kutyánkat. És aztán, hát, akkor fogták a férjemet, a puskatussal így fejbe ütötték. Úgyhogy az mindjárt lefeküdt a földre, ugye. Akkor azt ottan rugdosták. Engemet, meg az anyámat, szegényt - - azt így oda kellett a falhoz állni - odaállítottak a falhoz. Akkor hát az is szegény már nagyot hallott már, nyolcvan - hetvenkilenc éves volt -- és aztán nem értette, hogy mit mondtak neki, akkor én mondtam. Akkor kaptam egy pofont, hogy miért szólok hozzá. Hát, mondom nekik, hogy mert nem hallja, hogy mint mondanak. Annak is, hát, így a haját megfogták, és hát itten pofoztak bennünket. Meg mondom, ott a férjemet rugdálták. (...) Akkor nagyon sokáig... Mindent, de a padlást, a pincébe... olyan helység nem volt, amit nem düladtak át! Mindenünnen mindent kidobáltak! De a szomszédba mindent ugyanúgy csináltak. Ott is ott volt egy idős asszony, és a hajánál fogva kihúzták ide az

utcára. Akkor a fiatalembert ott is úgy összeverték, hogy az arcánál a nagy katonabakancsnak a nyomai látszódtak meg. (...) Akkor jó sokára, mikor itt már mindent összedúladtak, akkor már kezdtek innen elmenni, mentek a másik házakhoz. Akkor egy maradt itt utoljára, kint az udvar. Akkor én, mikor odaért a kapuhoz, akkor azt kérdeztem tőle, hogy mondom: »Akkor most már elbírok pakolni?« Hogy, ugye, mindent, amit itt szanaszéjjel kidobáltak. Amint ez ott megállt a kapuba, és visszanezített ott rám, és a puskát még jobban így rám tartotta. [Mutatja hogyan tartotta a puskát a katona.] ----- De én akkor már egyet sem merem már szólni, de én így remegtem. És aztán ő még csak úgy sokáig nézett. Azt vártam, hogy na, hány percben húzza meg a ravaszt, hogy nekem annyi. Na, de akkor aztán a végén becsukta a kaput, és elmentek.” (Marika néni)

Marika néni részletes elbeszélése a házkutatásokról azért lehetséges, mert a faluban minden otthon maradtnak van hasonló története, amit már többször elbeszélhettek egymásnak. Marika néni elbeszélésmódján is megmutatkozik, hogy már nem először mondja el ezt a történetet. A szobában jelen lévő unokája sűrűn bólogatott a történet során, láthatóan nem először hallott nagymamájától a történetekről. Marika néni a háborús időszakról szóló elbeszélésén belül ez az a történet, amely hosszával és érzelmi telítettségével kiemelkedik a többi tudósítás formájában elbeszéltek közül. Ez a történet mint a családi körben is elbeszélhető esemény hivatott reprezentálni a háború borzalmait. Marika néni az elbeszélés közben az akkori szituációba visszahelyezkedve újra és újra átéli a traumát, amelyet ily módon tud feldolgozni. Elbeszélésmódjában működésbe lép a Paul Connerton által leírt habituális emlékezet stratégiája (Connerton, 1989: 74). A visszahelyezkedés a történet végén válik teljessé, amikor az elbeszélő az agresszor szerepét magára öltve gesztusokkal is bemutatja az akkori fenyegető szituációt. A trauma kezelése azáltal válik teljessé, hogy Marika néni az emlék felidézésében nem saját pozícióját veszi fel, nem ő az áldozat, hanem ő a fölényben lévő agresszor, akinek hatalma van az élet felett. Az áldozat szerepe ebben a felidézésben az interjúerre hátrul, ő kerül az alsóbbrendű megalázó pozícióba, hiszen a fegyver csöve (illetve az azt imitáló kar) és az agresszor (itt most Marika néni) szeme őrá szegeződik. Marika néni ezzel egyrészt saját megalázó szerepétől szabadul meg az emlék újraélésében, másrészt az interjúert kényszeríti saját egykori helyzetébe, hogy átérezze annak emocionális hatását.

A háborús traumák lelki következményeinek leírása kiemelkedő motívumként jelenik meg az otthon maradtak elbeszéléseiben. Az emlékezők sokkal részletesebben beszélnek a háború okozta lelki sérüléseikről, mintsem magáról a traumáról, amely ezeket kiváltotta. A lelki károk taglalása egy stratégia, hogy közvetett módon beszéljenek saját traumájukról. Így leírásuk sem történik meg közvetlenül, hanem a testi tünetek részletes bemutatása zajlik.¹¹

¹¹ Ez a stratégia általában jellemző a traumatikus élményeiket elbeszélőkre (lásd Erős, 2001).

„Én sem tudok semmit sem aludni. Úgy szoktam, hogy ideteszem a kisvánkost, és ha fáradt vagyok. Meg ha szól a televízió. De ha az ágynak a közelébe megyek! Irtózok az ágytól!” (Zsuzsi néni)

Az elbeszélők ezeket a testi tüneteket úgy mutatják be, hogy közben reflektálnak arra, hogy ennek az oka a háborús időszak, a háborúban átélt traumák – de ezeket a traumákat nem narrativizálják.

„(...) aztat a stresszt, aztat az idegállapotot, aztat a -- hogy évekig minden rezzenésre megijedtem. Sőt, most! Ez is biztos a háborúnak a műve, hogy --- én nem tudok mit csinálni, kézimunkázok, olvasok, és ha valaki bejön, én úgy megijedek, direkt összeressenek. Ez is attól lehet -” (Margit néni)

Itt tehát ismét egy olyan narrációs stratégiával találkozunk, amely kikerüli a háborús traumákra való emlékezést, az ok helyett a következmény kerül középpontba.

Az otthon maradtak nemcsak a megszálló szerbekkel mint idegenekkel találkoztak a háború időszakában, hanem az ENSZ békefenntartó UNPROFOR alakulatának katonái is megérkeztek falujukba 1992 áprilisában. A szerbek által elfoglalt területek (Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szlavónia és a Krajainai Szerb Köztársaság területe) Cyrus Vance, amerikai diplomata terve alapján 1992 áprilisától váltak ENSZ ellenőrzött területekké (UN Protected Areas, UNPAs). Hogy az ellenőrzött területeken a békés állapotokat fenntartsák, hozták létre az UNPROFOR (United Nation Protect Force) alakulatokat (Bartlett, 2003: 41). Az ENSZ-katonák jelenléte viszonylagos nyugalmat hozott létre a megszállt területeken. Ám ez egyben a Krajainai Szerb Köztársaság időleges stabilizálódását és a megszállt területek felszabadulásának késleltetését is jelentette (Klemenčić, 1996: 111-112). Végeredményben azonban lehetőséget adott a területek békés reintegrációjára Horvátországba.¹²

Az UNPROFOR megérkezésére a kopácsiak úgy emlékeznek, mintha felszabadítóik jöttek volna meg a faluba. Az elbeszélések utólag is felidézett eufóriát hordoznak:

„Tudom, hogy olyan gyönyörű szép, napsütötte nap volt. Pont így beszélgettünk, szép napos idő volt. Tudod, mint a falusi asszonyok, egyik megkérdezi a másikat. Beszélgettünk. És Laskó felől, mikor a fehér tankok egymás után! Hófehér tankok! Az egy olyan valami volt, hogy - Mintha egy álmod látnánk! Tehát mi addigra már annyira el voltunk keseredve, és annyira kilátástalannak tűnt az egész! (...) És mire odaértek a falu központjába -- Öreg szülőkék, akik kijöttek. Érted? Az olyan dolog volt, hogy - Egyszerűen kijöttek, és -- szegény egyszerűen letérdelt és sírt. Ez egy olyan valami volt, mint hogyha -- Mintha egy ilyen -- nem esélyt -- hanem reményt -- Hogy: »Na, most mégis változik valami.«” (Márta)

¹² Az UNPROFOR tevékenységéről részletes információk található az ENSZ hivatalos honlapján: http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unprof_b.htm

„Soha el nem felejttem! Oda voltunk éppen Magyarba. És hazajöttünk, hát már mondják, hogy másnapra megérkeznek. Hát, tavasz volt, a piros tulipánok itt nyílottak a kis kertbe. És evvel a szomszédasszonyommal hamar beszaladtunk, mikor megláttunk, hogy a fehér tankokkal itt jöttek, hamar beszaladtunk és ezeket a tulipánokat letéptünk, és akkor úgy dobáltunk elébük. Mert hát azt hittünk, hogy most tényleg a Megváltó jött el talán, hogy most olyan jó fog lenni.” (Marika néni)

Ezek az elbeszélések érdekes módon párhuzamba állíthatók az idősebb generáció második világháborús történeteivel, egészen pontosan a Délvidék 1941-es visszacsatolásával, a magyar katonák megérkezésével. Példaként nézzük meg, Margit néni miként emlékezik erre az eseményre:

„Jaj! - Virágokat dobáltunk --- Húsvét volt. Nahát református -- Húsvét vasárnap volt, és meg volt terítve az Úrvacsorához, és valaki bejött, hogy megjöttek a magyarok! Mindenki ki a templomból! Otthagytunk Úrvacsorát, templomot, meg mindent -- [nevet] Aztat a boldogságot! Mindenki sírt, amikor begyűttek a magyar katonák.” (Margit néni)

A narratívák és motívumok (a virágdobálás gesztusa) átemelése a második világháborús történetekből (melyek generációkon keresztül áthagyományozódtak), illetve fordítva, a megtapasztalt háború visszavetítése a második világháborúra jellemző a délszláv háborús elbeszélésekre, és nem csupán a magyar kisebbség körében, amint ezt Natalja Bašić (2007) terepmunkái is bemutatják.

Az UNPROFOR katonák jelenléte azonban nem váltotta be az otthon maradt kopácsiak reményeit, így a továbbiakban elbeszélésekben is inkább a csalódottság kifejezése dominál, hiszen a reintegráció csak három évvel később kezdődhetett meg, a menekültek pedig először 1997-ben térhettek vissza – igaz, az UNPROFOR segítségével, ám ezt az elbeszélők nem hangsúlyozzák. Bár az ENSZ-katonák nem megszállóként vagy agresszorként kerülnek megjelenítésre az elbeszélésekben, mégis inkább az ellentétek válnak hangsúlyossá, semmint a segítség megtapasztalása.

„De mikor bejöttek az unproforosok, akkor olyan is volt, hogy a cigányoknak adtak, a mi gyerekeinknek meg nem. És akkor volt olyan, hogy a fiam a szemétből szedte ki a rohadt paradicsomot. Meg a hóembernek tették föl a szemet, a narancsot, meg az orrának a banánt, meg tették föl a gombokat. Ezek meg nézték.” (Ilonka)

Az UNPROFOR-t ugyanúgy értelmezheték megszálló alakulatként is, amennyiben szintén lefoglaltak maguknak elhagyott házakat a faluban, hogy hadiszállásnak használhassák. Erről számol be Mária, aki egyébként tolmácsként jó viszonyt ápolt az ENSZ-katonákkal:

„Aztán három héttel később ENSZ-katonák öo ültek oda be, és építettek belőle egy erődítményt. És tele volt a - a ház előtt, meg a - a ház mögött, mert ilyen bunkereket építettek homokzsákból, és egy kék zászló lobogott fenn a ház tetején. És így tátva maradt a szánk, hogy itt mi történik. És akkor akkor amiatt kellett ugye érdeklődni, szólni, meg egyáltalán.” (Mária)

Az ENSZ katonáinak jelenléte egyben az újabb kultúrákkal való együttélés tapasztalatát hozta az otthon maradtak számára. Kopácson is különböző nemzetiségű katonák állomásoztak, hiszen az UNPROFOR békefenntartó missziójába 37 különböző ország delegált katonákat. Az elbeszélők elsősorban a pakisztániakat említik, akik a leghosszabb ideig tartózkodtak a faluban. A menekültek egészen más emlékeket idéznek fel az UNPROFOR-ról, hiszen kapcsolatuk sem volt olyan szoros. A magyarországi és a horvátországi kopácsi menekültek első hazalátogatásaik alkalmával találkoztak az ENSZ békefenntartó katonáival. A katonák jelenlétét egyrészt úgy értelmezték, mint akik az ő biztonságukat is szavatolták és egyáltalán lehetővé tették hazatérésüket, másrészt azonban sokszor gátolták őket a szabad mozgásban viszontlátott szülőföldjükön és rokonaik, ismerőseik között. Így – bár alapvetően hálával emlékeznek a katonákra – az idegenek betolakodásának érzése az emlékeikben is megjelenik.

A menekülteknek más jellegű tapasztalataik voltak az idegennel való találkozásról, hiszen egy másik ország területére menekülve ők váltak az ottani többségi nemzet szemében idegenekké, akik jöttek és talán maradni is akarnak. A Magyarországra menekült kopácsiak számára az, hogy a magyarországi magyarok rájuk mint idegenekre tekintenek, azért különösen érzelmetli emlék, mivel saját önazonosságukban sértette őket ez a kategória. Az általános „jugó” megnevezést a magyar nemzetiségű menekültek stigmaként értékelték. A gyermekként Magyarországra került Balázs például így emlékezik erre:

„A szüleim elbeszélése alapján --- mondhatom, hogy – nem fogadtak el bennünket - úgy, ahogy - nem mondhatom, ahogy az ember elvárta volna, de --- valahogy mégismégis csak – magyarok va vagyunk és -- valahogy idegeneknek tekintettek bennünket. Tehát a faluban --- ö: --- Nem tudom, tehát --- Itthon mi voltunk a magyarok, ott pedig mi voltunk a jugók.” (Balázs)

Piroska csak tömören foglalta össze ezt a problémát:

„Mi akkor ott nem magyarok voltunk. »Hülye jugók!« – mondták.” (Piroska)

A „jugóság” mint stigma nemcsak a nemzeti hovatartozás megvonását jelentette a többségi társadalom részéről, de egyben az idegenekhez kapcsolt negatív sztereotípiák sokaságát gyűjtötte magába. Erre vonatkozó emlékeket sok menekült felidéz. Így Katalin is, aki egyébként a magyarországi magyarok kedvességét hangsúlyozta az interjú során:

„Jól van, kaptunk olyat is, hogy: »Menekültek elveszik a munkát!« Én meg mindig azt mondtam rá, hogyha jó munkaerő, akkor nem lehet elvenni tőle a munkát. Én meg mindig ezt válaszoltam, mert kaptunk ilyet is, meg olyat, de olyan rossz tapasztalatot nem tudom ---” (Katalin)

A stigma azonban nem pusztán a munka világára korlátozódott, hanem az általános erkölcsi értékrendet is célozta. Erről számolt be Viola, aki gyermekeivel és szomszédasszonyával együtt menekült, míg férje otthon maradt:

„És amikor megláttak, hogy van két, önálló nő, és tudod, hogy - harmincéves voltam én, [név, a szomszédasszony] harminc - huszonkilenc éves voltam én, [név] harminc - nyolc. Ez a két nő csak - Hát, tudod milyen nő lehet? Hát ezek ingyen. (...) De a kívülállók, akik még nem ismertek bennünket, nagyon negatív gondolatokat használhattak velünk kapcsolatban! Érted? Tehát, az, hogy mi mit csinálhatunk, érted, hát, az nem volt kétséges.” (Viola)

Ezek az emlékek a menekültek elbeszéléseiben mindig úgy jelennek meg, mint egy általános negatív élmény, amelyet azonban igyekeznek elhárítani, és helyette a néhány őket segítő magyarországi magyarról beszélni. Az idegenség, jugóság beismerése ugyanis saját nemzeti identitásukat rombolná le. Így a negatív emlékek rövid megemlézése mellett sokkal gyakoribbak a magyarországiak segítőkészségéről és befogadóképességéről szóló hosszas elbeszélések.

„Visszajövünk, hogyha lehet” Az átmeneti állapot vége: a közösség reintegrációja

A Kopácson maradt lakosok, valamint a külföldre (Magyarországra) és Horvátországba menekült kopácsiak a háború átmeneti állapotában egy szétszakított közösség tagjaiként éltek. A szétszakítottság nem jelentette a kapcsolatok teljes megszűnését, hiszen a családtagok, rokonok, de a barátok is igyekeztek találkozni vagy legalábbis információhoz jutni egymásról. Mégis a háború időszakában a közösség széteséséről kell beszélni, hiszen a különböző csoportok nem tudták sem hétköznapijait, sem ünnepeiket valódi közösségként megélni. Amint az átmeneti állapot leírásánál már bemutattam, természetesen kialakult egyfajta communitas érzés az egyes csoportok tagjai között, de az otthon maradtak és a menekültek közötti érintkezés annál töredezettebbé vált. A kapcsolattartást több külső tényező nehezítette, így elsősorban a közvetlen határátkelők lezárása (Magyarország és Baranja között), a frontvonal (Kopács és Eszék között), továbbá az egyéb kommunikációs rendszerek (a telefon és a posta) használatának akadályozása a szerb megszállók által. Míg az otthon maradtak egy ideig egyáltalán nem hívhatták menekült családtagjaikat, addig a menekültek időnként telefonálhattak az otthoniaknak:

„Úgyhogy a telefont se tudtuk -- Mert Horvátországról levágtak bennünket. A vonalat, és elkezdtek Szerbiának építeni, mert ez úgyis majd szerb terület lesz.” (Juci néni)

„Mi tudtunk ide -- nagyon ritkán tudtunk telefonálni. Nagyon ritkán. - Az anyósomnak. Hogy megvan-e még. Csak annyit. Már kész, zúgott, szétkapcsoltak. Nagyon terrorizáltak. Főleg az első időszakban.” (Anna)

Ennek következtében két lehetősége maradt meg a kapcsolattartásnak: az esetenkénti személyes találkozások a magyarországi Baranyában, illetve a rádióüzenetek az Eszéki Rádió adásán keresztül. A találkozások érdekében az otthon maradt családtagoknak kellett elutazniuk Baranyába. Ennek az utazásnak több akadálya is volt: egyrészt minden alkalommal engedélyt kellett kérni a helyi (szerb) hatóságoktól utazásra, másrészt meg kellett teremteni az utazás fizikai lehetőségeit (saját autóval vagy sofőrt megbízva, illetve a szükséges benzin előteremtésével).

„Azért át-átjártak, amíg lehetett. Az öcsém át-átjött, meg anyukám. Motorral jött az öcsém át. kismotorral. Azzal jött át egész Mohácsig. Úgyhogy Bácskába át kellett neki menni, mert lezárták a határt Udvarnál. Úgyhogy Bácskán keresztül.” (Edit)

Aki vállalta az utazásokat, az nem csak nagyobb anyagi terhet vállalt, hanem el kellett viselnie a hatóságok zaklatását is, akik az engedélykérelem során kihallgatták az utazókat. Ennek ellenére sokan vállalták az utazást, hogy gyermekeiket és unokáikat láthassák, ám ezek a találkozások nem volt túl sűrűek. Eleinte megpróbálták menekült családtagjaik után vinni az elmaradt holmikat is, így például Katalin anyósa és apósa is:

„Egy hónapra rá, vagy két hónapra rá -- gyűttek a papával. Mert hát tényleg nyári holmokban mentünk át. Úgyhogy úgy hozták át a mamáék a kabátot, hogy magukra vették, mert ugye nehogy véletlenül a menekülteket etessék vagy valami!” (Katalin)

Mivel a találkozások ritkák voltak, ezért az érkezők mindig hoztak másoktól is üzeneteket. Magyarországon nemcsak saját rokonaikkal találkoztak, hanem a kopácsi közösség több tagjával is, akiknek beszámoltak az otthon maradtak hogylétéről, a faluban történt eseményekről. A menekültek ezeken az informális hálózatokon keresztül igyekeztek nyomon követni az otthon maradt kopácsiakat és szülőföldjüket érintő eseményeket.

„Na, akkor ők hoztak ilyen leveleket. -- Na, akkor voltak az unproforosok, akkor azokkal összebarátkoztak. Akkor azok hoztak ilyen --- szóval --- összevissza. (...) Ezeken a leveleken keresztül tudtuk. Meg ők mesélték. -- A kopácsiak, mikor átjöttek. --- A [név]-nek az öccse. Ó is, a [név], a [név] végig ott volt, és dolgozott is ugye. Ugyanannál a cégnél dolgoztam én is. És akkor mesélte a híreket, hogy kik vannak a cégnél, mit csinálnak. Ugye, akkor a faluban összeszedték az embereket, vitték a munkára, hogy lövészárkokat ássanak satöbbi, satöbbi, satöbbi. Ezeket mind ők mesélték, mi onnan tudtuk a híreket.” (Mátyás)

Egy-egy otthon maradt kopácsi látogatása egyben alkalmat teremtett a menekültek számára is, hogy összegyűljenek, együtt tájékozódjanak a hírekről. Különösen, ha a közösség által nagyra tartott személyiség, mint például Pataky András „tanító bácsi” érkezett:

„Mert akkor a [név] tanárnőékhez ment mindjárt. És akkor mondom ott volt mindjárt a találkozó. Akkor mindenfelől, rögtön. Egyik a másikunkat értesítette, hogy együtt a Pataky tanító bácsi, és akkor mentünk.” (Katalin)

Ezek a hírforrások azért is voltak nagyon fontosak a menekültek számára, mivel ők 1997 őszéig nem léphettek szülőföldjük, a szerbek álltak megszállt Drávaszög területére. Az első hazautazások így fontos emlékek maradtak a menekültek számára. Ezeknek a látogatásoknak az elbeszélése – bár érzelmileg erős hatással volt a résztvevőkre – azért sem okoz nehézséget a menekültek számára, mivel a „Via Dolorosa” című dokumentumfilm ennek minden fontosabb pillanatát megörökítette, és a menekültek a sokszor megtekintett film narratíváját követve beszélhetik el emlékeiket. Például Klárika a filmben is rögzített Kopácsra érkezés jelenetét adja vissza az alábbi elbeszélésben:

„Emlékszem, amikor először jöttünk. --- Nagy köd volt. -- És akkor én jöttem, meg a lányom. A fiúkat pedig ott hagytuk. (...) és mind beszálltunk a buszba, és elindultunk. Abba a ködbe, és közben: »Na, vajon visszajöhetünk-e majd a határon?» És csak mentünk bele abba a nagy ködbe --- Akkor Kopácsnál, mikor ráfordultunk a kopácsi útra, akkor az olyan keskeny volt! [A férje közbeszól: Volt út, megvolt az út, csak úgy benőtték a fák, meg a bokrok, és akkor középütt egy keskeny sávban lehetett haladni.] Igen, hát a fák úgy két oldalt behajoltak, hogy csak lestünk, hogy most hol is vagyunk.” (Klárika)

Klárika elbeszélése követi a filmet készítő kamera tekintetét, amely szintén a buszból pásztázza az utat. De a Klárika által kiemelt emlékek (a köd, a fákkal benőtt út) egyben szimbolikusan megjelenítik a menekültek eltávolodását, idegenné válását szülőföldjüktől, amely megláthatatlanná vált számukra – még visszatérésük idején is a természet által. A szülőföldtől való elidegenedést Edit is kifejezi, és ezt az érzést szintén az első baranyai utazással hozza kapcsolatba:

„Siralmas volt! Nehéz is róla beszélni. Annyi év után, mikor először jöttünk át, - ő: mentünk Eszékre a dokumentumokat csináltatni. -- Elsírom magam mindjárt. [Nagyon halkán mondja.] És amikor megláttam azt az utat, én nem ismertem meg az utcát, a főutcát, ami jön a - Udvarból - kocsival, nem, busszal jöttünk ő: busszal jöttünk először át Eszékre. Hát, nem lehetett megállni Baranyába. Átvittek bennünket Eszékre. És mikor megláttam - Mi jártunk át Eszékre, de ő: --- [Másik?] Másik, igen, Drávaszabolcsnál. Ott át lehetett menni. De mikor itt Baranyán körösztült átmentünk. Én végigmentem, ugye, minden zegét-zugát ismerte a főútnak az ember, mer sokat járt azon az úton. Egyszerűen, mintha egy idegen országba került volna az ember. Egy olyan érzés

volt. És egy borzasztó kietlenség, az a sok összerombolt ház, meg minden. Szóval, én nem gondoltam, hogy ennyire ilyen volt!” (Edit)

A szülőföld Edit leírásában idegen országgá változik, ahol ő, a beutazó sem tud otthonosan mozogni.

Az Eszéken élő menekültek számára egy nem sokkal későbbi, 1997-es halottak napi látogatás volt az első hazatérés. Ezzel a találkozással kapcsolatban azonban mind az otthon maradtaknak, mind a látogató menekülteknek az idegen katonák szigora maradt meg negatív emlékként. A békefenntartók ugyanis nem engedték meg a testi kontaktust látogatók és otthon maradtak között. A menekültek csak a sírokban fekvő halottjaikhoz jöhettek látogatóba, élő rokonaikhoz nem. Ez az idegenek által, saját falujukban felállított szabályrendszer (melyet a menekültek biztonsága érdekében hoztak), ismét a távolságot erősítette a menekültekben saját otthonuktól.

„Ott volt a lányom is, már nagy hassal. Már akkor terhes volt a [név]-vel. És a rendőr nem engedett minket egymáshoz. Akkor a lányom megállt, és csak úgy folytak a könnyei.” (Zsuzsi néni)

„Ott álltak ezek a fekete katonák, és nem engedték. (...) És hát akkor ott törték-zúztak az emberek. Mert hogy lehet az, hogy ott van egy méterre a szerette, és meg sem ölelheti? Volt olyan, aki egyáltalán nem látta addig a szüleit vagy nagyszüleit!” (Klárka)

A menekültek által megtapasztalt eltávolodás a szülőfalutól, az otthon maradtak csoportjától elsősorban az eltérő életkörülmények között átélt hat évből, az eltérő traumákat hozó háborús időszakból adódott. Hiába tudták a menekültek a hírek segítségével, mi történt Kopácson, nem élték át ezeket az eseményeket, nincsenek személyes emlékeik róla. Otthon maradt rokonaik, ismerőseik pedig csak töredékesen számoltak be ezekről, hiszen ők maguk inkább felejtetni, mintsem emlékezni szeretnének. Amint Edit is beszámol róla, a menekültek pedig tapintatból vagy a számukra is nehezen feldolgozható események elhárítása miatt szintén nem érdeklődtek az otthon maradtak háborús tapasztalatairól:

„Én nem tudok erről mesélni, mert én nem voltam itt. Mer nekem se az öcsém, se senki nem mesélt. Nem is kérdeztem. Mert, - hogy mondjam? Úgy gondoltam, ha akarják, úgymondják, ha nem, nem. (...) Szóval én el se tudom képzelni, min mehettek keresztül ezek itt! Hogy min mentek keresztül, és még a mai napig is így életben vannak. (...) Nem tudtuk sokszor róluk, hogy mi történik itthon. Vagy nem mondták meg, azt mondták, rendben van minden, mert nem akarták elmondani, mi történik.” (Edit)

A traumatikus emlékek egymás előtti elhallgatása szintén megnehezítette a közösség reintegrációját, és fokozta a hazatérő menekültek idegenségérzetét. Bár a délszláv

háborúval kapcsolatban egy kopácsi emlékezetközösségről beszélek munkámban, látható, mennyire eltérő emlékeket és elbeszélésmódot birtokolnak az emlékezetközösség egyes alcsoportjai. Egymás emlékeinek nem ismerése pedig a közös narratíva és az aktív emlékezés megteremtését is gátolja.

A közösség reintegrációjához a menekülteknek meg kellett hozniuk a döntést, hogy hazatérnek-e Kopácsra. A menekültek egy részénél a visszatérés nem volt kétséges, hiszen családjuk egy része (a férj vagy gyermekek esetében a szülők) otthon maradt a háború alatt. Így a hazatérés biztosította a család egyesülését is. Így például Viola számára egyértelmű volt, hogy két kiskorú gyermekével együtt minél előbb visszaköltözik férjéhez.

„Befejeztük a harmadik osztályt, és akkor tényleg így [a férj] azt mondta, hogy most már ez így elég volt. Mer biztos, hogy őneki is már így elege volt mindenkől. És végül is így asziszem, hogy így ilyen:ilyen házastársakat összevontak. Hát, ezzel a ezzel jöttünk haza, hogy ő nyugalom van, itthon már biztonság van a gyerekeknek. A [nagyobbik gyerek] befejezte a harmadik osztályt, a [kisebbik gyerek] befejezte az első osztályt. Azt hiszem, hogy hatodik hónap, június húsz-huszonöt. Valahogy így, mikor összepakoltunk, és eljöttünk. (...) Én asziszem, hogy én voltam az első. Én úgy hiszem, hogy én voltam az első. Meg páran utána még jöttek, szeptemberbe.” (Viola)

Viola döntését az is megkönnyítette, hogy azáltal, hogy férje ott lakott a családi házukban, egy viszonylag jó állapotú és felszerelt otthon várta. Akik üresen hagyták házukat, már nehezebben tudtak hazaköltözni, hiszen ismét új otthont kellett teremteniük maguknak.

„Én hazajöttem, nekem nem volt három poharam. Tényleg mindent, - nagyon sok -- párnák, törülközők, ágynemű. Nekem nem volt. Tudtam. (...) Tehát nekem mindent föl kellett újítanom, mindent újonnan kellett vásárolnom. Edényeket, mosógépet, mindent. És úgy jönni haza, mert nekem -- a bútor az meg maradt, mondjuk rá, de olyan háztartási holmik nem.” (Edit)

Sok menekülnél azért húzódott el a hazaköltözés időpontja, mert először gondoskodnia kellett lakhatásáról. Amál néni például csak néhány évvel később tért vissza Kopácsra, hogy egy már felújított házba költözhessen be. Az ő házában a háború alatt egy szerb férfi lakott.

„És mi májusba jöttünk haza először saját autónkkal. De akkor már kihurcolkodott innen a gazda. Üres szobákat hagyott, szörnyű, hogy mi volt, minden. És akkor kezdtünk hazajönni minden hétvégén. És onnan hoztunk az anyagot: a meszet, a csempéket, a fürdőszoba -- minden, ami van. Ezt mind onnan hoztam Magyarországról. Onnan hoztam a mosógépet, mindent.” (Amál néni)

Azok a menekültek, akik nem tértek vissza Kopácsra, éppen azzal magyarázzák döntésüket, hogy nem voltak képesek újból „előlről kezdeni” az életüket, újra otthont teremteni, új munkahelyet keresni.

A döntésben azonban nem csak az anyagi kérdések játszottak szerepet, hanem az érzelmi kötődés is a szülőföldhöz. A menekültek egy része a visszatérés okaként elbeszélésében a magyarországi beilleszkedés hiányát, illetve a szülőföldhöz és a kopácsi közösséghez való ragaszkodását jelölte meg. Érdekes, hogy ezeket az érveket olyan menekültek hozták fel, akik egyébként elbeszélésükben a magyarországi magyarok befogadó képességét emelték ki, illetve bemutatták azt, hogy ők maguk miként oldották meg egyre jobban a menekültség nehéz szituációját.

„Hát, mindig is úgy volt, hogy visszajövünk, hogyha lehet. Én nem nagyon akartam. De aszem ezzel egyedül maradtam a családban. [nevet] A párom meg a [név: a lánya], azok nagyon vissza akartak. Azok nagyon nem jól érezték magukat.” (Anna)

„Hát, nem tudom, de mi a férjemmel úgy tudunk száz százalék, hogy ha, na, most azt mondják, hogy most maradassunk, akkor mi legyünk az elsők, akik hazajövünk. Ez, ez olyan -- Az igazat megmondva, én nem tudtam beilleszkedni Magyarországon. Se a férjem.” (Katalin)

A menekültek visszatérése a Horvátországba békésen reintegrált Drávaszögbe 1997-ben kezdődhetett meg. Ettől az évtől beszélhetünk a kopácsi közösség részleges egyesüléséről. Azért csak részleges reintegráció történt, mivel a menekültek egy része Magyarországon, illetve Horvátország más területein maradt. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kopács lakosainak száma 608 fő volt, amely a háború alatti létszámhoz lépest jelentős növekedést mutat, viszont elmarad az 1991-es 805 főhöz képest. A létszámnövekedés nem csak a menekültek visszatérésének volt köszönhető, hanem a menekültekkel együtt érkező új családtagoknak is. A horvát területen élők egy része horvát házastársat hozott magával, a Magyarországról hazatelepültek közül egyesek magyarországi házastársat. Néhány menekülttel a háború időszakában született gyermeke is érkezett. Mindennek következtében megnőtt a faluban a horvát nemzetiségűek és horvát nyelven beszélők aránya. Továbbá a reintegráció azért is részlegesnek mondható, mivel ezután is érzékelhető maradt az eltérő háborús tapasztalatokkal rendelkező csoportok létezése, amelyeknek a tagjai éppen ezért sokszor konfliktusba keverednek egymással, eltérő szokásokat követnek, eltérő nézeteket vallanak.

Kopácsi beszélgetőtársaim maguk is reflektálnak ezekre a közösségen belül létrejött változásokra és nézeteltérésekre. Ezeknek az elbeszélésrészeknek fontos motívuma a múlt („az aranykor”) összevetése a jelennel, amely során a jelen a múlthoz képest negatív referenciapontként áll. A jelenben tapasztalható negatív irányú változásokat egyrészt az életszínvonal csökkenésében jelölik meg, másrészt azonban a régi közösségi élet újraéledésének hiányában. Az elbeszélők a kopácsi társadalmat a háború előttihez képest széthúzóznak, szétesőnek tekintik.

„(...) sokkal nagyobb veszteség ért minket. Nagyon nagy. A közösséget. És végig... és az emberek viselkedésében. És szerintem ez vezetett oda, hogy -- most is --- olyan széthúzóok lettek, olyan -- Ez olyan, mikor lefejeznek egy réteget. Mert azért a java, a fiatalság, az értelmiség, az vagy elment. Vagy ha visszajött, akkor is ilyen --- apátiába süllyedt.” (Anna)

A kopácsi közösségen belül létező csoportok közötti ellentétek részben a horvátországi háborús diskurzusból fakadnak. Az egykori Krajainai Szerb Köztársaság területén élők ebben a diskurzusban „csetnik-barátként” jelennek meg. A horvát diskurzus tekintetében kollaboránsnak számítanak. Az otthon maradtak számára ez a stigma azzal a tapasztalattal jár, hogy hiába látják magukat a szerb megszállás áldozataiként, ezt az elbeszélismódot a jelenlegi többség által képviselt diskurzus elnyomja, nem ismeri el. Így ez a stigma még inkább elnémítja az ő hangjukat, és a kopácsi emlékezetközösségen belül felerősíti a menekültekét, különösen a horvátországi területekre menekültekét és a „honvédő háborúban” résztvevőket. Természetesen lokális szinten a menekültek átérzik ennek a stigmának a veszélyeit és igazságtalanságát, amint erről Edit is vall:

„Mondjuk, ami nekem úgy visszatetsző volt, hogy nagyon haragudtak azokra az emberekre, akik itthon maradtak. Én mindig azt mondtam, hogy ez egy olyan borzasztó dolog, mert ezek az emberek nemhogy - azért mer akkor vissza tudták volna foglalni a horvátok. És a mai napig is olyan különbséget tesznek azért közöttük. Lehet érezni. Merthogy ő itthon volt.” (Edit)

A „csetnikbarát” stigma megmutatkozik a munka világában és a háborús kárpótlások odaítélésében is:

„A mai napig is, mondjuk rá, meg vannak bélyegezve ezek az emberek. A fiatal emberek például. Az öcsém itthon maradt édesanyámmal, mert beteg volt, és nem akarta itt hagyni. (...) és ezért ő is egy életre meg van bélyegezve. Bár van munkája. (...) És a mai napig, hiába a legjobb szakember (...) kikészítik, nem veszik emberszámba.” (Edit)

A következő interjúrészletben egy háború utáni házkutatás története olvasható, amikor már nem a szerbek jelennek meg hatalommal rendelkező többségként, hanem az új, horvát hatalom képviselői. A házkutatás története annak a tapasztalatnak egy újra-elbeszélése és átírása, amelyet Júlia a háború alatt is megélt. Ebben az eredeti történetben a szerbek a házkutatók, és a háború után ugyanebben az agresszor szerepben reprezentálja a horvát hatóságokat is. A történet kifordítása Júlia magyarázó mondatával válik teljessé: „Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.” Vagyis az etnikai viszonylatok válnak kifordítottá: az elbeszélés szerint a korábban szerb katonák által fenyegetett otthonmaradó magyarok az új struktúrában „csetnik-barát”-ként jelenítődnek meg Júlia narratívája alapján.

„Egyszer csak megállt egy csomó fekete autó a ház előtt, meg jöttek a rendőrök is. Akkor nem vezettek ki minket az udvarra, hanem szóltak, hogy házkutatás lesz, és hívjunk tanúkat. Azért kellett, hogyha találnak valamit, akkor ne mond hassuk azt, hogy ők dugták előtte oda. Akkor én is mentem a rendőrrel a szobámba. És mindent végigtúrt, a fehéreneműket, meg mindent. Hadd ne mondjam, hogy mekkora rendetlenséget hagyott! A testvéreimnél rendes rendőrök voltak, azok is beletúrtak, de mindent visszaraktak a helyére. Persze nem találtak semmit. Fegyvereket kerestek, valaki bejelentett minket, hogy biztos van fegyver, mert mi itthon voltunk a háború alatt. Hát, biztosan sajnálta, hogy nem találtak nálunk semmit. Apám vadász volt, a vadászfegyvereihez volt engedélye. De azért mindent elvittek. Egy légpuska maradt talán. Apámnak volt egy tölténygyűjteménye, azt is elvitték. Ez az egész is azért volt, mert mi itt maradtunk a háború alatt.” (Júlia)

A stigma jelenléte megmutatkozik a közösségen belüli konfliktusok során is. Nemcsak a feljelentésekben, ahogy arról Júlia beszélt, de akár a mindennapi érintkezésben is. A kopácsi közösségen belül így kicsiben megismétlődik a háború, amikor a menekültek (mint usztasákként jelöltek) csetniknek nevezik meg a szerb fennhatóság alatt élni kényszerült falubelieket. Ez a konfliktus egyben alkalmat ad arra, hogy a connertonni habituális emlékezet módján mégis feldolgozzák az élményeket.

„Most például a férjemnek, nagyon jó haverja volt, nagyon jó barátok voltak. És most tudod hogy --- talán nem tudom, hogy van-e még olyan ellenségeskedés, mint ő közöttük. Visszajöttek, és úgy becézi a férjemet, hogy csecse barátom. A csecse a csetniknek. Pedig hát nem volt fegyverünk”. (Ilonka)

A kopácsi közösségen belül fennálló csoportok és a csoportok között kialakult ellentétek következménye, hogy az emlékezetközösségnek nincs közös, társadalmi emlékezete és elbeszélése a délszláv háború időszakáról. Ez az időszak más-más narratívákban beszélődik el mind az otthon maradtak, mind a menekültek esetében. Noha vannak közös narratív csomópontok, mégis eltérő emlékekből és eltérő, uralkodó diskurzusokból épülnek fel.

Írásom szintézisét adja a PhD-disszertációmban bemutatásra kerülő elbeszélési és elhallgatási kísérleteknek. Hiszen ebben a tanulmányban a terepmunka során készített terepnapló és 28 interjú felhasználásával igyekeztem bemutatni azt, hogy a délszláv háborús emlékek milyen visszatérő témákban jelennek meg, milyen hangsúlykülönbségek találhatók az otthonmaradtak és a menekültek elbeszéléseiben, és miként alakul ezekből az elbeszéléskísérletekből az emlékezetközösség narratív sémája. Az általam kiemelt, visszatérő témák (a háború kitörése; életstratégiák; az átmeneti állapot rendje; találkozás az idegennel; a közösség reintegrációja) mind olyan közös pontok az emlékezők számára, amelyek segítségével kifejezhetik személyes sérüléseiket is egy a közösség által szabályozott módon. Vagyis ezekben a mindenki által többé-kevésbé beszélt témákban olyan módon beszélhetik el emlékeiket, hogy

azzal ne sértsék meg se a közösségi normákat, se saját identitásukat és elkerülhessék a trauma állandó ismétlését is az elbeszélésen keresztül. Így ezeknek a tematikus elbeszéléseknek jó része fedőtörténetként szolgál a személyes trauma elfedésére és mégis kimondására, így a passzív felejtést segíti. Ugyanakkor egyes elbeszélők számára éppen ezek a közösségtől készen kapott narratív sémát adnak fogódzót az aktív emlékezéshez és a trauma feldolgozásához. Ez a fejezet egyben egy összegző „tudást” is nyújt arról, hogy a kopácsi magyar emlékezetközösség mit mond a délszláv háború időszakáról. Tehát az írásomban hangsúlyos „Miként beszél?” kérdése mellett itt a „Mit beszél el?” kérdésre is választ kaphatnak azok az olvasók, akiket elsősorban ez érdekel a téma kapcsán. A délszláv háború időszakának leírásához Victor Turnernek a liminalitásról és communitasról szóló elméletét hívtam segítségül, és azt igyekeztem bizonyítani, hogy ez az időszak a közösség életében (mind az otthon maradtakéban, mind a menekültekében) egy átmeneti állapotként értelmeződik, amely a háború kitörésekor az addigi közösség és közösségi rend felbomlásával kezdődik és a közösség részleges reintegrációjával (a menekültek egy részének visszatéréseivel) és az új közösségi rend kialakulásával (melynek része az emlékezési és felejtési eljárások szabályozása is) zárul. Az átmeneti állapotban pedig megfigyelhető a kopácsi közösségben is a communitas-szerű kapcsolatok előtérbe kerülése.

Felhasznált szakirodalom

- Assmann, Jan (1999): A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban, Budapest, Atlantisz
- Auerhahn, Nanette – Laub, Dori (1998): Intergenerational Memory of the Holocaust, in Yael, Danieli (szerk.): International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma, New York – London, Plenum, 22-36.
- Bartlett, William (2003): Croatia: Between Europe and the Balkans, London – New York, Routledge
- Bašić, Natalja (2007): Wen interessiert heute noch der Zweite Weltkrieg? Tradierung von Geschichtsbewusstsein in Familiengeschichten aus Serbien und Kroatien, in Welzer, Harald (szerk.): Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 150-185.
- Caruth, Cathy (1996): Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History, John Hopkins University Press, Baltimore
- Connerton, Paul (1989): How societies remember, Cambridge – New York, CUP
- Erős Ferenc (2001): Az identitás labirintusai: Narratív konstrukciók és identitásstratégiák, Budapest, Osiris
- Gallagher, Tom (2003): The Balkans after the cold war: From tyranny to tragedy, London – New York, Routledge
- Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M. (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer, in László János – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 5.: Narratív pszichológia, Budapest, Kijárat, 77-119.
- Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László (2003): Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában, Budapest, Zrínyi
- Klemenić, Mladen (1996): Croatia rediviva, in Carter, F. W. – Norris, H. T. (szerk.): The changing shape of the Balkans, London, UCL Press, 97-117.
- Lábadi Károly (1996): Drávaszögi ábécé, Eszék-Budapest, Huncro
- Mák Ferenc – Vékás János (2004): A horvátországi magyarság történeti kronológiája. 1991 – 2004, www.htmh.hu, utolsó letöltés dátuma: 2006. október 20.
- Mitchell, Juliet (1999): Trauma, felismerés és a nyelv helye, *Thalassa*, 1999/2-3, 83-106.
- Pataki Ferenc (2003): Együttes élmény, kollektív emlékezet, *Magyar Tudomány*, 2003/1, 26-35.
- Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről, in Biczó Gábor (szerk.): Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig, Debrecen, Csokonai Kiadó, 56-60.
- Sokcevitcs Dénes (é.n.): A délszláv háború, Budapest, Calibra
- Turner, Victor (2002): A rituális folyamat, Budapest, Osiris

Felhasznált interjúk

- „Ilonka” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Ágnes” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- Mária (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 24., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Zsuzsi néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2007. november 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Edit” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Anna” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 10., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Margit néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 25., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Géza” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 8., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Szilvia” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 12., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Katalin” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 6., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Marika néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2007. november 25., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Amál néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Juci néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 7., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Balázs” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Rozi néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Sári néni” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Márta” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 13., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Viola” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 11., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „András” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Józsi bácsi” (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. augusztus 26., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Júlia” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Kopács; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)

- „Piroska” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 17., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- „Mátyás” (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. március 25., Kozármisleny; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Zoltán” (Készítés időpontja és helyszíne: 2009. április 18., Pécs; Az interjú típusa: narratív biográfiai interjú)
- „Klárka” (Készítés időpontja és helyszíne: 2008. július 14., Eszék; Az interjú típusa: strukturálatlan, spontán interjú)
- Kettős János református lelkész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 7. és 2008. január 9., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)
- Pataky András helytörténész (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 8., Kopács; Az interjú típusa: strukturált interjú)
- Kettős Jolán naplóiíró (Készítés időpontja és helyszíne: 2005. április 9. és 2008. január 5., Kopács; Az interjú típusa: félig strukturált mélyinterjú)

Az interjúkat készítette, lejegyezte és elemezte: Baumann Tímea.

HELTAI GYÖNGYI

Primadonna-paradigma

Blahától az „isteni Zsazsáig és Carola Cecíliától
a Honthy-féle Cecíliáig”¹

Mottó: „Operettprimadonna! Ő
mindig a felhők közül száll alá,
mindig szükségszerűleg
tüneményszerű – ahogy kívánja
ezt minden operett házi törvénye
és ha úgy tetszik – a
”huszárreglama”.²

A primadonna paradigma feltételezésem szerint a tizenkilencedik század második felétől működött: egy híres primadonnák egymástól örökölt és egymásra utaló szerepei által szövődő intertextus háló, mely a magyar zenés szórakoztató színházban nemcsak sikert generáló, hanem kulturális jelentéseket közvetítő eszköz is volt. E nemzeti és városi identitás építéséhez is kapcsolódó utalásrendszer működésének leírását és néhány szálának felfejtését kísérem meg.

A primadonna szerepkör kiemelkedése annak volt köszönhető, hogy a XIX. századi zenés színházi szórakoztatás első számú modellje nálunk is a francia, pontosabban az Offenbach operett volt. Miként Csáky Móricz is utalt rá az operett kulturális funkcióit vizsgáló kötetében³, a párizsi premier után nem sokkal magyar vidéki társulatok is bemutatták e zenéjükben és librettójukban igényes darabokat, melyek dramaturgiai középpontjában a primadonna állt. Offenbach saját színházában az 1856-ban megnyílt Théâtre des Bouffes-Parisiensben Hortense Schneider testesítette meg e győzedelmes nőtypust, mely a birodalmi tudatot építő, Londonnal a világhiállítások műfajában versengő, Haussmann báró által a modernitás elvei szerint átépített francia főváros egyik jelképe lett. Uralkodók is lelkesen nézték őt A gerolsteini nagyhercegnő arisztokrácián ironizáló előadásában. A primadonna a férfiak számára a vágy elérhetetlen tárgya volt, a vonzó, a „bevállalós” nőé. Másfelől jelentette a vélt jogaiért botránnyal is harcoló vagyonos üzletasszonyt, aki a nők számára a tömegszínházi szférában is megvalósítható karriert reprezentált. A kozmopolita színházi modellben az „operettprimadonnaság” Európa-szerte hasonló attitűdöket generált. Mivel elsősorban ő vonzotta a nézőket a színházba, fellépti díja akár tízszerese lehetett a

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

² Egyed Zoltán 1943b: 4.

³ Csáky 1999: 38-39.

többi szereplőnek. Mégis, szinte kötelezően jellemezte szeszély, szerződészegés – e kivételességét jelző cselekedetekkel vált még izgalmasabbá a nézők számára. A XIX. század második feléről, a tudatos és lelkes nemzetépítés fő időszakáról lévén szó, nem meglepő, hogy Párizs és Budapest nagy primadonnái a kortársak számára bizonyos nemzeti tulajdonságok, ambíciók, sőt politikai törekvések hordozói, jelképei is lettek. Emiatt az utókor időnként ambivalensen viszonyult hozzájuk.

A primadonna paradigmát, mint kulturális konstrukciót elsősorban az alakuló pesti színházi ipar formálta. E városi léptékben a primadonna a nemzeti ambíciókban szereplő „nagyvárosi” identitást reprezentáló budapesti terekhez, szórakoztató intézményekhez kapcsoló szimbolikus kötődéseket hozta létre, gyakran elődeire utaló szerepei révén. Eme utalásrendszer működtetéséhez szükséges volt a Bourdieu által „tömegtermelés almezője”⁴-nek titulált közegben működő szerzőgárda. A sajtóból vagy a színházi iparból regrutálódó librettisták törekedtek arra, hogy a pesti szórakoztató ipar nem túl hosszú múltjára vonatkozó nosztalgia - referenciákat építsenek darabjaikba. Különösen a mulatókra és a külvárosi színházakra volt jellemző e recikláló eljárás. Produkcióikban gyakran parodizálták a népszerű előadásokat s sztárprimadonnáikat. Feltételezésem szerint e nemzeti és városi referenciákat hordozó primadonna image-ok terében évtizedekig fogyasztóként élő néző képessé vált a zenés színház nyelvén fogalmazott kulturális üzenetek, s ezen belül az egy-egy primadonnához kapcsolódó változó jelentések dekódolására. E kultúrakommentár, mely nem volt feltétlenül kultúrakritika vizsgálata, művelődéstörténetileg azért fontos, mert a mozi dominanciája előtti korszakban az 1875-ben megnyílt pesti Népszínházra jellemző, döntően primadonnaközpontú előadásmodellek volt a tömegkultúra legnagyobb hatású médiumai.

Felmerül a módszertani dilemma: miként „írható le” a primadonna játéktípusa s egy sikeres színésznőét messze meghaladó színpadi karizmája? Marco de Marinis az ún. „hagyományos komikus”-i játékmód specialitásainak leírására kidolgozott színház-antropológiai modellje⁵ alkalmasnak tűnik néhány sajátosság felvázolására. Eszerint a drámai színész szöveginterpretáción, s színészi összjátékon alapuló játékmódjával szembeállítható a hagyományos komikus játékmód tradíciójába tartozó primadonna „színpadi magánya”, „szólista elhivatottsága”, melyet a színházi zsargon úgy jelöl, hogy a primadonna képes „betölteni a színpadot”. Kilép a doboz-színház esztétikai konvenciójából, nem fogadja el a polgári színjátszásban feltételezett „negyedik fal” létezését, azt a közmegegyezést, hogy a nézők csak „belesnek” egy másik élet kulisszái közé. A primadonna:

„...nem azért van a színpadon, hogy valamit ábrázoljon (interpretáljon), hanem hogy önmagát megjelenítse.”⁶

⁴ Bourdieu 1971.

⁵ Bővebben lásd: Heltai

⁶ De Marinis:175.

E játékstílus jellemzőit az általam vizsgált négy primadonna mindegyikével kapcsolatban konstatálják, most azonban csak Blaha Lujzára vonatkozó példákat idézek. A „nemzet csalogányáról” könyvet publikáló Verő György így jellemzi játékstílusát:

„Vagyis Blaháné csakugyan magát adja a szerepen át. Ő beszél, ő dalol, ő sír, ő s nem a darab Jucija, Esztije vagy Birikéje. Ez voltaképp dilettáns tempó és lám, Blaháné hatása mégis ugyanaz, sőt nagyobb, mint a mellette rendre elhalványuló művész-csillagoké. Valósággal elemi az, mint a viharé, amely nem ismer törvényt a maga erején kívül. Blaháné is ilyen, a közönséges törvény fölött álló valami: őseredeti egyéniség; több: rendkívüli jelenség.”⁷

A sztárprimadonna a nézőkkel dialogizálva munkálja ki az egyénisége védjegyévé váló színpadi eszköztárát, ehhez az előadás többi szereplője csak asszisztál. Hogy a hatáskelés módját illetően nem ismer el maga fölött álló tekintélyt (író, rendezőt) kulturális kontextusának azon sajátosságából ered, hogy a színpadon a nézőkkel való optimális kommunikáció megvalósításán dolgozik elsősorban.

„(...) csak egyvalaki ül odalenn, aki őt különösen érdekli s ez az egy – a közönség. A maga egészében. Nincsenek ott lenn kiváltságos kedvencei s ezért kedvence ő az egész közönségnek; földszintnek, karzatnak, férfiaknak, nőknek egyaránt.”⁸

A librettó szövegéhez való laza viszonyát⁹ is az határozza meg, hogy nem elsősorban egy író által megalkotott „fiktív személyiséget” kívánt életre kelteni, inkább egy szórakoztatásra specializálódott „fiktív testet” épít.

A primadonna paradigma működését Orosz Magdolna intertextus definíciója és felosztása¹⁰ segítségével vizsgálom. Eszerint az intertextuális kapcsolat olyan komplex relációként írható le, melyben egy sokrétűen strukturált és rendezett szöveg (jel) referál egy másik, szintűgy strukturált szövegre (jelre). Mivel a relációban részt vevő szövegek rendelkeznek saját referenciával is, az intertextuális referencia-reláció meta referenciát képez. A fő kérdés, hogy a referált szöveg, amit idéznek (s ami motívum, figura stb. lehet), mennyiben, s milyen módon változtatja meg a referáló szöveg (amelybe az idézet kerül) jelentésstruktúráját. Az integráció jelenthet önreferenciát, mikor pl. a librettisták korábbi műveikből kölcsönöznek figurát, jelenetsort, illetve mikor a primadonna a közönségnek „kiszólva” saját korábbi szerepeire utal. De a referált szövegek többsége más szerzőktől származik. Szemantikai síkon – a jelentés-integráció fajtája szerint – megkülönböztethető a referált szöveg beágyazott elemeinek jelentését

⁷ Verő 1926: 88.

⁸ Verő 1926: 89.

⁹ „(...) Tamási és Soldosné csendes társzerzői közreműködése révén, akik minden előadás alkalmával új és újabb mókákkal és kiszólásokkal tarkítják derűs jeleneteiket...” (Verő 1926: 115.)

¹⁰ Orosz 2002.

továbbvivő megerősítő, illetve azok jelentését átalakító „változtató integráció.” Ezt témánkra úgy fordíthatjuk le, hogy a referált szövegek mikor szolgálták a primadonna központú előadások nosztalgikus, emlékezet-építő hangnemét, illetve, mikor inspirálták a referáló szövegben megjelenő színpadi világ gúnyos eltávolítását. A színházak 1949-es államosítása után keletkezett primadonna központú előadások esetében lehet fontos kategorizációs szempont a pragmatikai sík: az intertextus (explicit vagy implicit) jelöltségének, illetve jelöletlenségének kérdése. Hisz akkor nem volt kívánatos a két háború közti korszak felejtésre ítélt bulvárkultúrájára való nyílt, pozitív hangnemű utalás.

A primadonna paradigma kutatása művelődéstörténeti szempontból a kozmopolita szórakoztató színház és a modern nagyvárosi identitás fejlődésének összekapcsolódását elemző vizsgálatként is felfogható. Arra a Csáky Móricz által is konstataált jelenségre utalok, hogy a gyorsan modernizálódó, az elidegenedés jeleit hordozó nagyvárosokban, a különböző társadalmi rétegekből származó, különböző vallású és etnikumú lakosság számára – a XIX. század végén, XX. század elején – a zenés színházi szórakoztatás hatékony eszköz volt egy új közös nagyvárosi identitás teremtéséhez.¹¹

Primadonna a nemzetépítésben – a „nemzet csalóánya” vonal

Mottó: „A Népszínház szíve Blaha Lujza mellében dobogott. Az ő művészetében volt egy különös, nehezen meghatározható elem, ami azt mintegy nemzeti közüggé avatta. Ha az ő szívfájdítóan édes hangjával elsírt vagy elnevetett egy magyar nótát, akkor a hatás, amit kiváltott, rokon volt azzal, amit talán egy szép hazafias szónoklat idézne fel hallgatóiban. Valami keresetlen és egészen öntudatlan, de megható nemzeti pátosz volt a művészetében, pedig a művész maga egyszerű és szerény asszony volt.”¹²

A primadonna paradigma, mint kulturális jelenség, a kiegyezés és a pesti Népszínház megnyitása (1875) utáni korszakban – feltételezésem szerint – két eltérő presztízsű forrásból találkozott. A Blaháné-vonal a kortársak és az utókor által is jól dokumentált. A Carola Cecília-vonal a nemzeti ügygel való kevésbé közvetlen összekapcsolódottsága miatt rejtettebb. Paradox módon ugyanakkor az utókorban az utóbbi „termelt” gazdagabb utalás-bokrot. A következőkben megkísérlem bemutatni a két primadonna hagyomány alap-toposzait s kapcsolódásaikat.

A döntően szórakoztató funkciójú, de társadalmi, nyelvterjesztő és műfajteremtő irodalmi küldetéssel is felruházott pesti Népszínházban a francia mintájú primadonna kultusz kiemelt tárgya a korábban a Nemzetiben főként népszínművekben fellépő Blaháné volt. Az, hogy 1926-ban Verő György Blaha Lujza és a Népszínház Budapest

¹¹ Csáky 2005: 56-57.

¹² Herczeg 1985: 167.

színi életében címmel publikált könyvet, önmagában is jelzi, hogy már a kortársak is tudatában voltak Blaháné kiemelkedő szerepének a Népszínház magyarosító, nemzetépítő s városi identitást teremtő törekvéseinek tagadhatatlan sikerében. Ennek elismerésére utal, hogy Blaháné nemcsak magánéletében emelkedett házasságok során a bárónéi címig, pályájáért számtalan, nők számára a korban ritkán elérhető szimbolikus és konkrét elismerést megkapott még életében.

„Koronás arany érdemkereszt a királytól; elismerő, hálálkodó okiratok kormánytól, városoktól. Örökös tagjai sorába iktatta a Nemzeti Színház s dísztagjává választotta egy tucat egyesület. Kapott szerenádokat, járultak eléje fáklyásmenettel s ünneplő küldöttségekkel; nevére neveztek el a teret kedvelt Népszínháza előtt s kértére a Székesfőváros még életében kiutalta a díszsírhelyet a kerepesi temetőben, koszorús költőnk; Jókai Mór sírja tőszomszédságában.”¹³

Hogy Rákosi Jenőnek s népszínházi igazgató utódainak milyen nagy szolgálatot tett a „nemzet csalogánya” a kétezer személyes nézőtér naponkénti megtöltésében, az leginkább a naponta kiadott színlapokból olvasható ki. Míg a látványosságokat vagy operettek rendszerint különleges attrakciók nagybetűs kiemelésével hirdették, addig a népszínművek esetében a kiemelt reklámondat évtizedekig az volt: Soldosné Luiza assz. mint vendég, vagy Blaha Luiza asszony, mint vendég. Eközben a ma elsődleges előadás meghatározónak tartott rendező neve nem is szerepelt a színlapon. Blaháné játékmódja évtizedeken át lenyűgözte a hatalmas nézőtér legdrágább s legolcsóbb helyén ülő nézőt is. S azáltal, hogy a nemzetépítés lázában és retorikájában égő korban rendszerint ő játszotta a nemzeti műfajként ünnepelt népszínművek főszerepeit: a szakmai és nézői köztudatban a „magyar nő” megtestesítője lett:

¹³ Verő 1926: 19.

„De se nem magas, se nem alacsony, se nem kövér, se nem sovány természetével, dús ében hajával, gömbölyded arcával, turáni sárgásbarna arcbőrével, amelyen csak lehellet a vérbeli pirosság, kissé tömpe orrával, 'piciny szájával', vakítóan fehér fogsorával s az ama bizonyos kis gödröcskével az állán: eszményi mintaképe a tűzről pattant magyar menyecskének.”¹⁴

A népszínművek nő-képe

Nem árt azonban közelebbről megvizsgálni a kiegyezés utáni korszak népszínműveinek nő-képét. A száznál több előadást megért, következőképpen kiemelkedően sikeres darabokat elemezve kitűnik, hogy e rendszerint Blaháné által színpadra vitt nőalakok nem írhatók le többé a népies nemzetkarakterológia fogalmaival. Épp az az izgalmas, hogy modernség felé mutató dramaturgiai jellemzőiket a nemzet csalogánya képes volt imageába olvasztani. Csepreghy Ferenc *A sárga csikójában* és *Piros bugyellárisában* a falusi figurák színpadi létének tétje immár nem a vagyoni és osztálykorlátokat legyőző házasság megkötése, hanem a személyiség titkainak feltárulása vagy a szereplő önmegértése. Míg a *Sárga csikó* (1877) férfidarab, a *Laci szerelmét játszó Erzsikének* (Blaháné) mindössze a feltétel nélküli hűség demonstrálása jutott, addig *A piros bugyelláris* (1878) a bíróné Zsófi (Blaháné) körül forog. Már a darab alapkérdése is inkább a városi létre jellemző: miként viszonyul az erotikusan vonzó nőhöz környezete s az miként birkózik meg a felé irányuló férfivággyakkal? Az elveszett, majd megkerült zsold témája csak arra szolgál, hogy a látszatra sablon népszínmű figurák – bíró, bíróné, huszár – dekonstrukciója megtörténhessen. Zsófi korábbi szerelmi, majd jelenlegi házassági kapcsolatára vonatkozóan maga és partnerei is kérdéseket vetnek fel, szinte modern kapcsolati játszmák játszódnak a falusi díszletben. Az előadás hatásosságát kétségtelenül növelte, hogy a férfiak által üldözött bírónét az évtizedekig körülrajongott primadonna játszotta. A nézők Blaháné-Zsófival együtt próbálták megfejteni-e vonzóerő okait:

Zsófi: „Hát már az egész világ én utánam bolondul? Ha valakinek valamikor jó szót adtam, már az just formál hozzám? Mind azon szid, hogy nem vagyok az övé: hát szídom én valamennyit, hogy nem az enyéme?”¹⁵

¹⁴ Verő 1926: 88.

¹⁵ Csepreghy: 277.

S a darabban nem csupán romantikus lángolásról van szó: a férj kontra régi szerető dilemma felvetése sem tabu többé:

Zsófi: (férjének – H. Gy.) „...hanem ha Csillag Pali valaha visszakerülne, ha keze, lába hiányoznék is, a kend szeme előtt fogom megölelni, érte kelmed? - Isten bizony!”¹⁶

A piros bugyelláris tehát a sablon figurák lelki életre ébredéseként definiálható. A bíróné erotikus vonzásából eredő másságával s bevallott érzelmi következetlenségeivel küzd. A nemek közti kapcsolatok terén minden szereplőnek van a darab világában erkölcsileg megkérdőjelezhetőnek minősülő tette. De a világ csak a tabutörő nőt büntetné:

Zsófi: „...czudarság ezektől a férfaktól, hogy mindent én rám tolnak,- én vagyok a rossz, a kikapó! ...üldöznek, hízelegnek, leskelődnek...asztán ők mondják ki a szentecziát a szegény asszonyra!”¹⁷

A darab az intrika szintjén a népszínműre jellemző deus ex machinával zárul: megkerül a zsold a piros bugyellárisban. A női, illetve férfi viselkedés eltérő normáit firtató szinten azonban világossá válik, hogy a Zsófit számon kérő férjnek és szeretőnek is van „bűne”. Zsófi ekkor a férfiak által neki szánt áldozat-szerepet visszautasítva visszahelyezi magát társadalmi pozíciójába, s immár illúziók nélkül ellenküzdelmet indít e nemek közötti kettős mérce ellen:

Zsófi: „Megállj te huszár! Megállj te tölgyesi bíró! Majd én tartok fölöttetek törvénszéket.”¹⁸

Ezzel a környezete irányítását átvevő asszony szereppel Blaha-Zsófi megnyitja a primadonna paradigmán belül a lét működését átlátó, vonzó érett asszony figura-toposzákat, aki a nézőkkel összekacsintva, némi cinizmussal rendezi el a férfiak helyett(!) a konfliktusokat. Élete végén e szerepkör konvencionális zárásaként Blaháné eljátssza majd Csiky Gergely, Máder Rezső Nagymamájának (1908) főszerepét. E szereptípus kimutatható Fedáknál /Bús Fekete László: Pista néni, (1929), Szenes, Békeffi, Lajtai: Okos mama (1931)/, majd Honthynál /Békeffy, Lajtai Régi nyár (1928)/. E figura primadonna paradigmán belüli életképességét mutatja, hogy a nyáregyházi száműzetésben élő Fedákot is e szereppel szerették volna visszahozni a színpadra hívei 1954-ben. S egy televíziós dokumentumfilm¹⁹ nem ellenőrzött információja szerint e szimbolikus rehabilitáció ellen épp a szocialista rendszer kegyét élvező, akkor már Kossuth díjas Honthy tiltakozott a Népművelési Minisztériumban. Az a Honthy, aki

¹⁶ Csepreghy: 254.

¹⁷ Csepreghy: 308.

¹⁸ Csepreghy: 312.

¹⁹ Múltkor (MTV 2010. december 29.)

1964-ban maga is eljátszotta a Blaha Lujza által elindított sorban a rituális primadonna bűcsút reprezentáló szerepet.

A Blaha-féle népszínházi nő image-ok másféle altípusát indítja el Lukácsy Sándor A vereshajúja (1877). Ez a „kisebbség” – a vereshajú leány – szemszögéből vizsgálja, miként lehet a magyar falu hierarchizált, homogén közegébe „más”-ként beleilleszkedni. S a kérdést nemcsak a közösség által kirekesztett vereshajú Szilaj Kata (Blaháné), hanem a falusiak szempontjából is felteszi. A darab leginkább az asszimiláció dilemmáinak szimbolikus, didaktikus megjelenítése, s a kisebbségi népszínművek divatjának elindítója. Ennek jellemző szüzsé-sémája szerint az idegent elutasító anya nem akarja engedni, hogy fia „vereshajú” (a későbbikben, tót, sváb, zsidó, stb.) szegény lányt vegyen el.

Sajgóné: „No velem ugyan nem eszik egy tálból. Még ha a szegénységét számba se venném, de a kötekedő természetét és azt a lángszín veres haját el nem szívélhetném.”²⁰

Az előítélettel szembehelyezkedő Kata (Blaháné) mobilitási projektje egy minden sajátot feladó asszimilációs törekvés. A falu legderekabb legényének meghódításával, a többség szabályainak komikusan túlzó betartásával mindenáron emelkedni akar:

Kata: „Nincs aki rám vigyázzon, hát vigyázok magamra, aztán nincs annak a korai ölelésnek semmi haszna. Nagyon szegény vagyok arra, hogy rossz híremet költsék, vagy azt akarod, hogy újjal mutogassanak rám még mielőtt feleséged lennék?”²¹

A népszínmű vereshajúja tehát nem áldozat, hanem létét alakítani kívánó nő, aki nemcsak taktikával, stratégiával is rendelkezik.

E dramaturgiai modellt viszi tovább Almási Balogh Tihamér A tótleánya. Az alföldi faluban játszódó darabban is a Blaháné által alakított tót leánnyal házasodni kívánó legény anyja képviseli a liberalizmus ellenes álláspontot:

Örzsé: „A tót csupán a maga javát lesi s nem riad vissza semmi furfangtól, hogy elérje, amit akar.”²²

A nemzeti kérdéssel kapcsolatos dilemmák 1867 utáni átalakulására utal, hogy míg a darabban a „tótság” mibenléte többször meghatároztatik, a „magyarság” lényegének boncolgatása immár egyetlen szereplő szólamában sem merül fel. A tót leány, Hanka (Blaháné) a vereshajú Katánál kritikusabban szemléli a többségi faluközösséget. Ellenállását jelzi, egyben a népszínmű hatáselemeit bővíti, hogy Hanka akcentusában, dalaiban megőrizi anyanyelvét. Blaha Lujza tehát szlovákul is dalol a Népszínház

²⁰ Lukácsy1877: 10.

²¹ Lukácsy1877: 8.

²² Almási: 27.

A nemzetiségi kérdés legegyszerűbb megoldása. A mi
 Urünwald Bélának és Thebusznak nem sikerült, megcsinálta a
 Almássy Tihamér és Blaháné
 A Národn e Novine ki van bekülve és dicshymnusokat
 zengedez, hogy végre valahára akadt egy becsülettudó magyar
 író, a ki azt a jó tót népet tisztességes módon hozta a színpadra
 és nem csinált belőle figurát. A mi meg Blahánét illeti,
 azt megválasztották a feloszlatott tót Maticza tiszteletbeli arkangyalává.

*

Tovább ezen az utón ! Blaháné megszelídítette a pánszlávokat.
 Hódítsa meg egy oláh szereppel a román memorandum
 Jankuját. Aztán verje agyon egy szerb népszínművel
 az Omladinát és ha »Stárcseviesnak« semmiképp se jön
 meg az esze leküldjük Blahánét Zágrábba. Egy horvát
 nótával és tánczczal leveszi azt is a lábáról . . .

*

Almási Tihamér pedig a kritikákat, melyek azt a szegény
 tót lányt keményen leszólják, azon praktikus célra használja
 fel, hogy beléjük csavarja kövér tantiémejeit.”²⁵

Az irodalomtörténet is konstatalta, hogy A tót leány-féle „nemzetiségi népszínművek” a kiegyezés utáni korszak politikai küzdelmeire reflektálva a nemzeti kisebbségek jogaiért emelnek szót liberális szemlélettel.

„(...) a nemzetiségi népszínművekbe könnyű volt politikai, vagy — hogy mai szóval éljünk — bizonyos világnézeti irányzatosságot elhelyezni. Burkoltan vagy leplezetlenül mód nyílt a színpadról nemzetiségi együttérzés vagy a zsidók egyenjogúsítása felé kiszólni.”²⁶

A szórakoztató színházak társadalmi klímaváltozáshoz való gyors alkalmazkodását mutató érdekes paradoxon, hogy e darabok épp a nemzeti-nyelvi homogenitás növelése érdekében nyitott Népszínházban, s épp a magyar nő megtestesítőjének tartott Blaha Lujza főszereplésével aratnak sikert.

Primadonna mint nemzeti idol

A nemzet csalogánya több évtizeden át épülő image-át a szakmai önreflexió műfajai, az alkalmi darabok is építették és kihasználták. Efféle volt az 1890. október 25-én bemutatott Száz év! Korrajz a magyar színészet történetéből egy előjáték és négy

²⁵ Borsszem Jankó 1882.

²⁶ Galamb: 3.

szakaszban című, Lukácsy Sándor népszínházi szerző-rendező által írott darab, mely a magyar színészet 100 éves jubileumának ünnepségsorozatába illeszkedett. A „színház a színházban” fogással, „legendásítandó” magyar színháztörténeti pillanatok inszcenizálásával operáló produkció üzenete az volt, hogy a színészet nagyban hozzájárult a nemzetépítő törekvések sikeréhez. A negyedik, a bemutató idején játszódó jelenetben a Népszínház sztárjai, élükön Blahánéval nemzeti ikonná vált önmagukat alakították, s kulturális referenciává vált szerepeiket idézték explicit, megerősítő intertextusokkal egy kerettörténet részeként. Míg az előző jelenetek a magyar színészet nagy pillanatait Déryné és Kántorné megszemélyesítésével idézték, a jelenben Blaha Lujza játszotta a nemzeti emlékezetben teret nyert színészek sorába illeszkedő önmagát, híres szerepeit – Tuzi Zsófit a Betyárkendőből, Finum Rózsit a Falu rosszából, Elisabethet a Sárga csikóból – dalokkal megidézve.

E tömegkultúra mezőben gyakori saját legendaépítést a tömegsajtó megerősítő kommentárjai kísérték. (Hisz a primadonna mindig hálás, példányszámnövelő téma volt.) Blaha Lujza 50 éves színészi jubileumát 1896. május 10-i számában például több oldalas, képes megemlékezéssel ünnepelte a Vasárnapi Újság. Bourdieu mező elméletének kategóriáit kölcsönözve megállapíthatjuk, hogy Blaha a kommersz művészetnek szentelt „tömegtermelés almezején” belüli vertikális tagolódásban „a nagy hasznot és polgári felszentelést” biztosító színháztípust képviselte. Külföldi sikereit a nemzeti genius sikereként értelmezték, s a primadonnát protokolláris aktusokon is nemzetrepresentáló értéként vonultatták fel:

„(...) Soldosné őfelségeik ezüstmennyegzője alkalmából, Bécsset ejti lázba a nagyoperai Théâtre parén előadott magyar népdalaival.”²⁷

Szinte törvényszerű, hogy – legalábbis a legendagyártó diskurzusok terében – a kor másik női szupersztárja Erzsébet királyné is kapcsolatba lépett vele. Női idolként összekapcsolása ez: primadonna és királyné. Mindkettőjüket bálványozza a nemzet.

„(...) néhai Erzsébet királynénk Gödöllőn sétálgatva, a nyitott ablakon át figyelmessé lesz a falon lógó színes szalagokra, megkérdezi, ki lakik itt? S midőn értesül, hogy Blaháné: bemegegy, töviről-hegyire megnéz mindent s kedvesen köszönteti a legszélesebb szalagról leolvasott – Török Zsófit (A „Piros bugyelláris” felejthetetlen bírónéját)”²⁸

Blaha temetése is egy nemzet tisztelgése volt a nemzeti idol előtt: kevés primadonnát ért olyan megtiszteltetés, hogy a nevét viselő téren búcsúztatták, s a gyász az egész várost áthatotta:

„A Nemzeti Színház kegyelete a Népszínház előcsarnokában ravatalozta fel örökös dísztagját s január 20-án, a színház előtti Blaha Lujza téren búcsúztatta

²⁷ Verő 1926: 150.

²⁸ Verő 1926: 16.

el a magyar színművészet tüneményes alakját. Hatóságok és egyesek, testületek és magánosok vetekedve buzogtak, hogy jelentőssé tegyék a gyász pompáját. És mégis, nem a méltató beszédek, sem a bús gyászdalok, sem a 200 cigány sírató hegedűje, sem a virágok özöne, hanem a százezrek tömege, amely a Népszínháztól a sírig sűrű sorokban állt sorfalat a koporsót némán köszönteni, az fejezte ki legérthetőbben, ki volt Blaha Lujza: a mindenki, a Nép művésznője.”²⁹

Érdekes e hatalmat és közembereket összekapcsoló, jellegében össznemzeti tiszteletadást összevetni Fedák Sári titkosrendőrök által megfigyelt, titokban tartani kívánt, de mégis emberek tömegeit vonzó temetésével. 1955-ben a primadonna paradigma örököse által közvetített nemzeti jelentések már veszélyesek voltak a minden ambíciójában internacionalista pártállam számára.

A toposzok kialakításának mechanizmusa

Verő Blaha Lujzáról írott könyvének retorikai és narratív elemei jó példát szolgáltatnak a primadonna paradigma sajtó felőli megalapozásának mechanizmusára is. A magyar színesztet fejlődését egymásnak stafétabotot átadó nagy egyéniségek sorának láttatja, s Blaha interpretációjában e sorba illeszkedik:

„...odaröppen Debrecenből a párja is, a feltámadott Hegedűsné, akit ezen túl Blaha Lujza néven fogunk bálványozni, mint a magyarosság megelevenült géniuszát.”³⁰

Verő a primadonna által használt neveket – Blaháné, Soldosné – köznévvé³¹ alakítja, s egyedülálló színházi kvalitások kifejezőivé teszi:

(Blahánét – H. Gy.) „Türr István mégis kivitte egyszer Párizsba s végigkalauzolta a modern Babylonon. Sok szépet látott s tapsolt Judicnak: a francia Blahánénak is. Judic évek múlva, viszonzta ezt a látogatást Budapestnek.”³²

Mindkét várost egy-egy, egymás nagyságát elismerő női sztár testesít meg. Verő alkalmazza e technikát a Népszínházban vendégszereplő világhírű operaénekesnő jelentőségének érzékeltetésére is: „Patti a világ – Blahánéja”.³³ Működik az eljárás kisebb lokalitások primadonna-funkció betöltői esetében is:

²⁹ Verő 1926: 29.

³⁰ Verő 1926: 70.

³¹ Ez az eljárás a zenés szórakoztatás más nagy sztárjai, például Latabár Kálmán esetében is fellelhető.

³² Verő 1926: 18.

³³ Verő 1926: 110.

„Mindkét darabban Baloghné Erzsé asszonnyal, a kolozsváriak Blahánéjával osztozik a tapsokon.”³⁴

Küry Klára is „a kolozsváriak Blahánéja”-ként³⁵ szerepel a kötetben. Második házassága idején Blaháné a Soldosné nevet használta, s Verő ezt is köznevesítette, ezúttal Szigligetinét, a későbbi Pálmai Ilkát jelölve ki a „mester primadonna” funkció örökösének.

„Rákosi ’a nyár Soldosnéja’: Szigligetiné körül csoportosítja további műsorát.”³⁶

„(...) a jövő Soldosnéjának (Szigligetinének) még sokat kell tanulni a jelenétől, ha legalább a maga nemében – az operettben – Egyetlen akar lenni.”³⁷

Az utóbbi idézetben megjelenik a másik, Verő által a mesterprimadonna funkció leírására használt melléknévből kreált főnév: az Egyetlen. Ez egyszerre jelenti, hogy a XIX. századi zenés színházi modellben e szerepkör betöltése elengedhetetlen a sikerhez, s azt is, hogy egy színházban egyszerre csupán egyetlen primadonna töltheti be azt.

„(...) Szigligetiné a visszaérkező Egyetlen (ti. Blaháné – H. Gy.) elől Kolozsvárra szerződik az erdélyi részek külön egyetlenül.”³⁸

E névmágiával Verő a memoár irodalomban hajtja végre a „legendásítást”, a funkció névvel való átörökítését. Ez azonban – ahogy majd látni fogjuk – végbemehet más eljárással, pl. a szerzők által bizonyos szereplőnevek „örökítésével” is. A primadonna paradigmára jellemző az „örök ifjúság” motívum gyakori felbukkanása is. Míg a primadonna szerepkör általában életkorhoz, szépséghez és erotikus vonzóerőhöz kötött, a nagy primadonna – éppen nemzeti- és városi identitást reprezentáló képessége révén – évtizedekig is jelen van a színpadon. Vonzóerejének egy részét épp az adja, hogy együtt öregszik közönségével, mely a primadonnához kapcsolódó kulturális jelentéseket ezáltal nemcsak szinkron, hanem diakron szinten is képes dekódolni és élvezni. Így folytathat az „örökifjú” primadonna társadalmi, esetleg politikai utalásokkal teli dialógust közönségével irodalmilag nem túl értékes librettók segítségével. Blaháné esetében az örök ifjúság motívuma a szakmai önreprezentációs diskurzusban bukkan fel. 1896. május 6-án, Nemzeti Színházbeli első föllépésének 25-ik évfordulóját, a Tündérlak című népszínmű keretében a kor szokásainak megfelelően

³⁴ Verő 1926: 121.

³⁵ Verő 1926: 268.

³⁶ Verő 1926: 147.

³⁷ Verő 1926: 152.

³⁸ Verő 1926: 147.

alkalmi darabbal ünneplik, s az örök ifjúság toposzt hangsúlyozó verssel kedveskednek Blahánénak kollégái:

„Nem oly ósdi-fajta töpörödött néne,
Ki seprűn lovagol s ül a Lucza-székre;
Éppen megfordítva: az a talizmánja,
Hogy nem vénül soha örök ifjúsága.
Pedig huszonöttször cserélt a fa zöldet,
Mőte babonázza ezt a magyar földet.
Látják itt is, ott is, százféle alakban.
Szívverését hallják szebbnél-szebb dalokban,
Ma falusi kislány, üde, mint a bimbó:
Holnap meg menyecske, észbontón kacsintó.
Egyszer megnevettet együgyű szavával:
Másszor könnybe lábbaszt tenger fájdalomával.
Bomlik is utána nem egy falu népe,
Kackiás legénye, ezüsthajú vénje:...”³⁹

Ugyanez a toposz jelenik meg a Népszínház alapításának 50-ik évfordulóján, 1922. december 7-én előadott Török bíróné portája című, a Piros bugyellárisra reflektáló Verő György által írt alkalmi darabban is, ahol a már teret vesztett népszínmű, a már csak emlékekben élő Népszínház és a még mindig népszerű primadonna ünneplése kapcsolódik össze. Az egykori kolléganő, Rákosi Szidi Blaháné örök ifjúságát diskurzusalapító státusával magyarázza:

„A mi tavaszunkból sarjadt ki azoké is, akik utánunk gyüttek. Mink adtuk nekik a példát, mint kell virágzani és ha mit elérnek: nekünk is van abban részünk, az ő tavaszuk egyrészt a miénk is. Bennük vagyunk fiatalok ma is s ez a fiatalság nem múlik el soha. Ez, Zsófi, az első örök ifjúsága.”⁴⁰

A primadonna örök ifjúságának ünneplése visszaköszön majd az életkorát öniróniával szemlélő Fedák és Honthy sajtó megnyilatkozásaiban és e motívumra épített szerepeikben.⁴¹

A Blaha által képviselt „nemzet csalogánya” vonal tehát elsősorban a nemzetépítés hevét, a nyelvi és lelki magyarosítás szándékát jelentette a zenés színházi szórakoztatásban. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy ő emelte színpadra főszereplőként

³⁹ Verő 1926: 20.

⁴⁰ Verő 1926: 22.

⁴¹ Egyetlen példa: A számára írott primadonnaszerepben a Három tavaszban (1958) Honthy így kacsint össze önironikusan a közönséggel, egyértelműen saját életkorára utalva: „Rómáról mondják, hogy az örök ifjúság városa. Hát akkor Pest micsoda? Itt, ha egy színésznő betölti a harmincadik évét, akkor annyi is marad, még ha utána százhusz évig is játszik a színpadon. Nem rólam van szó. Hiába élni csak Pesten lehet” (Kellér-Lajtai: 13).

a sváb, szlovák, stb. menyecskét. A nemzetépítés törekvéseihez való közvetlen kapcsolódása miatt kortársai, például Jókai⁴² és az utókor is a primadonna szerep megnevesítőjét ünnepelték Blaha Lujzában. E státusemelkedés azonban azt is jelentette, hogy a primadonna szerephez tartozó egyes tulajdonságok (frivolság, a társadalmi szabályok bátor áthágása) már nem fért bele image-ába. Színészi határai is itt voltak a kortársak szerint: a szerepek negatív tulajdonságait is megnevesítette, a konfliktusokat letompította.

A „kozmpolita ág”

Mottó: „Itt van a régi, Carola Cecília... hallom a nótáját és látom a rengeteg smukkot rajta... és itt van az ő megszemélyesítője, Honthy Hanna, aki a réginek megfinomodott, légies, idealizált alakja. Holnap írok a réginek Drezdába: ott lakik a maga kis villájában, hogy jöjjön el, nézze meg Honthy Hannát és megtudja, hogy ki volt ő voltaképpen.”⁴³

Blaha mellett, illetve „alatt” létezett a primadonna paradigmának egy másik ősforrása. Carola Cecília a nem privilegizált rétegek szórakoztatási igényét kiszolgáló almezőben tevékenykedett, melyre a másodlagos műfajok, a paródia s a nemzetépítés korában lenézett „öncélú”, nem nevelő funkciójú szórakoztatás volt jellemző. E szféra korabeli alacsony társadalmi presztízsét akkor érzékelhetjük, ha felidézzük, hogy a Pesti Magyar Színház 1837-es alapítása után még az opera előadásokat is száműzték volna a műsorból a csak nemzeti drámákat komolyan vevő hazafiak. Ráadásul a XIX. század második felében a pesti kommersz szórakoztatásban sem a kozmpolita közeg, sem a német nyelvű kabaré s orfeum előadások nem a meghatározó nemzeti retorikát képviselték. Ehhez képest meglepő, hogy az e szférát szimbolizáló primadonna, (Carola) Cecília nevére, figurájára, szerephagyományára több intertextus utal majd a primadonna paradigmán belül, mint Blaha Lujzáéra.

Carola Cecília, valódi nevééről,⁴⁴ hazai és külföldi orfeumokon átívelő, végül külföldön záruló pályájának egyes állomásairól Molnár Gál Péter Pesti mulatók című kötetéből értesülhetünk. A primadonna paradigma szempontjából ő egyfajta – a tizenkilencedik

⁴² „Előkelő drámai tehetségével a népszínművet megnevesítette s az operettnak tisztességet szerzett” (Jókai 1896).

⁴³ Faragó: 49.

⁴⁴ „A németül éneklő, németül játszó Carola Cäcilie anyanyelve a magyar volt, lévén állítólag Szabó Karolina. John Crayjel megkötött házasságakor kiderült azonban, hogy a Carola stimmel, de a családneve Vogel.” Molnár Gál: 91.

századi pesti, német nyelvű mulatóvilágban működő – Blaha-tükörképként fontos. Az őt bálványozó „Népszínház” a Somossy mulató volt, melynek műsorát nemzetközi artista- és táncszámok, valamint részben német nyelvű kis-operettek és kabaréjelenetek alkották. A két intézmény legendás igazgatói között is felfedezhető némi párhuzam: mind az európai mintákat követő orfeumok alapítási és működtetési nehézségeibe végül belebukó Somossy Károly (1837-1902), mind a Népszínház első igazgatója, a magyar nyelvű színpadi szórakoztatás műfajait megteremteni törekvő Rákosi Jenő nagyot akart alkotni a maga szférájában. Somossy primadonnája, Carola Cecília tekinthető tehát a nemzet csalóánya kozmopolita verziójának. A párhuzamosan, bár eltérő presztízsű közegben működő két sztár megtestesítette a kiegyezés utáni színházi szórakoztatóipar alternatíváit is: elsősorban saját piacra termelt, a nemzetépítés kurrens témáira épülő műfajváltozatok (népszínmű, magyar történelmi témájú operett) vagy az európai piacon is jól értékesíthető kozmopolita verziók. A két szórakoztatóipari hagyomány időnként összeért. Blaháné például operettbeli nadrág szerepei (Boccaccio, Titilla hadnagy) révén kapcsolódott a betyárt és huszárt játszó Carola Cecíliához. (A test formáit láttatni engedő nadrágos nő látványa kihívás volt.) A tenorszerepek primadonnák általi megjelenítésének hagyományát Fedák Sári is követte, aki a Bob herceg, és a János vitéz főszerepeit adta hatalmas sikerrel a XX. század elején. A két tradíció időleges szimbolikus kiegyezésére utal, mikor az egykori mulatót, a Kristálypalotát Blaha Lujza Színháznak nevezték el s operettszínházként működtették 1921 és 1925 között. A mulatók operettszínházakká alakítása, mely a társadalmi hierarchiában való emelkedést is jelentett, egyébként is jellemző tendencia volt a huszadik század elején. Például épp az egykori Somossy orfeum épületében nyílt meg 1922-ban a Fővárosi Operettszínház, az artista szakma hangos tiltakozása ellenére. Ugyanezen kulturális kisajátítás elemeként értelmezhető az a primadonna paradigma kialakulásának elsődleges forrásaként megjelölhető gyakorlat, hogy az orfeum-világ sztárjai, produkciói – immár operett-szüzsé témákként – a magyar főváros nosztalgikusan kezelt múltjaként bukkantak elő.

A kulturális kisajátítás nemcsak „orfeumból operett” irányba ment végbe. Voltak határátlépések a másik irányból is, például mikor Carola Cecília Blaha Lujzától időlegesen átvette a magyar nő, sőt a magyarság reprezentációját: „...a koronázás évfordulójára hazafias, allegorikus Tableau, ünnepi játék kerül színre az orfeumban. Carola kisasszony Hungáriát testesíti meg.”⁴⁵ Carola Cecília híres kortársa Blaha Lujza image-át parodisztikus népszínmű nadrág szerepeivel (Bogár Imre, Betyárcsíny) is idézte. De játszott nemzeti referenciákat hordozó operett primadonna főszerepeket is, pl. Wilhelm Rosenzweig és Franz Reiner Az asszonyregementjében.

⁴⁵ Molnár Gál: 89.

A Frauenduell (Asszonypárbaj) című operett (1896), mely primadonnák vetélkedése köré építi az intrikát, már a kozmopolita vonal szüzsétoposzait építi. A librettisták annál is szívesebben alkalmazták a primadonna-háború témát, mert egyes primadonnák „szurkolótáborai” a valóságban is rendeztek efféle taps küzdelmeket a nézőtéren. Az Asszonypárbaj című operett Carola Cecília melletti másik főszereplője volt a Bécsből Pestre szerződött Hansi Reichsberg. Tőle ered a primadonna paradigmában gyakran visszatérő Hansi név. Mint ahogy a szórakoztató darabok főszereplője nevéként sokszor felbukkanó Cecília (Cilike) pedig Carola Cecíliától. Perspektívát váltva, az elitkultúra mezőjéről tekintve ugyanakkor egyes gyakran alkalmazott és sikeres primadonna toposzok – például a hazáért férfiruhában harcba szálló primadonna-huszárral – a kétfajta (tömeg- és elit) kultúramodell határvonalának jelzésül is szolgálnak. Ezt jól szemlélteti a Blahánét és a Népszínházat egyébként nagyra becsülő Herczeg Ferenc anekdotája arról, miként reagált a Nemzeti rendezője, Paulay Ede arra az ötletére, hogy a Dolovai nábob lányában a kadét szerepét színésznőre kellene osztani.

„Én Blitzky kadét szerepét K. Irénnek szántam, a Nemzeti egy bájos kezdőjének. (...) Mikor Paulaynak előhozakodtam az ötletemmel, annyit mondott csak: - Drámai színház ez uram, nem operett! Azzal betette az előtte fekvő könyvet, és fölkel. A lapokból tudtam meg, hogy Blitzky kadétot Zilahy Gyulának, Traján főhadnagyot Náday Ferencnek, Loránt hadnagyot Császár Imrének, Szentirmayné pedig Csillag Teréznek osztotta.”⁴⁶

A primadonna-huszárral jellegzetesen XIX. századi, egyszerre nemzeti és erotikus sikermotívuma Herczeg egy kevésbé ismert Prológjában is ambivalens figuraként jelenik meg. Mielőtt a Népszínház 1908-ban végleg megbukott, utolsó igazgatóként Máder Rezső operai karmester próbálta a XIX. századi repertoárstruktúrát – népszínmű, operett, látványosság – huszadik századira hangolni. A megnyitó előadáson 1907-ben Herczeg Ferenc Avató játéka értékelte az eddigi sikerműfajokat, a primadonna központúságot: a játékstílus és a rendezés felől is újragondolva a koncepciót. Az alkalmi darabban már nem a XIX. századi prologokban szokásos Nemzeti Géniusz, hanem a rendező, a kritikus, valamint színházi mesteremberek előtt idéződnek meg változtató intertextusként, ironikus tükörben a Népszínház műfajai. Ezek egyike a „magyar daljáték”, melyben a huszárruhás, a hazáért csatába induló, nemzeti zászlót lengető primadonna figurája egyszerre idézi Carola Cecília Asszonyregementbeli alakítását, s Fedák Sári hatalmas sikerű János vitézét, melyet éppen a Népszínháztól a levegőt elszívó Király Színházban mutattak be 1904-ben. Herczeg darabjának ironikus szerzői utasítása szerint az efféle előadástípus elsődleges hatás eszköze a katonaruhába bújt nő:

⁴⁶ Herczeg: 260.

„Apródok és markotányos lányok, hasonló színű és szabású magyar ruhában, a diadalívén bevonulnak. Természetesen az apródokat is nők adják. Az apródok mind barnák a markotányosnők szőkéék. A ruhájuk díszes, ízléses és kacér. A leányok válla és karja meztelen: szoknyájuk rövid. Fejükön ők is kócsagot viselnek.”⁴⁷

A nemzetivel ötvöződő erotikus hév tovább erősödik, mikor magyaros zenére megjelenik Deli, a primadonna által adott tenorszerep ironikus idézete. („Olyan formán van öltöztetve, mint az apródok, de a ruhája díszesebb, kacérabb, bár fiúszerepet ad, a válla és a karja mégis meztelen.”⁴⁸) Herczeg a primadonna által dalban előadott harci felhívást hamisnak s némileg nevetségesnek láttatja, a jelenet nyíltan hatásvadász, a dalszöveg értelmetlen és közhelyes:

Szerzői utasítás: „Deli belépésével a zene hirtelen heroikus lendületet vesz. Az ének folyamán harcias induló bontakozik ki:

Deli: Hagyjátok a dalt! Hagyjátok a táncot!
 Bajtársaim: vészes újdonság!
 Az ellenség kovácsol rabszolgáncot!
 Veszélyben a magyar szabadság!
 (Kiveszi a huszár kezéből a nemzeti lobogót)
 Akiben nem fajult el magyar vér!
 Az kardot köt s nyeregbe száll!
 Fiuk előre! A szent lobogóért!
 Jelszavunk: Győzelem vagy halál!
 Mind: (Miközben a huszárok kardot húznak)
 Fiuk előre! A szent lobogóér!
 Jelszavunk: Győzelem vagy halál!”⁴⁹

A szerző színházfelfogását képviselő rendező-figura azonban nem utasítja el teljeséggel, csak – pont a primadonnai nadrágszerep vonalán – korrigálja a XIX. századi hagyományt. Mikor a darabbeli kritikus gúnyos mosollyal felteszi a primadonna általi nemzetépítésre vonatkoztatható alapkérdést: „nos, hogy tetszik trikó és a hazaszeretet fúziója?”,⁵⁰ a rendező csak a nemzetért színpadon folytatott harc női huszár általi megjelenítését tartja idejétmúltnak:

Rendező (odalép Delihez, kiveszi kezéből a zászlót és minden harag vagy arrogancia nélkül, inkább atyáskodó hangon szól): „Ezt a jelvényt nem szeretem asszony kezében.”⁵¹

⁴⁷ Herczeg 1907: 10-11.

⁴⁸ Herczeg 1907: 11.

⁴⁹ Herczeg 1907: 11.

⁵⁰ Herczeg 1907: 11.

⁵¹ Herczeg 1907: 12.

Herczeg a XX. századi alakuló modernség perspektívájából a nemzet színpadi megjelenítését immár az erővel kapcsolná össze:

Rendező: Balra int. A baloldali első színfal mögül egy talpig fekete vasba öltöztetett óriás termetű vitéz lép be, átveszi a rendező kezéből a zászlót és a háttér közepébe áll vele.

Rendező: „Aki a magyar zászlót veszi a kezébe, az öltözzék vasba és ne trikóba.”⁵²

A primadonnát és a stilizált műfaját ugyanakkor befogadja e huszadik századi népszínháziságba, de a nemzetépítést immár leválasztja a zenés színpadi szórakoztatásról:

(Delihez) „Egyébként örömmel köszöntlek a színpadon, játékok – régmúlt idők rapszodiája, nemes gyönyörűséget szerezhetsz a kényes ízlésűeknek is.”⁵³

A primadonna által megtestesített nemzeti hős bonviván figura tényleg ritkábbá válik a XX. század második évtizedétől, s a „nemzet csalogánya” primadonna vonal általában is gyengül. Miközben a nagyvárosi identitás elemeit reprezentáló kozmopolita primadonna figura mind sűrűbb intertextushálót képez.

Az utalásrendszer működése a darabokban

A kozmopolita színházi iparban jól bevált hatáskeltő eszköz a helyi önreflexív nosztalgia-tár elemeinek – a színházépületekhez, a legendás színészegyeniségekhez kapcsolódó – intertextusoknak a vándorútja. Eme intertextusok térbeli utalásokra is épülnek: hisz az európai hírű magyar sikerműfaj, az operett műhelyei (Király Színház, Fővárosi Operett Színház) jellemzően egykori orfeumok épületében, illetve annak helyén kaptak helyet. Ezt kihasználva, a rendszerint a bulvársajtóból regrutálódó szerzők librettóikban kezdettől építettek a szórakoztatáshoz kötődő városi terekhez, épületekhez, s azok sztárjaihoz kapcsolódó szórakoztatóipari hagyományra. E kulturális eljárás persze eltérő célokat szolgált a magánszínházi struktúrában, illetve 1949, a színházak államosítása után. Eme utalásrendszeren belül most csak nagy primadonnákra vonatkozó „emléknyomokat” kutatok a maguk idejében feltűnően sikeres operett előadásokban, s az azokat kísérő sajtó-értelmezésekben. Arra koncentrálna, hogy a befogadók által többé vagy kevésbé konstatált, a kozmopolita szórakoztatás egyéniségeire vonatkozó intertextusok milyen jelentéseket közvetítettek az egyes társadalmi pillanatokban. E pretextusokra és intertextusokra épülő toposz-tár sikerességét épp sablonosságának, a tömegkultúra mezőre jellemző prognosztizálhatóságának köszönhetette. S természetesen a fülbemászó zenének, az

⁵² Herczeg 1907: 12.

⁵³ Herczeg 1907: 12.

operettre jellemző, „hagyományos komikusnak” (Marco de Marinis) nevezhető színészi bravúrtechnikának is. A librettóban nélkülözhetetlenek voltak a szüzsé sablonok (sanzonett és herceg vagy titkárnő és gróf szerelme), a zenei dramaturgia azonossága (konfliktus a második felvonás végén, happy end a harmadikban), a főszerepek rituális rendje (primadonna, bonviván, táncos komikus, szubrett) a komikus zsánerfigurák (rezonőr főpincér, buta virágáruslány), akikhez a humor egy lokálisan meghatározott stílusa kapcsolódott. Az általam vizsgált altípusban az orfeumi primadonna gyakran játszotta valamely híres elődjét, pályája során akár több különböző darabban is. A darab által a kulturális emlékezetbe emelt előd imageá-nak részleges magára vételével az utód színpadi personája kulturálisan egyre jelentéstelibbé vált, miáltal az utód is bekerült a nemzeti primadonna galériába. Meglepő módon a primadonna paradigma e működése Honthy esetében még a két háború közötti bulvárkultúrával minden téren szakítani igyekvő szocialista korszakban is kimutatható. Hisz a Három tavasz című operettben 1958-ban, kettős szerepben a primadonna elődje, Hansit Reichsberg figurájából komponált Hansit, és immár mítosszá vált önmagát, az „örökifjú” Honthy Hannát is eljátszotta. E belterjes színházi önreflexiókból építkező, a helyi bulvárszórakoztatás múltját, figuráit, slágereit recikláló modell által a dupla-, esetenként tripla primadonna figuráik jelentésgazdagsága tovább nőtt az által, hogy az előadás gyakran ugyanabban az épületben került színre, melyben a darabban megidézett szórakoztatóipari intézmény működött, a rendszerint nosztalgikus tónusban megidézett „régii szép időben.” S mivel a pesti szórakoztatóipar fejlődése a XIX. század végétől felgyorsítottan ment végbe, az „emlékezeti helyek” konstruálásában még a nézők biográfiai emlékezetre is lehetett építeni. Persze, a biztonság kedvéért a szórakoztatóipari toposz-tár elemeit a korabeli média – elsősorban a Színházi Élet – is folyamatosan erősítette.

Cecília – Honthy

Első, műfajváltozat megalapozó példánk a Régi jó Budapest, melyet az operettre specializálódott Király színházban mutattak be 1925-ben. (A Király épületének helyén is orfeum működött korábban.) Ugyanakkor e Szilágyi László librettista nevéhez fűződő, váratlanul nagy sikerű darabban a referált szövegek nagy része nem az épületben folyó korábbi tevékenységre, hanem a milleniumi kiállítással egy időben létező Városligeti mulató negyedre, a török kort idéző Ósbudavárra utal. Utóbbi a kozmopolita bulvárkultúra első felvirágzását jelentette, stilizált török világa, a milleniumi kiállításához kapcsolódó magyarság és egzotikum képe maradandó emlékképeket hagyott nemcsak a pesti, hanem a vidéki publikumban is. A Régi jó Budapestben meghatározó a nosztalgikus hangolás, a Milleniumi ünnepek diadalának s a Trianon utáni időszak problémáinak szembeállítását, mely értelmezhető a vonzó, élhető XIX. és a kapkodó XX. század értékeltvű szembeállításaként is:

„Aztán meg az a gyönyörű millenáris esztendő. Amikor minden nap ünnepnapja volt a magyarnak. A világ minden tájáról megcsodálták a magyar tudást, tehetséget és a mi szép magyar kultúránkat. Az utcán csupa boldog emberek jártak. Kalaplevéve, zsebkendőt lengetve álltak sorfalat az öreg királynak, amikor a Vérmezőről a szemképráztató díszszemle után felhajtattott a Várba. És a katonaság 4-6 zenekar vidám muzsikája mellett oszlott szerte szét a városban. Hunyjuk le a szemünket és már ott masírozunk mi is a jó 32-csek muzsikája mellett. - Fel a szívekkel, hölgyeim és uraim!”⁵⁴

A Monarchia korszakra, mint „régis szép időkre” való utalás a XX. századi szórakoztatóipar egyik legjellemzőbb retorikai eljárása lett. A saját nosztalgikus szemléletét is némi öniróniával kezelő darabban a múlt élhetőségét garantáló elemek között előkelő helyet foglaltak el a szórakoztatás helyei és kiemelkedő személyiségei:

„Szébb élet volt itt régesrég,
Könnyelmű és csókadó.
Nagyobb volt köztünk a békesség
És kisebb a pótadó.
Blaháné dalolt a színházban
S a jambó künn Óbudán,
Bachnak tapsoltunk mindnyájan
A Donauwalzer után!”⁵⁵

Az orfeumok múltja, mint valamely demokratikus, minden társadalmi réteget átható, közös városi identitást teremtő örökség jelenik meg. A következő dalszövegben említett Somossy az előadásnak helyet adó Király színház telkén egykor létező és több másik pesti mulató alapítója, Carola Cecília pedig a már említett ősprimadonna volt, aki még németül bájolta a pesti s a külföldi nagydeműt.

Pepi: „Bravó, uraim! Imádom a varietét. Ma éjjel végigjárhatnánk az összes pesti Nachlokálokat!

Tóni: Bumlizzuk végig őket!

Pepi: .Imádom szörnyű mód
A sok kis mulatót.

Butter: A Carola Cecília az ideálom vót

Tóni: Megezz a fene már, ha Somossinál,
A színpadon a sláger hangja száll
Most gyerünk tovább hívek
Jön a Herzmann orficsek,
Itt a műsor pompás ám.

Tóni: Itten lép fel a Nonett,
Kinek tehetsége nett.
Ő oszt tud, kivált előadás után!”⁵⁶

⁵⁴ Szilágyi 1925: 116.

⁵⁵ Szilágyi 1925: 129.

⁵⁶ Szilágyi 1925: 142.

A Régi jó Budapestre szemantikai síkon a referált szöveg beágyazott elemeinek jelentését továbbvivő megerősítő integráció jellemző, a megidézett szórakoztatók a múlt élıhetőségének, kivételességének képét sugallják. Ezt az értelmezést támogatja a bulvársajtó is. A Színházi Élet közöl egy „Beszélgetés Raucwerk Fülöppel, a legrégibb bohém és úri fiákeressel, A régi Barrison lányok házi kocsisával” című riportot.” Eme emlékezet-ıpar beindításánál fontos, hogy a fiákeres a „magam láttam” hitelével beszél az ősprimadonna kivételességéről.

„Inkább írjon Carola Cecıliáról. Megírhatja, hogy olyan nõ nem jön több soha Budapestre. Olyan csak egy volt. Nem is születik olyan nõ, csak minden száz évben egy! Micsoda alak! Micsoda test! Micsoda szépség!... És milyen kedély hozzá!...Olyan intelligens volt. Mindent tudott. Carola Cecılia, - õ volt az utolsó nagy nõ Budapesten! Úgy ám!”⁵⁷

Rauchwerk Fülöp a darabbal összehangzó nosztalgikus diskurzust folytatja. Az 1932-ben bemutatott Régi orfeum, melynek librettója Faragó Jenő és Békeffi István munkája, már a tömegkultúra mező e sikeresnek bizonyuló toposz-tárára építhet. A Fővárosi Operettszínházban színre kerülő darab az épületben egykor mőködő mulató emlékét idézi. A bemutató helyszíne önmagában intertextus tehát. A történetben feltűnnek az egykori Somossy orfeumhoz tartozó mővészek s őket veszik körül olyan orfeumi zsánerfigurák (főpincér, virágáruslányok főnöke, fiákeres) akik a kortársak számára még beazonosítható figurák lehettek. A primadonna paradigma szempontjából az az impliciten jelölt intertextus a fontos, mellyel Hansiban, az orfeum csillagában a szerzők a Bécsből egykor tényleg Pestre szerzödött Hansi Reichsbergre utalnak. A valódi Hansi tényleg ádáz küzdelmet folytatott a rivális primadonnával, Carola Cecıliával, az első milleniumi kedvencel, akit e darabban Cilike nevű kis kóristalányként jelenít meg Honthy Hanna. Ő a darabbeli kezdő primadonnának ekkora már kifejlett sztár imageát kölcsönzi, amellet, hogy mellékjelentésként – egy Cecılia-nevű orfeumprimadonna megjelenítése révén – a Carola Cecılia-féle kozmopolita primadonna vonal folytatójaként is „bejelentkezik”. Az intertextuális utalások hálója tovább sőrösödik azáltal, hogy az intrika középpontjában álló sláger, melyet a sértödött Hansi helyett Cilike énekel el az előadásban, a már említett Asszonyregement című operettből való. Emlékszünk, ebben aratta huszáruhában nagy sikerét Carola Cecılia 1899-ben. A dal szövege a Herczeg Ferenc 1908-as Avató játékában megkritizált közhely - hazafiságot idézi, csak most nosztalgikus kontextusban, kritikai él nélkül:

Cilike: „Ha végigmegy a körúton
Egy K. und. K. huszár,
Rögtön megáll a forgalom

⁵⁷ Sipos 1925: 26.

S mindenki nézi már
 A jó Isten az égbe fenn
 Ha rájuk néz, nevet,
 Hisz ő teremtett jókedvében
 Huszártiszteket.
 Mikor a K. und. K.
 Regiment kivonul
 A virág kivirul
 És a lány szíve kigyúl
 Mikor a K. und. K.
 Regiment sorban áll,
 Még Ferenc Jóska is szalutál.”⁵⁸

A hisztis primadonna, Hansi helyett a dalt sikerre vivő kezdő Cilikének gratulál a szeparéban a walesi herceg, akinek szövege által a librettista össze is kapcsolja a pesti primadonna paradigma két alapozó figuráját, Blahánét és Carola Cecíliát:

„El vagyok ragadtatva öntől. Tegnap este hallottam Blahánét énekelni és extázisban voltam. Felmentem a színpadra, hogy bemutatkozzam neki... Nagyon örülök, hogy Budapestre jöttem, itt minden nagyon szép.”⁵⁹

A tömegkultúra mező két, egykor eltérő társadalmi presztízsű szegmensben működő primadonnája a nosztalgia diskurzus síkján immár szimbolikusan egy szintre kerül. Szemantikai síkon e darabra is a megerősítő integráció jellemző. A referált szövegek a Somossy orfeum nagy sikereire utalnak (pl. az Asszonyregementre). Pragmatikai síkon az implicit jelölt intertextusok jellemzők. A híres eredetire utaló nevek (Hansi, Cilike) referenciái a kortársak többsége számára még nyilvánvalóak. A többieknek a bulvársajtó segít a referált szövegek forrásának megfajtásához. Faragó Jenő: „A régiék és az újak” című cikkében leleplezi Cilike modelljét, ugyanakkor az örökös-Honthyt az őssztár elé helyezi.

„Itt van a régi, Carola Cecília...hallom a nótáját és látom a rengeteg smukkot rajta...és itt van az ő megszemélyesítője, Honthy Hanna, aki a réginek megfinomodott, légiés, idealizált alakja. Holnap írok a régek Drezdába: ott lakik a maga kis villájában, hogy jöjjön el, nézze meg Honthy Hannát és megtudja, hogy ki volt ő voltaképpen.”⁶⁰

⁵⁸ Faragó - Békeffi: 10-11.

⁵⁹ Faragó - Békeffi: 12.

⁶⁰ Faragó: 49.

A befogadók is díjazták a Honthy-féle orfeumprimadonna reprezentációt. (E szerepkör az ő trade markja marad egészen az 1960-as évekig. Honthy maga is hamar konstatalta a primadonna paradigma működtetésével elérhető rendkívüli sikert:

„Legnagyobb sikerem a „Régi Orfeum”-ban ezzel a mondattal volt, amikor már mint világhírű Carola Cecília álltam ott a Régi Orfeum szeparéjának ajtajánál, régi emlékek, régi szerelem színhelyén: És én nem hallottam a cigányzenét...és nem láttam a walesi herceget...mert tele volt a szemem könnyel ..mert egy költő...egy szerelmes költő állt itt.”⁶¹

Az orfeum primadonna intertextus vándorlásának következő állomásáról, az 1943-ban, a Fényes Szabolcs igazgató által vezetett Fővárosi Operettszínházban bemutatott Egy boldog pesti nyárról csak áttételes információink vannak, a szövegek könyv nem áll rendelkezésünkre. Szilágyi László darabját állítólag Orbók Attila fejezte be, a zene Buday Dénes, Eisemann Mihály és Fényes Szabolcs munkája. De a korban „sakállvonító” sikerű előadásról írottak alapján kétségtelen, hogy e produkció is a primadonna paradigmához való kapcsolódásából építette rendkívüli sikerét. Újra életre kelnek a színpadon Óbudavára sztárjai. A nézők lelkesek, a kritikusok a darab hevenyészetségét róják fel. Honthy újra Carola Cecíliára utaló primadonna szerepében azonban mindkét szférában hatalmas sikert arat. A kor tekintélyes kritikusa, Egyed Zoltán így áradozik, a primadonna elődeihez való kapcsolódását s „örök ifjúságát” helyezve a középpontba:

„De ezúttal le merem írni ezt a szót róla, hogy: tökéletes volt. Kicsit Fedákosan resignáló gondolatkörből pattan figurája a színpadra, de aztán, – mintha csak hiábavaló fáradozás volna életkorát és kinézését szándékosan meghamisítani, – mintegy automatikusan visszaserdül saját lényévé: elragadó dámává, pikáns és szépséges primadonnává, okos és jukker fiatalasszonnyá, – máskor is játszott már ezt a figurát, de ezúttal sokkal fiatalabbá vált, – semminthogy ezüstrókafejú huszár ezredesekkel, gyémántszolgálati jubileumokhoz közelálló főhercegekkel párosítsák össze... Őszintén gratulálok.”⁶²

A színésznő is szereti e többféle referált szövegből építkező, cirkuláló társadalmi energiával feltöltött darabot, mely kiváló lehetőséget ad a közönséggel folytatott emlékezet dialógusra:

„Kereken ötszázszor játszottam az új Fővárosi Operettszínházban és most fogom 15-edszer játszani az „Egy boldog pesti nyár” milleneumi díváját. Régebben sem panaszkodtam a fáradságra, ez a szerepem azonban annyira

⁶¹ N. N.1932: 35.

⁶² Egyed 1943a: 4.

szívemhez nőtt, hogy igazán minden erőltetés nélkül eljátszanám akár egy félesztendeig is.”⁶³

Honthy maga sem akarja/ tudja megmagyarázni a rendkívüli siker okát:

„Tudom, – mondta édes Honthy-hangján, fitos orrát éppen púderozva a fényes tükör előtt, – tudom, hogy sikerem van, csak ezt nem tudom, hogy miért. A régi világ? A szép dalok? Az, hogy hosszú idő után megint táncolok? A bájos jelenetek? A mulatságos szöveg? Csak a jó Isten tudná megmondani... És kint, amikor Hanna asszony újra színpadra lépett az Ósbudavárában, megint csak végigmorajlott az a bizonyos hang a nézőtéren, amelyet csak azok élvezhetnek, akik a színpad és a színművészet igazi kiválasztottjai.”⁶⁴

Egyed Zoltán, mikor Fényes Szabolcs első évadját értékeli a Fővárosi Operettszínház élén a háborús időszakban, nemcsak kiemeli az Egy boldog pesti nyár sikerét, hanem fel is tárja olvasói előtt a darab intertextusainak forrásait:

„A mérleg tehát már ezzel az első darabbal olyan pozitív pluszt kapott, hogy a második produkció, amely egy régi, híres pesti siker a „Régi Orfeum”, sőt a „Régi jó Budapest” mintájára és sikerreceptjére készült az azonos értékű, sőt majdnem személyileg is azonos szereplők segítségével ugyancsak sakálvonító sikert aratott.”⁶⁵

A népszínházi közegekben otthonos színész, Szirmai Imre pedig egy a Színházi Élet pótlására született Film, Színház, Irodalomban megjelent „Az én vidám oldalam” című cikkben teszi explicitté az intertextuális kapcsolatot Carola Cecília és a darabban őt alakító Honthy között. A „boldog békeidők” színész tanújaként bizonyítja, hogy a vezérprimadonna státusz méltó utódra talált az Egy boldog pesti nyárban, annak ellenére, hogy Carola Cecília és Honthy Hanna külsőre nem hasonlítanak. Cikkében a szerző kiemeli az operettek sorában visszatérő Cecília nevet:

„Még ma is őrzöm azokat a szép vörös tintával irt leveleket, amelyeknek aláírása ez az egy szó: Cecília. S a levelek írója Carola Cecília, a Fővárosi Orfeum híres primadonnája volt, akit most Honthy Hanna személyesít meg Vera Violetta néven a Fővárosi Operettszínházban. Persze a valóságban nem volt olyan kecses nő, mint Honthy. Női óriás volt Carola Cecília, de imádták, mert olyan tehetséges volt.”⁶⁶

⁶³ N. N. 1943: 7.

⁶⁴ Kristóf: 7.

⁶⁵ Egyed 1943c.

⁶⁶ Szirmai: 13.

Általánosságban elmondható, hogy a két világháború között született, a Monarchia korszak primadonnáira referáló operettek a szórakoztatóipari múlt megidőzésben nem törekedtek történelmi hitelességre vagy társadalomkritikára. Céljuk az állandó válságokkal fenyegetett bulvárszínházi mezőnek a nagyvárosi identitásához kötése, s a szórakoztató színházi szféra nosztalgikus hangnemű „legendásítása” volt.

Cecília – Fedák

Honthy Carola Cecíliára utaló szerepei mellett a két háború közötti időszak másik nagy primadonnája, a Blaha Lujza színházon kívüli társadalmi szerepvállalásából sokat öröklő Fedák Sári is alakított Cecília nevet viselő szerepet. Az sem véletlen, hogy a Cecília című, a Vígszínházban, 1937-ben bemutatott vígjáték szerzője a szórakoztatóipari emléktár kellékeinek gyártásában rendkívül aktív Szilágyi László volt. E nem kiemelkedően sikeres előadás arra mindenképpen alkalmas volt, hogy Cecília főhercegasszony szerepében Fedákot is explicit intertextuális kapcsolódással kösse a primadonna paradigma egyik vonalának megalapozójához. S bár a név által az „isteni Zsazsa” a kozmopolita primadonna vonalhoz kapcsolódott, a Szilágyi-féle Cecília figura sokban a Blahánéra jellemző, mindent elrendező nagyasszony szerepkört idézi:

„50 év körüli, de még mindig szép arcú és jó alakú, rendkívül arisztokratikus jelenség. Mozdulatai méltóságot, erélyt és óriási energiát sugároznak, beszédében és viselkedésében azonban derű, bölcsesség és valami kedves, slamos, bécsies bohémság van.”⁶⁷

Ez a Cecília már nem egy fiatal primadonna szenvedélyességével és kompromisszumképtelenségével szemléli az életet, hanem a nézőtérben ülő átlagember „bölcsességével” ajánl a társadalmi elvárásoknak megfelelő, mégis happy endet biztosító megoldásokat. A Cecíliában Zsazsa „demokratikus elveket valló nagyhercegnő”, aki először megijed az elveit gyakorlatba ültetni szándékozó unokahúga közrendűvel kötendő házasságától, majd némi furfanggal udvarképes vőlegényt farag az erdészből. Az osztrák-magyar viszony, illetve a Monarchia téma a két háború közötti szórakoztató darabok bevált nosztalgia toposza volt. Ugyanakkor a Cecília, a két háború közti domináns kispolgári mentalitásból nézve játékosan fricskázza is az arisztokráciát. Nem túl éles kritikával rámutatva demokratikus elveket hirdető diskurzusuk és konzervatív cselekvésmódjaik ellentétére.

Megjelenik a darabban egy, a primadonna paradigmára különösen jellemző szüzsé toposz: a „múlt titkának kiderülése”. Esetünkben Cecília főhercegnő bevallja, hogy még Cílike korában beleszeretett egy közrendű zenetanárba:

⁶⁷ Szilágyi 1937: 7.

Cecília (keserű gúnnyal) „El sem tudod képezni, mi..? A bölcs, a fölényes..(Elhallgat, más hangon) Nem is vagyok boldogtalan, fiam...ahhoz túlságosan szépek az emlékeim! Mert nekem is volt egy ilyen Antalom.. csak másképpen hívták! Ő is magyar volt.. és művész, nagy művész!”⁶⁸

E Cilike kontra Cecília generációs szembeállítás Békeffy és Kellér 1954-es Csárdáskirálynő átiratában él majd tovább explicit intertextusként, ahol a fia szonettel kötendő házasságát ellenző – ott Honthy által alakított – Cecília főhercegnőről derül ki hasonló dramaturgiai funkciójú titok, nevezetesen, hogy Cilike korábban maga is szonett volt, s a magyar Kerekes Ferkó volt a szerelme. Tehát míg a Cecíliák arisztokrataként, idősebb korokban a társadalmi konvenciók őrzői, Cilikeként a szabad szerelem hívei, a Carola Cecília-féle „bevállalós” életmód megtestesítői. A műfaj jellegéből következően a Fedák-féle Cecíliában is sikerül az osztályhatárok átlépése. Az unokahúg végrehajtja a vágyott lefele mobilitást, s a Cecília s az egykori Cilike elvei között ingadozó hercegnő is a demokratikus útra tér:

Cecília: „Én már oda szerettelek volna adni az első pillanatban... csak közben ez a sok bolond engem is megőrjített... de most már újra a régi Cecília vagyok... Ne törődjön semmivel! Vigye.. és legyen boldog vele... Vigye, de gyorsan... Népesítsétek be azt a kis erdőszlakot sok-sok Bogayval...Ne La Tourelle-lel..Bogayval..Na, egy-kettő, mars! Egy kicsit még csókolózhattok odafenn a szobában, aztán pakkolás és indulás.”⁶⁹

A primadonna paradigmán belül Fedák e szerep által kapcsolódik legközvetlenebbül Carola Cecíliához. Ugyanakkor a Cecília eddig fel nem tárt (Carola Cecíliát és Fedákot is Csárdáskirálynő primadonna imageába kapcsoló) átvezetőül szolgál az 1954-es szocialista Csárdáskirálynő átíratához, melyben az egykor a pesti bulvárszínházi közegben működő „átigazítók” – Kellér és Békeffy – nem véletlenül keresztelték át Cecíliára Edvin anyját, akit az eredeti darabban Anhiltének hívtak. S nem véletlenül bővítették ki ezt az epizód szerepet Honthy Hanna számára. Tudatában voltak, mennyire hozzájárulhatnak az új szoc. réal.-ba oltott Csárdáskirálynő változat sikeréhez ezek az áthallások. Hisz bőven lehettek még a nézőtérre olyanok, akik a Honthy által alakított Cecília hercegnőbe, a szerzők által beépített intertextusok segítségével „beleláták” elődeit, Carola Cecíliát és Fedák-Cecíliát is. Különösen az utóbbi volt izgalmas utalás, hisz Zsazsát 1945 után politikai okokból leparancsolták a színpadról.

⁶⁸ Szilágyi 1937: 75.

⁶⁹ Szilágyi 1937: 108.

A szocialista Cecília – Honthy

E színház- és társadalomtörténeti legendává váló 1954-es Csárdáskirálynő átiratban elemzésünk szempontjából az a legfontosabb, hogy a Kellér és Békeffy által jegyzett új változatban Edvin anyjának az eredeti változatban kis szerepét (Anhilte) kibővítették, s az új kvázi főszereplőt – gondolatmenetünk szempontjából cseppet sem meglepő módon – Ceciliának nevezték el. Abban követték az 1915-ös eredeti librettót, hogy az eredeti Anhilte is titkolta sanzonett múltját előkelő férje előtt. Az 1954-es adaptációban azonban új, a befogadókat a „primadonna paradigma” ismert toposzai felé terelő – jelenetek vannak. Cecília – fiát a sanzonett kezéből kiszabadítandó – hercegnői „áruhában” visszatér például sikerei színhelyére, a pesti orfeumba, ahol egykori szerelme és a pincér is felismeri. Az adaptáció készítői ezen kívül is a lehető legtöbb szálon, de a szoc. réal. kulturális kontextusban ezúttal nem explicit intertextusokkal kapcsolták Honthy-Ceciliát a primadonna paradigma jelentésterébe. E törekvésük értelmezéséhez legfontosabb annak tudatosítása, hogy ez az adaptáció már nem a kozmopolita színházi ipar közegében készült. A szovjetizált diktatúrával szinte egyszerre beköszöntő színházi államosítás korszakától, 1949-től ugyanis épp a két háború közti bulvárhagyomány volt az a negatív példa, mellyel szemben az új korszak új művészetét, a szocialista realizmust meg kívánták a teremteni. A korábban Pestre jellemző operett ipart „burzsoá” társadalmi eredete és „öncélú” játékmódja miatt is kiátkozás fenyegette. Darabjai, illetve mesteremberei jórészt ki is szorultak az új, elsősorban propaganda tanulságokat hordozó szocialista operett megteremtésére kijelölt a Fővárosi Operettszínházból. Azonban hamar kiderült, hogy a zenészházi hatásteremtés – mind a librettószerkesztés, mind a színpadi játék terén – speciális szakértelmet követel. Így a színház új műfajainak életképessé tétele, s egyéb, itt nem részletezendő politikai okok miatt néhány, korábban népszerűséget szerzett sztár és librettista maradhatott az operett ideológiai átprogramozásának kísérletében. Ezzel párhuzamosan, a pártállami kultúrpolitika véleménymonopóliumának jelzésére néhány, bulvárszínházi mezőbe tartozó meghatározó személyiséget kirekesztettek az államosított színházi életből, sőt a kulturális emlékezetből való erőszakos kiiktatásukra is kísérlet történt. Ilyen jelszerű párhuzamossággal tűnt el a librettisták közül Erdélyi Mihály, s maradhatott aktív Kellér és Békeffy, illetve börtönözték be, be majd rekesztették ki Fedák Sárít, miközben egykori kolléganője, Honthy Hanna már 1950-ben Kossuth díjat kapott. Utóbbi számára, akit Gáspár Margit, az Operettszínház igazgatónője reaktivált, szerepek sorát írták. Hisz életkora – 1893. február 21-én született – nem tette már lehetővé a hagyományos operettprimadonnai szerepkör betöltését. Ugyanakkor, a jellemzően „örök ifjúságának” toposzára épülő szerepei révén továbbra is kapcsolódhatott a primadonna paradigma XIX. század második felétől fonódó utalásrendszerébe.

Az 1949-től hét éves szünet után – csak librettójának teljes átszabását követően – újra színpadra engedett Csárdáskirálynő két háború közti toposzokra vonatkozó intertextusai tehát a – referált korszak tabu jellege miatt – jórészt nem explicitek, miközben a korabeli befogadók által még megfeythetők voltak. S nagyban

hozzájárulhattak az előadás tüntetészerű sikeréhez. A kritika egy kivétellel⁷⁰ – óvatosságból, vagy a színházzal összekacsintó cinizmussal – nem tárta fel az előadást átszövő intertextusok forrásait. A kor színház-politikai kontextusát ismerve már az is meglepő ugyanakkor, hogy a bulvárörökség megtagadásának imperativusából épp csak ocsúdó világban a díszlettervező, Fülöp Zoltán, a Csárdáskirálynő orfeumdíszleteként fel merete építeni az egykori Somossy mulatót a Nagymező utcai Fővárosi Operett színház színpadán. Folytatva e vizuális intertextussal a Régi orfeum szórakoztatóipari hagyomány kommentárját.

A szovjet típusú szocialista realista kánon kritikátlan átvételétől való eltávolodást mutatja, hogy a rendezés immár nem diszkreditálja – egy feltételezett munkásperspektívához igazodva – az operett konfliktusát. Mi több, éppen a Magyarországon mindig sikerrel játszott, a tömegkultúra hagyomány részét képező Csárdáskirálynő emlékpotenciálja – a befogadói tudatban élő nosztalgikus zenei és figura imageok – kisajátításával igyekszik a kritikai szálát érvényesíteni. Az előadás első látásra rehabilitálni és kiszolgálni látszik a nézők hagyományos operetthez főződő elvárás-horizontját. Az 1950-1953 közötti korszak agresszív modernizációjával szemben új stratégiára utal a hagyományos operett előadás attribútumainak részleges megőrzése: a konvencionális díszlet, jelmez, a kórus és a tánckar szokványos alakzatai, Honthy, Feleky felléptetése, magának a Csárdáskirálynőnek a színpadra engedése. Az immár komplikáltabb dramaturgiai és rendezői eljárásokkal közvetített „üzenet” kommunikálása tehát már a nézői elvárás-horizont figyelembevételével s nem az operett konvenciók agresszív tagadásával történik. Tehát nemcsak Cecília-Honthy, hanem az adaptáció és a rendezés is „összekacsintott a nézővel”. A rendezés e színházi kommunikációban kényes egyensúlyon nyugvó feladatot vállalt, hisz az arisztokrata- és külföldi-ellenes nem explicit kritikai üzenet hatásos, ugyanakkor a nézői elvárás-horizonthoz illeszkedő közvetítésére kellett vállalkoznia. A pesti közönség 1954-ben okok sokasága miatt kapcsolódott leplezetlen örömmel e színházi kommunikációba. Az előadás ugyanis színházi ízlése részleges rehabilitálását jelentette. A szocialista realizmus termékei, s az irántuk tanúsítandó kötelező lelkesedése után a helyi hagyományban ténylegesen kultivált darab jelent meg újra a repertoárban, mely zenéjében és cselekményében nélkülözte a közvetlen kapcsolatot a szocialista realista esztétikával. Az ország függetlenségének elvesztése, tulajdonképpeni gyarmati státusa kontextusában nem hagyható figyelmen kívül a Csárdáskirálynő iránt tanúsított befogadói lelkesedés demonstratívan nemzeti jellege sem, mely a kötelező internacionalista hagyománnyal szemben magyar zeneszerző által komponált, a maga korában nemzetközi sikerű darabot ünnepel. A Csárdáskirálynő akkor is része a

⁷⁰ „A Csárdáskirálynő frissen, új köntösben toppant elénk. A díszlet Fülöp Zoltán munkája. Az első felvonás orfeum díszlete szinte a régi Somossy mulató hű mása, azé az orfeumé, amely valamikor itt nevetett, világitott a mai színház helyén. ...A nézőtérén? Mosolygó arcok, Budapest szereti az operettet. Mintha a sok sikert látott színház a régi derűvel ragyogna föl... Nézőtér és színpad újra egymásra talált a szellemes szövegben, Gábor Andor dalszövegeiben és a vidám és romantikus muzsikában...” Farkas 1954.

nemzeti kulturális emlékezetnek, ha eredeti változata számtalan interkulturális és kozmopolita jellegzetességgel bír.

Ráadásul Cecília és Miska pincér (Honthy és Feleky), az emlékekkel, titkokkal bíró „öregek” előtérbe állítása az adaptációban elindított egy nem explicit meta-dialógust előadás és közönsége között, melynek – véleményem szerint – nem minden eleme volt szándékolt a rendezés által. Az emlék-motívumértelmezés tehát két szinten, egy rendezés által is nyomatékosítottan, s egy spontán kialakulón megy végbe. E jelsort létrehozó motívumok mind Cecília-Honthy figurájához kapcsolódnak. E régi hagyomány és közönség közti „örömdialógust” Honthy-Cecília első – sokértelmű – színpadi mondata indítja: „Hát újra itt vagyok!”⁷¹. Dramaturgiailag az egykori orfeumdíva, Cecília sikereinek színhelyére való visszatérése indokolja ezt az érzelmeteli felkiáltást, de az, Honthy szájából, a Fővárosi Operettszínház színpadán 1954-ben sokkal többet jelent. A harmincas-negyvenes évek sztár-primadonnájának – szovjet- és szocialista operett figurák után – főszerepben, mégpedig egy régi magyar operett főszerepében való visszatérését egykori sikerei színhelyére. Mindez pedig a mondat elhangzása után percekig boldogan tapsoló nézők számára egy talán újraépülő folytonosságot is jelzett: a diktatúrában kényszerűen megtagadott pesti és magyar tömegkultúra-hagyomány részleges rehabilitációját. Az előadásban Honthy e mondatával: „Hát újra itt vagyok!” egy pillanat alatt helyreállt az a tagadhatatlanul olajozottan működő színpad-nézőtér kommunikáció, mely Blaha Lujza óta a „mesterprimadonna” és közönsége között fennállt. Honthy e hangsúlyos kezdő mondata segítségével nézőtér és színpad örömmel osztozott abban a felismerésben, hogy a régi hagyomány megsemmisülése – annak kikényszerített megtagadása, s a transzferált hagyomány, a szovjet operett verzióinak erőltetése ellenére – nem ment végbe. A Csárdáskirálynő hisztérikus sikere tehát nemcsak az előadás tagadhatatlan erényeivel, hanem e régi hagyományt nyilvánosan rehabilitáló plusz funkciójával is magyarázható.

A szocialista Hansi – Honthy

A primadonna paradigma elágazásait bemutató utolsó példánkban az ötvenes évek első felében még elképzelhetetlen dolog történt a Fővárosi Operettszínházban. Nevezetesen: egy új operetten belüli intertextusként felújítottak egy két háború közti operettet. A Három tavasz című Lajtai operett szövegkönyve, melyet Kellér Dezső írt, igencsak hasonlított a Régi orfeuméra, melynek zenéjét szintén Lajtai szerezte egykoron. Az sem elhanyagolható párhuzam, hogy a darab megint abban az épületben, ugyanazon a színpadon játszódtott, melyről beszélt. Mi több, az 1956-os forradalom utáni hatalmi bizonytalanságban újból igazgatóvá választott (a Boldog pesti nyár sikerét kikovácsoló) Fényes Szabolcs a kor kulturális gyakorlatára rímelően kitalálta, hogy az Fővárosi Operettszínháznak „jubileuma van”, vagyis hogy az épület 70 éve

⁷¹ Kálmán Imre, Békeffi István, Kellér Dezső 1991: Csárdáskirálynő (1961), MTV RT.-Televideo, VHS PAL.

szolgálja a szórakoztató színházat. Így mintegy az épület vált az előadás hősévé, s ez igazolhatta a döntéshozók szemében az orfeum operett – természetesen megfelelő ideológiai irányultsággal kommentált – újraélesztését. A Nagy Imre kivégzése után fél évvel tartott bemutató engedélyezését – hatalmi részről – indokolhatta a Csárdáskirálynő nagy sikerére való emlékezés. Efféle társadalompacifikáló előadás politikailag igazolhatónak tűnt abban az időszakban, mikor még a politikai helyzet stabilizálása volt az elsődleges kultúrpolitikai cél. Mivel a Régi orfeum librettistája, Békeffy István 1957-ben disszidált, Csárdáskirálynőbeli szerzőtársa, Kellér Dezső jegyzi a Három tavasz librettóját.

A színpadkép és a kezdődal explicit jelölt intertextusként ismétli a Régi orfeumot. Megint főszereplő a primadonna Hansi, akinek neve és figurája a milleneumi korszak Carola Cecília mögött második primadonnájára, Hansi Reichsbergre utal. A primadonnák közti rivalizáció is megjelenik, csak Hansi vetélytársat most nem Ceciliának, hanem Rozikának hívják. A primadonna külföldi vendégszerepléséről való dicsőséges visszatérésének gyakran alkalmazott toposzát most nem a városhoz, inkább az országhoz való hűség demonstrálására használják. A megint Honthy által játszott primadonna érzelmes dala az 56 utáni disszidálások elleni hangulatkeltés eszközének tűnik:

„Külhonban járt a sanzonett,
 És visszajött, itt vagyok hopp!
 Az útinaplómat,
 Beszámolómat,
 Kérem, hogy hallgassák meg.
 Máshol is ragyognak csillagok,
 Rózsák is ontják az illatot,
 Ámor és mámor az máshol is van,
 Csókra is szomjazol álmaidban,
 Máshol is ezüst a holdsugár,
 Boldogság máshol is rádtalál.
 Mért van, hogy mégis a szíved azt súgja,
 Legszebb a földön a pesti nyár...
 Ma Párizsban egyetlen este
 Egy bunda, mely perzsa vagy nyest,
 És ugyanígy London,
 Mégis azt mondom,
 Énnekem nem kell, csak Pest”⁷²

E nosztalgikus hangnem mellett azonban, ahogy megyünk előre a három történelmi időpillanatra szerkesztett darabban, úgy gyarapodnak a korábban ebben az előadástípusban szokatlan, műfajidegen – ismeretterjesztő vagy politikailag motiváltak tűnő – elemek. Ilyen az orfeumi közegre jellemző – kétségtelenül létező –

⁷² Kellér-Lajtai: 12.

szociális, pénzügyi problémák hangsúlyozása, vagy az elitkultúra tömegkultúrával szembeni magasabbrendűségének hangoztatása. (Ez az 1956 utáni kultúrpolitika hangsúlyos eleme volt.) A Három tavasz intertextusai tehát nem annyira megerősítő, mint változtató integrációként jellemezhetők. Működésük ambivalens, a korra jellemző – hogy a kecske is jóllakjon s a káposzta is megmaradjon – tehát a felügyeleti szervek is elégedettek legyenek a kapitalista korszak társadalomkritikájával, de a nézők is élvezhessék a kedvelt háború előtti slágereket. E kettősség a következőképpen működött: miután pl. a néző elandalodva meghallgatta a Régi orfeumból ismerős Jöjjön ki Óbudára című slágeret, arról értesült, hogy az orfeumban debütáló szerző versét a gonosz orfeumisták átírták. Az így hangzott eredetileg, dacos szociális indulttól telve:

„Szívemben, mint fullasztó halál.
Óbuda szárnyas kormos füstje száll”⁷³

Több explicit utalás mutatható ki a primadonna paradigma korábbi emblematikus darabjaira. Mikor például Paula azt mondja Hansinak:

„Mondd, mit veszel fel szupéra! Azt akarom, hogy gyönyörű légy... Te! Mit szólnál ahhoz a tullestélyihez az Asszonyregimentből... az éppen rád illik.”⁷⁴

De a paradigma működtetése itt nemcsak nosztalgikus, hanem hagyománykritikus célt is szolgál. Hansi öltöztetőnővé „süllyedésének” történetét is az osztályharcos demagógia hatja át. Az orfeum itt – a primadonna paradigmára reflektáló darabok közül először – negatív színben jelenik meg, mint ami kiveti magából a magas művészetet, s a költészetet:

„Szegény Hansi úgy bekapta a költészetet, mint kacska a nokedlit. Azt hittük, meghibbant, mikor egy szép napon kijelentette, hogy elég volt a bárgyú strufnikból, ezután csak olyan számot hajlandó előadni, aminek van valami értelme. (...) A vége az lett, hogy nem engedték szólózni. Párszavas szerepeket kapott a slusszbohózatban. Szóval csúszott, csúszott lefelé.”⁷⁵

S hiába tágul az önreflexió a paroxizmusig – a második felvonásban a színpadi operettszínházban épp a Régi orfeum című operettet próbálják. Ráadásul a darabbeli Hansi e jelenetekben a saját nevén szereplő Honthy Hanna öltöztetőnője. Honthy egy interjúban hiába igyekszik feltárni a közönségnek az intertextusok hálóját,⁷⁶ hiába veti

⁷³ Kellér-Lajtai: 24.

⁷⁴ Kellér-Lajtai: 31.

⁷⁵ Kellér-Lajtai: 6-7.

⁷⁶ „A 'Három tavasz'-ban most otthonosan érzem magam, mintha a magam életét, gondolatait, érzéseit eleveníteném meg. Az első felvonás 1908-ban kezdődik, a mai Fővárosi Operettszínház helyén, a régi Orfeumban. 1911-ben ott léptem fel először, mint szubrett... Kettős szerepet játszom benne, a végén megjelenek magam is: én, Honthy Hanna.” N. N. 1958.

be a librettista Honthyval kapcsolatban a mindig hatásos „örök ifjúság” motívumot⁷⁷ – ez az előadás meg sem közelíti a Csárdáskirálynő sikereit. Ráadásul a kritikai fogadtatás is ambivalens.

Konklúzió

Az orfeum-operett lesajnálásában tetten érhető az 1956 után tért nyerő, Aczél nevével fémjelzett új kultúrpolitikai irány, mely nem osztotta a klasszikus szoc. réal. operett-felfogását. Utóbbi, a propaganda funkció hatékony felvállalása miatt hajlamos volt „elnézni” az operett gyanús, kapitalista eredetét. Az új színház-koncepció azonban az elitkultúrába tartozónak ítélt műfajokat kívánta anyagilag és erkölcsileg támogatni. Az 1957-ben alakult színházi hetilap, a Film Színház Muzsika 1958. december 26-i számában Lenkei Lajos főszerkesztő ír a Három tavaszról, annak kiegyezésre törekvő nosztalgia diskurzusát immár elvetve.

„Új szellemre várunk itt is, mint a többi színpadon, s nem a régi kísértetek felvonulását. (...) A hazug orfeum-romantika, a „régii szép idők” giccses visszasóvárgása még ilyen szellemesen és vonzó keretben sem elfogadható.”⁷⁸

Összességében megállapítható, hogy a primadonna paradigma alkonyán a *Csárdáskirálynő* és a *Három tavasz* inkább a kozmopolita, Carola Cecília vonalra reflektált. Ugyanakkor az utolsó mohikán, örökifjú Honthy pályája végén a Blaha-*image* egyes elemeit is aktivizálta. 1964-ben, mikor az operett már kiszorulóban volt a társadalmilag hatásképes színpadi beszédmódok közül, Honthy – Blaha Lujza nyomdokaiba lépve – eljátszotta a *Nagy mama* operett változatának főszerepét. Érdekes párhuzam, hogy ugyanaz a Szendrői József állította színpadra az előadást a Fővárosi Operettszínházban, aki a Nagy Imre korszakban Fedákot szerette volna rehabilitálni e szereppel.

⁷⁷ Zombori: „Még Honthy Hanna üzenetét is át kell adnom. Milliő csókot küld és egy rádiókészüléket a szobájába. Holnap 16 óra 45 perckor okvetlenül tessék bekapcsolni, mert éneklí a Hajmássyt.

Hansi: „Istenem...a Honthy...hogý van?

Zombori: Fíatalabb, mint valaha.

Hansi: Igazán? Pedig ő is meg van már mennyi (nevetés, taps).” (Kellér-Lajtai: 14.)

⁷⁸ Lenkei: 22.

Források

- Almási (Balogh) Tihamér A tót leány (OSZK Színházi tár) jelzet: MM 5912
Borsszem Jankó 1882. November 19. „Panszlavizmus a Népszínházban” 15. (47.) sz. 4.
Herczeg Ferenc Avató játék, (OSZK Színházi tár), jelzet: MM 5237
Kálmán Imre, Békeffi István, Kellér Dezső 1991: Csárdáskirálynő (1961), MTV RT.-Televideo, VHS PAL.
Kellér Dezső, Lajtai Lajos Három tavasz, (OSZK Színházi tár), Jelzet: FM6/6558
Lukácsy Sándor 100 év! (OSZK Színházi tár), Jelzet: MM 5840
Múltkor történelmi magazin (MTV 2010. december 29.)
Szilágyi László, Cecília (OSZK Színházi tár), Jelzet: Víg 637
Vasárnapi Újság 1896:18. sz.

Felhasznált irodalom

- Almássy (Balogh) Tihamér 1923: A tót leány. Népszínház könyvtára 19. Budapest
Bourdieu Pierre 1971: „Le marché des biens symboliques”, L'Année sociologique, vol. 22, 49-126.
Csáky Mórítz 1999: Az operett ideológiája és a bécsi modernség, Budapest
Csáky Mórítz 2005, „Az operett az 1900-as évek tájékán. Egy kultúrtörténelmi értelmezés kísérlete”, Régió, 1. 53-71.
Csepreghy Ferenc 1881: A sárga csikó, In: Csepreghy Ferenc összes művei. III. kötet. Budapest, 253-326.
Csepreghy Ferenc 1881: Piros bugyelláris, In: Csepreghy Ferenc összes művei. IV. kötet. Budapest, 241-325.
De Marinis, Marco, Marco 1994: Capire il teatro. Lineamenti di una nuova teatrologia. Firenze
Egyed Zoltán 1943a: „Színházi levél”, Film, Színház, Irodalom, 2. 3-4.
Egyed Zoltán 1943b: „Honthy a deresen”, Film, Színház, Irodalom, 27. 4.
Egyed Zoltán 1943c: „Évvégi bizonyítvány Fővárosi Operettszínház”, Film, Színház, Irodalom, 26. 7.
Fragó Jenő 1932: „A régiek és az újak”, In: Színházi Élet 1932. 14. 49-51.
Fragó Jenő – Békeffi István 1932: Régi orfeum, In: Színházi Élet. 19.
Farkas Imre 1954: „Csárdáskirálynő. Emlékezés és kritika”, Magyar Nemzet, November 21.
Galamb Sándor 1941: „Nemzetiségi népszínműveink”. Irodalomtörténelmi Közlemények, 1. 18-28.
Heltai Gyöngyi 2000: „Totò és Latyi komikuma: színház antropológiai modell”. Tabula, 3/1, p. 89-114.
Herczeg Ferenc 1985: Emlékezései, A várhegy, A gótikus ház. Budapest
Kristóf Károly 1943: Honthy Hanna: „Nem tudom miért...?”. Film, Színház, Irodalom, 20. szám. 5.
Jókai Mór 1896: „Blaháné”. Vasárnapi Újság.10.

- Lukácsy Sándor 1877: A vereshajú, Népszínház könyvtára 11. Budapest
- Molnár Gál Péter 2001: A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez, Budapest
- N. N. 1932: „Öt pesti primadonna mérlege a szezonról”. Színházi Élet, 24. 33-35.
- N. N. 1943: „Peripatetikus beszélgetés a félezres Hothy Hannával”, Színházi Magazin, 38.
- N. N. 1958: „Életem nagy alakítására készülök”. Film, Színház, Muzsika, November 14.
- Orosz Magdolna 2002: „Szöveg, fikció, intertextualitás” In: Irodalomelmélet az ezredvégen. Budapest – Szeged, 56-71.
- Sípos Iván 1925: „Én voltam akkortájt Pesten a Bratfisch”. Beszélgetés Raucwerk Fülöppel, a legrégebbi bohém és úri fiakkeressel, A régi Barrison lányok házi kocsisával.” Színházi Élet, 23. 24-26.
- Szirmai Imre 1943: „Az én vidám oldalam”. Film, Színház, Irodalom, 26. 13.
- Verő György 1926: Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében. Budapest

M. VARGA BENEDEK

A kontinuitás szimbolikus konstrukciói
Mária Terézia koronázási ünnepségén

Amikor a történetírás az 1960-es évek körül elkezdett érdeklődni a kulturális antropológia eszköztára és tapasztalatai iránt, elsősorban az a cél vezérelte, hogy a történetírás fókuszát, amely hagyományosan a társadalom elit csoportjaira irányult, régmúlt korok mindennapi szereplői felé fordítsa.¹ Ez új forráscsoportok feltárását hozta maga után. A történészek ekkor fordították figyelmüket - újonnan vagy új formában - a plébániai anyakönyvek, inkvizíciós iratok, bírósági jegyzőkönyvek, naplók és levelezések felé. Ebből az indíttatásból születtek meg az első monumentális falumonográfiák,² háztartás- és családtörténetek³ illetve az alsóbb társadalmi rétegek hit és gondolatvilágát feltáró munkák.⁴ A fenti okok miatt a történészek antropológiai módszerekkel már jóval ritkábban fordultak az elit felé.⁵ Ez a dolgozat viszont egy olyan kísérlet, amelyben antropológiai megközelítésekkel vizsgálom a 18. századi Magyarország királyi rítusait, pontosabban Mária Terézia 1741-es koronázási szertartását.

A ceremóniát egy olyan történeti antropológiai nézőpontból fogom elemezni, amely egyrészt próbál választ keresni arra, hogy vajon milyen struktúra szerint épült fel az a középkori gyökerekkel rendelkező rítus, amely arra volt hivatott, hogy Mária Teréziát a királyi méltóságra emelje. Másrészt szeretném megvizsgálni azt, hogy vajon az örökös királyság időszakában a koronázási rítus nem vált-e üres formasággá, vagy jelentős maradt-e még azoknak, akik számára, vagy akik részvételével bemutatásra került? A rítust nem pusztán strukturális-funkcionalista szempontból vizsgálom, hanem az interpretatív antropológia elméleti hátteréből kiindulva úgy, mint egy eszközt, amely egy adott társadalom számára üzeneteket közvetít. Ezért az elemzés során elsősorban nem azon lesz a hangsúly, hogy mi történt, hanem – ahogy Peter Burke mondja – azon, „hogy mit jelentett a kortársak számára mindaz, ami történt”.⁶ Ahhoz, hogy ehhez közelebb jussunk, elsőként a rítus és politikai közösség közötti kapcsolat elméleti hátterének olyan aspektusait tekintem át, amelyek a fenti célok szempontjából fontosak lesznek.

¹ Gyáni 1997. 152.

² Le Roy Ladurie 1997; Sabeau 1990.

³ Macfarlane 1970; Medick–Sabeau 1984.

⁴ Thomas 1971; Darnton 1987; Ginzburg 1991. Davis 1999; Thompson 2007.

⁵ Bloch 2005; Burke 1992; Muir 1997.

⁶ Burke 1992. 42.

Victor Turner szerint, amikor egy politikai közösség valamilyen oknál fogva válságba kerül, vagy politikai életének horizontján törés keletkezik, akkor a közösség tagjai életbe léptetnek olyan – jogi vagy szimbolikus – válságmegoldó mechanizmusokat, amelyek a közösséget a krízisből kihozzák és a társadalmi egyensúlyt helyreállítják.⁷ Ennek során vagy megerősítik a korábbi struktúrát, vagy pedig egy újat alkotnak meg. A rítusok és ceremóniák ebben a folyamatban kulcsszerepet játszanak, hiszen a rítusok által képesek a közösségek elfogadni az életükben bekövetkező változásokat.⁸

A rítusok és ceremóniák aktusai tehát legitimációs funkcióval rendelkeznek, amennyiben a bennük megjelenített szimbolikus rendszerek a politikai rendet a kozmikus rend leképezéseként képesek megjeleníteni. Ezek a szimbolikus rendszerek társadalmi objektívációk eredményei, amelyek a társadalom egészét átfogják, és biztosítják különböző intézmények legitimitását azzal, hogy elhelyezik őket egy értelmes és jelentéssel bíró világban. A rítusokban megjelenő szimbólumok emellett a történelmet is elrendezik, amennyiben az egyes eseményekből összefüggő egészet konstruálnak.⁹

A kulturális emlékezet dimenziójában a rítusok és az identitás közötti kapcsolat fontos összefüggéseit világítja meg Jan Assmann. A rítusok ismételt bemutatása a csoport identitásrendszerének és önazonosságának megőrzésében rendkívül fontos szerepet játszik, mivel többek között ezek révén válik a csoport egészét érintő tudás elérhetővé, valóságossá és maradandóvá a közösség számára.¹⁰ „A kulturális mnemotechnika feladata – mondja Assmann – a folytonosság és önazonosság biztosítása”.¹¹ A rítus tehát a csoport önmagáról alkotott képét formálja, amely identitásának alapját képezi. Geertz szavaival élve a közösségek számára ez olyan „történet, melyet önmaguknak mondanak el önmagukról”.¹²

Maurice Halbwachs gondolatmenetét ismertette írja Assmann, hogy a kulturális emlékezet nem konzerválja a múltat, hanem a változás közepette állandóan újradefiniálja azt, miközben folyamatosan alakítja a jelen tapasztalatait is.¹³ Dolgozatom szempontjából pedig ez utóbbi a releváns kérdés. Pontosabban az, hogy rituális aktusok milyen szimbolikus konstrukciók révén képesek elfogadtatni egy közösséggel a változást úgy, hogy közben a kulturális emlékezet alapját jelentő önazonosság és kontinuitás képzelete megmarad. Mindezt történelmi dimenzióban, Mária Terézia 1741-es koronázási ünnepségének kontextusában fogom vizsgálni. A koronázási rítus részleteinek elemzése előtt, fontos, hogy röviden áttekintsük a koronázás politikai körülményeit.

1740. október 20-án elhunyt III. Károly, így az 1723. évi Pragmatica Sanctio rendelkezéseinek értelmében a birodalom kormányzása lányára, Mária Teréziára szállt.

⁷ Turner 1982. 70.

⁸ Turner 1982. 21-22.

⁹ Berger–Luckmann 1998. 146-147.

¹⁰ Assmann 1999. 141-142.

¹¹ Assmann 1999. 89.

¹² Geertz 2001. 187.

¹³ Assmann 1999. 43.

Az országgyűlést azonban nem lehetett összehívni részint a tél közeledte, részint pedig amiatt, mert Mária Terézia várandós volt a trónörökös II. Józseffel,¹⁴ így a királynő a diéta kezdetét a következő év május 14-re hirdette ki.¹⁵ Mária Terézia már október 22-én levelet küldött a vármegyékhez, amelyben – az 1723-as törvény artikulusaira hivatkozva – apja közvetlen örökösének és utódának nevezte magát.¹⁶ Magyarország ügyeit az uralkodó ekkor a Pálffy János országbíró és Batthyány Lajos kancellár segítségével intézte, s a májusi diétára szóló meghívókat január 21-én küldték el.¹⁷ Az ország és a birodalom ügyei ugyanakkor indokolták volna a diéta mihamarabbi összehívását. A nádori szék Pálffy Miklós 1732. évi halála óta betöltetlen volt, helyette Lotharingiai Ferenc működött helytartóként. 1729 óta nem ült össze a diéta, csupán concursusokat tartottak kiegészítő adómegajánlás céljából. Az 1737–1739-es török háború területi veszteségei, valamint az 1738–1740 között dúló pestisjárvány ugyancsak nehezebbé tették a körülményeket.¹⁸ A belső nehézségeknél azonban sokkal nagyobb problémát jelentett a külpolitikai helyzet. 1740. november 3-án jelentette be trónigényét a Pragmatica Sanctiót érvénytelennek tartó Károly Albert bajor választófejedelem. Károly Albert hivatkozási alapjának I. Ferdinánd 1543-as végrendeletét tekintette, amely szerint a Habsburg család férfi ágának kihalása esetén lányának, Annának utódaira száll a hatalom, aki V. Albert bajor herceg felesége volt. Mária Terézia viszont azzal érvelt, hogy ez csupán a Habsburg dinasztia női ágának kihalása esetén történhetne meg. Az ifjú királynő ellenkezése azonban nem akadályozta meg a választófejedelmet igényeinek kinyilvánításában.¹⁹ II. Frigyes porosz király 1740. december 16-án támadást indított seregeivel Szilézia ellen. Károly Alberthez hamarosan csatlakoztak a francia csapatok is. A poroszok sziléziai sikereik után Csehországba, a bajorok pedig a Felső-Ausztriába törtek be.²⁰ Mindemellett Károly Albert követelései nem kaptak nagy visszhangot a magyar rendek között, akiknek többsége elfogadta a Pragmatica Sanctiót.²¹ Ilyen politikai körülmények között került sor a koronázó országgyűlésre és a koronázásra, amely lehetőséget adott Mária Teréziának arra, hogy hatalmának legitimitását igazolja, a magyar rendeknek pedig arra, hogy – a zűrzavar közepette – a királyság jogfolytonosságát hangsúlyozzák. Az alábbiakban Mária Terézia trónra lépésének néhány olyan aspektusát tekintem át, amelyek e kontinuitás szimbolikus konstrukciójában fontos szerepet játszottak. Minden politikai közösség kulturális emlékezete úgy működik, hogy törekszik a tartósság kiemelésére, a „változások elkendőzésére és a történelem változásmentes tartamként való észlelésére”,²² tehát a jelen olyan képét igyekszik a közösség tagjainak felmutatni, amelynek minden eleme fedésben van a közösség múltjáról alkotott

¹⁴ A trónörökös március 13-án született meg, így a diéta kezdetének időpontja valóban alkalmas volt a koronázásra.

¹⁵ MNL. A 95 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741).

¹⁶ Barcsay 2002. 43.

¹⁷ Marczáli 1891. 50.

¹⁸ Salamon 1889. 53-55.

¹⁹ Barcsay 2002. 44.

²⁰ Barta 2000. 133; Poór 2006.

²¹ Barcsay 2002. 44-45.

²² Assmann 1999. 41.

elképzelésekkel, és az önazonosságukról alkotott tudás egészével. A 18. században a magyar rendek számára rendkívül fontos volt, hogy a koronázási szertartások olyan rendben menjenek végbe, mint korábban, és hogy Mária Terézia a koronázás által a királyi hatalmat annak teljességében vegye át. Őt ugyanis nő létére nem királynéként, hanem királyként kellett megkoronázni. A rendek ragaszkodása a ceremonális formaságokhoz, nemcsak a Pragmatica Sanctio érvényessége körül kirobbant háború, hanem a dinasztia majdani új ágának stabilitása és a Magyar Királyság folyamatosságának fenntartása miatt is indokolt volt.

Az a tény tehát, hogy Mária Teréziát nőként volt várományosa a királyi címnek, olyan zavart jelentett, amelyet különböző szimbolikus mechanizmusokkal adaptálni kellett a rendek történeti identitásképehez. Ennek egyik mozzanata volt, amikor az országgyűlésen június 19-én az esztergomi érsek, Esterházy Imre, azt a javaslatot tette, hogy Mária Teréziának a koronázási ceremónia folyamán a következő formulával kell vivatot kiáltani: „Vivat Domina & Rex noster”, azaz „Éljen úrnőnk és királyunk”.²³ E megfogalmazás eltért az udvarból küldött eredeti koronázási rendtől, amelyben „Vivat Regina” azaz „Éljen a királynő” szerepelt.²⁴ Az egri püspök szerint erre a módosításra semmi szükség nem volt, mivel a Pragmatica Sanctio szempontjából mindegy az uralkodó neme, azonban mégis Esterházy javaslatát fogadták el. Mindez a rendek azon aggodalmából származott, miszerint a királyság tekintélye és alkotmányossága nem lett volna eléggé biztosítva, ha az ország élén csupán egy „regina” áll.²⁵ A királynőnek koronázásakor tehát végig kellett mennie azon a rítuson, amelyet – ha szabad így mondani – egy férfi királyra „terveztek” lovag-avatással, a koronázási dombra való lovaglással és a négy égtáj felé tett kardvágásokkal. Természetesen a Szent Koronát sem a jobb karjához kellett érinteni – mint a királyné-koronázásoknál²⁶ –, hanem a királykoronázási szertartás szerint azt az esztergomi érseknek és a nádornak Mária Terézia fejére kellett helyezniük.²⁷

Ennek szellemében fogalmazta meg a királynő két neméről szóló fikciót Eszterházy Imre, amelyet a királynő magyarországi bevonulása alkalmából mondott beszédében öntött formába. Eszerint a „nemének tekintetében, mint úrnőnk, hatalmának tekintetében és őseink fénylő szokásai, vagyis az atyai utasítások szerint tétet hajtván, mint királyunkat és úrnőnköt (...) tiszteljük”.²⁸ Az ősök szokásaira és az atyai utasításokra vonatkozó hivatkozás fontos, mivel ez is jelzi a történeti örökséggel való folyamatosság fenntartásának igényét. Ezt követően Mária Teréziát az érsek az ószövetségi Debórához hasonlította, aki az egyetlen nő volt az ószövetségi bírák között, s akit az érsek így nevezett meg: „anya és legfelsőbb bíró”.²⁹ Végül pedig ezekkel a szavakkal buzdítja a királynőt Esterházy: „Királyi hatalmának képében és anyai uralkodásának szépségében intézkedjen, uralkodjon sikeresen és éljen sokáig.”³⁰

²³ MNL A 95 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741).

²⁴ MNL A 95 9. csomó 163. (Acta Diaetalia 1740-1741).

²⁵ Arneth 1863. 279. idézi: Barcsay 2002. 207.

²⁶ Kalmár 2005.

²⁷ Barcsay 2002. 206.

²⁸ Kovachich 1790. 205.

²⁹ Kovachich 1790. 205.

³⁰ Kovachich 1790 205.

Padányi Bíró Márton veszprémi kanonok a koronázás után öt nappal prédikációjában az ókori keresztény író, Hégeszipposzt idézve, Júdea egyik királyának feleségéről a következőt mondta:

Ez a' dicsőséges Aszszony állat az országnak jussát minden sérelem nélkül fedhetetlenül meg-tartotta, dolgait minden minden hiba, és fogyatkozás nélkül igazgatta, és a' mit Aszszonyi nem, vagy elégtelenség el nem viselhetett volna is, arra-is (...) Gratiát és kegyelmet nyert az Ur Istentül a' Szent törvényeknek szentséges megtartásával.³¹

Az idézett részlet jelzi azt a feszültséget és kételyt, amelyet Mária Terézia női volta jelentett a kortársak számára. Padányi arra az ősi összefüggésre próbált rámutatni, hogy a hit kegyelme az uralkodók személyét alkalmassá teszi a jó kormányzásra, ami egyúttal az állam virágzását jelenti.

A bibliai személyekre vonatkozó párhuzam legfontosabb része azonban Szűz Mária és a királynő közötti kapcsolat megteremtése. A Szűzanya ugyanis nemcsak azért rendelkezik legitímáló erővel, mert – akárcsak Debóra alakja – a keresztény hit alapjait jelentő Szentírás egyik kulcsfigurája, hanem azért is, mert a magyarság és a korabeli rendiség egyik megalapozó mítoszának fő alakja, azé a történeté, amelyben a fiú utód nélküli Szent István felajánlja koronáját és népét Szűz Máriának. Itt a mítosz kifejezés alatt nem a történet valós vagy fiktív voltára gondolok, hanem – Assmann követve – egy olyan alaptörténetre, amely adott közösségnek irányt mutat saját magáról és a világról,³² amennyiben „a múltra hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és jövőre”.³³ A mítoszok lényegében tehát a „hagyományozott a szent történeteket őrzik, amelyekre a csoport saját egysége és egyedisége tudatát alapozza”.³⁴ A koronázás ereje abban áll, hogy a rítuson áteső uralkodó hozzákapcsolódik az alaptörténethez és az alaptörténet szereplőihöz, s ilyen módon legitim hatalomra tesz szert.

Szűz Mária a Magyar Királyság megalapozó mítoszának egyik fontos szereplője. Néhány nappal a koronázási ceremónia után Padányi Bíró Márton, így könyörgött Szent Istvánhoz prédikációjában:

Jelencs bé minket az örökkön örökké élők királyi széke előtt a' mi első MARIA Királyné Pártfogónk, és Szent Aszszonyunk előtt, hogy itt é világi életben a' mi mostoni második MARIA király királyné Aszszonyunknak vagy-is inkább Anyai (...) szerelmetes vezérlése alatt (...) élvén, és mi minnyájan (...) 'a Szent országnak örökké való örömet és boldogságát (...) tapasztalhassuk, és így lehessünk az örökkön örökké Élők Királyi Széke előtt Szent Istvánnak öröme, gyönyörűsége, és Szentséges Koronája.³⁵

³¹ Padányi 1741a.

³² Assmann 1999. 77.

³³ Assmann 1999. 79.

³⁴ Schott 1968. idézi: Assmann 1999. 141.

³⁵ Padányi 1741b.

A Padányi által megalkotott párhuzam követi az alaptörténet rendszerét. Eszerint a mennyben lakozó Szűz Mária az első királynéja³⁶ az országnak, akinek a koronát Szent István ajánlotta föl, a második királynője viszont a világi életben Mária Terézia, akit a pozsonyi dómban koronáztak meg – a mítosz szerint – ugyanazzal a koronával, amelyet Szent István király följánlott az első „királynénak”. Így Magyarország a koronázás után kettős értelemben is Regnum Marianummá, pontosabban két Mária országává vált. Az a kép tehát, hogy Magyarországnak már van egy uralkodója, aki nem is a földi országban lakik, aki a szent király személyéhez szorosan kapcsolódik, és ráadásul nemére nézve nő, tompította azt a zavart, ami Mária Terézia női volta és királyi címe között feszült. Amikor Mária Terézia a koronázási menet alatt térdet hajtott a pozsonyi főtéren álló Szűz Mária szobor előtt, az egyrészt értelmezhető volt a Szűzanya iránti tiszteletadás gesztusaként, másrészt az első királynő szobra előtti hódolatként is, amely egyúttal a megalapozó mítoszból adódó identitáskép tiszteletben tartását is jelentette.³⁷

Eddig azt vizsgáltam, hogy milyen fikciókkal és szimbolikus társításokkal próbálták a kortársak a megalapozó mítoszban megjelenő identitásképhez hozzákapcsolni Mária Terézia alakját. A dolgozat második részében arra fogom keresni a választ, hogy magának a koronázási rítusnak milyen szerepe volt abban, hogy Mária Teréziát a kulturális emlékezet szimbólumaival kapcsolatba hozzák.

A török hódítás és az ország három részre szakadása után a magyar királyi udvar gyakorlatilag megszűnt, és helyette a bécsi udvar töltötte be ezt a funkciót. Ennek ellenére azonban egészen a Monarchia 1918-as felbomlásáig sikerült fenntartani egy „virtuális” magyar királyi udvart. Ez a középkori magyar udvari főtisztségek időközönkénti betöltéséből állt, amely többnyire a koronázási ünnepeken valósult meg. A királyság rendjei a Szent István-i állameszme képét és a magyar korona országainak egységét a három részre szakadt országban továbbra is fenntartották. A 17. században átmeneti állapotnak tartották mind az ország feldarabolását, mind pedig a budai királyi udvar megszűnését.³⁸

Miután Székesfehérvár 1543-ban török kézre került, új koronázó várost kellett kinevezni, amely az országgyűléseknek helyet adó és a Magyar Kamara miatt az ország pénzügyi és közigazgatási centrumaként funkcionáló Pozsony lett. 1561-ben a betegeskedő I. Ferdinánd úgy döntött, hogy tárgyalásokba kezd a rendekkel Miksa főherceg megkoronázása miatt. Ennek során készült el a Magyar Tanács azon tervezete, amely a régi székesfehérvári koronázások hagyományait az új viszonyok között továbbörökítette. A tervezet összeállítására azért volt szükség, mert a Pontificale Romanumban szabályozott egyházi rész mellett a magyar szokás tartalmazott egy világi részt is, amely a bécsi udvari tisztségviselők számára ismeretlen

³⁶ A szövegből egyértelmű, hogy Padányi nem Anjou Máriára (1382-1395) gondol, noha Mária Terézia viszont két értelemben is második: egyrészt, Szűz Mária után második, másrészt Anjou Mária miatt őt hivatalosan II. Máriának tekintették.

³⁷ Holčík 1986. 43.

³⁸ Pálffy 2010. 333.

volt. A tervezet nagy jelentőségű, hiszen meghatározta az ezt követő királykoronázások programját egészen 1830-ig.³⁹

Fügedi Erik a magyar királykoronázás középkori rendjét 18 pontban szedte össze, amely többé-kevésbé megegyezik az 1561-es tervvel.⁴⁰ Ennek pontjai a következők: 1. A király 3 napot böjtöl 2. Bevonulás a bazilikába 3. A szertartást végzők és koronázási jelvények elhelyezése 4. Acclamatio 5. A király kötelességének elmondása 6. Az egyházi eskü letétele 7. Királyszentelés 8. Felkenés 9. A király átöltözése 10-11. Karddal felövezés, kardrántás 12. Koronázás 13. Jogar átadása 14. Intronizáció 15. Te Deum és záróima 16. Átvonulás a Péter-templomba, ott ítélethozatal 17. Világi eskü a szabadban 18. A négy kardvágás.⁴¹

Az 1741-es szertartás csak apróbb pontokon került módosításra, ám az események menetét tekintve nem tért el a pozsonyi koronázási szertartások 1561-ben kialakított rendjétől,⁴² pontosabban az 1712-es koronázástól.⁴³ Itt nem ismertetem mélyrehatóan a koronázás menetét, annak csak egyes részleteivel fogok majd foglalkozni.

A koronázási hitlevél feletti hosszas országgyűlési viták után, június 25-én délelőtt került sor a szertartásra, amelyet a bécsi udvarból előre elküldött utasítások szabályoztak. A koronázási menet a pozsonyi a várból indult fényes külsőségek közepette a Szent Márton dómhoz. A Pontificale Romanum szerint bemutatott egyházi szertartás keretében sor került a királynő felkenésére, és a koronázási jelvények – palást, korona, jogar, országalma, kard – átadására, majd pedig az intronizációra. A nádor által adott jelre pedig a jelenlévők felkiáltottak a korábban említett formula szerint: „Vivat Domina et Rex noster!” A források alapján azonban úgy tűnik, hogy az 1712-es koronázáshoz képest változás történhetett abban a tekintetben, hogy a királynő a neki átnyújtott kardot nem forgatta meg a levegőben, mint elődje.⁴⁴ Az egyházi szertartás végeztével következett a magyar sajátosságnak tartott világi szertartás, az úgynevezett *Ceremonia privata*.⁴⁵ A királynő – vörös-fehér-zöld posztóval borított pallón, teljes díszben – átvonult a Szent Márton dómból a ferencesek templomába, ahol régi szokások szerint felavatta az aranysarkantyús vitézeket. Innen az irgalmasok temploma előtt felállított emelvényhez járult, amelyen ünnepélyesen esküt tett az ország törvényeinek védelmére és szabadságainak betartására. Végül pedig a koronázási dombon lóra ült, és a négy égtáj felé suhintott kardjával, amellyel kinyilvánította, hogy az országot minden veszedelemtől meg fogja védeni. A koronázási szertartást díszes lakoma zárta a várban.⁴⁶

³⁹ Pálffy 2008. 491-494.

⁴⁰ Pálffy 2008. 494.

⁴¹ Fügedi 1984. 257. Pálffy Géza szerint ide kell sorolni 19. elemként a koronázási lakomát is. Pálffy 2008. 494.

⁴² Forgó 2013. 20.

⁴³ Bartoniek 1987. 161.

⁴⁴ Az általam eddig vizsgált források nem említik a gesztust: Kovachich 1790. 179; Kolinovics 1790. 226; MNL A95 9. csomó 162. (*Acta Diaetalia 1740-1741*).

⁴⁵ Pálffy 2009. 306.

⁴⁶ MNL N 53. 3. kötet (*Diarium Diaetale Anni 1741*).

A királykoronások középkori rítusa arra szolgált, hogy az, aki korábban nem volt király, a rítus által királlyá váljon. A koronázás rendjét közelebbről vizsgálva számomra úgy tűnik, hogy annak szerkezete lényegében megfelel az Arnold van Gennepe által vázolt *rite de passage* struktúrájának.⁴⁷ Az emberi életút, mindenütt a világon, bár biológiailag folytonos, kulturálisan szakaszokra van tagolva: a fiúból férfi lesz, a lányból nő, két független emberből férj és feleség. Az átmeneti rítusokra azért van szükség, hogy ezek között a szakaszok közötti változást elviselhetővé és megélhetővé tegyék, hiszen „a férfiak és nők nemcsak megszületnek, nemzenek és meghalnak, hanem szertartások révén lesznek azzá amik”.⁴⁸ Az emberi élet társadalmi csoportok kötelekeinek rendszerében folyik, amely tagjainak életútját folyamatos ellenőrzés alatt akarja tartani, hogy az átmeneti rítusok folyamán kifejezze norma és érték rendszerének folyamatosságát.⁴⁹ A múlt század elején Arnold van Gennepe által kidolgozott modell, amely a fenti státusváltások rítusainak szerkezetét írja le, napjainkig a kulturális antropológia egyik meghatározó elmélete.

Van Gennepe az átmeneti rítusokat három szakaszra osztja fel: az elválasztás, az átmenet és a befogadás fázisaira. Az első szakasz a neofitát elválasztja a profán időtől és tértől azért, hogy beléphessen a szent időbe és térbe. A középső szakasz az átmenet, vagy határhelyzet, amelynek jellemzője a bizonytalanság, ez tartalmazza mind a korábbi, mind pedig az új társadalmi státusz jegyeit. Végül pedig a befogadó rítusok olyan szimbolikus aktusokat jelenítenek meg, amelyek az egyén visszatértét és az új társadalmi helyzetét reprezentálják a közösség számára. Ezek térbeli mozgásokkal is összekapcsolódhatnak, amelyek szintén az egyes fázisok közötti váltást fejezik ki.

A középkori koronázási rendben az elválasztó rítus részének tekinthető a király három napos böjtje, az az időszak, amely a leendő uralkodót testben és lélekben felkészíti a királyi tisztség felvételére. A bazilikába való bevonulás a profán tértől való leválás és a szent térbe való megérkezés fontos pillanata, amikor a főpapok valamelyike szentelt vízzel hinti meg a templomhoz érkező király-jelöltet, ami purifikációs rítusként a megtisztulást szolgálja. A bazilikába való belépést követő szertartásrészeket tekinthetjük a rítus átmeneti vagy liminális, szakaszának. Az itt megjelenő gesztusok – a nádor kérdése a jelenlévőkhöz arról, hogy akarják-e a jelöltet királyukul, a koronázást végző főpap intő beszéde az uralkodónak a jó kormányzásról, az oltár lépcsőjére történő leborulás (*venia*) mind a kényszer és megalázkodás gesztusai. A nádor által feltett kérdés⁵⁰ még akkor is a koronázás egyik bizonytalan mozzanatát jelentette a király számára, ha tudjuk, hogy a középkorban semmiféle választásról nem lehetett szó. Ez ugyanis a leendő uralkodó pillanatnyi alárendelődését jelentett a közösség akaratának. Ezt igazolja, hogy II. Ulászló 1490-es koronázásánál a király népszerűtlensége miatt elmaradt ez a kérdés, ugyanis a bárók tartottak tőle, hogy a nemesség nem fogja kikiáltani az uralkodót.⁵¹ III. Károly 1712-es koronázásától fogva pedig végleg elmaradt a nádor kérdése, mivel azt az udvarban ellentétesnek ítélték az

⁴⁷ van Gennepe 2007.

⁴⁸ Vargyas 2007. 23.

⁴⁹ Vargyas 2007. 24.

⁵⁰ Fügedi szerint ez a gesztus az intronizációval együtt pogány szokások maradványa. Fügedi 1974. 56.

⁵¹ Bartoniek 1987. 43.

örökös királyság intézményével,⁵² amely így kiküszöbölte az udvar számára ezt a felesleges bizonytalansági tényezőt a ceremóniából.

A liminális szakaszban megjelenő *venia* nem más, mint az Isten előtti porig alázkodás és a teljes kiszolgáltatottság szimbóluma. A megalázkodó uralkodó Isten áldását kéri azok színe előtt, akik felett hamarosan uralkodni fog.⁵³ Victor Turner szerint a liminalitásban megjelenő megalázkodás, „azt fejezi ki, hogy a fönt csak azért lehet fönt, mert van lent, és annak, aki fönt van, meg kell tapasztalnia, hogy milyen alul lenni”.⁵⁴ Ez – Monica Wilson kifejezésével élve – a rítus profilaktikus funkciója, amelynek lényege, hogy a beavatandónak el kell viselnie a megalázkodás különböző helyzeteit, hogy aztán megszerezvén az uralmat kellő önmérsékletet tudjon gyakorolni.⁵⁵ A koronázást vezető főpap beszéde a jó kormányzásról és liturgikus könyörgései szintén nem elhanyagolható részei a rítusnak, amelyek során a király egyfajta „oktatást” kap arról, hogy miként kell méltóságát helyesen betöltenie. A liminalitásban az ilyen módon megalázkodott, méltóságát szimbolikusán elvesztett beavatandóra – mintegy „*tabula rasára*” – felírják mindazon bölcsességet, amely az újfunkció betöltésénél nélkülözhetetlen lesz.⁵⁶ A rítusban megjelenő megalázkodás tehát a strukturális felemelkedést készíti elő.⁵⁷ Az ilyen jellegű státusmegfordítások – ahogy azt Max Gluckman és Victor Turner látták – a hierarchikus elv megerősítését szolgálják, és a mindennapok strukturális berendezkedésének értelmét támasztják alá vele.⁵⁸

A király-jelölt szimbolikus új életének jele a felkenés és a koronázási öltözet felvétele. Az Úr felkentjeként új képességek birtokosa lesz, mint „Isten kegyelméből király”.⁵⁹ A felkenés után az uralkodót gyakran elvezetik egy másik helyre – sekrestyébe vagy az oltár mögé – ahol feladják rá a koronázási palástot. A beavatandó leteszi régi ruháit és újat ölt magára, ami új életének jele, s ebben tér vissza a közösség elé. Ezt követi a királyi hatalom többi jelvényének – korona, kard, jogar, országalma – átvétele, amelyekben különböző a királyi funkciók (Isten népének oltalmazása, béke és igazság fenntartása) jelennek meg. Az intronizációval ér véget a rítus liminális szakasza.

A magyar királykoronázási rítus világi része a van gennep-i modell befogadó fázisának tekinthető. Ez térbeli változással is jár, hiszen az immár megkoronázott uralkodó elhagyja a liminalitás szent terét és azok számára is megjelenik, akik a templomba nem

⁵²A Pontificale Romanum utasításai szerint a koronázási szertartást végző főpapnak meg kellett kérdeznie az asszisztens püspököket, hogy alkalmasnak és méltónak gondolják-e a megjelentet a királyi méltóságra. Seilem Frigyes udvari kancellár ezt a mozzanatot is ki akarta iktatni a koronázási szertartásból, de Keresztély Ágost esztergomi érsek ehhez nem járult hozzá, mivel ezért egyrészt Rómában felfüggeszthették volna, másrészt, pedig az egyházi szertartás érvényességét is megkérdőjelezte volna. Forgó 2013. 20.

⁵³Fügedi 1974. 57.

⁵⁴Turner 2002. 110.

⁵⁵Wilson 1957. 46-54. idézi: Turner 2002. 115-116.

⁵⁶Turner 2002. 117.

⁵⁷Turner 2002. 216.

⁵⁸Turner 2002. 190.

⁵⁹Fügedi 1974. 58-59.

juthattak be. Ekkor a király a lovaggá ütés és az ítélelhozatal révén szimbolikusan megkezdi hatalmának gyakorlását, esküt tesz a törvények megtartására, a kardvágással pedig láthatóvá teszi királyi kötelességeinek vállalását, amennyiben – mint az ország hadainak ura – megvédi népét minden rá támadó veszedelemtől.

A hagyományos középkori királykoronázások rítusának vázlatos szerkezete alapján látható tehát, hogy a rítus miként konstruált királyt abból, aki korábban nem volt az. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi történik az átmeneti rítussal 1687 után, az örökös királyság időszakában, amikor az uralkodó elvileg úgy megy a koronázási szertartásra, hogy ő már tulajdonképpen király. Az udvar folyamatosan arra törekedett, hogy mind jogilag, mind politikailag pusztá formássággá degradálja a koronázást.⁶⁰ A magyar rendek a királyválasztó joguk elvesztése után a beiktatás jogossága körüli kérdéseket igyekeztek kontrolálni, részben a ceremóniával kapcsolatos főbb döntések kisajátítása, részben pedig a virtuális magyar udvar életre hívása által.⁶¹

A rítushoz való kitartó ragaszkodás gyökereit nem abban kell keresni, hogy annak elmaradása sérti a rendek jogait. Véleményem szerint itt jóval többről van szó. A koronázás esetében a tét ugyanis a Szent István és a Szent Korona mítoszából fakadó kontinuitás képének fenntartása.

A Szent Korona, illetve a koronázásokhoz kapcsolódó szimbolikus aktusok a magyar királyság történetét rendező szimbólumrendszer központi elemeit alkották, amely a történelem folyamatát, az uralkodók időbeli egymásutániségát, a múltat, a jelent és a jövőt értelmes egésszé kapcsolták össze. A rítus folyamán a megkoronázott uralkodó bekapcsolódott a magyar királyok hosszú múltbéli sorába, akik korábban ugyanígy váltak királlyá, mint ő. Az új király felvette Szent István palástját, kesztyűit, harisnyáját, és saruit, ezáltal megjelenítette az első uralkodót, s így misztikus kapcsolatba került a szent királlyal.⁶² Az első uralkodóra tett utalás és a vele való kapcsolat szimbolikus jelentősége jól tetten érhető Padányi Bíró Márton egyik prédikációjában, ahol így könyörög Szent Istvánhoz: „erősécsd, segécsd-meg a’ te királyi Titkos öltözetidnek szentségében és erejében öltözött és a’ te Angyali koronáddal megkoronázott második MARIA királyné *successorodal*”.⁶³ Mária Terézia itt nem pusztán apjának utóda, hanem Szent Istváné is.

Ahogy fentebb szó volt róla, az átmeneti rítusok a beavatandó egész valóját átalakítják, amivel alkalmassá teszik az uralkodásra. Annak érdekében, hogy uralkodása összhangba kerüljön a kulturális emlékezetből fakadó kontinuitás és változatlanság fikciójával, Mária Teréziának „hatalma szempontjából” férfivá kellett válnia, végig kellett mennie a férfi király rítusán, magára kellett vennie Szent István ősi öltözetét, amelyet a koronázás előtt külön rá kellett igazítani a testére.⁶⁴ Az egyik országgyűlési napló részletezi is, hogy milyen nehéz volt az ifjú királynőnek a sok nehéz öltözetet viselnie, míg a Szent Márton templomból átvonult a ferencesek templomába. A

⁶⁰ Barcsay 2002. 267.

⁶¹ Barcsay 2002. 269.

⁶² Fügedi 1974. 63.

⁶³ Padányi 1741b.

⁶⁴ Kolinovics 1790. 178.

koronázási jelvényeken kívül drágakövekkel díszített, csillogó magyar ruhát viselt, amelynek súlya alatt Mária Terézia „bizony igen fáradtnak tűnt”.⁶⁵ Nem maradt el sem a koronázó dombra való fellovágás, sem a négy világtáj felé történő kardcsapás, a koronázási lakomán pedig újjáéledt a virtuális magyar királyi udvar. A különböző beszédek és propaganda-szövegek szintén igyekeztek hangsúlyozni a királynő király voltát és kapcsolatát az alapmítosz Szent István melletti másik két szereplőjével, Szűz Máriával és a Szent Koronával. A koronázási rítus folyamán az uralkodó teste a kulturális emlékezet hordozója lett, amely az alapmítosz minden fontos komponensét integrálta. A Szent Korona, Szűz Mária és Szent István alakja – noha a királyság legfontosabb szimbólumai voltak – önmagukban nem voltak elegendők arra, hogy a királyság múltját, mint változatlan és folyamatos jelent közvetítsék. Ehhez szükség volt arra, hogy a Szent Koronát és Szent István öltözékét a középkori koronázási rítus keretei között valaki magára vegye, akit aztán Szűz Mária, mint égi pártfogó segíthet. Berger és Luckmann pontosan erre hívják fel a figyelmet, amikor azt állítják, hogy az intézményes reprezentáció formái halottak lennének, ha az „emberi magatartás nem ’keltené életre’ őket folyamatosan”.⁶⁶

A 18. századi Magyarországon tehát a koronázás ceremóniája többé már nem úgy működött átmeneti rítusként, mint a középkorban, amikor egy királyjelöltből király lett, hiszen pragmatikus szempontból nézve – s ezt II. József példája igazolja – az örökös királyság időszakában a koronázásnak inkább csupán megerősítő funkciója volt. Ellenben a rite de passage végén a megkoronázott uralkodó részévé vált annak a rendi kulturális emlékezetnek, ami nemcsak saját pozícióját erősítette meg, hanem a rendeknek önmagukról és az országról alkotott képét, amely a Habsburg udvari politika erőfeszítései ellenére, ellenállt a történelem beszüremkedéseinek és a változás kényszerének. Paradox módon tehát a koronázási rítus által a Habsburg királyok saját maguk váltak élő hordozóivá a Szent István-i állam mítoszának, amelyet rendeleteikben és politikájukban igyekeztek lebontani. A koronázás jogi funkciója ugyan vitatható a 18. században, de szerepe mégis jelentős maradt, hiszen megjelenítette azokat az eszméket, amelyek a rendek politikai követeléseinek történeti és elvi alapjait jelentették.

Ha valaki 1741-ben belépett az országgyűlés felsőtáblájának üléstermébe, akkor megpillanthatta azt a festményt, amely a térdeplő Szent István királyt ábrázolta, amint a gyermek Jézust tartó Szűz Máriának felajánlja a Szent Koronát és a királyi jogart. A kép alatt a következő feliratot lehetett elolvasni: „Ég Királynője, a te közbenjárásodért oltalmadba ajánlom királyságomat a néppel”. A kép keretének felső részét a Habsburgok pajzsa díszítette a kétfejű sassal, amelyen a Szent Korona országainak címerei voltak láthatóak.⁶⁷ A festmény tömören összegzi a rendi emlékezet síkjait, hiszen ahogy a kétfejű sassal díszített keret körbefogta a koronát felajánló Szent István képét, úgy próbálták meg a 18. század politikai realitásai közepette a rendi emlékezet mítoszáat a jelennel kibékíteni és kontinuitásának érvényét megtartani.

⁶⁵ MNL N 53 3. kötet (Diarium Diaetale 1741).

⁶⁶ Berger – Luckmann 1998. 108.

⁶⁷ Kolinovics 1790. 45.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Kézírtos források

MNL Magyar Nemzeti Levéltár

MNL A 95 Magyar kancelláriai levéltár, 20. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741), 9. csomó (Acta Diaetalia 1740-1741)

MNL N 53 Regnicolaris levéltár 3. kötet (Diarium Diaetale Anni 1741)

Nyomtatott források

Kolinovics, Gabriel (1790): *Nova Ungariae Periodus anno primo gynaeco-cratiae Austriacae inchoata*. Typis Regiae Universitatis, Budae.

Kovachich, Martinus Georgius (1790): *Solemnia inaguralia serenissimorum ac potestissimorum principum utriusque sexus, qui ex angusta stripe Habsburgo-Austriaca sacra corona apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimti sunt*. Typis Matthiae Trattner, Pestini.

Padányi Bíró Márton (1741a): *Firmamentum regnorum, országoknak erőssége ... az az Felséges második Mária Királyné ... országlásának örökös állandósága*. Nottenstein, Budán.

Padányi Bíró Márton (1741b): *Regnum decoris et diadema speciei, az az Ékességnek országa szépségnek koronája, ugymint Mária Theresia koronázásából származott és megújult öröme*, Nottenstein, Budán.

Felhasznált irodalom

Arneth, Alfred von (1863): *Maria Theresias erste Regierungsjahre. 1740–1741*. Bd I. Braumüller, Wien.

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.

Barcsay Ákos (2002): *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zum Verhältnis zwischen Krone und Ständen im Zeitalter des Absolutismus*. Harald Winkel, St Katharinen.

Barta János, Ifj. (2000): *A tizennyolcadik század története*. Pannonica, Budapest.

Bartoniek Emma (1987): *A magyar királykoronázások története*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudászociológiai értekezés*. József Műhely, Budapest.

Bloch, Marc (2005): *Gyógyító királyok*. Osiris, Budapest.

- Burke, Peter (1992): *The Fabrication of Louis XIV.* Yale University Press, New Haven–London.
- Darnton, Robert (1987): *Lúdanyó meséi—A nagy macskamészárlás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Davis, Natalie Zemon (1999): *Martin Guerre visszatérése.* Osiris, Budapest.
- Forgó András (2013): „Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában”, In: Forgó András szerk.: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével.* Pannonhalmi Főapátsági Levéltár—A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Pannonhalma—Veszprém, 7-63.
- Fügedi Erik (1974): *Uram Királyom.* Gondolat, Budapest.
- Fügedi Erik (1984): „A magyar király koronázásának rendje a középkorban”, In: Székely György szerk.: *Esztorténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 255-273.
- Geertz, Clifford (2001): „Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról”, In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma.* Osiris, Budapest, 144-193.
- Ginzburg, Carlo (1991): *A sajt és a kukacok.* Európa, Budapest.
- Gyáni Gábor (1997): „A mindennapi élet mint kutatási probléma”, *Aetas* 12. 152-161.
- Holčík, Štefan (1986): *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563-1830.* Európa, Budapest.
- Kalmár János (2005): „A királyné-koronázás Pozsonyban 1714-ben”, In: G. Etényi Nóra—Horn Ildikó szerk.: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Balassi, Budapest, 215-231.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1997): *Montaillou.* Osiris, Budapest.
- Macfarlane, Alan (1970): *The Family Life of Ralph Josselin, A Seventeenth Century Clergyman: An Essay in Historical Anthropology.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Marczali Henrik (1891): *Mária Terézia.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Medick, Hans—Sabeian, David Warren eds. (1984): *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship.* Cambridge University Press, Cambridge-Paris.
- Muir, Edward (1997): *Ritual in Early Modern Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Pálffy Géza (2010): *A magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* História Könyvtár, Budapest.
- Pálffy Géza (2008): „A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről”, In: Krász Lilla—Oborni Teréz szerk.: *Redite ad cor. Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 489-503.
- Pálffy Géza (2009): „Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561)”. In: Császtvay Tünde—Nyerges Judit szerk.: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek.* Balassi, Budapest, 305-310.
- Poór János (2006): *Az osztrák örökösödési háború.* Maecenas, Budapest.
- Sabeian, David Warren (1990): *Property, Production, and Family in Neckarhausen. 1700–1870.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Salamon Ferencz (1889): „Az 1741-iki koronázó országgyűlés”, In: Salamon Ferencz: *Salamon Ferencz kisebb történelmi dolgozatai.* Ráth Mór, Budapest, 50-182.

- Schott, Rüdiger (1968): „Das geschichtsbewußtsein schriftloser Völker”, *Archiv für Begriffsgeschichte* 12, 166-205.
- Thomas, Keith (1971): *Religion and the Decline of Magic*. Charles Scribner's Sons, New York, 1971.
- Thompson, Edward P. (2007): *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest, 2007.
- Turner, Victor (1982): *From Ritual to Theater. The Human Seriousness of Play*. Performing Arts Journal Publications, New York.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.
- Van Gennep, Arnold (2007): *Átmeneti rítusok*. Harmattan, Budapest.
- Vargyas Gábor (2007): „Arnold van Gennep és az átmeneti rítusok”, In: Van Gennep, Arnold: *Átmeneti rítusok*. Harmattan, Budapest, 7-35.
- Wilson, Monica (1957): *Rituals of kinship among the Nyakyusa*. Oxford University Press, London.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

A családi albumoktól a Facebook-os önreprezentációkig

Írásom első felében munkások fényképalbumait mutatom be, a hozzá fűzött történetekkel együtt, kitérek a korabeli életmód-átalakulások fotóreprezentációira, a fogyasztás átalakulására, cikkem második felében beszélek arról, hogyan alakítja át a gyermekek generációjánál a facebook-os önreprezentáció a képek használatát, a megváltozott kommunikációs rendszer az emlékezeti aktusokat.

A közösséget összetartó múlt többek között a személyes elbeszélések útján válik a közös, mediatiszt tudás részévé. A társas szituáció jelentésalkotó hatással van a múlt megjelenítésére, így maga a fényképnézés aktusa is. A társalgó/társalgási emlékezet (conversational remembering) kifejezés az interakcióban zajló visszaemlékezésekre utal. Abból indulunk ki, hogy a szándékosan „kikeresett” emlékekben kifejeződik az emlékezés konstruktív természete (Kónya, 2000: 160). A társalgó emlékezés kifejezés arra (is) utal, hogy a beszélgetés célja a múlt együttes (re)konstrukciója.

Gyáni Gábor hangsúlyozza, hogy a kollektív emlékezet három réteget foglal magába: a személyes emlékezést, a hagyományt, valamint a történelmi tudatot (Gyáni, 2010: 295–296, 302–303). Az elemzett történetek azt az átmenetet ábrázolják, amikor a személyes emlékezés hagyománnyá alakul.

Az egykori események megélése (Erfahrungsgeschichte) sajátosan idéződik fel a képek hatására. A képek hatására az azon ábrázolt esemény nagyobb jelentőséget nyer, mint az, amelyet nem örökítettek meg. Így a visszaemlékező is a kép kontextusában szerkeszti meg történeteit.

Kompozíció, történetelbeszélés, a másság megjelenítése az elbeszélésben: ezek azok a kulcsszavak, amelyek cikkem első felének vezérfonalául szolgálnak. Doktori disszertációm írásához öt éven át, 1999–2004 között készítettem interjúkat a szocialista időszakban betanított munkásként dolgozó nőkkel és szakmunkás férfiakkal. A kutatás során több száz magánfényképet gyűjtöttem össze tőlük és beszéltem is interjúalanyaimat a fotókról.¹ Megkértem őket arra, hogy adjanak kölcsön magánfényképeikből. Mivel egy személlyel, 5-10 alkalommal interjúztam, a képeket egy hétre kértem kölcsön és beszkenelés után visszaadtam őket. Egyesek ömlesztve, dobozban tartották képeiket, és válogatás nélkül adták oda. Mások albumba rendezve egész fényképsorozatot állítottak össze, például az egyik család, ahol a család

¹ Családi fényképek elemzési lehetőségeiről ld. Kunt 2003:133.

minden tagja a gyárban dolgozott, a család férfitagjairól külön albumot állított össze katonakorukban.

E részt írva újraolvastam és rákerestem az interjúmban a kép, fénykép, fotó szavakra és arra, milyen kontextusban használták őket a visszaemlékezők. Az interjúrészletek és a fotók együttes bemutatásával értelmezhetővé válik, hogyan viszonyultak visszaemlékezőim a fotózáshoz, mit tartanak érdekesnek az interjúszituációban elmesélni a fotókkal kapcsolatban, egyáltalán: mely fotókhoz kapcsolódnak történetek, hogyan jelenítik meg a másságot a képeken.² Anette Kuhn nyomán kitérek arra a módszertani problémára, hogyan befolyásolja az emlékek (re)konstruálását a fényképnézegetés, hogyan hívják elő emlékeiket ennek hatására? Hogyan tudja befolyásolni ezt a folyamatot az interjú készítője?

Először egy amatőr fotós művezető fényképekkel és fényképezéssel kapcsolatos elbeszéléseit elemzem.³

Ki ne ismerné Csengődi Lászlót a központi gyár művezetőjét – kezdődik a Harisnyagyári Dolgozó 1978-as cikke.⁴ „Közvetlen munkatársai szakmai tudását dicsérik, mások fotós tevékenységét”... „Bár előre tudom, mit fog válaszolni, mégis megkérdem tőle. Mi a kedvenc hobbija? Természetesen a fotózás- mondja mosolyogva.” Ő volt az egyetlen olyan visszaemlékezőm, aki szelektált képei közül és elsősorban az amatőr fotós múltjához kapcsolódó képeket, illetve „férfiasnak tartott tevékenységeihez”, a katonáskodáshoz, bicikliversenyző időszakához tartozó fotókat, őt munka közben ábrázoló fényképeket adta ide, családi képeit, esküvői képét nem.

² Ld. Kunt 2003:72.

³ K. Horváth 236. tömeges méreteket öltő populáris képkészítés.

⁴ Törzsgárdistáink. Szüntelenül tanulni. pontos hivatkozás.

1. számú kép



E csoportosítás alátámasztja azt, amit Sylka Scholz egykori NDK-s férfiakkal készített interjúzása során tapasztalt, hogy a férfiak elbeszéléseikben életük közhöz tartozó szféráját helyezik a középpontba.⁵

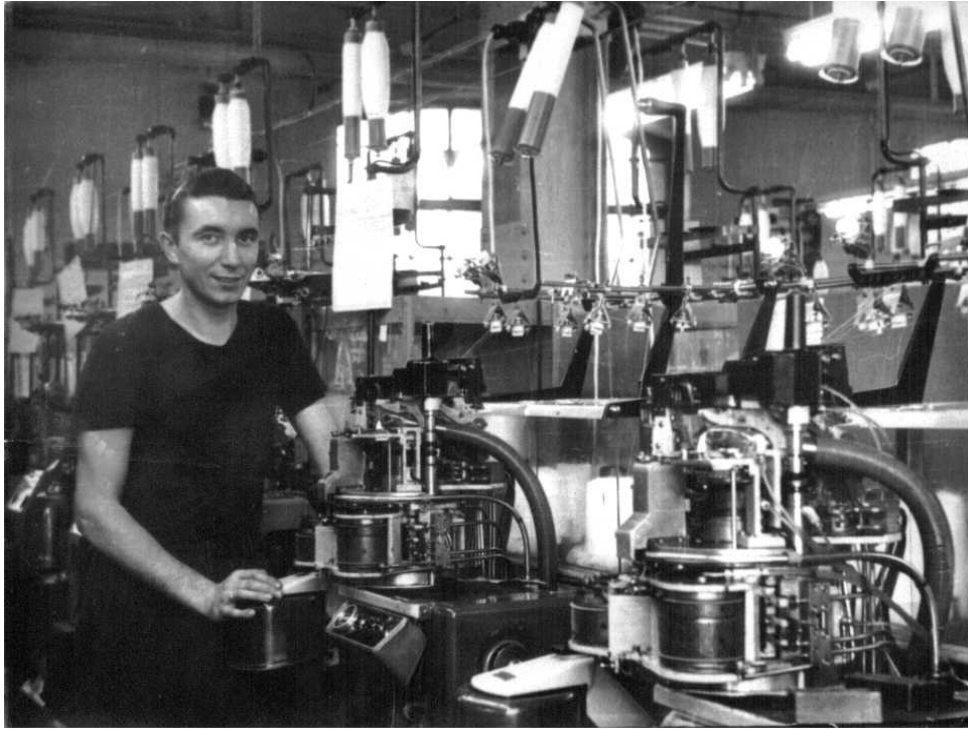
⁵ lásd Sylka Scholz: Die merkwürdige Absenz. In.: Geschlechterkonstruktionen in Ost und West. Biografische Perspektiven. szerk. Ingrid Miethe-Claudia Kajatin-Jana Pohl. LIT Verlag, Münster, 2005.

2. számú kép



A gyári újság cikkéből, mely illeszkedett a korabeli hivatalos diskurzushoz, több lényeges momentum is kimaradt mind a fotózással, mind Csengődi gyári munkájával kapcsolatban. Ő nemcsak fényképezőgépéről volt híres a gyárban a munkásnők között, hanem arról is, hogy Lengyelországból csempészett pulóvert, kardinánt árult, majd a rendszerváltás környékén mágneses karkötőt.

3. számú kép



A fotózásról maga így mesélt: „Kassai nevű zuglói haverom tanított meg fényképezni⁶. Én veztettem a fotószakért, volt egy laborom a gyárban. Kialakítottam ott egy helyet, ott szoktam aludni. Volt egy óráim, amit be lehetett állítani fél órára, órára, aztán szundítottam egyet, mentem vissza. Volt egy Praktika gépem, vittem magammal mindenhol, még a vécére is, és ha megláttam valami érdekeset, lefényképeztem. Versenyeken is voltam. A bulikon fényképeztem, aztán táncoltam. Fényképeztem, táncoltam. Nagyon szerettem táncolni. (...) A Harisnyagyári Dolgozóba mindig volt a megbízás, hogy mit kell lefényképezni, mentem, lefényképeztem, bekerült az újságba. Minden képért 30 Ft-ot kaptam. Jó pénz volt az akkoriban. Aztán már mindig mennem kellett fényképezni”.... A Désiné lányának én fényképeztem az esküvőjén.⁷

⁶ Interjú Csengődi Lászlóval, 13. o.

⁷ Interjú Csengődi Lászlóval, 4. o.

4. számú kép



Elbeszélésében úgy ábrázolja a fotózást, mint férfias tevékenységet, olyan többlettudást, amely jó táncos képessége mellett kiemelte őt a többiek közül. Másrészt így privátszférát is ki tudott alakítani a gyárban, ahol munkaidőben meg tudott pihenni. Másrészt a fényképezés, mint állandó megbízás a gyári lapnak, illetve az esküvői fényképkészítések, melyre többször is visszatért, többletjövedelmet is biztosított számára. Csengődi hangsúlyozta, hogy 56-ban is fényképezett, azonban azok a képei nem sikerültek. Úgy ábrázolta, azért, mert a „hülye haverja” rosszul vette ki a gépből a filmet.⁸

⁸ Interjú Csengődi Lászlóval, 13. o.

5. számú kép



Felesége, aki az interjú elején ott volt, megmutatta új szemüvegét, majd távozott, hogy megnézzze kedvenc sorozatát, az interjú végére visszatért, és ő is hangsúlyozta, mennyire büszke arra, hogy férje vezette a szakkört és külön falon kellene tárolni a fényképeit.

A fényképész kihagyta azt az elbeszéléseiből, amit a többiek kivétel nélkül megemlítettek: azt, hogy nála a fényképezés összeköthető volt azzal, hogy „nagyívó”-nak tartották. Az elbeszélésekben az a különbség, hogy egyesek azt állították, akkor is ivott, amikor fényképezett, ő maga ezt cáfolta.

Kabáték így meséltek róla: „Aztán a kirándulásokon mindig volt valaki, aki berúgott. Biztos mesélte a Takács Teri a Csengődi Lacit, aki például mindig fényképezett, de akkor is, amikor már nem volt a gépében film. Vagy férfi vagy nő, de legalább egy mindig nagyon berúgott”.⁹

„Hívtak engem a mamák ebédre. Szerettek engem a lányok. Jó dumám volt, nem voltam savanyú, szerettem táncolni. Ha nem akartam inni, azt mondtam, hogy azért, mert fényképeznem kell”.¹⁰

A fényképeket mutogatva többen is elmeséltek családi vagy baráti tragédiát, sorsfordulatot, amely a képen szereplővel esett meg.¹¹

6. számú kép



⁹ Kabáték, 8. o.

¹⁰ Interjú Csengődi Lászlóval, 12. o.

¹¹ Eperjesiek is. A nagymamának később minden testvére feljött Budapestre utána. Egyikük fia, aki itt van a képen, 56 után disszidált, de nem közvetlenül utána. Németországba került, aztán később hallottuk, hogy ott kint agyonverték. De hogy miért, azt nem tudjuk. Interjú Eperjesi Pálnéval, 4. o.

Csengődi is mesélt egy ilyen történetet: „Ő, aki itt van, aztán agyonlőtte magát szolgálati pisztolyával a katonaságban”.¹² Ez a biciklis haverom, meg disszidált. (kép) A képpel kapcsolatos ténymegállapításokhoz gyakran kapcsolódott interpretáció is saját életútjával kapcsolatban. Itt például amellet érvelt, ő miért nem lett emigráns: „Én nem akartam. Volt nekem itt munkám, haverok, meg nem akartam itthagyni édesanyámat egyedül.”¹³ Tehát kötőerőként ábrázolta a munkahelyi identitást és a családit (édesapja meghalt a háborúban.)

Maga a fényképezőgép megvásárlása is egy disszidálási történethez kapcsolódott: „Először egy orosz fényképezőgépem volt, aztán egy német. Az első gépet olyantól vettem, aki disszidált és túl akart adni rajta. 1000 Ft volt, de az akkor sokkal többet ért, de neki gyorsan kellett a pénz”.¹⁴

Amikor megkérdeztem, nem akart-e hivatásos fotós lenni, azt mondta, eljátszott a gondolattal, azonban a hadseregtől leszerelése után inkább visszament a gyárba, mert „ott megvolt a pénzem és jó haverjaim voltak”.¹⁵ Tehát a felfelé irányuló mobilitás kiszámíthatatlan útja helyett a biztonságot, a jóbaráti társaságot választotta úgy, hogy amellet hobbiként űzte a fényképezést.

Az interjúszituációban nála félelmet éreztem akkor, amikor azokat a képeit mutatta meg, amelyet Kádár Jánosról készített 1968. október 24-i gyári látogatása alkalmából.

¹² Interjú Csengődi Lászlóval, 7. o.

¹³ Interjú Csengődi Lászlóval, 13. o.

¹⁴ Interjú Csengődi Lászlóval, 13. o.

¹⁵ Interjú Csengődi Lászlóval, 5. o.

7. számú kép



Ezért nem vernek meg engem most? – kérdezte tőlem 2000-ben, majd hozzátette: főnöke mit szólna ehhez, ha látná? Interjúalanyaim közül mások is úgy érezték – hiszen hozzájuk is eljutnak a média, elsősorban a televízió és a rádió múltértelmezései –, hogy ma Magyarországon Kádár Jánosról csak pozitívan beszélni nem helyénvaló. Ezt az összetett érzést többféle tényező is motiválja. Csengődi egy másik – közvetlenül október 23-a utáni interjúban – úgy ábrázolta Kádár Jánost, mint akit az 56 utáni megtorlások miatt nem lehet pozitív történelmi személyiségnek tartani.¹⁶ „Kádár Jani bácsi rendes ember volt, csak hát azok a kivégzések ne lettek volna. Miért kellett Nagy Imrét Romániába vinni? És a Maléter miért ment ki Tökölre? Én biztos nem mentem volna a helyébe, nem lehetett ott semmi jót várni.”¹⁷

Másrészt több visszaemlékezőnek erős félelemérzete van attól, hogyha megmutatja nekem azokat a – gyakran fényképalbumban őrzött fényképeket – amelyet ő csinált Kádár Jánosról, vagy ő maga látható a politikus társaságában, akkor ebből még problémái lehetnek.¹⁸ Ma Kádár János a politikai vezetők egy olyan képviselőjét is jelenti számukra, aki egykoron nagy hatalommal rendelkezett és azzal büszkélkedni is lehet, hogy ők vele személyes kapcsolatban álltak. Élményeiknek ez az aspektusa szintén a közös fényképekkel kapcsolatos viszonyukban fejeződik ki. Úgy érzik, családjuk kollektív emlékezetében megőrzendő, hogy ők kezét foghattak egykoron a politikussal.

Ugyanezt a képet, amelyen Kádár János szerepel, Kiss Gyuláné egészen más előjellel értelmezte az interjúszituációban:

„Én nem akartam a politikába belefolyjni. Nem érdekelt. Egyre vagyok büszke: amikor a Kádár ott volt a gyárban, én mondtam a beszédet. Ott volt a személyi titkára, egy fiatalember, az kérdezte előtte, hogy izgulok-e. Mondtam, igen, remegett a kezemben a papír, ha arról kellett volna olvasni, nem tudtam volna. Mondta erre a titkár, szimpatikus fiatalember volt, hogy dobj be egy felest. Mondtam, dehogy dobok, nem szoktam. Akkor megtartottam a beszédet, utána mondta, hogy ez frankó volt... Ilyen szavakkal. Meg Kádár is mondta, hogy jó volt. Itt a fénykép, ahogy Kádár mellett ülök”.¹⁹

Tehát ő ugyanezt a képet úgy kontextualizálta, hogy bár ő maga nem akart politizálni, arra büszke, hogy amikor az ország első embere a gyárban volt, ő tarthatta a beszédet és ez jól sikerült.

Az amatőr fotós történetei után arról írok, mit fényképeztek maguktól a visszaemlékezők, mit tartottak másnak, megörökítendőnek, mi az, amit így mutattak

¹⁶ „Kádár Jani bácsi rendes ember volt, csak hát azok a kivégzések ne lettek volna. Miért kellett Nagy Imrét Romániába vinni? És a Maléter miért ment ki Tökölre? Én biztos nem mentem volna a helyébe, nem lehetett ott semmi jót várni.” Interjú Cs. Lászlóval, 2001. október 25., 12. o.

¹⁷ Interjú Cs. Lászlóval. 2001. október 25. 12. o.

¹⁸ Szintén Cs. László főművezető volt az, aki miután vonakodva megmutatta a Kádár Jánosról készített fényképeit, azt mondta: „Ezért nem vernek meg engem most?” Interjú Cs. Lászlóval. 2001. október 11. 8. o.

¹⁹ Interjú Kiss Gyulánéval, 5. o.

be. Teréz életút-elbeszéléseiben fontos szerepet játszott utazásainak felelevenítése. Hangsúlyozta, férjével – aki korán elhunyt, ő maga 40 évesen maradt özvegyen – nyolcszor voltak a tengernél. Bár kipróbálták a román és a bulgár tengerpartot is, ez utóbbi sokkal jobban tetszett nekik, ide többször is visszamentek. Itt ismerkedtek meg egy – ahogy ő mondta – néger kisfiúval, akivel nagyon összebarátkoztak. A vele kapcsolatos elbeszéléseiben előítélet-mentességét hangsúlyozta: „Le vagyok fényképezve egy néger kisfiúval. Nekem a négerekkel soha semmi bajom nem volt. Őbennük is ugyanaz a piros vér folyik, ugyanaz az anya szülte őket, mint bennünket”.²⁰

Egy más alkalommal is mesélt róla, akkor azt hangsúlyozta, a gyerek milyen jól összebarátkozott az ő fiával és naponta együtt fürödtek. „Burgaszban volt egy aranyos néger kisfiú, minden nap velünk fürdött”.

A falusi és városi életmód szembeállítására jelenik meg abban a szintén többször elmesélt történetben és többször megmutatott fényképben, amely arról szólt, hogy Staffelék télre felhozták a nagymamát békásmegyeri lakótelepi lakásukba, aki nem tudta megszokni a környezetet és egész télen csigatésztát csinált. Ez őket nagyon idegesítette, és végül, hogy ne vessenek rajta, le is fényképezték e tevékenységet.

„Télen, Mindenszentek után lementünk, lezártuk a házat, hoztuk fel, itt meg egész nap ráért és csinálta a csigát (fotó). Unokám, Andi akkor volt kicsi, segített neki. Én már osztogattam mindenkinek, testvéreimnek, munkatársaimnak. Mondtuk is neki, hogy anyukám, ne csinálja már a csigát. Utána még két évig osztogattuk. Aztán jött az első tavaszi napsütés, akkor neki már mehetnékje volt, vinni kellett kocsival haza”.

Érdekes kutatási téma lehetne, hogyan fényképezik használat közben a lakók a lakótelepeket, hogyan jelennek meg a lakótelepi lakásbelsőik, amelyek családi ünnepekhez ugyanúgy háttérül szolgálnak születésnaptól halotti torig.

²⁰ Interjú Takácsnéval, 20., 35. o.

8. számú kép



Történetek nem jelenlevő fényképről, fényképezésről

Végül e részben két olyan történet idézek fel, amely olyan fényképekről szól, ami nem a visszaemlékezőké volt. Mindkét történet köthető a genderdifferenciához is: a férfiaknál a macsó viccelődéshez, nőknél pedig a szeretőtartáshoz. Ezért még egy rövid megjegyzés: mikor szerepelnek csak nők vagy csak férfiak a képeken? Mint az amatőr fényképésznél láthattuk: katonaságnál, sporttevékenység közben, olyan ünnepi alkalmakkor (névnap, névadó), mely italozással egybekötött.²¹ Nők nem hivatásos fényképeken, tehát nem az anyaság ábrázolásánál: legjobb barát nők lefényképezkedtek együtt illetve, amikor egymást cigarettázni tanították.

Kiss György műszakvezető gépész mesélte el, egyszer hogyan lett egy munkatársuk egy titokban készített vicces fénykép áldozata:

„Tóth Misit egyszer megviccelte az Illés. Mindig jártunk disznótorozni étterembe, a Márványmenyasszonyba, aztán egyszer mondta Illés, hogy most ne menjen senki, küldjük el a Misit egyedül, aztán kifigyeljük, hogy mit fog ott csinálni. Hát szépen kiöltözött, öltöny, nyakkendő. Leült, rendelt egy sört, de olyan keveset rendelt. Látszott, hogy várakozik, mert mi azt mondtuk neki, hogy majd mi is megyünk. Ételt is rendelt egy keveset. Cigarettázott, de csak nem jött senki. Illés meg titokban lefényképezte. Másnap jön be a gyárba a Misi, hát addigra már kitettük kinagyítva a fényképét a műhelyben, ahogy ott ül egyedül az étteremben és várakozik. Meglátta, azt mondja: a fene egyen benneteket, ki volt az? Jót röhögünk, aztán lett igazi disznótoros.”²²

És a zárótörténet – amellyel kapcsolatban érdemes lenne arról is bővebben beszélni, milyen fényképeket láttam a visszaemlékezők lakásában kitéve, általában esküvőit,²³ egyiküknél, amikor Belgiumban cserediák volt. Ez a történet egy esküvői képről szól, pontosabban a már halott férj szimbolikus engedélyéről azzal kapcsolatban, hogy asszonya új életet kezdjen. A történetet nem az érintett mesélte el, hanem egyik munkatársnője.

„- Takácsnének a férje után volt még élettársa?

- Igen, egy filmrendező... Elmesélte nekünk, hogy amikor először csalta meg a férjét, azt ott feküdtek az ágyban ott volt fölötte a fényképe. Aztán amikor már

²¹ A Suzana Milevska idézte fogalom, a genderdifferencia is: míg a férfiak által rendelkezésemre bocsátott fotók között kiemelt szereppel bírnak a katonasághoz kötődőek, sportolás közben készültek, addig a nőknél, akárcsak az elbeszélésekben, a fotókon is a családi sorsfordulók játszanak kiemelt szerepet. Lásd Milevska 2008:112-124.

²² Interjú Kissékkal, 25. o.

²³ Kunt 2003:101-103., az esküvői képekről.

olyan volt a helyzet, akkor mondta, hogy, na, Karcsi, most fordulj el, ne nézz ide”.²⁴

Rákérdezve az érintettnél a történetre, kiderült, hogy a filmgyárban csak segéd munkás volt az élettárs, másrészt mindez a férj halála után történt. A fényképekkel kapcsolatos történeteknél inkább a bőség zavarával küzdöttem a cikk összeállításánál. Ezért a sok lehetséges értelmezési mód közül felvillantottam az amatőr fényképész alakját, beszéltem arról, hogyan jelent meg Kádár János a képeken, ezt hogyan interpretálták, hogyan fényképezték ők maguk a másságot, amelyet számukra egy nyaraláson megismert „néger kisfiú” és a lakótelepi konyhában csigát csináló nagymama jelentett. Hogyan értelmezték azokat a képeket, melyen csak nők vagy csak férfiak láthatóak, és milyen történeteket meséltek olyan képekről, amelyek az interjúszituációban nem voltak jelen.

9. számú kép



A facebook-os önreprezentációk

A fenti idézett gyár munkásai és munkásnői – de nem a fent idézett interjúalanyaim, hanem náluk fiatalabbak, 1950 körül születettek – a facebook-on csoportot hoztak létre „régis harisnyások” névvel. Ez az oldal segített nekik 2013-ban találkozójuk megszervezésénél. Régi fényképeket is feltesznek, amelyek a gyárban készültek.

²⁴Interjú Kissékkal, 4. o.

Elsősorban a ráismerés, rácsodálkozás jellemző ezekkel a képekkel kapcsolatos kommenteknél, megpróbálják beazonosítani a szereplőket, kevés olyan eset fordul elő, hogy a képeken szereplőkkel kapcsolatos történeteket osztanának meg. Feltesznek a gyárral, a gyártmánnyal (harisnyanadrággal) kapcsolatos érdekességeket és kvízzjátékokat is indítottak egymás között. E játékban sem a múlthoz, sem a gyárhoz kötődő dolgokat és kérdéseket osztanak meg egymással, hanem a világ érdekes jelenségeit, legyen szó egzotikus tájról vagy receptről.

Részletesebben nem erről a csoportról írnék még, hanem egyik, azóta végzett kutatásom kapcsán megfigyelt facebook-os önreprezentációról²⁵ A Szex és szocializmus című könyv egy fejezete az 1985-ös szépségkirálynőválasztásról és annak tragikus sorsú főhőséről, Molnár Csilla Andreáról szól. Nagy port vert fel a korabeli közvéleményben a szépségkirálynő-választás, ez volt ugyanis az első alkalom a szocialista időszakban, amikor olyan bikinis leányokat láthattak akár a televízió nézői, akik nem modellek voltak, hanem egyszerűen beneveztek a szépségversenyre. Lehetett köztük akár egy lány a szomszédból. A női test öncélú értéke is megjelent akkor, amikor a szépségverseny döntőseiről aktszobrot készítettek, illetve a szoborkészítésről készített fotókat kicsempézték az országból és külföldi, erotikus tartalmú magazinban jelentették meg a versenyzők bejegyzése nélkül. Röviden összefoglalva az egykor történeteket: 1985-ben – több mint ötven év kihagyás utánⁱ – „Magyarország szépe” versenyt rendeztek Magyarországon. A verseny szervezője a Magyar Médiaⁱⁱ nevű cég volt, osztrák licenc alapján.ⁱⁱⁱ A verseny kiírása szerint 16–26 év közötti, legalább 160 cm magas hajadonok jelentkezhettek. A több mint 2000 induló közül Molnár Csilla Andrea fonyódi gimnazista nyerte el a koronát az 1985. október 5-én a Budapesti Kongresszusi Központban rendezett döntőn.^{iv} 1985. december 18-án megnyerte Bécsben az első osztrák–magyar szépségversenyt,^v a Máltán rendezett Miss Európa-választáson pedig 3. helyezést ért el 1986. február 28-án. 1986. július 11-én Magyarország szépségkirálynője öngyilkos lett.

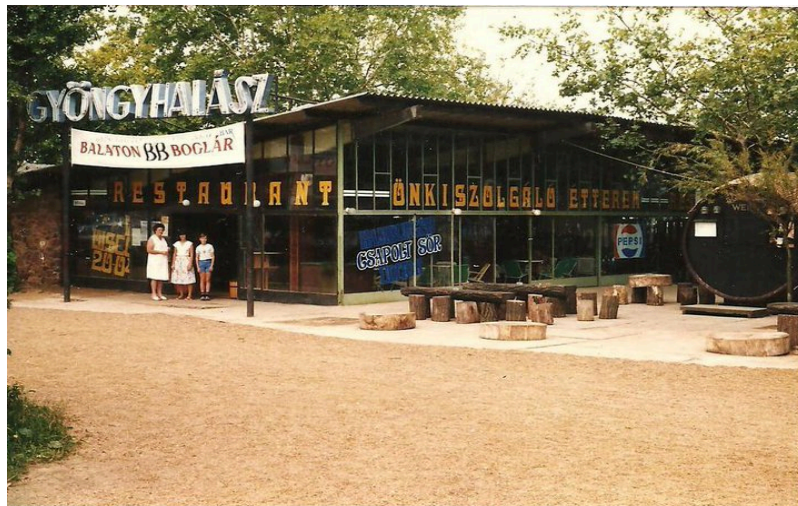
A szépségverseny idegen volt a kor politikai-társadalmi berendezkedésétől, amit egyrészt jól érzékeltetnek a sajtóreakciók, valamint a verseny elnevezése körüli huzavona, majd a magyarosított végeredmény. Dr. Cenkvári Éva, az 1985-ös szépségverseny döntőse így ábrázolta a szituációt: „Már a megnevezésnél problémák voltak, mert nem lehetett Miss Hungary, nem lehetett Miss Hungária, szóval sok minden nem lett, és akkor a szépsézek is meg a nyelvészek is megegyeztek: a Magyarország Szépe mindenkinek megfelelt.”^{vi}

1985-ben újságcikkek sokasága foglalkozott a versennyel, és szinte ezekkel egy időben könyvek és egy film is igyekezett feltárni az akkorra már erősen erodálódott szocialista rendszer újabb disszonáns jelenségét. 1986-ban Dér András és Hartai László Szépleányok címmel készítette el minden idők egyik legsikeresebb magyar dokumentumfilmjét a szépségkirálynő-választás visszáságairól, amelyet az 1980-as évek szocialista rendszerének korhű lenyomataként is nézhetünk.^{vii}

²⁵ E kutatás eredményei e kötetben olvashatóak: Tóth Eszter Zsófia-Murai András: Szex a szocializmusban, Libri Könyvkiadó, Budapest, 2014.

Életútinterjú készítettem Molnár Csilla Andrea szerelmével, Futács Károllyal, aki, mint kiderült, az emlékiratait is megírta. Futács Károly akkoriban a fonyódi Gyöngyhalász diszkó tulajdonosa volt. A diszkó nagyon modernnek számított akkoriban, ún. videodiszkó volt, ahol az akkoriban nehezen hozzáférhető nyugati slágereket játszották, lehetett szovjet pezsgőt és dobozos sört vásárolni. A hely kommunikatív emlékezetének tere Futács Károly facebook oldala, ahová az egykori törzsközönség tagjai és alkalmazottak töltenek fel emlékező-nosztalgikus felvételeket. Ezek egyik része köthető a korabeli Ndk-s lányokhoz, akik gyakran látogatták a helyet. Futács Károly önéletrajzi kötetében hangsúlyozta, hogy az NDK-s lányok – akik többnyire Drezdából vagy Kelet-Berlinből érkeztek – nagyon lazán viselkedtek a discóban. Fonyódra különvonat szállította őket. Valutakeretük szűkös volt, ezért az útiköltség kifizetése után jóformán nem is maradt pénzük, így rá voltak szorulva kedves nyugat-német vagy magyar fiúk italmeghívásaira. Visszajáró vendégeik a discóban találkoztak évről-évre NSZK-s fiúkkal. Miközben a fiúk a pezsgőt locsolták, a lányok Falco Kommissar című slágerére ropták a táncparketten. A visszaemlékezők szerint népszerű volt a lányoknál a Marlboro cigaretta is: aki csajozni akart a Balatonon, nem Sophiane-t szívott. A NSZK-s fiúk NDK-s lányokat szöktettek Nyugatra: a meghiúsult történetekről a Budapest Főváros Levéltárában őrzött határátlépési perekben olvashatunk: a lebukott NDK-s lányokat azonnal átadta a magyar hatóság a Stasinak és több év börtönbüntetés várt rájuk NDK-s hazájukban. Futács Károly visszaemlékezésében írt sikeres menekülésről is: nála, a Gyöngyhalászban ismerkedett meg egy NSZK-s fiú és NDK-s lány. A fiú Mercedesének csomagtartójában, az akkoriban népszerű szovjet pezsgők köz rejtve csempészte át a lányt a határon. A következő évben együtt mentek nyaralni Fonyódra, már mindketten NSZK állampolgárokként.

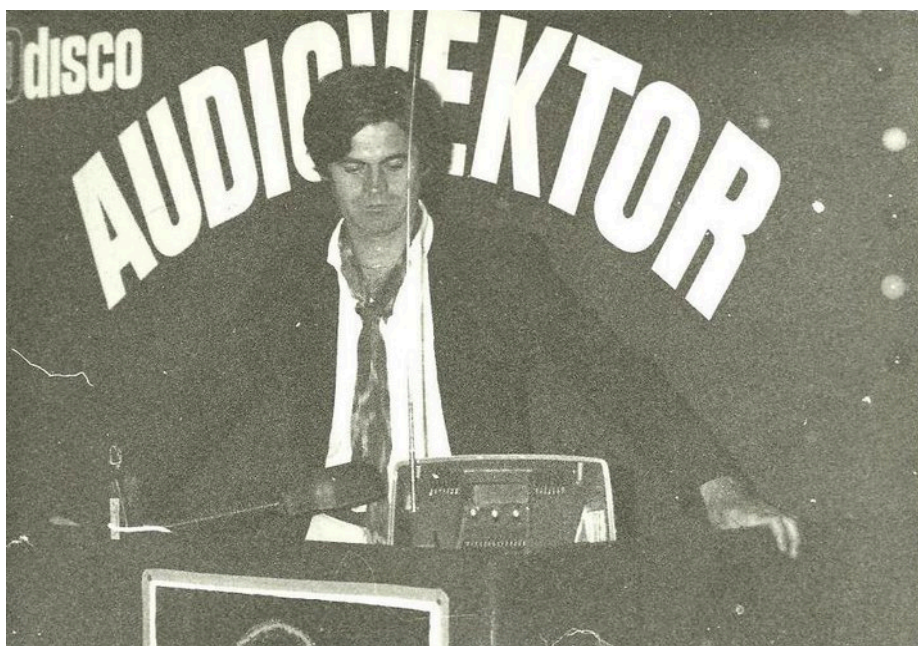
10. számú kép



A feltöltött képekhez a kommentek egy része nosztalgikus. Az a kép, amelyen a diszkó vezetőjét látjuk a korabeli DJ pultnál, igazán megmozgatta a hozzászólókat: „jó nosztalgiázni, legalább van mire emlékezni” – írta egyikük. „mit nem adnál érte, ha visszajönne az az időszak” – tette hozzá másikuk, aki az idő múlását veszteségként éli meg.

A múlt pozitív konnotációja megjelenik azokban a hozzászólásokban is, amelyben a diszkó vezetőjének férfiasságát dicsérik: „nagyon jó pasi voltál”, „szép szál szigetvári legény, a nők bálványa”. A legtöbben azt a felvételt osztották meg, amely a Gyöngyhalászt ábrázolta, a tulajdonos édesanyja és munkatársai körében. Szintén nagy visszhangot váltott ki az a kép, amelyen német motorosok láthatóak. A történetet nem a facebookról, hanem Futács Károly önéletírásából ismerhetjük meg: „A Gyöngyhalászbba közben megérkezett az a közel harminc motorosból álló ulmi nyugatnémet társaság, akik hatalmas feltűnést keltettek, amikor teljes erővel bőggetve a motorjaikat, a Gyöngyhalász elé álltak. Az üzletben különböző német klikkek alakultak ki, akik nem voltak jóban egymással: az ulmi motorosok, a stuttgarti menő srácok, akik a Schmieden klubból jöttek. De voltak itt Hamburgból, Münchenből és Nürnbergből is. Három-négyszáz német bulizott a Gyöngyhalászbban esténként.²⁶ A képen a motorosok láthatóak a diszkóban. A kommentelők szintén a régi szép időkre emlékeznek, s arra is, ki az, aki már nincs meghalt a német vendégek közül.

11. számú kép



²⁶ Futács Károly önéletírása.

A facebookos önreprezentációk értelmezési lehetőségeinek ez csak egy kis szelete, és csak az első lépés a kommunikatív emlékezet ilyesfajta működésének elemzésénél. Azonban úgy vélem, ezek az első lépések a fotók értelmezésének új lehetőségeit mutatják meg.

12. számú kép



Felhasznált irodalom

Kunt Ernő 2003 Az antropológia keresése. L'Harmattan Kiadó – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Milevska, Suzana 2008 ESEMÉNYteljesség. Családi archívumok mint események/teljességek/leleplezések. In Turai Hedvig – Bán Zsófia szerk. Exponált emlék. Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége, AICA, Budapest, 112-124.

Scholz, Sylka 2004 Die merkwürdige Absenz von Frauen in lebensgeschichtlichen Erzählungen ostdeutscher Manner. In Mieth, Ingrid – Kajatin, Claudia – Pohl, Jana (Hrsg.) Geschlechterkonstruktionen in Ost und West. Biographische Perspektiven. Berlin – Hamburg – Munster, LIT, 95-116.

ⁱ Kivéve az Anna-bál Szépe versenyt, melyet a szocialista időszakban is, 1954-től folyamatosan – elsősorban idegenforgalmi okokból – megrendeztek. Ezenkívül voltak helyi versenyek, például Budapest Szépe és a Miss Hunyadi az 1980-as évek elején, a Hunyadi nevű hajón.

ⁱⁱ Teljes nevén: Magyar Média Reklám és Propaganda Szolgáltató Leányvállalat.

ⁱⁱⁱ Tóth Rita, a Magyar Divat Intézet manökenje az 1984-es bécsi Miss Európa választáson 3. helyezett lett. A Képes Újság tudósítása szerint: „Csaknem ezernégyszáz éves Kárpát-medencei ittlétünk alatt eddig sikerrel távol tartottuk magunkat eme hívságos vetélkedéstől. Ötszáz esztendővel Mátyás király bécsi győzelme után egy Tóth Rita nevű magyar kislány is bevette a várost. A teljes ismeretlenségből előlépve, úgyszólván turistaúton bronz medáliát nyert az európai szépségversenyen.” Czippán György: Mégis lesz királynőnk! Képes Újság, 1985. szeptember 7. www.molnarsilla.hu

^{iv} Molnár Csilla Andrea 1969. január 20-án született Kaposváron. 1972-től Fonyódon élt vendéglátással foglalkozó szüleivel és öccsével. A fonyódi Karikás Frigyes Gimnázium tanulója volt. www.molnarsilla.hu (utolsó letöltés: 2013. december 28.).

^v Minden tekintetben szebbek a magyarok. Magyar Hírlap, 1985. december 19.

^{vi} Ennek oka lehetett az is, hogy az 1980-as évek elején törekedtek arra, hogy kevésbé áramoljanak be nyugati nyelvekhez kötődő kifejezések a magyar nyelvbe. Például Frutta Porta néven zöldség-gyümölcs standokat nyitottak Budapesten, majd azokat átkeresztelték Vitamin Portára.

^{vii} Szépleányok. Magyar dokumentumfilm, 1986. Rendező-operatőr: Dér András, Hartai László. Balázs Béla Stúdió – Mozgókép Innovációs Társulás.

IBOLYA CZIBERE

The sociological context of poverty

„Poverty and exclusion can be not on any account tolerated in a well-off continent like Europe.”¹

A sociological approach to poverty: opposing paradigms

The sociological research on poverty, the theoretical and empirical knowledge accumulated contributes to identifying and interpreting poverty phenomena and - as a server of social policy – it takes an active role in actions implemented for the moderation of destitution, also in the elaboration, introduction of diverse social, social policy projects, and impact studies. In these fields the science of sociology mostly exploits functionalist and conflict-paradigms. Hereunder, the focus falls on these paradigms, the relevant theory of „poverty culture” by Lewis, the category of underclass, the mechanisms of social seclusion and the model of life cycle are also mentioned.

The structural interpretations of poverty – functionalisms and conflicts

Among the functionalist theories the most often quoted authors of the field of sociological interpretations of poverty are Davis and Moore (1997) who in their theory about social stratification set the focus on the types of social inequalities and the factors developing them. As they termed, society is mechanism in function which is entitled to distribute its members among social positions and to stimulate them to fulfill tasks associated with their own functions. To supplement their idea they noted that society needs to possess such „rewards”² that can be applied as incentives and such methods that allow the differential allocation of rewards to distinct positions. „In general, the positions that call forth the best rewards, that is occupy the highest rank a) are of the greatest importance for society and b) require the highest level of qualifications or talent” (Davis-Moore 1997: 13).

¹ The notion of the European Economic and Social Committee, a proposal for decree made by the European Parliament and Council on the year of struggle against poverty and social exclusion (2010). COM (2007) 797 final – 2007/0278 (COD).

² According to the authors rewards can be categorized as ones that (1) directly contribute to subsistence and fundamental well-being, (2) promote entertainment and recreation, (3) foster self-esteem and self-realization.

Since societies are impelled to differentiate their members according to prestige and esteem, to some extent they must have institutionalized inequality. Consequently, those positions turn into the sources of poverty (low income and prestige) that are of hardly any significance for the society itself. As Spéder remarked, „those tend to become poor who do not own any specific abilities and skills, and are in charge of positions that could be filled by anyone else” (Spéder 2002: 20). The less influential and the easiest posts are located at the bottom of hierarchy and are the least rewarded. According to the theory, those are prone to live in poverty who can only fill low positions demanding less knowledge, time- and other investments. So, when searching for the causes of poverty low prestige and low rewards associated with low status have been detected.

Later in relation to the functionalist paradigm, in the context of the unfolding „underclass debate” Herbert J. Gans following the notion of the undeserving poor answers the question „what undeserving poor serve for?” in his study with functional orientation. As he explains, poverty can be studied and interpreted in terms of its positive and negative functions in society, while he rejects those theoretical ideas that claim „the roots of poverty can be attributed to the moral and intellectual inadequacy of the poor”. Criminal offences committed by the poor are mentioned among the negative functions of poverty, i.e. types of street offences and behaviors contradicting the norms of the middle-class. „Let me mention some examples: there are some who do not undertake any work, bear children as juveniles outside marriage, live on aids and become addicted to drugs or alcohol. I regard these patterns of behavior as ones resulting from poverty, as (either now or in former times) they have been closely attached to poverty and can hardly be detected, if at all, in non-poor classes As if to say, they are clear manifestations of destitution.” (Gans 1992: 1.)

In his study, Gans presents 15 functions or function sets of positive impacts that are supposed to fit the undeserved. When illustrating these functions³ he shows the

³ Gans mentions the following functions: (1) The undeserved poor seem to be the reserve source of labour force, which is important considering that by them unemployment rates can be held at a high level to keep wages low. (2) Since not being well-qualified, they are thought to lack even the habits (eg. ethics of work) needed, so they are less offered work opportunities, namely they are excluded from the work force market. Due to this fact they are not presented in unemployment statistics, thus making indicators more „showy”. Their positions are replaced, for instance by immigrants who are willing the undertake jobs for lower wages in worse conditions. (3) They help to satisfy needs for illegal resources of the better-off, e.g. through drug trafficking. (4) They provide work opportunities for employees from the middle-class, e.g. for social workers, psychologists, trainers, police officers, judges, prison guards, as Gans noted, even for social science researchers who are committed to carry out investigations about them. (5) Thanks to them the institutional status quo can be maintained, regarding that some developments such as the improvement of the schools maintained for „the unteachable children of the poor”, the social building projects or the support system can be omitted. The failure of these systems has always been explained with the ignorance of the concerned, referring to the careless maintenance of their flats, their refusal to pursue any working activities. (6) The undeserved provide a moral ethos for the categorization of classes, if they are stigmatized as undeserved, all the others above them are considered as deserving. It is nothing more than the legitimation of class hierarchy. (7) Also in maintaining the social norms the undeserved

duality of the phenomenon; partly poverty is an end-product of the functional differentiation, partly it greatly contributes to the operation and legitimation of the existing society.

As for our theme, besides the functionalist conceptions conflict theories rooted in the doctrines of Marxist sociology have also been given a prominent part, which contrary to the prior put an idea into the limelight. According to it, processes ongoing in the world can be described by opposing and contradictory interests, therefore, society is not supposed to be a field of harmony but one of conflicts. The essential point of Wright's theory (1999) is that social inequalities are developed and maintained on the basis of dualities of exploitation and oppression, consequently poverty is regarded as a direct result of exploitation. In this sense, those can become poor who do not possess any properties of production that is they have no influence at all on the means of production. As Wright concludes, poverty is a consequence of the opposition between those in power and marginal groups of the society.

The fundamental distinction of the above two theories can be realized in the different interpretations of causes of poverty. According to the functionalist theory, the sources of poverty can be marked in the limited number of highly qualified individuals and diverse significance of positions existing in societies. By conflict theories the emergence of inequalities and poverty can be derived from exploitation. As their common segment on the one hand both conceptions acknowledge poverty as a result of structural relations, on the other hand their approaches are based on positions of the workforce market and employment relations, and none of them pass the formal spheres of work and capital (Spéder 2002).

According to Peter Townsend's (1991) conception regarding functionalism to justify theory operationalization would be required which is rather difficult, since „not only are collective bargaining and political actions ignored, but the fact that the power of interest groups and classes over sources proves to be diverse” (Townsend 1991: 191).

play important roles. Those who meet the general norms can exploit them for „standing for these norms explicit and fight for their social reinforcement” so to keep the morality of the middle-class remain valid.(8) The undeserved can be stigmatized as scapegoats and become targets during conflicts to indirectly serve the interests of the political elite. (9) For media, mostly for television programmes the undeserved offer inexhaustible sources of themes, in „busy, never ending television reports” addressing murders and other offences the poor are the „stars”. (10) As clients they are available for supports provided by churches, religious institutions and political parties which set up for a hero longing for further benefits. (11) The existence of the left-wing is strongly determined by the roles of representing affairs of the poor and struggling against their status of being undeserved. (12) As the undeserved do not possess any political power, right-wing parties have always been ready to exploit them. (13) The undeserved can give a handle in critical actions to stand up against the welfare state. (14) They can be marked as scapegoats of the national conflicts, candidates of left-wing or liberal parties can be permanently criticized for supporting the undeserved thus questioning their own suitability for political engagement. (15) The derelict living environment of the poor can be utilized for settling those institutions there which are not considered as suitable in the environment of the better-off. These are shelters for the homeless, rehabilitation centres, dumpsites, not to mention police that are inclined to provide a „valve” for drug trafficking in these areas.

Another highlighted point of his critique is based on the issue of motivation. According to the theory, to inspire people to acquire certain positions higher financial reward and prestige are demanded. However, as P. Townsend claims the theory fails to remember the fact that motivation is a dependant on the cultural environment as well, so the desire for financial reward is less likely to be equally strong and important for everyone. He considers functionalism as a sociologically and politically „convenient” conception, because „rewards are suitable for hiding information that reveal inequalities, for the social elite the exclusive dissemination of over-generalized, ambivalent or highly selective information is a means of controlling the potentially disruptive power of inequalities” (Townsend 1991: 191).

All in all, the constellations of poverty and wealth are two schemes of great significance that help people interpret and understand the unequal distribution of advantages and drawbacks in societies (Csepeli-Kolosi-Neményi-Örkény 1992). In traditional societies, the interpretation of this duality was inevitable, as Csepeli and his colleagues noted, „it depended upon the schemes presuming the effects of the social causes”. In a modern society in which individual achievement is highly emphasized personal freedom and responsibility have become the focuspoints, thus individual factors have also played a part in who, how and why could obtain more advantageous or disadvantageous social positions.

The culture of poverty, the underclass, social deprivation and the poverty of life cycles

The culture of poverty

According to Townsend’s interpretation, „the terminology of the subculture of the poor were distilled from a sequence of ethnological, sociological and eugenical investigations” (Townsend 1991: 186). In its modern form it has been represented by Oscar Lewis (1988); according to Lewis the poorest strata of society establish an isolated and generally self-reproducing subsociety or subculture. This culture is claimed to have an important function by incorporating a life style and perpetuating it into the following generations. Apart from the general shortage, the economic deprivation and the inordinate conditions characteristic of poverty it reveals a way of life that absorbs a specific meaning, function, structure and defence system, all with the only aim of surviving poverty.

It claims that the culture of poverty can emerge in any historical situation, however, it mostly develops and flourishes in societies which meet the following requirements. „1. money management, wage labor and profit production; 2. persistently high rates of unemployment and low employment rates of the unqualified; 3. low wages; 4. lack of social, political and economic organizations established either unprompted or initiated by the government among individuals with low income; 5. spread of bilateral affinity systems instead of unilateral ones; 6. value system of the dominant class that attaches great importance to financial properties, wealth, upward mobility and economy, sees the roots of the unfavorable economic situation in individual inadequacy and

inferiority. The way of life having arisen in such circumstances among the poor is the culture of poverty.” (Lewis 1988: 95.)

Moreover, according to Lewis the culture of poverty is a kind of adaptation and response to the marginal situation of the poor. It helps them cope with the feelings of despair and hopelessness when it becomes clear that they are incapable of achieving success according to the values and goals of the majority.

The subculture can survive for long for double reasons. Partly, due to the pressure posed on its members by the majority and the structure of the majority, partly the subculture is able to establish self-invigorating mechanisms. As a main cause, a process can be identified which undergoes in the ideology, aspirations and personality of the children raised in subcultural circumstances. Because of all these, Lewis believes that the improvement of economic conditions does not necessarily lead to the elimination of the culture of poverty. The termination process can be seen as time consuming, just one generation does not prove to be enough, so in terms of its concept „it is easier to put an end to poverty than to the culture of poverty”.

Lewis aims at proving that the way of life characteristic of the poor strata carries values that are not at all inferior only different from that of the other classes (Bokor 1987). In the 1980s these thoughts reemerged due to the so called debate of the underclass, though accentuating other issues and bearing more potent structural embeddedness (Spéder 2002).

Underclass – another stigma of the undeserved

The term underclass was created by Myrdal (Domanski 2001) to describe or characterize those individuals and families, which entered extreme living conditions and total economic marginality or were pushed into such circumstances. The term has been used since the 1980s in the USA where the term refers to a form of ghetto-poverty in urban areas, though it has proved to be greatly disputed in the literature of poverty. Authors investigating the themes of the underclass all agree on who are considered to belong to this group: those who take the position under all other classes or strata, are underqualified or undereducated, and are poor in terms of their income. When quoting Wilson Spéder taxatively lists the groups of which members are believed to form the underclass: „... *the poor permanently or almost exclusively living on social allowances; the unemployed young who do not attend or are excluded from school; still working-aged but unemployed men who having fallen out of reach of unemployment benefits and given up hope do not search for jobs; those with incomes from illegal activities not possessing permanent, legal jobs; mothers formerly not having had jobs who raise their children alone without a spouse or a partner; the seriously addicted (to alcohol, drugs); the aggressive young forming gangs; the criminals, the homeless etc.*” (Spéder 2002: 30.)

They are excluded from the traditional system of stratification and have no relation at all (neither economic, nor social) with the majority belonging to the non-poor. They form the stratum under classes.

In the American literature the term is discussed according to two separate approaches. In Silver's view (1996) the reason for this is the fact that right-wing political parties have turned the term to their advantage, the media have referred to it as the stigmatizing practice of the above thus converting the term of underclass into an ideologically moralizing one.

The liberals have approached the term from the perspective of the social structure. They propose social allowances for those permanently out of work to avoid the dangers of social-spatial segregation. The conservative approach is behavior based claiming that those who belong to the layer of the underclass can be characterized by a diverse (deviant) pattern of behavior different from that of the majority of the poor, which is the culture of poverty in itself and also the origin of their destitution. Domanski (2001) when citing Charles Murray emphasizes that the poor can be regarded as victims, "those who have been raised without a father and have been socialized in a counterculture in which education and work are of low prestige, are basically programmed for a failure." (Domanski 2001: 40). As two further reasons for the development of their poverty the social services are mentioned, which by the means of providing financial support get the concerned out of the habit of working. „*We have practically altered the rules concerning the poor. In a nutshell, we can state that »It is not your fault that you are poor. If you do not study at school, it is so because the educational system is prejudiced against you. Should you commit a crime, you are forced to do so by your unfavourable conditions...« Finally, after exempting everyone from liability we claim that »...you can live without being involved in the affairs of the social world as your parents could.«*” (Domanski citing Murray, 2001: 42.)

Along with the particular way of thinking typical of the cultural theories, the culture of the poverty is presumed to be a deviant culture and that is the reason why individuals and families are enclosed in destitution. As Murray noted, they are supposed to be pathological families, which owe their existence to the helpful attitude and goodwill of the society, and supports from the welfare system are seen as reliable for the reproduction of the underclass. From his perspective, the decline of the institution of marriage can be observed among the poor; for women the unmarried men are not seen as attractive partners due to the lack of their discipline, that is they would not be able to support the family because of their unemployed status.

While Murray (and other followers of the cultural theories) sees the causes of deprivation in the attitudes and behavior patterns of the poor, by the followers of the structuralist approach poverty is seen as a severe organizational-operational malfunction of capitalism. They regard the class of the poor to be so heterogeneous and to have a changing category of classification that it does not and cannot have its own independent culture and identity.

The Hungarian usage of the term can be characterized by extraordinary cautiousness and reinterpretative tendencies. Right after the change in the political system Zsuzsa Ferge in her work entitled „The society of transition” (1995) asked the question if a „dangerous and threatening” social group living in poverty and deprivation could form in Hungary, one similar to the strongly alive in the USA. According to her only „uncertain and cautious presuppositions” can be taken regarding the fact that the

roots of the American underclass show substantial differences from the European features. As she wrote, a backward tendency, a type of seclusion from the society could be detected in Hungary as early as the 1980s, which resulted in the establishment of new forms of disadvantages such as unemployment, open homelessness, a rise in the number of people with low income and a sudden increase in the proportion of individuals living on social allowances. To all of these factors uncertainties of life and unpredictable future were added. The social distance between the poor and other layers of society started to increase that is a progress of fallback emerged, though at that time it could not be foreseen if the underclass or the class under existence as Zsuzsa Ferge called it would come into being. In her view it depends on „*how persistent unemployment would be; how much protection the employed would have; what training form would replace the mass secondary education previously represented by vocational training; to what extent the educational system would expand and improve or narrow and deteriorate; how broad the scope of the social allowances would be; what conditions would be set for the allowances; how the poor or the impoverishing families could maintain their relatively acceptable homes; or to what extent dual systems could gain ground in health care system, education or in other fields meaning a good-quality service for the better-off and one of low quality for the rest*” (Ferge 1995:13).

Besides all these, the new ideology emerging after the change in the political system and the leaders with economic and political power fulfilling their own interests all reinforced the establishment of the underclass strongly intensified by the Roma issue. There were concerns that the tendencies for disadvantage would worsen, and as Ferge noted „the distinct isolation of the underclass needs time, though it might as well accelerate in this situation” (Ferge 1995: 14). Spéder (2002) when quoting Smith adds that the term became thematized in the European sociology by the 1990s, along with the conception of „exclusion” which had been a major concern in France referring to the multiply disadvantaged groups of the poor excluded from the living conditions of the majority. In a few years the term developed not only into a research issue but a political program in the European Union, and also surfaced in common talk displacing (and impeding) underclass, the term with highly arguable values.

Social exclusion and „the medley of those living in marginality”⁴

From the end of the 1970s the term „exclusion” was drawing increasing attention and was gaining ground in France, then in England⁵, and was used for defining a new, modern form of poverty (Havasi 2002). Later the context of the term was greatly modified and broadened, and it became well-known throughout Europe when in 1985

⁴ The expression is used by Robert Castel in one of his studies: *De l'indigence à l'exclusion, la désaffiliation, précarité du travail et vulnérabilité relationnelle*. In Jacques Donzelot (ed): *Face à l'exclusion. Le model français* Edition esprit, 1991

⁵ Amartya Sen adds that there used to be a term which had referred to deprivation before the appearance of the term „social exclusion”. Deprivation is considered as a pioneer term of its kind; the term was created by Adam Smith (1776) unfolding „the inability to appear before others”, so it refers to a difficulty that can be experienced by someone deprived when joining community life. (Sen 2003b).

it was introduced by experts and specialist committees representing the European Union. Several researches started with a focus on social exclusion.

In clarifying the term, Atkinson played a major role who while investigating the sociological terms used in different countries with his colleagues distinguished three constant or recurrent categories which served as definitions for exclusion, though they did not recognize any conceptual overlaps. The three categories come as follows: relativity, activity and dynamics (Atkinson 1998). Relativity means that the investigated situation best reflects the particulars of the society, the time and the environment, that is the excluded individuals are to be correlated to the circumstances in which they live. Moreover, Atkinson tends to believe that exclusion is rather an attribute of a social group than that of an individual. Activity as another characteristic feature of exclusion reveals the fact that exclusion always derives from series of activities. In this case the doer and his actions are regarded as the most important, and as Atkinson adds, „in case of integration disorders not only the circumstances of the concerned are to be taken into consideration but also the extent of their reliability” (Atkinson 1998: 8). The third factor, dynamics represents the correspondence that individuals can be excluded from society because of being out of work or being childless and also owing to losing their faith in their own or their children’s future, thus integration difficulties may as well span into the following generations.

Amartya Sen’s (2003b) interpretation shows differences, he approaches social exclusion from the utility of the conception, so he aims at revealing whether the notion has brought on anything new if compared to the former ones, whether it has had any increments, if any, of some significance. He means to find out if there are any elements of the conception which could contribute to the better understanding of the nature of poverty. According to Sen (in accordance with the oldest interpretation), poverty equals lack of income which seems to be relevant in the topic because income makes a tremendous impact on the lives of individuals. He identifies the cause of „impoverished life” with insufficient income, thus low income proves to be a fundamental source of poverty. That is why poverty needs to be investigated from the features of miserable life, not from the perspective of low income. He aptly notes that ”impoverished life calls for attention not only empty wallets” (Sen 2003:5), for income is one of the major means of balanced life devoid of deprivation.

Amartya Sen’s theoretical approach evaluates poverty as a condition deprived from opportunities and proves to be a multi-dimensional, by his own admission an „Aristotelian” conception. The essential message of the Aristotelian perspective (basically conceded by Sen) claims that „impoverished life lacks the freedom to take part in intrinsic activities that are to be chosen for good reasons” (Sen 2003:5).

He accepts the necessity approach of Adam Smith purporting to define the requisites influencing individual freedom and providing destitution-free life. In the core of the Smithian idea of „being ready to appear before others” deprivation can be recognized which absolutely plunges people into poverty. According to Sen „*Smith focused on the ideas of integration and exclusion while analysing poverty, and when defined the nature of »necessities« indispensable for a decent life: »By necessities I not only mean those material needs which are supposed to be means of sustenance, but the shortage of those resources that are considered to be unacceptable by*

the customs of the country even for the lowest ranking ones worthy of respect [...] Leather shoes are seen as essentials of life according to the customs of England. Even the poorest female or men could not avoid the shame when appearing in public without them». (Sen 2003: 8).

Sen applies the Smithian approach of deprivation to model how exclusion from social interactions – i.e. deprivation from community life – is connected to social exclusion.

In the Hungarian literary sources Zsuzsa Ferge (2000) finds the benefits of the term in its competence to demonstrate not only the reality of material deprivation and poverty, but the complexity of the problem involving the fact of being excluded from various sources, activities, opportunities and rights. Although poverty is seen as a passive almost self-existent category of which existence is said to be nobody's fault, there is another especially useful aspect of the mechanism of exclusion, for it manifests that certain social groups or processes more or less, but consciously function in a way which leads to the exclusion of individuals or other groups. Ferge adds that „*there has been a strong need for the term of social exclusion for several reasons. It has been suitable for introducing the phenomenon of poverty as a complex and dynamic one with an accumulation of disadvantages, not as a situation of (permanent or temporary) financial shortage. It has slowly become a comprehensive term that includes the factors jeopardizing social cohesion, the marginalization, and the processes generating exclusion. On the contrary, the term of inclusion communicates social incorporation, namely cohesion.*” (Ferge 2007: 8.)

The term can be variously interpreted, as on the one hand in Ferge's reading it is „absence of participation in main fields of social life” (Ferge quoting Burshardt, Ferge 2007: 8), on the other hand as a cumulated form of deprivation it directs attention to life chances, blames the shortage or low standard of the available resources and capital, on the third hand it appears as a contrast to a society of „high quality” (i.e. adequately integrated). As she says through „the many faced social fragmentation” ghettoisation and segregation develop invincible distances and obstacles between the excluded and the others.

Since the description and measurement of the objective relative deprivation term of Peter Townsend, the investigation of the aspect has gained great significance which claims that poverty is not simply a lack of income, it rather says that individuals or families may be excluded from activities socially considered important due to the shortage of resources. Zsuzsa Ferge (2002) summarizing Miller's conceptions makes obvious that „those shocked by poverty all know that the poor suffer not just because money is tight. Financial shortage brings on misery, humiliation, social rejection. So there exists an interpretation for poverty equivalent to exclusion, no matter what the latter means” (Ferge 2002: n.p.)

To the question whether poverty in a broad sense differs in meaning from exclusion, Zsuzsa Ferge answers the following: „basically it is all about the same social phenomena, hardship, deprivation, the forced constriction of the horizon, desires and choices not voluntarily restrained” (Ferge 2002: n.p.). In her view, the reasons for the widespread use of the term exclusion are less academic than political in which the more current themes of „ethnicity-minority-migration” are included.

In addition the social psychological impacts of exclusion cannot be ignored, as it reflects a state out of society that is not „pure” relative poverty, but a condition in

which individuals are deprived of every straw that assures them links to society. In such a situation the experience of belonging to society ceases to exist that can on no account be substituted for financial resources.

Life cycles and poverty in life course patterns

The phenomenon of life cycle as a source triggering poverty was formulated in England as a result of empirical investigations. At the turn of the 19th and 20th century after having carried out researches among working families it was discovered that married families went poor following the birth of their children, though after the children grew up and became employed the family emerged from the state of poverty. However, when the children found a family and leave the nest with their parents growing old, a new phase of poverty is introduced into their lives. The phenomenon has been supplemented by further findings that reveal various demographical events (e.g. divorce, becoming widowed, high number of children) which may lead families below poverty line. It is well illustrated by the conclusion from Márton Medgyesi, Péter Szívós and István György Tóth „According to the former researches the poverty rates prove to be higher in families with at least three children, or when the head of the household is younger than 40 years of age or a single parent. When householders are aged between 40 and 60 less distinction in household types can be detected, although single parent families or families with at least three children are more likely to be poor. Families with elderly (more than 60 years old) householders are the most likely to become pauper especially when the aged person lives alone.” (Medgyesi-Szívós-Tóth 2000.)

The individual course of life is highly affected by the cessation of the conventional relations and social frames which are then replaced by „secondary forums and institutions” strongly defining individual life. As for individualistic developments Beck states that „even if an individual believes to be his own man he proves to be a toy in the hands of fashion, relations, prosperity and markets” (Beck 2003: 239). Consequently, he maintains that class-culture dependant or family lives are overlapped by or changed for so-called institutional life patterns manifested in entering and leaving the educational system, then employment, specifying retiring age in social policy, everyday schedule and time management. The overlap seems to be typically clear cut for „normal lives” of females, while male lives tend to be fully untouched by events of family life, female existence experiences a duality manifested in a family and institutional life (Beck 2003).

A special attention is to be given to Péter Somlai’s (2000) conception of „four-generation relationship structure” which points to an increase and elongation in the life duration of certain generations in the 20th century that together with economic, social and cultural factors have generated major changes in phases of family lives, mostly in lives of elderly family members. Thus, the post-parental stage of family life has become longer which is named by the sociology of the family „an empty nest”. In this phase grown-up children abandon their home leaving the parents alone. This

stage of life did not even exist about a hundred years ago, but recently in developed countries it can persist for 20 years or longer. However, it does not mean that from that on parents only concern about themselves. In the first phase of this life stage most of them become parts of the so-called sandwich generation, for they keep on supporting their offsprings in getting and furnishing their own home, founding a family, then in raising grandchildren meanwhile caring or supporting their own old parents. That is the reason why the sociology of the family speaks about the relationship structure of four generations, since each generation highly demands family support, albeit for different reasons.

Call poverty its name: changing paradigms, changing thematizations

Poverty as a complex phenomenon can be thematized and defined in various ways. According to the above theories poverty is to be handled as social reality which is not a pure objective condition, since as a whole it is a social construction established by members of a community. Any terms for defining and interpreting poverty have their own social history and are closely linked to the political, economic and social developments in which they were brought into being and in which researchers exploit their favored (paradigmatic) terms as means, let alone their commitments (Silver 1996). In addition, poverty and its manifestations could hardly be interpreted without their social environment. We might as well say that the paradigms elaborated for handling poverty and the terminology are directly determined by the culture of politics, the dominant ideology of social organization and the objectives of social policy.

To give an accurate explanation is rather complicated for which the above mentioned relations provide sufficient explanation. It is not extraordinary at all that at the same time there are several parallel conceptions for poverty, or as Spéder (2002) notes no neutral conceptions seem available as equally universal and objective ones. As many definitions are used, as many types of poverty coexist.

Of course, there have been scientific theories about poverty, even if not so comprehensive and thorough they are. The treble principle system of Peter Townsend's (1991) theoretical typology is based on precepts on social structure, employment status and the rewards of the former ones. In such a context did the researcher develop the general principles of (1) conditional help provided for a few, (2) minimal rights for many, and (3) distributive justice for everyone. The difference of these are manifested in the types of interventions and policies applied while handling poverty.

Townsend models the precept of conditional help for a few through the poor laws of England and by the logic of the elite on poverty in the 19th century. As for the upper class the existence of the poor was nothing else but something of social necessity, and for them the problem was not the fact that the poor were deprived of financial resources, but the moral deficiency they lived in (they called it pauperism), the elite perceived individual shortcomings such as lightmindedness and intemperance as factors that make people embroil into poverty. In this context did the formerly

mentioned categories of deserved or undeserved status emerge, and as the elite believed that at that time by poor laws poverty could be cut down to a minimum in England, accordingly their policies of conditional help fundamentally addressed a narrow layer of society. Those could obtain the deserved status (or were morally evaluated as virtuous) who worked or who despite being unemployed and having crucially low income could justify their availability for work.

In his economic policy oriented work Polányi (1976) well illustrates the approach to poverty typical of the era. He refers to two theoreticians whose conceptions best reflect the essentials and ultimate goal of the principle. One of them was called Joseph Townsend, whose works and thoughts set the ground for the oeuvre of Malthus. In his famed piece of work, *Observations on the Poor Laws* he labeled poor laws as remnants of the Elizabethan era and (together with other contemporary authors) he suggested the abolishment of the laws and urged to force the poor to undertake work for any wage. In his view, the allowance provided for the poor was an artificial intervention into birth rates, which consequently posed burdens (referring to food supplies) for others. He believed that due to the artificially induced increase in birth rates among the poor others' life would become shorter.

According to J. Townsend cutting off the allowances provided for the poor would automatically resolve the difficulties of poverty, as famine would get them to work for the least available wage, so their numbers would be exclusively regulated by those who would be able to acquire the amount of food needed for survival. As a result, there would be no need for administrative pressing, as the power of the survival instinct would pressurize the poor to participate in production procedures.

These thoughts have gained reputation due to the works of Malthus who was the other theoretician mentioned by Polányi. According to Malthus, famine becomes established in human societies because of the existence of an enforcing natural power, namely sexuality. Owing to the sexual instinct, the number of people is always confronted with the limits of food supplies, that is if more children are born than food supplies are capable of keeping, the surplus will be swept away by wars, epidemics, crimes and famine. That is how nature works, it takes sanctions that no government can ever alter. It well presents the social attitude characterized by the essential idea that the poor can be legally excluded either from communities, even from life under the auspices of the principle of undeservedness.

The recently generally acknowledged principle of social policy elaborated by P. Townsend for the depiction of the early 20th century focuses on assuring the guaranteed minimal condition of existence for each member of society. The innovative idea of the Webb couple on the national minimum became widespread known in that period. Later the precept of the minimal rights for many got into public thinking due to the Beveridge report (1942). It was typical of the poverty conception of the mid-20th century that it considered poverty as a minority issue involving those excluded from work or are unable to work. These people got into trouble not because of their own faults but rather their misfortune, and in the absence of income they were not able to meet the basic needs inevitably required for survival. The issue of

minimal responsibility taken from the state was raised, and a claim was pronounced to provide a moderate supply for every citizen in need through government policy.

The third principle, the issue of the distributive justice concerning everyone seems to be somewhat theoretical assuming that the society deprives the poor of the chances to join the activities and pleasures commonly within reach. From a political aspect, the conception can be characterized by the principal aim to modify the actual hierarchic social stratification, partly through economic, political and social reorganization, partly via a more equal distribution of power and financial resources.

The diversity of further discussions on poverty are generated by the various approaches to the nature and extension of poverty and by ideas about social inequalities, different in each society, not to mention the evaluation of permanent unemployment. All these follow a scheme of modernization. The heterogeneous views and attitudes to poverty in social history imply technical differences as well, manifested in the use of indicators for the illustration of the phenomenon, moreover, the differences shown in the diverse practices of social policy and the varying principles of social philosophy supporting social policy can be not on any account ignored. We can conclude that poverty is measured, interpreted and called in a different way in every country in accordance with the current social reality.

It depends on how it is called...- some methodological aspects of measuring poverty

Peculiarities of poverty lines

The expression „living on minimal income” introduced by Éva Havasi (2005) has drawn attention to the problems of income poverty⁶. The rate of those receiving minimal earnings can be determined in several ways, and no matter which alternative is chosen, a threshold value is used to identify the poor. The identification can happen in an objective absolute or an objective relative, or either in a subjective way. Among the objective absolute threshold values for poverty the most well-known and most commonly used one is living wage. According to KSH (Central Office for Statistics) (2007) living wage means the limited circle of resources demanded for keeping elementary „physical condition” and „social well-being”. As such „living wage is by no means the limit value for survival but an amount of money that expresses the value of the quite moderate needs of everyday life seen as conventional in numerical data. It communicates the numerical value -set at a price floor- of consumption goods belonging to »social well-being« over »physical condition«.” (Létminimum 2007: 2.)

Another kind of absolute poverty lines follows a method of measurement different from to the logic of income distribution, it pre-determines the poverty line in a fixed amount. For some years the World Bank has been using the sum of \$4,3 per head for

⁶ In her study „Income as an index of material welfare and poverty” Éva Havasi (2005) goes into details and demonstrates what he means by income and what part it plays in measuring welfare.

Hungary to determine the poverty threshold in international comparisons. If this method is applied in comparison with the relative threshold value, the number of the poor tends to become approximately tripled, thus these calculations produce similar or even worse results than calculations made with the national minimum of subsistence.

The conceptions that build upon the relativity of income poverty always compare individual well-being to the average standard of social welfare (Spéder 2002). Among the researches for the objective relative approach to poverty, according to a study conducted by OECD the threshold value of poverty tends to be approximately 66% of the national income per capita, that is 60% of the national average income as stated in a study by the European Council. These studies demonstrate that poverty threshold is always a dependant on the average standards of societies (Létminimum 2007). In a different approach poverty line can be determined in the 50% or 60% of average or median income. This method seems to be suitable for making international comparisons for *„it is accentuated that [...] poverty is a distance measured from average conditions, backwardness if compared to the average standard of social welfare. Therefore, social groups principally exposed to the risk of poverty can be well circumscribed, and the view maintaining the dependence of the extension of poverty on national income diversities proves to be valid. Those declaring that this approach is appropriate for the demonstration of social inequalities are right.”* (Spéder 2002: 245.)

As a result of the dissatisfaction with poverty conceptions based on disparity in income, investigations on deprivation have contemporarily launched (Spéder quoting Townsend, Spéder 2002), which have set off from the complexity of individual and family life conditions. These deprivational conceptions emphasize that individual conditions do not exclusively reflect income, but life circumstances, lifestyle, tendencies for consumption, and last but not least individual aspirations. The stratification studies carried out in the 1980s in Hungary were conducted accordingly, the results of which were published by Ágnes Bokor in 1985 in her work entitled *„Depriváció és szegénység”*. She examined family deprivation and interpreted relative disadvantage, work, lobbying, material consumption, residence conditions, lifestyle and state of health through six dimensions.

Subjective threshold for poverty is another representative term based on the evaluation of individual and household income status as a form of self-reference. (KSH 1999). Its level is a dependant on numerous factors, since the actual individual income and its extent are highly affected by the beliefs about income inequalities, the past situation of the individual and the family, and also by their future prospective. As a form of subjectively measuring poverty, individuals give self-reflections about themselves and their financial conditions. According to this method those are considered to be poor who admit themselves poor. Another technique invites households to estimate the cost of living required by similar households to be able to function at diverse levels of existence (very straitened, straitened, average, good, very good) (KSH 1999).

As Zsuzsa Ferge (1985) notes subjective deprivation *„rather tends to be a source of tension”*, as it gives a reflection about the social state of mind while focusing on developing requirements for changes. Anyhow, these demands do not necessarily

denote the most severe problems objectively, that is why „*a policy aiming at fundamentally altering social relations ought not to pay attention only to current tensions but also to articulating demands. Among the groups especially in need, there is an absence of means to call attention to themselves and to stand up for their interests, however, the improvement of their situation is also an inevitable part of the reformation of the whole social relation system.*” (Ferge 1985: 49.)

The official term used for poverty threshold as highly significant for our topic is determined on the basis of the minimal standard defined by governments. In Hungary poverty threshold has not been officially determined, though for fixing the amount of social allowances the minimum of the old-age pension has been taken as a quasi-official extent.⁷ According to Éva Havasi's calculations for the past few years the level of the old-age pension minimum has developed in an interesting way if compared to the values of other poverty thresholds. During the early years after the change in the political system, from the mid 1990s to 1998 the extent of old-age pension minimum coincided with the lowest income level of the lowest earners, and to some extent it has even exceeded the latter, though later the measure of the old-age pension started to lag behind the rest of the investigated poverty thresholds. It was no longer able to keep up with neither living wages nor with the subjective threshold value, that is to say with the level of income minimum considered essential by the population. In 2003 the greatest secession took place between old-age minimum and other subsistence thresholds in a way that „old-age pension was the 80% of the threshold level in the lower tenth, according to the public opinion 66,5% of the minimum amount needed for a very straitened living, that is 55% of the living wage minimum per capita calculated by KSH.” (Havasi 2005: 20).

In this period approximately 5% of the population lived under the threshold level of old-age minimum, 31% under the living wage minimum and 18% under the subjective poverty threshold.

Continuity and transition: the schedule of poverty

As for the present paper, the distinction between permanent and transitional poverty is of special significance. As the formerly demonstrated theories have shown, both categories are presumed to imply various reactions, lifestyles, evaluations, possibilities and conclusions if considered either individually or socially. It is essential for us to highlight that deep poverty refers to those who persistently live in need. The situation of the transitional poor is considered as actually „transitional”, so they do not tend to fall in poverty so deep from which they would not be able to arise. Mostly the situation of those in persistent poverty can be characterized by social exclusion, and in certain context according to some authors this group also belongs to the underclass. In many authors' view a manner of living is supposed to be peculiar of persistent poverty which basically differs from the life of the majority and the life of the poor living in transitional poverty.

⁷In 2009 it was 28.500 HUF.

After all, the question arises: how to define the categories of persistence and transition, and where to draw the boundary between the two. Starting from Zsolt Spéder's researches (2002) it seems to be obvious that the answers to these questions are not easy at all, as he writes partly because the rate of the population in each category depends on the length of the observation period. In the international literature, there are several approaches to the determination of the length of the observation period applied for measuring persistent poverty. Spéder refers to two practices, partly those have been found to be persistently poor by researchers who live eight years out of the observed ten in poverty. According to the other approaches, it has been concluded in the course of the investigation for the likelihood for emergence that the chances of those having lived in poverty for more than three years start to decrease radically. Zsolt Spéder lists those among the persistent poor who lower under poverty threshold at least four times in six years' time.

When making distinction between transitional and persistent poverty Júlia Szalai (2002) finds it essential to distinguish income-subsistence poverty from the condition with multiple handicaps (she calls them people in deep poverty, lagging poor or the excluded). In her view in the background of subsistence poverty „simple” problems of distribution can be revealed. In these cases, the incomes earned in different fields of employment persistently lag behind the price level of daily consumption or incomes from social insurance lose their values. These deprived groups have been still seen as segments of the majority, since the more their income improves, the more stable their life conditions will be, which enables them to return to the spheres of society dominated by the majority and to social scenes to the edge of which they have been pushed.

The situation seems to be different for the actual victims of exclusion, who either have not had any relations to help them reintegrate or, if any, they have lost them. A common feature of the life of the excluded is that they are likely to have a long prehistory of their poverty, often decades, and the extent of their destitution is extreme, often deep to the level of destitution (Szalai 2002). Life relations can be illustrated by common peculiarities: „...*their social relations basically involve those in similar circumstances, their children attend the same class as other ill-fated children, their families dwell together with other families in distress in ravaged housing estates, in abandoned farmhouses or in arbitrarily occupied backyard huts, their ill parents are sitting with other miserables suffering from handicaps or illnesses in temporary dilapidated medical centres at the end of villages for hours to get access to »general medical prescriptions«; they queue up in the human trade market of illegal employment with other defenceless fellows never obtaining a »decent« job...*” (Szalai 2002: 42.)

Consequently, their psychic and physical resources are exploited to the extent that they get unable to arrange their lives unaided even if they were offered secure and permanent employment, because without proper means their existential come-down and marginalization cannot be halted. In addition, as a typical feature of transitional poverty, but not of persistent exclusion the miserable life circumstances are passed on through generations which then come to stay for the younger generations on the long run.

References

- Atkinson, Tony (1998): Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség. Esély, 1998/4.
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Századvég Kiadó, Budapest
- Bokor, Ágnes (1985): Depriváció és szegénység. Társadalomtudományi Intézet, Budapest
- Bokor, Ágnes (1987): Szegénység a mai Magyarországon. Magvető Kiadó, Budapest
- Csepeli, György - Kolosi, Tamás - Neményi, Mária - Örkény, Antal (1992): A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle 1992/3.
- Davis, Kingsley-Moore Wilbert E. (1997): A rétegződés néhány elve – In: Angelusz Róbert (ed.): A társadalmi rétegződés komponensei – Új Mandátum, Budapest
- Domanski, Henryk (2001): A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. In: Szociológiai Szemle 2001/4.
- Ferge, Zsuzsa (1985): Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány. In: Szociálpolitikai Értesítő, Budapest, 1985., 4-5/I-II.
- Ferge, Zsuzsa (1995): Az átmenet társadalma. Esély, 1995/4.
- Ferge, Zsuzsa (2000): A társadalom pereme és az emberi méltóság. In: Esély, 2000/1.
- Ferge, Zsuzsa (2002): Kétsebességű Magyarország. – Magyar Nemzeti Szeminárium a Társadalmi összetartozásról, 2002. július 18.
- Ferge, Zsuzsa (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. Esély, 2007/4.
- Gans, Herbert (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények – In: Esély 1992/3.– Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, Hilscher Rezső Alapítvány, Budapest
- Havasi, Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle, 2002/4.
- Havasi, Éva (2005): Jövedelmi helyzet – minimális jövedelemmel rendelkezők. TÁRKI, Fejlesztéspolitikai Helyzetértékelő Tanulmányok, Budapest
- Lewis, Oscar (1988): A szegénység kultúrája. Kultúra és Közösség 1988. IV.
- Medgyesi, Márton – Szívós, Péter – Tóth, István György (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In: Kolosi, Tamás – Tóth, István György – Vukovich, György (ed.): Társadalmi riport 2000. TÁRKI, Budapest
- Polányi, Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest
- Sen, Amartya (2003): A fejlődés mint szabadság. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Sen, Amartya (2003b): Kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. Esély, 2003/6.
- Silver, Hilary (1996): Culture, Politics and National Discourse of the New Urban Poor. In: Mingione, Enzo (szerk.) (1996): Urban Poverty and the Underclass. Blackwell Publishers
- Somlai, Péter (2000): Meghatározások, avagy miről szól a család válsága? In: Spéder, Zsolt – Tóth, Pál Péter (ed.): Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére. Századvég Kiadó, Budapest

- Spéder, Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég Kiadó, Budapest
- Szalai, Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországn. Szociológiai Szemle 2002/4.
- Townsend, Peter (1991): Szegénység-elméletek. In: Ferge Zsuzsa-Lévai Katalin (ed.): A jóléti állam. T-Twins Kiadó, Budapest
- Wright, Erik Olin (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (ed.): A társadalmi rétegződés komponensei, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

JÁNOS MAZSU

*„Inside borders”**

Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen
(Hungary) in the periods between 1790-1870

Introduction

Most of the free royal cities and all mining cities of Hungary banned Jewish in-settlement by 1840.

Nevertheless, in my research I was first focusing my attention to the turn of the 18th and 19th centuries, because in effect the roughly 50 years preceding the settlement permits for the inner areas of the indicated cities saw several waves of Jewish immigration in Hungary. However, it was the first important stage of mutual acculturation of the above-mentioned urban societies and Jewish communities. It was a period of time that is essential for the understanding of urban settlement, the subsequent integration and the controversial processes of assimilation/dissimilation and intra-urban spatial segregation.

The closing date of our study falls on the year of 1870 because my intent was to do an extensive survey of space and society structures relying on the data of the poll taken in that year, or to be more precise on the basis of the analytic sources of the Geoinformatic Social History Database of Debrecen (GISHDD) created by the digital processing of the manuscript maps and the statistical sheets of the age in Debrecen.

My research work also examined the fundamental legal, economic and social contexts of the immigration process and draws a comprehensive picture of the specific chronological segmentation and the various aspects of the settlement process in the environs of cities starting from the 1790's and in the inhabited inner urban areas after 1840.

* Written version of a lecture in the AHEA-American Hungarian Educators Association 37th Annual Conference, 26-29 April 2012, Long Island University, Brooklyn Campus, NY

As a next step I analyzed the spatial patterns of Jewish settlement in Debrecen according to the following points of views:

- Initial steps of settlement, moving in the settlements in the vicinity of the city (-1840);
- Aspects and waves of settling to the city (1840-1867);
- Housing conditions and residence segregation, neighbourhood relations, rented and owned family homes, family structure and residence patterns of Jewish families (1869/70);
- The spatial layout of the established Jewish ritual and community institutions (1840-1870).
- Comparison of Debrecen Jewish settlement case to the others in Hungarian banned cities (urban in-settlements types in Hungary)

In this presentation due to my limited timeframe I am focusing on the territory of origin and intra-urban segregation.

At the closing part of my paper I am trying to raise questions and reconsider the research methodology issues of integration, acculturation and urban residence segregation on the basis of the study based on the findings and resources of the Geoinformatic Social History Database of Debrecen (GISHDD).

Configuration and characteristics of Jewish settlement in Debrecen in the year 1870

Let me emphasize again, this part of the research project is different from the other research phases both in its approach and methodology. While in the other research steps I examined the process of immigration and settlement in the city between 1790 and 1870, in this one I am presenting a study of the result of the immigration procedure in a chronological section: the reconstruction and analysis of the spatial structure of settlement within the city (intra-urban segregation).

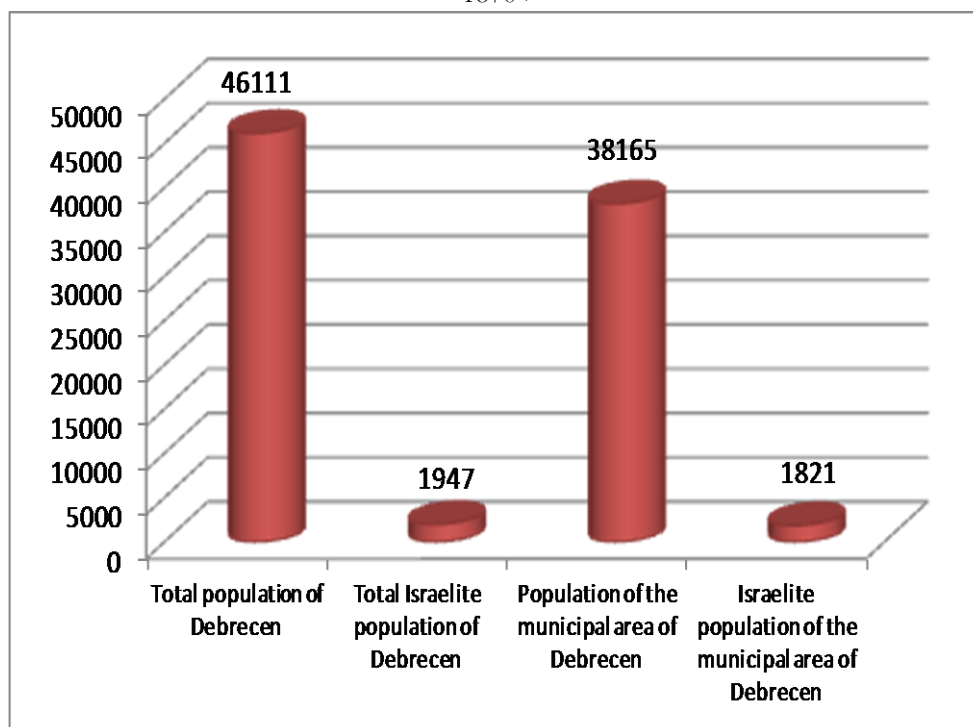
First question: Whom this analysis is exactly about?

The census of 1870 contained denominational data; in the course of recording only two categories were used to describe the denomination of the Jewish population (disregarding errors): „Israelite” and „follower of Moses”. Because using these two categories did not show any consistency in terms of any socio-cultural distribution (place of birth, religious background, belonging to a fraction, family size, etc.), we considered the people listed in both of these two census categories to be members of the Jewish denomination / ethnic group.

Many of the original sheets of the census, which contain data about the Jewish (an other) population, have several errors, indecipherable names and blank fields. But, by good fortune, I found two separate volumes in the broader archival material of the

1870 census: a draft of Israelite families in an alphabetical order, and a census of Israelites according to the sequence of street numbers. The two volumes made it possible to correct and piece out the often incomplete data of the original census sheets in many cases. Therefore, from a source evaluation perspective, it is the source material of the Jewish population that is the most complete and accurate within the entirety of the population of Debrecen. This also involved a correction of numbers: according to the official summary of the census the number of the Jewish inhabitants within the whole city was 1919, but according to the revised data this number is 1947, of which 1821 (93.53%) lived within the municipal area of the city, which is included in the digitized maps.

Spatial distribution of the total and the Israelite population of Debrecen in the year 1870+



+ According to the corrected data of the 1870 census, as recorded in the HDSSSD

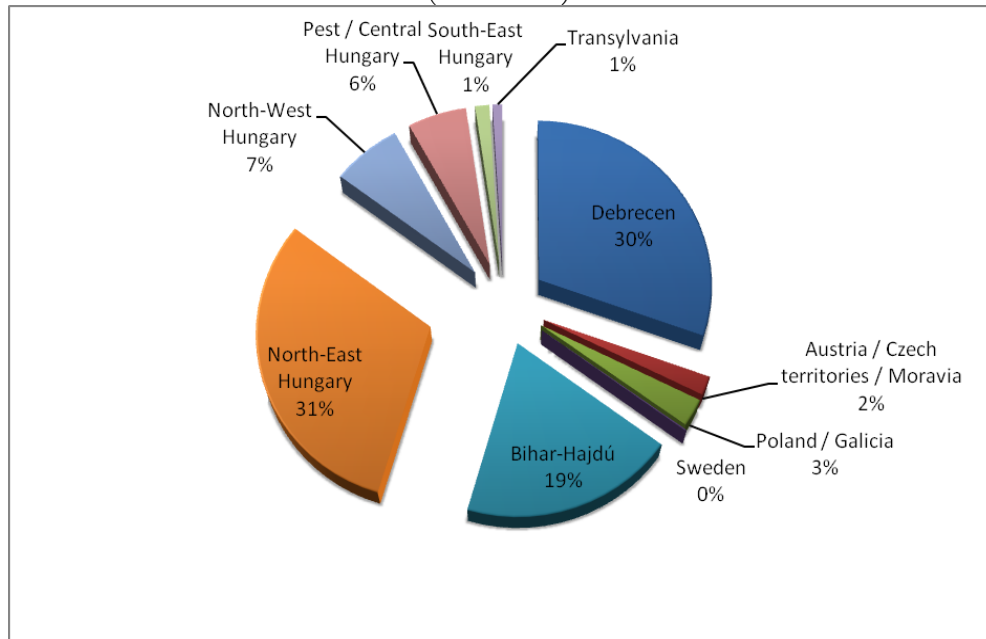
Second question: Where did they come from? What was the catchment area of the Debrecen-bound Jewish settlement

The census of 1870 contained a column for recording birth data as well. Birth information that was recorded for each person was an important identifying aspect in determining the originating territories of immigration, however, it did not in itself provide an indication regarding the intermediary points of migration, where the

individual may have resided for a much longer period of time on occasion. This obstacle, however, can be overcome by carrying out a unique study of families after the analysis of individuals. The interim stations of migration to Debrecen – the names of places and the time spent at these locations – can be discovered by examining the birthplaces of the children. Owing to size limitations, from among the aforementioned analyses only the examples considered to be characteristic will be featured.

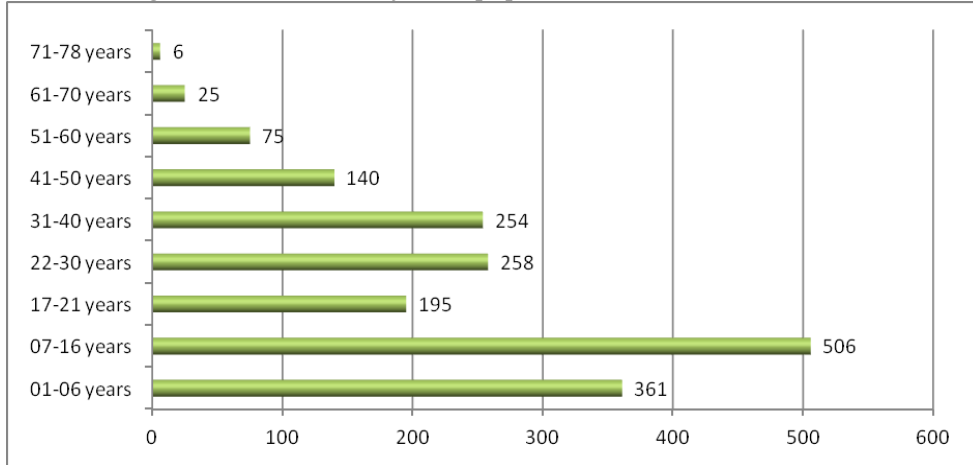
With the help of a bit complicated identification procedures we managed to identify the birthplace of 1808 of the 1821 Israelite inhabitants of the municipal area of Debrecen as per the 1870 census, categorized at least by country / region. The birthplace of only 13 people (0.7%) remained a mystery. In our further calculations within this field of study the 1808 Jewish inhabitants, the birthplaces of whom were identified, will be regarded as 100%.

Distribution of the Jewish population of Debrecen according to birthplace, 1870
(rounded %)



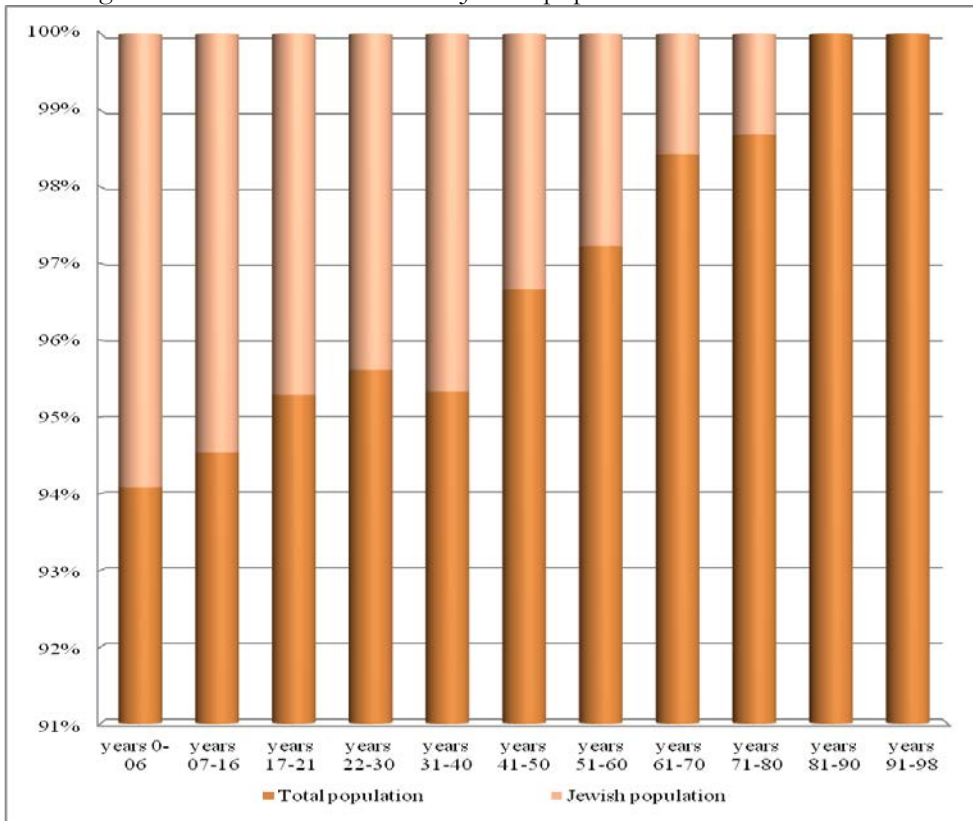
The first salient feature is that three decades after the official authorization of immigration almost one third of the Jewish population of Debrecen (522 people, 30.5%) named Debrecen as their birthplace. This can be mostly attributed to the age distribution of the Jewish population of Debrecen: the average age of the 1821 inhabitants was 8.3 years, and it was the youngest age groups that were the most populous; almost three quarters of the Jewish inhabitants of Debrecen were under 30 years of age (1320 people, 72.5%).

Age distribution of the Jewish population of Debrecen in 1870+



+ Municipal area; the age groups were created in accordance with the requirements of calculations concerning schooling.

Age distribution of the Total and Jewish population of Debrecen in 1870



Another obvious conclusion can be drawn from the birth data, namely, that only an insignificant fraction of the Jews who settled in the city (88 persons, 4.6%) were born abroad: 33 persons came from Austria and the Czech and Moravian territories of the Empire, 48 named Poland (20) or Galicia (28) as their place of birth, and 2 persons came from Sweden. The latter were apprentice cabinet-makers.

The third important finding is that 225 people (12.2%) who settled in Debrecen were born in the western part of the country, "Oberland". Only 42 persons (2.38%) came from Transylvania and South-Eastern Hungary.

Consequently – and this is the fourth conclusion of this analysis – the vast majority (555 persons, 30.7%) of Jews born outside Debrecen came to the city from the counties of North-Eastern Hungary, while 352 people (19.5%) arrived from the of Bihar and Hajdú that surround the city directly. From among the latter the largest group (175 persons, 9.7%) was that of the people from Sámson, an "obliged suburb" with a peculiar immigration policy.

Summarizing this section: The birth data of the Jewish population that settled in the city prove it unequivocally, that together with the following generation that was born in Debrecen, it is the Jewish people originating from the „Unterland” that gave the dominant proportion of the Jewish population of Debrecen. It was also them who played the most important role in determining the traditions and cultural-religious affiliations of the Jewish population of the city. The „Oberland” connection (mostly Pest and Pozsony/Bratislava), which was a determining factor in the commerce of the city at the turn of the 18th-19th century, was still important at the time, but its significance had diminished. It was also verified that the Jewish immigration wave from Poland and Galicia did not arrive at the same time as the first generation. It was also confirmed that the majority of the second generation „Unterland” Jews, who were born in the Northeastern part of Hungary as of the 1820's, settled in Debrecen in the following wave of immigration. The rest of this group settled in the areas surrounding the city first, and moved into Debrecen in a subsequent wave of settlement; they were the next generation of settlers.

(Interpreting and refining the results of a macro structure data analysis, which is based on individuals, but is aggregating at the same time, is only possible with the help of the method of case studies per family. This approach is suitable for revealing the territorial aspects of choosing a spouse in the case of Jewish families, as well as the finer details of the migration routes that lead to the final destination of settlement. The study of the latter is based on the birth date and birthplace of the children. However, owing to the multitude of cases included in the HDSSSD, even a schematic presentation of the results of such an approach would be impossible within the frame of this essay.)

Intra-urban segregation of the Jewish population of Debrecen

Our third question: What were the specifics of the spatial distribution and residential segregation (intra-urban segregation) of the Jewish population of Debrecen?

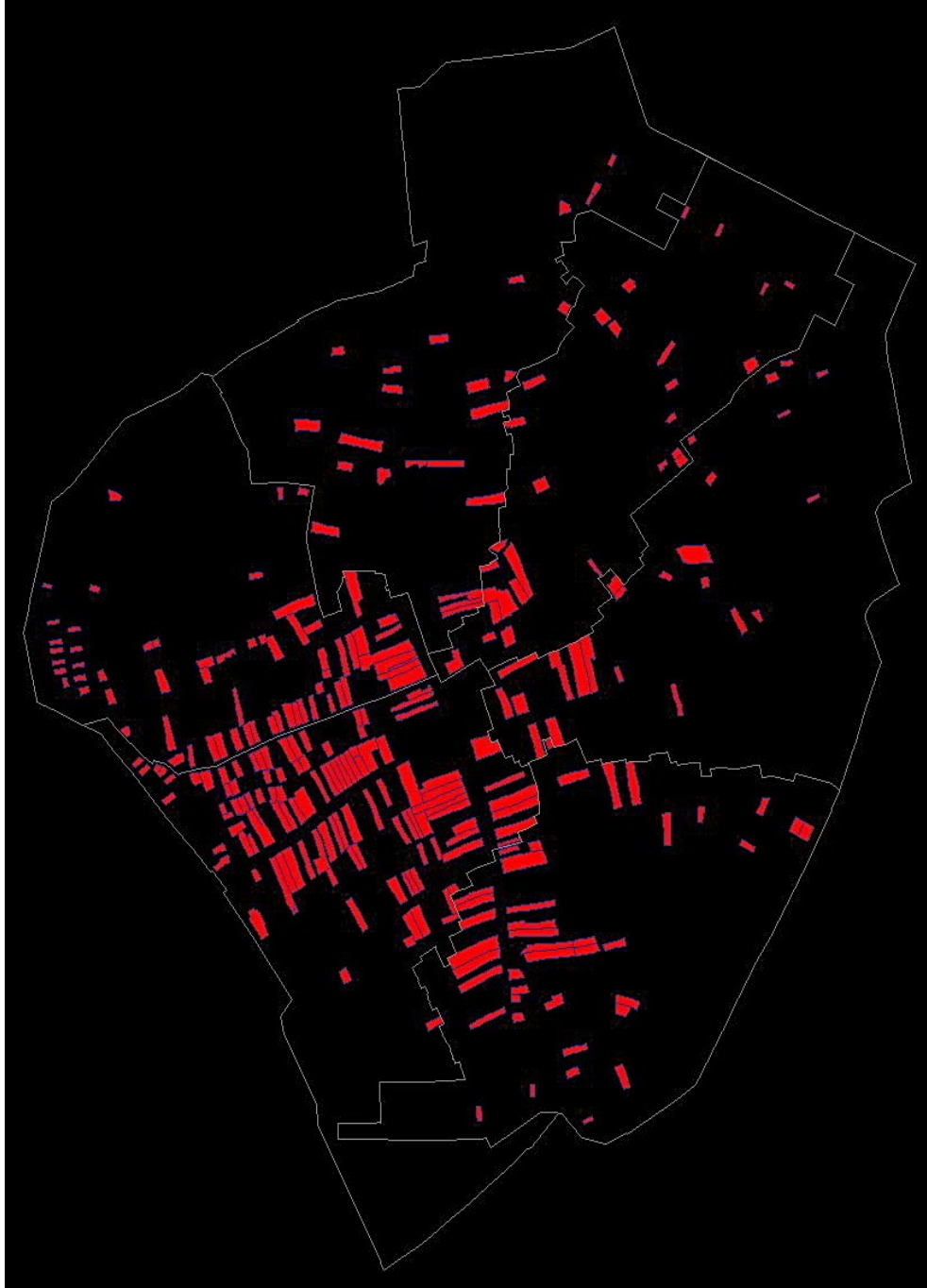
Our objective when retrieving data from the HDSSSD was to verify, disprove, or refine our conclusions derived from the analysis of the discrete data lines of the settlement process, using the analysis of the situation in the year 1870.

Our first research was the pilot run of the GIS system at the same time, a test of its functions, since we hoped for a deeper level approach than the district segregation index, an indicator used most frequently in residential segregation studies. In the course of this first query we asked the question: where, on which parcels of the city did the Jewish families live?

There were two ways of answering that question. The first answer that was given to a list retrieval contained the identification number of parcels and an accurate list of house numbers: the 1821 Jewish inhabitants of Debrecen lived in houses located on 290 parcels within the municipal area of the city, which constituted 7.8% of the 3699 parcels situated within the municipal area of Debrecen. The number of Jewish families / households (in which the head of the family / household, recorded under number 1, belonged to the Israelite denomination) was 340. From among these families / households 29 had female heads, according to the census. To a first approximation, in addition to the 340 Jewish households we could identify 29 more, where the head of the family was not Israelite, but one or more Jewish employees, servants, or perhaps guests worked or lived within the household of the non-Jewish head. But the number of Jewish households where at least one Christian employee worked was more than two dozens as well. An average Jewish household consisted of 5-6 people, but households of 9-11 were not rare either. At the other end of the spectrum, in the course of carrying out the analysis, we found a dozen or so unipersonal Jewish households, or households consisting of only a married couple.

The other result of the query was the spatial information based, 'dgn' format mapping of the territorial distribution of Jewish households broken down to parcels. We got the following city map:

Jewish population per populated parcels (290) in Debrecen in 1870
(indicating the border of the municipal area and the districts)



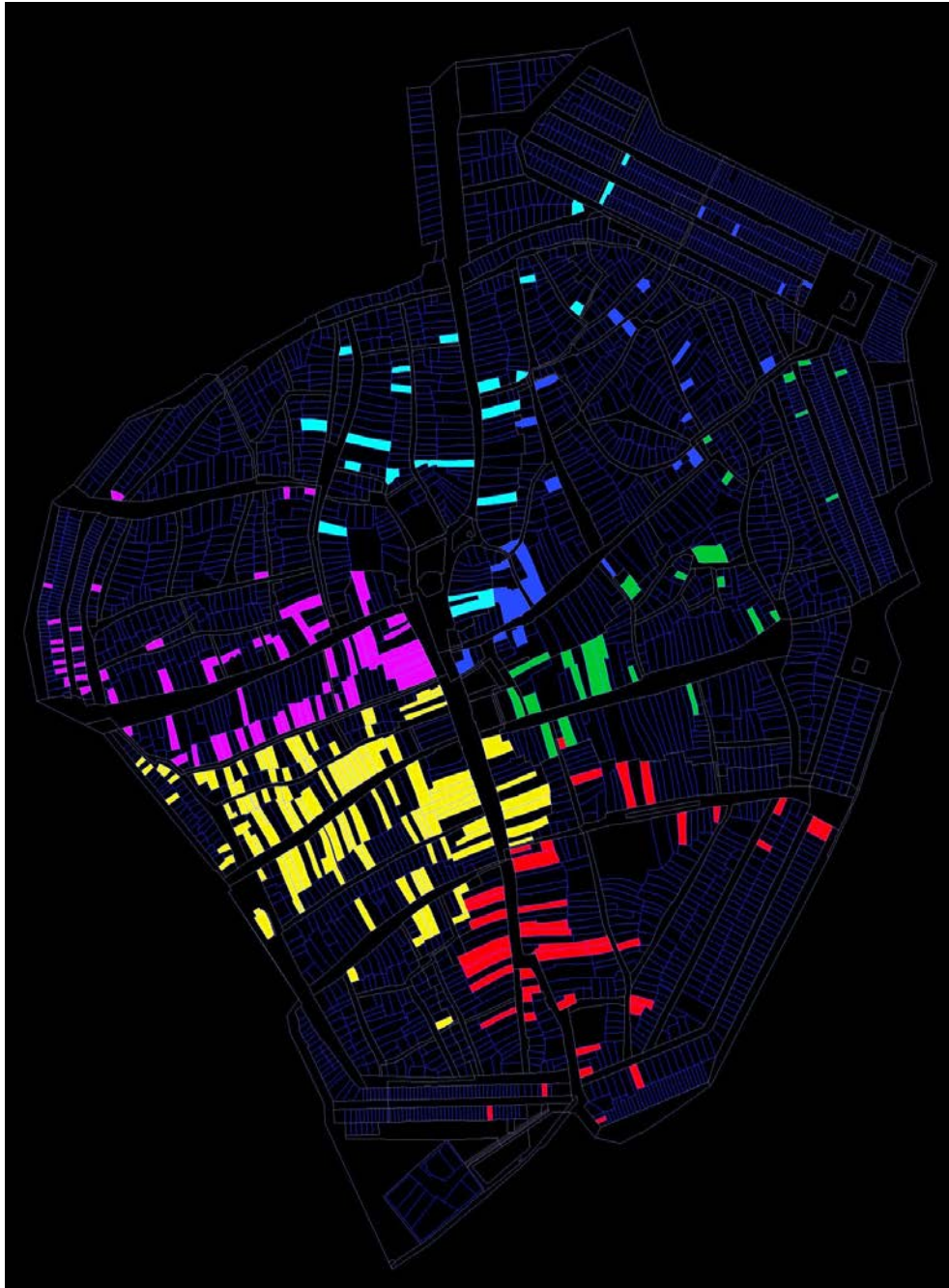
Jewish population per populated parcels (290) in Debrecen in 1870
(indicating streets and the borders of residential blocks)



Jewish population per populated parcels (290) in Debrecen in 1870
(indicating streets, as well as the borders of residential blocks and parcels)



Jewish population per populated parcels (290) in Debrecen in 1870
 (indicating streets, as well as the borders of residential blocks and parcels, using
 different colors by district)



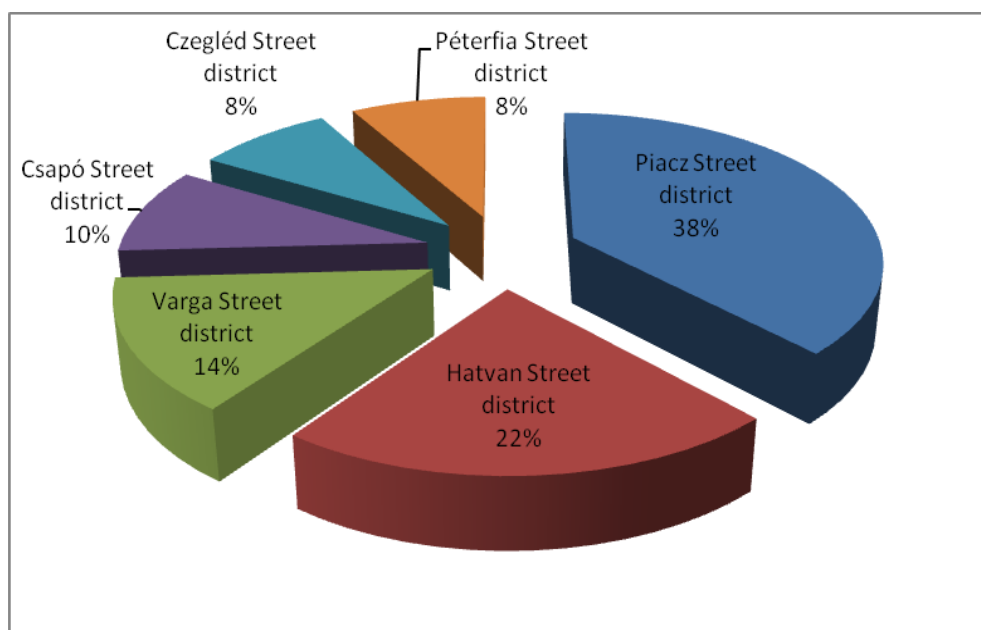
What we could already partially derive from sources associated with certain aspects of the settlement process, became apparent from the primary analysis based on the aforementioned queries:

As there was no such external force, as far as the Jewish community of Debrecen was concerned, selecting the location of a residence did not lead to living together in a closed block; no ghetto-like residential area was formed. The majority of Jews who settled in Debrecen lived in the Piacz and Hatvan Street districts (174 parcels), a relatively large number of properties were located in the Varga Street district (41 parcels), whereas in each of the other three districts there were two dozen properties inhabited by Jewish families.

However, it was obvious, that it did not make sense to carry out further research by districts, because the spatial distribution of Jewish settlement did not follow the logic of the historically formed districts. Therefore, the nuclei of domiciliation within the districts, and the locality of aggregation along the borders of the districts would have been obscured by calculating the district segregation index, rather than revealed and refined. For example, one side of Nagy Új Street, a street preferred by many of the settlers, belonged to the Hatvan Street district, while the other side belonged to the Piacz Street district. And the majority of the parcels inhabited by Jewish settlers, which were located on both sides of Piacz Street (the street, not the district), belonged to three districts. Thus it was more reasonable to continue refining the results via querying by street.

Number and proportion (%) of parcels inhabited by Jewish families in Debrecen, per district, in 1870

Piacz Street district	110
Hatvan Street district	64
Varga Street district	41
Csapó Street district	27
Czegléd Street district	24
Péterfia Street district	24



It was due to the street query that one of the representable nuclei of settlement became apparent: almost 40% of the parcels inhabited by Jews were located in six streets.

Piacz Street, the main street of the city, was outstanding among these streets in every respect. This area was the target of the wealthier Jewish business people in the first wave of settlement in the municipal area of the city after 1840 as well, because the residences of the buildings located in this street had a relatively high comfort level, furthermore, renting workshops and industrial buildings built in the yards, and shops that front the street was attractive, even in spite of the high rental prices, due to the central position of these properties, and the shopping customs of local residents that favored the main street.

The main street remained an important target area for the wealthiest Jewish families, who considered social prestige and local business aspects alike, even in the 1860's. According to the census of 1870, domiciles and business units were rented by Jewish settlers in 27 properties located in Piacz Street.

Another four streets, Kis Street, Nagy Új Street, Hatvan Street and Széchenyi Street had similar characteristics, and also formed a part of the Jewish domiciliation aggregate with 75 parcels in total. Vendég Street and Pesti Row, which belonged to the periphery of the city earlier, but were included in the municipal area after the city hoardings were destroyed in 1862, also became popular among the Jewish settlers for the same reasons.

This residential area, the area between the city center and the former western city gates, was the one that was spatially connected to Külső Vásártér, the venue where the great trade fairs of Debrecen took place. Külső Vásártér played a dominant role in Jewish settlement earlier. It was the property owners of this residential area with whom personal and business relationships were developed in order to ensure goods storage and accommodation for the time of the trade fairs. It can also be ascertained that housing solutions outside the city hoardings, to which Jews resorted at the time when municipal territories were prohibited, had only a limited potential to retain tenants, owing to the low prestige of the „hóstát” (western peripheral) area, the minor role it played in the commerce of the city, as well as the small size of parcels, and the limited number of domiciles, and limited living space. Jewish families considered initial accommodation solutions in the urban periphery to be only a „bridge-head”; those who could afford it would choose a domicile closer to the city center.

Although it was not typical either in the first waves of settlement, or in later periods, that a closed residential block or a kind of ghetto would be formed, a strong tendency for agglomeration manifested itself in certain well-definable parts of the residential area of the above-mentioned four streets as early as in 1870. Not only was it customary to settle in the same streets; it was also a dominant trend to rent dwellings on adjacent parcels when selecting a domicile. It was also partly this area where a few dozen Jewish families purchased properties with houses. This is probably why this part became a characteristic and emblematic Jewish residential area as far as the public opinion in the city was concerned. This view of the place has survived until this day.

In other districts and residential areas of the city Jewish settlement was relatively evenly dispersed. What was also observable regarding the spatial distribution of domicile selection is that at the peripheries of the municipal area, where the slums of the cotters lay, the presence of Jewish population was rather sparse, with the exception of Pesti Row and Vendég Street.

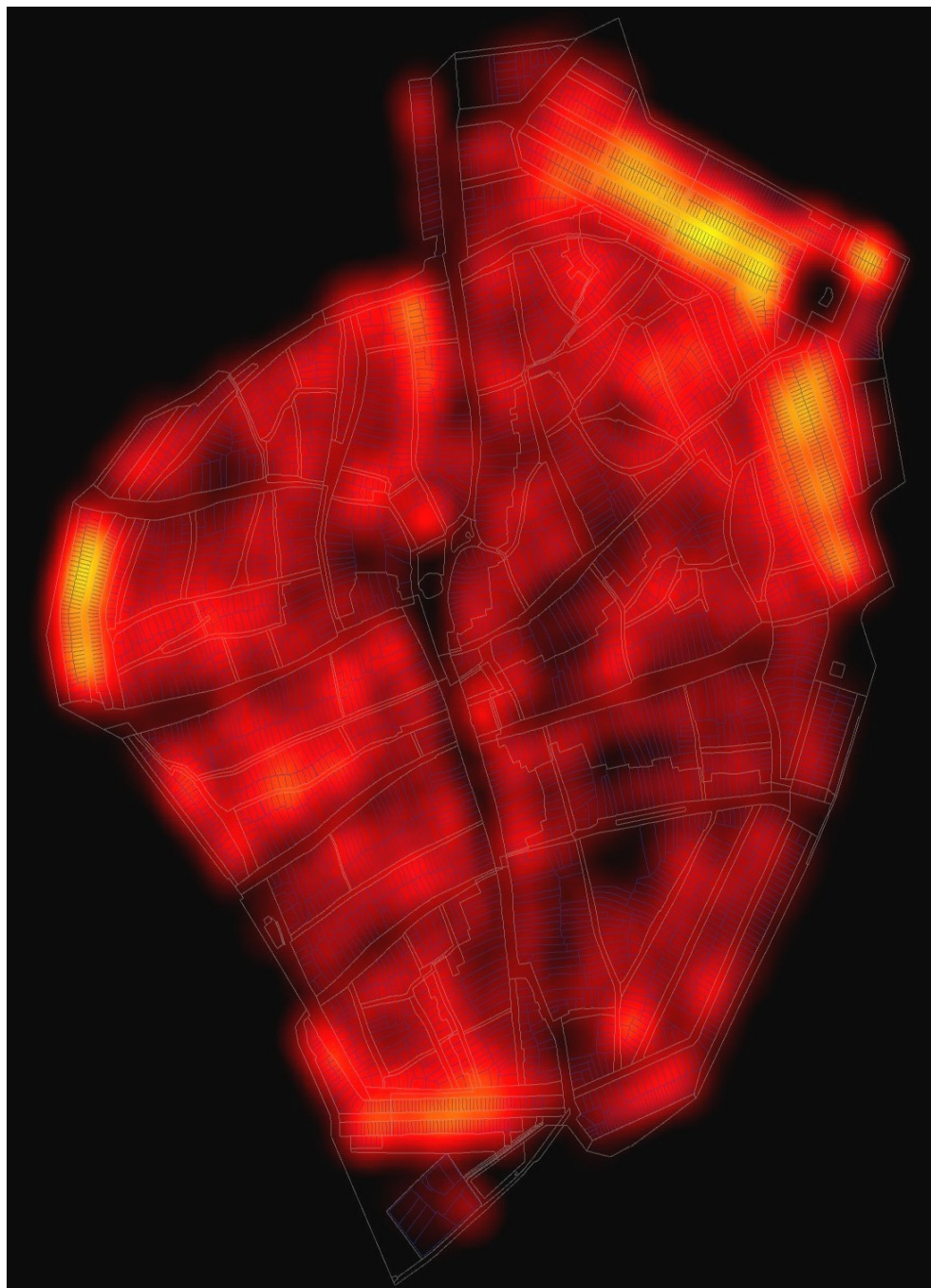
The query, the results of which have been sketchily summarized above, provided answers to the parcel-level spatial localization of the selected domicile. Therefore, in order to be able to answer the remaining question „how many of the given population lived on an identified parcel or a given residential territory”, we implemented a solution in the query function of the GIS based database to measure population density / residential density as well.

Let us display residential density in a graphic 'dgn' format.

Density of the Jewish population in Debrecen, in 1870



Density of the total population within the municipal area of Debrecen, in 1870



The density analysis of the Jewish population of Debrecen confirms the findings of the analysis of inhabited parcels regarding the western residential zone of the city that was adjacent to Külső Vásártér, the city center, and the spatial network characteristics. Beside verifying the earlier diagnoses, it also became apparent that the collective memory of the city recorded the residential area between Széchenyi Street and Hatvan Street as the emblematic block / neighborhood of Jewish settlement accurately. The basis of that ascertainment was probably an empirical perception of residential density. As a new result of the density analysis smaller residential areas, neighborhoods were discovered, for example in the middle section of Kis Új Street, and the section of the street which lies the farthest from the city center. At this level of analysis we did not find any reason for the outstandingly high residential density of these areas. The further individual analysis of Jewish families / households settled in Debrecen may provide an explanation for that.

If we compare the residential density of the Jewish population to the residential density of the whole population, we can further refine our fundamental statements. In the case of the whole population one of the determining characteristics of residential density had arisen from the discharge of the tension caused by living within the confines of the municipal area: with its small parcels the newly apportioned, low prestige residential area clinging to the edge of the municipal area proved to be a kind of urban receptacle. A similar, or perhaps greater number of inhabitants on the small parcels lead to an almost unbearable residential density, as compared to other residential areas. The difference between the residential density of the „hóstát” (western peripheral area) and that of the parcels of the main street, Szent Anna Street and Csapó Street, which had huge backyards and inner parks, was especially outstanding. This polarization, which was present in population density, and at the same time in the quality of life as well, was not even compensated by the fact that after the Austro-Hungarian Compromise of 1867 the pace of parcel apportionment increased in the aforementioned areas of the city center as well, and the number of inhabitants on the new residential parcels, that were created from the partitioned yards, grew rapidly.

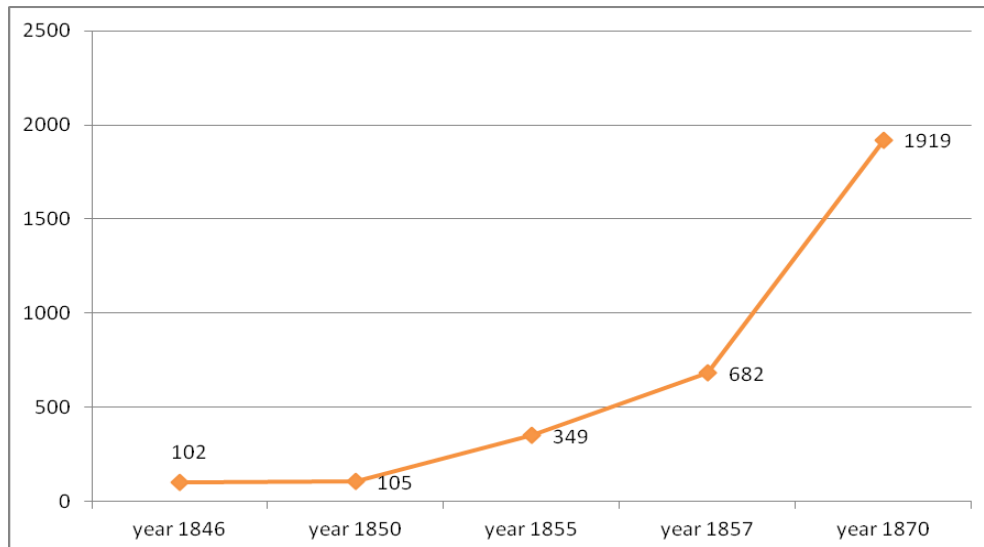
Naturally, the macro structure / city level overview of the spatial distribution of the Jewish population of Debrecen does not in itself provide a sufficient base for the interpretation of the complicated processes of acculturation – assimilation – integration. However, a few conclusions and statements can be based on the knowledge of featured examples of the settlement process that had started in 1790, as well as of the intermediate/*mezzo*, and micro level material:

- In the half century before 1840 the citizens of Debrecen got acquainted with the Jewish people as wholesale traders, market tradesmen, leasers, peddlers and their family members and servants, employed in direct community consumption and regional level trade fairs. While the citizens and the elite leadership of the city were protecting their class privileges, their interests concerning the parcel system, free royal city rights, seigniorage, as well as community interests related to municipal assets, they also experienced co-operation with Jewish merchants, businesspeople, family members and

servants of diverse family, cultural and financial backgrounds through conflicts, and various other ways. The characteristic residential structure containing temporary (in the time of trade fairs) and permanent patterns of Jewish settlement was a result of this process. The residential structure comprised the network of settlements surrounding Debrecen, Hajdúsámson, a village that assumed the special role of suburb, and as an innermost ring, the inns in the peripheral area, as well as peripheral streets in the vicinity of the Vásártér (Marketplace), adjacent to the western side of the city hoardings.

- After Act 29 of 1840 it was not typical of the first wave of Jewish settlement that the Jewish settlers would choose to live in a tight, closed neighborhood either because of any external pressure, fear, or municipal regulations, or because they only got permission to rent domiciles in a low-prestige, marginal part of the municipal area. Therefore, no ghetto was formed. On the contrary, by the end of the decade after 1840 the twenty families that gained permission to settle, and formed the first wave of Jewish settlement, belonged to the wealthiest stratum of society that played an important role in the commerce of the city. The majority of these families rented domiciles in the high-prestige residential areas of the municipal area together with their employees, from property owners who belonged to the elite of „civis” society.
- Because the Act of 1840 allowing Jewish settlement did not make it automatically possible for the Jewish inhabitants to acquire properties, the imperial decree of February 18, 1860, and the provisions of the Palatine Conference of October 1860, which made it possible to purchase real estate regardless of denomination, rendered Jewish settlement more dynamic.

Trend of the Jewish in-settlement 1840-1870, Debrecen



- After 1860 the limited ability of the competitors to purchase properties was no longer an advantage for the „original” citizens of Debrecen; and through property acquisition the doors of the previously closed spheres of the economic and social structure of the city were opened up for the settlers. The tendencies of the period after 1863 were favorable for both the hosts and the settlers: in an atmosphere of political consolidation, the abolishment of market restrictions, equal rights for citizens, and the market boom that escalated into wild-cat operations, competition seemed to be less and less risky, while co-operation promised to be more and more fruitful. In this period of prosperity, up until the recession of 1873, the role of Debrecen as a regional market center made the city appear as the Promised Land. Hence the active presence of Jews in the life of the city seemed to be beneficial even for the more reserved citizens of Debrecen, who were leading a simple life. Not only could they benefit from a wide choice of products and low prices provided by peddlers; but also even the less wealthy property owners could enjoy an ever-increasing income from letting houses. The behavior of the inhabitants of the city was less and less affected by reserve towards foreigners, fear of competition, or different kinds of prejudice.
- The analysis of intra-urban residential choices based on real estate purchases also shows that the Jewish settlers, who became property owners, had the same considerations as the first wave of settlers and real estate buyers: busy areas of the city center, as well as high social prestige were the most important aspects of selecting properties. Furthermore, existing business relationships between the buyers and the sellers, joint transactions, even previous letting of shops, warehouses or high prestige domiciles can be identified in the background of property purchases in most cases.
- The gradually emerging co-operation between the elite of the Jewish settlers and the resident „civis” elite was demonstrated not only by the similar property acquisition patterns in high-prestige residential areas of the city, but also by the fact that the traditionally most influential institutions and societies of Debrecen that owned properties (the Reformed Church, the Reformed College, or the butchers’ guild), and even the most influential families let the homes and business units on their properties to Jewish business people willingly. It cannot be considered a coincidence, that the similarity that was present in residence choices, and the emerging co-operation between the host and settler elite manifested themselves even at the level of local governance, preferential suffrage, mutual business enterprises, or even in the board membership of local sports clubs before long.
- The different ways of intra-urban and district segregation in Debrecen which are present at the level of neighborhood (meaning a larger homogeneous residential area), at the level of neighboring parcels / buildings (meaning adjacent parcels or buildings), and in the cohabitation of settlers and hosts, make it worthwhile to create new terminology. Owing to the specific parcel

system of the city, the vast majority of settlers rented domiciles in one of the properties of local „cívís” owners; henceforth, a parcel or house which the Jewish tenants did not share with a Christian owner and/or other Christian tenants was a rarity. It was also a common case where Jewish and Christian persons lived in the same household (cohabitation) in different ways: Christian employee with a Jewish family, or vice-versa.

Only a few examples can be presented here to demonstrate that numerous patterns and versions of Judeo-Christian cohabitation were formed in Debrecen by 1870:

- At the time of the census the Jewish synagogue employed Mihány Bagoly, a Calvinist cemetery guard, as the caretaker of the Israelite cemetery, which was established in 1840 and was much debated because of its stone walls. Mihány Bagoly and his three family members lived in the janitor house of the Israelite cemetery.
- In one of the apartments (listed under number 1) of the house owned by Miksa Áron, a 36-year old, Debrecen-born Israelite merchant (the son of Ábrahám Áron, one of the wealthiest leasers) the following persons were listed by the census: Miksa Áron, Mátyás Fürts, Israelite business partner and his wife and son, a Jewish servant, a Jewish law student, a distant relative, a Calvinist coachman, a Calvinist maid, and a Roman Catholic cook from Szepes County. The house was situated at 2545 Szent Anna Street, had 9 rooms and additional business premises.
- After several previous attempts, the worship place and school of the local Jewish community was established by Ignác Sichermann, a merchant, in a rented property at 2543 Szent Anna Street. One of the four bedroom apartments of the house (the one listed under number 1) was inhabited by Mór Rott, a parish principal, together with 8 family members, a Calvinist janitor, and a Calvinist cook. Two other persons, a 45-year old woman and her daughter, were also listed in the same apartment as strangers, without any further data. Leopold Silberstein, an Israelite tenant born in Miskolc, requested and was granted the permission to establish a ritual bath at the rear front of the parcel. He lived in the bath building, listed as domicile No 2, with his wife and two children.

From both points of view Jewish settlement seems to be a process of conforming based on mutual learning processes (acculturation), and a mutual quest based on cohabitation among other things, to reach partly known, but mostly unknown goals of industrialization. The mental image, strategies, aspirations for modernization and traditionalism/orthodoxy of either community did not mean that these groups were against progress or were antagonistic towards foreigners; instead, it meant that these communities were in search of a way to modernize without losing community traditions and interests, and retaining / improving their position, as well as a means to co-operate in the hope of success. It was the fears, customs and the ever more frequent cases of understanding or common activities of both communities that were the foundations of a successful urbanization of Debrecen at the turn of the century. (It is not a coincidence that László Gonda, the monographer of the Jewish community of Debrecen, called the next period, which was based on the trends before 1870, the „generation of emancipation”, and the period at the turn of the century and the beginning of the following century the „golden age of the synagogue”.)

If it is possible to interpret the narrative, according to which the 19th century Debrecen can be considered as a kind of ideal for embourgeoisement in Hungary, in my opinion it can be considered an ideal only in a sense of embourgeoisement based on Judeo-Christian coexistence and co-operation. Even if this process was full of friction and disputes even at its tide within the cohabitant communities (orthodox versus neologism versus status quo, conservative versus liberal versus traditionalist).

References

- A. K. Knowles, «GIS and history, » in A. K. Knowles (ed.) *Placing History: How maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship*. Redlands, CA: ESRI Press, 2008, p. 1–26.
- Anikó Prebuk, *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században/ The Jews in Central and Eastern Europe in the 19-20th Century*, Debrecen, Csokonai, 1997, 264 p.
- Archival Sources of the History of Jewish People in Hajdú-Bihar County. Source publications of the Hajdú-Bihar County Archives 29. *A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai* 29. Radics Kálmán ed., Debrecen, 1997.
- Documents for the History of the Persecution of Jews. /Documents from the Hajdú-Bihar County Archives/ *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez /Iratok a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárból/*, Preface, series editor.: Ágnes Ságvári, Compiled by and introduction written by: Zoltán Major and Gábor Ölveti, Budapest, 1994.
- Gabor Gyáni: *Ethnicity and Acculturation in Budapest at the Turn of the Century. / Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten*, Régió, 1995. Year 6., Volume 1-2., 101-113.
- Gregory, I.N. *A Place in History: A guide to using GIS in historical research*. Oxbow: Oxford. 2003
- Haraszi, György, *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és a neológia szétválásáig / A brief history of the Jews of Hungary...*, Ph.D. Dissertation, Budapest, Országos Rabbiképző Egyetem, 2004.
- Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Chicago, Illinois: Blackwell Publishing Limited, 1991. 454.
- Knowles A.K. (ed.) *Past Time, Past Place: GIS for history*. ESRI Press: Redlands, CA, 2002
- Lajos Zoltai, *A zsidók letelepülése Debrecenben./ Jewish Settlement in Debrecen*, Magyar Zsidó Szemle (Hungarian Jewish Review), 1934. Volume 51, 18-32.
- Magyar zsidó történelem – másképp, Jeruzsálemi antológia*, Michael K. Silber ed., Budapest-Jeruzsálem, Múlt és Jövő Kiadó, 2007, 282 p.
- Moshe Élijáhu Gonda, *A debreceni zsidók száz éve. / One Hundred Years of Jews in Debrecen*, (Tel-Aviv, 1971.), 673.p
- Su-Yeul Chung, *Intra-urban segregation changes: an evaluation of three segregation frameworks with a case study of Columbus, Ohio MSA, 1900 and 2000*, Ohio State University Press, 2005.
- Viktor Karády, *Zsidóság Európában a modern korban: Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, Új Mandátum, 2000, 503 p. In English: *The Jews of Europe in the modern era: A socio-historical outline*. Budapest–New York, CEU Press, 2004, 474 p.
- Walter, F. *Problems of defining a city in 19th century Europe*, Korall 11-12. May, 2003. p. 188-189.

TIBOR VALUCH

Social transformation and changes in daily life in Hungary, during the period of the change of system¹

Introduction

The second half of the 20th century saw fundamental alterations in Hungary's social, economic and political relations in 1945, in 1948–9 and again in 1989–90. After the end of World War II, it seemed for a while as if a democratic political system could emerge, while market forces remained and social inequalities were moderated. That process of partial embourgeoisement and reinforcement of democratic transformation was interrupted in 1948–9, when the communists took power. Private ownership gave way to state ownership and the market to a strongly centralized planned economy. Apart from a brief, heroic, failed experiment in the 1956 Hungarian Revolution, only the 1989–90 collapse of communism and change of system brought an end to dictatorship, reinstatement of a democratic political system, and reorganization of a market economy, with decisive consequences in the structure of Hungarian society and in daily life. This involved highly complicated processes, although the scope of this lecture precludes me from examining or analysing all the important problems. Essentially, therefore, this contribution seeks to answer two basic questions. What social consequences did the change of system bring? What effect did these changes have on daily life?

Structural features of society before and after the collapse of communism

Hungary in the 1970s and 1980s was the East European country referred to, a little ironically, as the happiest barrack in the camp. There was an element of truth in that, because Hungary was probably the one where ideological and political control by the communist party was most lenient. This leniency did not derive from any generous political insight. It was connected with underlying power interests connected with the memory of 1956 and concern to keep the system operating. In the light of that, it becomes clear why the authorities should have permitted the establishment of small-

¹ This research was supported by the European Union and the State of Hungary, co-financed by the European Social Fund in the framework of TÁMOP-4.2.4.A/ 2-11/1-2012-0001 'National Excellence Program'.

scale private business associations in the early 1980s, as the economy (the centrally planned economy) entered a crisis.

For at the beginning of the 1980s, the social structure of the classic Kádár period underwent a transformation. The role of the dual economy—the part controlled by the state and the partly legal and partly illegal private part—became increasingly important to the restratification of society. Income differences widened at increasing speed. There began to appear a stratum of proto-entrepreneurs, as the role of the hidden economy became a decisive restructuring factor. The changes begun at the end of the 1960s were becoming felt by this time, one essential factor being that the second economy, adjusted to the prevailing frames and conditions, became widespread first in agriculture and then in industry and commerce. A further important structural change built up gradually in the 1980s, as participation in legal forms of small business association became common, as various opinion polls and sociological surveys conducted in the first half of the 1980s confirm. Four-fifths of Hungarian society thought that small businesses were useful and three-quarters of households contained someone receiving income from the second economy in some form.

Other structural changes in society in the 1970s and 1980s to mention were the semi-embourgeoisement—the spread of a civil society that still lacked civil rights—differentiation of wealth and incomes, and the way Hungarian society gradually caught up in terms of social mobility. One feature of the period was the emergence of dual ways of thinking and forms of behaviour. This undoubtedly had a marked effect on the structural changes in society as well. From the 1960s onwards, most Hungarian employees, whether industrial or agricultural workers, ran their lives according to parallel principles. From six in the morning till two in the afternoon, they would be directed in their work as a factory or cooperative-farm employee. Then from two till six in the evening, they tried to prosper and supplement their income as entrepreneurs. The structure of Hungarian society began to be influenced strongly by the development of an economic mentality, individualization, a demand for autonomy, a lifestyle transformation, and the spread of ‘bourgeois’ forms. The increased spirit of enterprise and risk-taking and the direction of the social changes in the 1980s were apparent from the speed with which participants in the market agents proliferated in the economy and society. The number of self-employed artisans increased by a third between 1982 and 1988 and that of self-employed traders doubled. These, with the participants in various forms of business association increasing at a similar rate, took the number of workers in the private sector over the half-million mark by the end of 1988. In other words, an eighth of the workforce was already employed in the private sector even before the political collapse of the communist system. This emergence of a small-business stratum and the rapid increase in the numbers of artisans and traders were a new development. According to mobility surveys, the main base for recruitment into the small-business stratum was the skilled working class, which

means that it was a new stratum, not a resurgence of the historical petty bourgeoisie, although inherited skills were somewhat more important in the case of artisans.² The restructuring that took place in society and public thinking can be traced through prestige surveys. In 1983, the yardsticks for assessing the various positions and occupations in society were earnings, required expertise, and usefulness to the authorities and society, and the order hardly changed up to 1988. But the value attached to expertise, independence and financial gain increased steadily in the 1990s. The survey records a gain in social appreciation for occupations in which these factors are important, e. g., general practitioners, lawyers, artisans, traders and journalists. Occupations whose prestige dwindled over the same period included communist-party secretaries, miners, police, army officers, and unskilled factory workers. The early 1980s initiated in the Hungarian economy and society important changes and reorganizations that would reach fruition only in the first half of the 1990s, after the political transition.

By the mid-1990s, the structural effects of the change of system were fully apparent. The 1990s were essentially a period in which there developed an embourgeoisement-based social structure that was slowly becoming post-industrial, yet still limited in many respects. The decisive restructuring processes took place in the first half of the decade, including redistribution of state assets, privatization and dismantling of the socialist system.³ They were followed in the second half of the decade by consolidation of the changes associated with the transition.

The period of political transition in the early 1990s radically altered the structure of society and the system of directing it. A centralized, authoritarian system gave way to one based on law, freedom, democracy and autonomy. Meanwhile the economic structure also changed fundamentally, with a centrally planned incorporating some semi-market elements being replaced by a market economy. The change of economic structure, with all its social consequences, was accelerated by Act VI/1988 on the foundation of business associations and by the 'spontaneous' privatization (initiated from within the enterprises being privatized). State ownership in the economy shrank to insignificance in the transition years. The number of state-owned firms fell from 2378 to 828 between 1988 and 1994, as private ownership came to dominate the means of production and the capital and security markets became established.

In the light of all this, there is no escaping the question of what decisive factors affected people's social situation and changes of position during the transition. To summarize the social consequences of the change of system briefly, educational attainment, qualifications and expertise steadily gained in value during the five years after 1989, especially the role of convertible knowledge in the structuring processes.

² Andorka, Rudolf, 1995, A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig (Changes in social mobility, 1973–92). *Statisztikai Szemle* 2:101–120.

³ For detail, see Kornai, János, 1995–6, Négy jellegzetesség—a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. *Közgazdasági Szemle* 12:1097–1117 and 1:1–29 = Paying the bill for goulash communism: Hungarian development and macro stabilization in a political economy perspective. *Social Research*, Winter 1996, 63:4, 943–1040.

There was also an increase in the role of symbolic assets—connections, creativity, adaptability and a spirit of enterprise—during the changes in social position. The situations of individuals and groups were undoubtedly influenced greatly by previously accumulated capital or absence of it—property capable of yielding income once again became a decisively important in stratification. There was a continual, accelerating increase in inequalities of income and property in the 1990s. One essential change was the way positions in the first and second economies often became combined, either through redundancy in the first economy or development of second-economy activity into an individual or joint enterprise. A very populous stratum of entrepreneurs and self-employed developed. In 1997, there was an entrepreneur in every tenth Hungarian household. A quarter of active households after the change of system tried entrepreneurship, and for 15 per cent of them, the experiment was successful.⁴ The number of individual entrepreneurs and members of partnerships exceeded a million, of whom a third, however, belonged to firms that did no appreciable business and existed mainly to optimize tax positions. So the number of people forced to be entrepreneurs was high, due partly to the tax-avoidance behaviour prevalent in Hungarian society and partly to the rapid spread of firms providing self-employment. To sum up, it has to be said that the reorganization of the labour market was a significant one, involving a general, persistent downward trend in the number and proportion of active earners. Almost two-thirds of the active households experienced a labour-market change that can be seen as resulting from the 1989–90 change of system. The number of unemployed at the end of 1993 was almost 700,000, which meant in practice that one employee in five became redundant at the beginning of the 1990s.⁵ The number of economically inactive households and the proportion of pensioners and dependants rose almost continually during the period. The elite expanded and became more heterogeneous in content. The power of the political elite was placed within legal and political constraints and there was a high degree of change within it. There was a substantial increase in the well-to-do stratum that can be considered a ‘grand bourgeoisie’. Meanwhile, a new property and wealth elite arose, and the middle strata as a whole became somewhat slimmer and more differentiated. In the villages, the stratum of individual agriculturists began to grow again, but the historical peasantry did not reappear. The proletarianizing urban and rural strata also made up a high proportion of Hungarian society in the 1990s. The various social groups in general seem to have more closed—less mobile—at the end of the 1990s, so that entry and exit called for increasing effort.

⁴ Kovách, Imre, 2002, Szempontok a posztoszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon (Criteria for analysing characteristics and consequences of the post-socialist transition in Hungary). In: Püski, Levente, and Tibor Valuch, eds, *Mérlegen a XX. századi magyar történelem—értelmezések és értékelések* (Weighing 20th-century Hungarian history—interpretations and assessments). Budapest: 1956-os Intézet/Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389–414.

⁵ Kolosi, Tamás, and István György Tóth, *A rendszerváltás társadalma. (Change-of-system society)*. Budapest: MTA, 2000.

Changes in daily life in Hungary in the 1980s and 1990s

People's use of time

One possibly way to analyse the changes in daily life is to look at changes in the way people used their time. The alteration in daily activity in Hungary between 1986 and 1993 shows clearly the effects of the change of system, the falling level of employment, the appearance and consolidation of unemployment, and the deterioration in the financial position of important groups in society. The amount of monthly time spent by men on paid work fell from 367 to 296 minutes, while for women it fell from 230 to 163 minutes. Meanwhile the trend of previous decades was reversed as women spent an increasing amount of their time on the household and family. Major factors behind the decline in the time spent on paid activity were presumably the transformation of employment, the appearance of mass unemployment and the decline in multiple employment. The increasing importance of the main job appears in the fact that the time spent on the main employment increased by 7 per cent for men and 17 per cent for women between 1986 and 1999. This was accompanied by a drop in the time spent on auxiliary work, from 91 to 50 minutes for men and 47 to 22 minutes for women.

The change in economic structure that began at the turn of the 1980s and 1990s clearly reinforced these trends. According to figures for 1993, the alteration in employment relations and advent of mass unemployment brought a sharp fall in time spent on productive work and on travel. The increased spare time was spent on watching television, on looking after the home and family, or on physiological needs, not on auxiliary money-earning activity. Reversing traditions dating back decades, the amount of time spent by men on household activity increased slightly at the beginning of the 1990s, while the figure for women declined. However, men were taking a bigger part in repair and maintenance and work around the home, rather than in traditional housework. The daily time spent on looking after and raising children increased in the case of both men and women. The only exceptions in the population were the employed women, who reduced the importance of child-raising in their daily activity, presumably because they were more occupied with paid activity.

Conversation, social amusements, receiving guests and visiting restaurants and cafés remained the most important social activities, with little change in the proportions of daily activity they represented. However, attending cultural and sports events lost ground in the 1990s among leisure activities, even among young men and women. The time spent on other mental and physical recreations besides watching television stagnated or declined from the mid-1990s onwards. The time surveys show no significant change in the division of labour between the sexes. Men continued to spend more of their working time on paid activity and women on activity connected with the household and family. The average daily time spent reading, having increased in the early 1980s, reached 45 minutes in 1986. The mounting burdens of the change of system and greater emphasis on television led to a sharp decline in time spent

reading, to an average of 33 minutes in 1993 and 23 minutes in 1999. This applied most to younger adult age groups, where the average was a maximum of 15 minutes a day.

Watching television was already among the most popular home recreations in the mid-1980s. By the 1990s, it could be called predominant, as the time spent on it rose by more than 50 per cent between 1986 and 1999, for men and for women, to daily averages of 160 and 152 minutes respectively. Only educational attainment and skill level provided some kind of filter: graduates spent considerably less time watching television than those with only the eight years of primary schooling.

Dress

The social and economic changes that began in the late 1980s were accompanied by major changes in the structure of spending on clothes. Consumption of clothing halved between 1988 and 1997, with per capita consumption in 1996 hardly over half what it had been in 1970.⁶ The difference in monthly per capita clothing consumption between the lowest and highest income deciles remained a notable fivefold. For the change conditions prompted members of impoverished social groups going down in the world to cut spending on clothing as a way of trimming their living expenses. Meanwhile the consumption share of reduced-price or second-hand garments increased substantially and a high proportion of purchases were made in ‘comecon markets’ from informal cross-border traders. Another new feature was huge demand for Western second-hand clothes imported by the bale by hundreds of shops and sold not only to the poor, but to members of the middle strata of society as well. As a recent study put it, ‘Though the slow rise in living standards since the 1960s meant that cast-off clothing had steadily become associated with the ‘old order’ and ideas of penury, subordination and shame... even social groups who had never considered it before gladly turned to the second-hand shops in the 1990s... Nor was the change just a sign of impoverishment among the middle strata.’⁷ Another factor behind this was obviously the continued high prestige attaching to goods from the ‘West’ and to the personal skill in seeing who could pick the most fashionable and practical garments out of the heap.

New types of dress and behaviour also developed during the change of system. The rapidly widening differences of wealth and income produced a stratum readily able to buy the most exclusive clothes, which they saw as a way of expressing their position in society. So they attached importance to dressing in the latest fashions and the most expensive clothes. This *nouveau riche* style appeared in some strange forms, especially

⁶ For detail, see KSH 1998, *A lakosság fogyasztása 1970–1997* (Consumption by the public, 1970–97). Budapest: KSH.

⁷ Kapitány, Ágnes, and Gábor Kapitány 2000, *Szegénység–gazdagság (presztízjszelek változásai) a ’90-es években* (Poverty–wealth [changes in signs of prestige] in the 1990s). In: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón* (Visible and invisible worlds at the turn of the millennium). Budapest: Új Mandátum, 13–34.

during the transition period. One symbol of this became the 'entrepreneur' who wore 'a natty track suit and snazzy trainers' every day, even for work. With some groups and members of the new business stratum, the often unexpected and usually too rapid change in social position was accompanied by confusion of values and disorientation. Many people tried to give visible expression to their wealth by wearing clothes that had been in short supply or had prestige. But the increase in their material goods far outstripped the increase in their cultural capital and familiarity with behavioural patterns. They needed time to realize that a suit and tie, not jeans or a track suit, is called for at formal business talks in the private sector, apart from anything else because correct appearance suggests reliability and stability.

Dress is often the area in which the various elite groups in society indulge in the status-asserting consumption that often accompanies or even replaces rational, practical spending decisions. This exclusive, even extravagant garb may be displayed in daily life and/or at the various prestigious social events that have become frequent again since the collapse of the communist regime: weddings, balls, receptions, concerts, private views, fashion parades, or occasionally sporting events. These occasions for social display self-evidently call for lavish gowns or ballroom dresses, or formal black or white tie for men.

That was not the only conspicuous change in daily life in the 1990s. There was also the process of impoverishment, which affected ever-wider sections of society. For families that had been poor before the change of system and for those who joined them in poverty in the early 1990s, it often became difficult or impossible to obtain even the minimum quantity of clothing out of their own resources. An increasing part in alleviating that shortage was paid by various charitable organizations. Nonetheless, children or adults in inadequate or ragged clothing became a more frequent, even accustomed sight in areas that were falling into poverty or returning to it.

The orientation towards consumption found in the middle strata of society in the previous 10–15 years remained typical in the 1990s. This was encouraged further by radical changes in the system of retail trading, with the appearance of shopping malls and smaller shopping centres. Apart from the need to meet basic clothing needs, there was, at least temporarily, some decline in the role of clothing and dress as an expression of social status. Families of those in public employment in the 1990s still earned enough to be well clothed, or at least to maintain that impression, but luxury or prestige fashion articles were increasingly beyond their means or bought, if at all, only for the children. Each acquisition of that kind also served as an expression of the family's ability to keep pace. Cheapness and durability came to the fore as criteria when such purchases were made.

The increase in inequality after the change of system became more obvious in people's dress, although this applied mainly to the well to do and the impoverished. Meanwhile the social importance of dress and fashion was declining. It became less and less possible to identify general social expectations or rules of dress considered to be important according to public opinion. Here important roles were played by the social restructuring and by the rapid changes in fashion.

Income relations and consumption

Of all the relations altering radically during the process of systemic change, income relations were the ones that set the life-strategies of individuals, by raising or lowering the standard of their daily lives. Impoverishment through short or long-term loss of employment, lower earnings and higher living costs—with the removal of price subsidies or the appearance of market forces—was experienced on a much greater scale in Hungary in the first half of the 1990s than steady earnings or prosperity and enrichment were. Yet the last of these, seen in the development of conspicuous, flaunting behaviour by a *nouveau riche*, irritated the public much more than the mass impoverishment did.

The early 1980s ushered in a period when private capital could be ploughed back into production, thanks to more liberal policies towards private enterprise. Almost three-quarters of households in the 1970s and 1980s took part in the second economy in some form. Wages made up only 56 per cent of the income of actively earning households in 1987: hardly more than half the average family earnings came from a full-time job. The income inequalities, incidentally, arose mainly out of the other earnings, not the wages from the main job. Concealment of income became a fundamental economic trait of Hungarian families in that period. Between 1987 and 1990, one Hungarian family in three travelled abroad to make major retail purchases. There were still one-and-a-half million smallholdings recorded in 1990, so that every other Hungarian family could meet some of its own food requirements.

The changes accompanying the collapse of the communist system had sensitive effects on family income relations.⁸ Real earnings began to stagnate or decline slightly at the beginning of the 1980s. The pace of change is apparent in the fact that they eased by 12 per cent between 1970–71 and 1990–92, and the situation was exacerbated by a decline of a fifth in the real value of family allowances and average old-age pensions over the same period. There was no reversal of this until the second half of the 1990s, after the package of measures to stabilize the economy taken in 1995, when real wages started to climb again by 4–5 per cent a year.

Differences between the lower and upper deciles of income increased steadily. Based on per capita average monthly income, the difference was 5.8 times in 1988 and 7.5 times in 1995. However, society saw these income differences as much wider, and the wholesale concealment of income make the true situation difficult as difficult to reconstruct from tax returns as from the various surveys. The indices quoted actually reflect the income differences only in part. They may be shown better by the fact that the total income of the families in the lowest income decile was the same as the per capita income of the families in the highest. Putting it another way, the total income of families in the lowest decile in 1995 did not reach half the subsistence level, while the per capita income in the highest decile was two or three times the subsistence level.

⁸ For detail, see Zafír, Mihály, ed., 1998, *Életszínvonal 1988–1997* (Standard of living, 1988–97). Budapest: KSH.

Of course, comparing the average for the income elite and for the groups with the lowest average shows much greater differences.

The income distribution in Hungary altered greatly between 1987 and 1997. Most of those managing to increase their income substantially had moved from the state and cooperative sectors in the communist period to the private sector and operated there successfully amidst real market demands and market forces. Others who improved their position included those who retained senior positions through the transition period or became managers of privatized or newly established private firms.

The main losers were people whose jobs fell victim to the structural changes, many of whom were squeezed out of the labour market for lack of schooling or skills, or because of where they lived and the local economy. Others who became impoverished or lost ground were members of the middle strata, not in leading positions, who failed to find suitable supplementary income, for lack of financial or cultural capital, and did not have the professional expertise to adjust to the conditions of a market economy. The incomes of the impoverished and chronically poor deteriorated further in the first half of the 1990s, one reason being that their already extremely low incomes became irregular, while the prices of basic items of consumption—food, household utilities, housing maintenance—increased faster than average.

The expenditure structure of families changed. The proportion of accumulation and investment fell while living costs increased. Consumption generally decreased in the transition years, except among the wealthy. The proportion of the average family budget spent on food increased slightly between 1987 and 1997, while spending on housing maintenance practically doubled, so that these two items accounted for more than half the family budget in the mid-1990s. Meanwhile spending on consumer durables, housing construction and renovation and purchase of real estate was halved.

IV. Conclusion

Hungarian society underwent a thorough process of restratification between the late 1980s and mid-1990s. During the process, possession or absence of property capable of yielding an income gained a decisive role, as did entrepreneurship, convertible skills and capital in the form of personal connections. This social restratification accelerated the increase in income inequalities and altered the system of income distribution. These developments are apparent in daily life, in the changes in the structure of daily activity and the use of time, and in the broad transformation of the structure of spending and consumption by households.

References

- A lakosság fogyasztása 1970–1997 (Consumption by the public, 1970–97). Budapest: KSH, 1998.
- Andorka, Rudolf, 1995, A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig (Changes in social mobility, 1973–92). *Statisztikai Szemle* 2:101–120.
- Kapitány, Ágnes, and Gábor Kapitány 2000, Szegénység–gazdagság (presztízjszerek változásai) a '90-es években (Poverty–wealth [changes in signs of prestige] in the 1990s). In: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón* (Visible and invisible worlds at the turn of the millennium). Budapest: Új Mandátum,
- Kolosi, Tamás, and István György Tóth, *A rendszerváltás társadalma*. (Change-of-system society). Budapest: MTA, 2000.
- Kornai, János, 1995–6, Négy jellegzetesség—a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. *Közgazdasági Szemle* 12:1097–117 and 1:1–29 = Paying the bill for goulash communism: Hungarian development and macro stabilization in a political economy perspective. *Social Research*, Winter 1996, 63:4, 943–1040.
- Kovács, Imre, 2002, Szempontok a poszt-szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon (Criteria for analysing characteristics and consequences of the post-socialist transition in Hungary). In: Püski, Levente, and Tibor Valuch, eds, *Mérlegen a XX. századi magyar történelem—értelmezések és értékelések* (Weighing 20th-century Hungarian history—interpretations and assessments). Budapest: 1956-os Intézet/Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389–414.
- Tibor Valuch: *Magyar hétköznapok. Fezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Hungarian every days. Everyday life in Hungary from the WWII to the end of the twentieth Century. Budapest, Napvilág, 2013.
- Zafir, Mihály, ed., 1998, *Életszínvonal 1988–1997* (Standard of living, 1988–97). Budapest: KSH.

HEGEDŰS ROLAND

Egyetemek vonzó és kibocsátó hatása a DPR alapján

Bevezetés

A tanulmány fő célja, hogy a 2012-ben fölvetett DPR adatbázis alapján megvizsgáljam a legmagasabb hallgató számmal és legszélesebb szakmai választékkal rendelkező felsőoktatási intézmények vonzáskörzetét, továbbá az, hogy ábrázoljam a hallgatók mozgását az anyaintézményükből végzésük után. A területi ábrázolást megnehezíti az, hogy a vidéki egyetemek és főiskolák esetében nagyarányú összevonás tapasztalható, míg Budapest esetében ezen koncentráció nem történt meg. Ebből következően a tanulmányban a teljesebb átláthatóság érdekében egyes esetekben a budapesti egyetemek, főiskolák adatait összevontam.

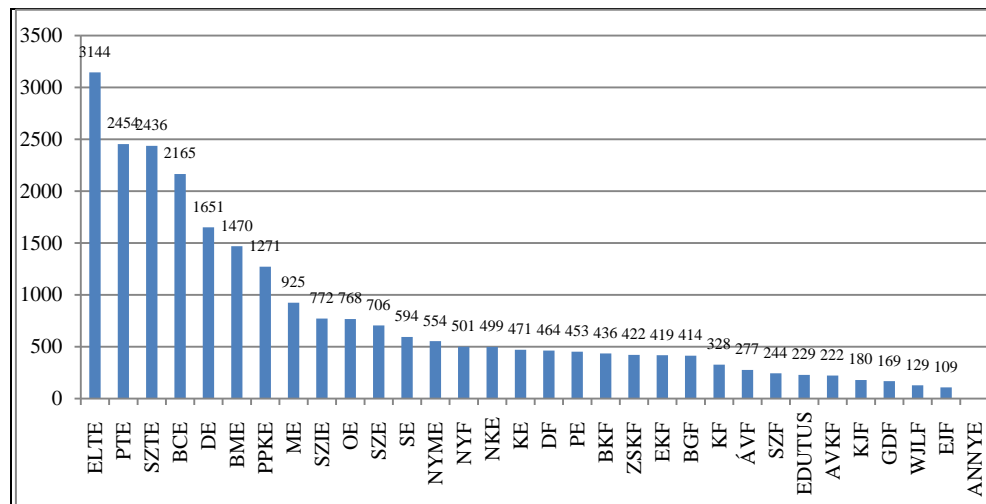
Az ország egészét behálózzák a településközi vonzáskörzetek és az egyes települések vonzáskörzetei hatást gyakorolnak egymásra (Beluszky, 1981). Általánosságban elmondható, hogy az egyes települések népességükkel arányosan vonzzák a környezetüket, de természetesen fellelhetőek kivételek is. Az egyes esetekben nehézségeket okoz az egyes vonzáskörzetek közötti határ megállapítása (Turáni, 1972). Az egyes vonzáskörzeteket nagymértékben befolyásolja a város és a hozzávezető úthálózat minősége és kiépítettsége (Simon-Tánczos-Szabó, 1978). Az úthálózat nagymértékben befolyásolja az oktatási vonzáskörzetet is, mivel a tanulók általában a könnyebben, gyorsabban elérhető településeket részesítik előnyben. A vonzáskörzet vizsgálata fontos társadalomföldrajzi szempontból, továbbá mert a vonzáskörzet befolyásolja a város egészségügyi, kulturális, gazdasági szerepét is (Bujdosó, 2004).

A felsőoktatási intézmények vonzáskörzeteire vonatkozó kutatásokból kevés szakirodalom áll rendelkezésre. M. Császár Zsuzsa a Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetét kutatja. Megállapította, hogy egyeteme vonzáskörzete áttérjed az országhatáron, továbbá jóval átnyúlik a Dél-Dunántúl régió. Ezt a nagy vonzáskörzetet a széleskörű oktatási kínálatnak nyilvánítja (M. Császár-Németh, 2006). Teperics Károly a Debreceni Egyetem vonzáskörzetére fókuszál kutatásában. A pécsi Madulavirágzás konferencián bemutatott térképén jól kivehető Debrecen északkelet-magyarországi dominanciája (Teperics, 2013). Doktori disszertációjában leírta azt a vonalat, ami jól körülhatárolja a Debreceni Egyetem vonzáskörzetét, nevezetesen a Békéscsaba-Szolnok-Salgótarján vonaltól északra lévő területeken érezhető Debrecen vonzó hatása (Teperics, 2002).

Az emberek többsége igyekszik úgy munkát vállalni, hogy az életkörülményei javuljanak, ebből következően olyan településre vándorolnak, amelyek képesek ezt számukra biztosítani. Általánosságban elmondható, hogy ezek a települések leginkább a nagyobb városok, megyeszékhelyek és a főváros. (Blahó, 2011). Az egyetem elvégzése után érezhető a diplomások nagyobb városokba történő áramlása. Minél iskolázottabb egy város népessége, az a város annál jobban képes kilábalni a gazdasági válságokból. Ilyen példa Székesfehérvár, mely még a rendszerváltás után krízisbe került, de az ezredforduló tájkára a diplomások nagy számának köszönhetően kilábalni látszott (Enyedi, 1998).

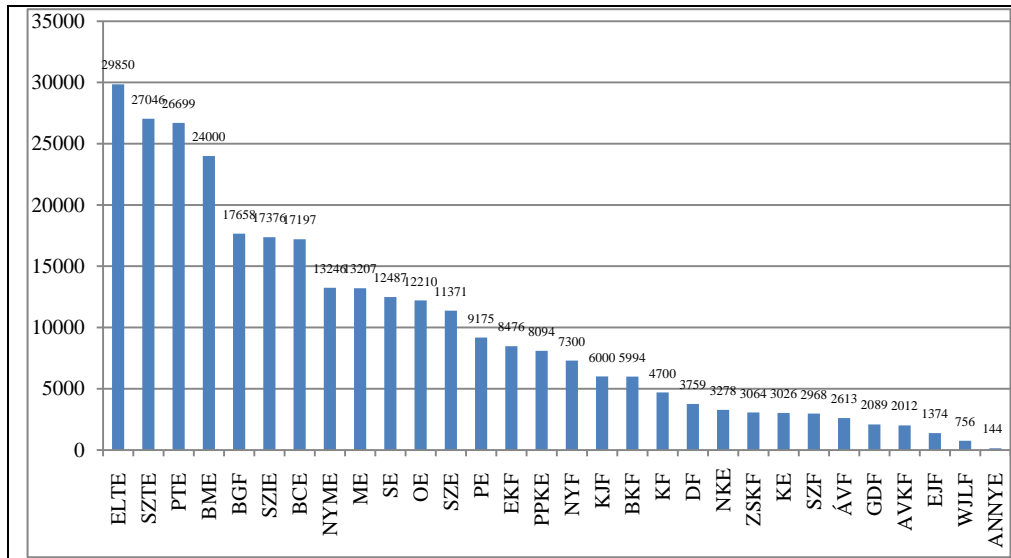
Diplomás Pályakövetési Rendszer (DPR)

Ahhoz, hogy tisztában legyünk az alábbi kutatással, érdemes egy rövid áttekintés tennünk a DPR adatbázissal kapcsolatban. Az adatbázisban 24889 hallgató által visszaküldött kérdőív szerepel, akik 2007-ben, 2009-ben vagy 2011-ben szereztek meg az abszolutóriumukat. A kérdőívvel az adott intézményt keresték meg, majd az intézmények továbbították az online kérdőíveket volt hallgatóiknak. A kérdőíveket kiegészíthették az egyes intézmények saját kérdőívblokkokkal, de ezeket az adatbázis összeállításánál nem vették figyelembe. Egyes részeket az intézmény töltött ki, mint például az abszolutórium éve, hallgató szakja, ezáltal is a hitelességet biztosítva. Az átlagos válaszadási ráta 15,04% volt, ennek tekintetében a legmagasabb értéket a PPKE érte el 44,98%-kal, míg a legalacsonyabb értéket a GDF tudhatja magáénak 5,43%-kal. Az intézményenkénti kérdőív visszaküldést az alábbi diagram foglalja össze.



1. ábra Kérdőívsszám intézményenként
(Adatok forrása: DPR adatbázis)

A DPR elemzésbe 32 intézmény küldött adatokat. Az 1. ábrán jól láthatóan az ELTE küldte a legtöbb kérdőívet 3144 darabot, ami a kérdőívek 12,6 %-a. Az áttekintés második helyén a PTE helyezkedik el 2454 kérdőívvel, mely a kérdőívek 9,9 %-át teszi ki. A harmadik helyen minimális különbséggel a SZTE található 2436 kérdőívvel, 9,8%-kal. További három intézmény emelkedik ki ebben a statisztikában, a BCE 2165 (8,7%) kérdőívvel, DE 1651 (6,6%) kérdőívvel és BME 1470 (5,9%) kérdőívvel járult hozzá a DPR adatbázishoz. Ezen adatokat nem árt megvizsgálni az adott intézmények hallgatói létszámának függvényében.



2. ábra Felsőoktatási intézmények hallgatóinak száma
(Adatok forrás: Oktatási évkönyv 2011/2012)

Ha összevetjük a 2011/2012-es oktatási évkönyv hallgatószámadatait a DPR adatokkal különbségeket vehetünk észre. Ebben az évkönyvben nem található meg az EDUTUS intézmény, ezért a 2. ábrán csak 31 db intézmény szerepel. A legmarkánsabb különbség a Debreceni Egyetem tekintetében látható. Ez az intézmény rendelkezik a legtöbb hallgatóval, de a DPR adatbázisban csupán az 5. helyet foglalja el a visszaküldött kérdőívek tekintetében.

Módszertan

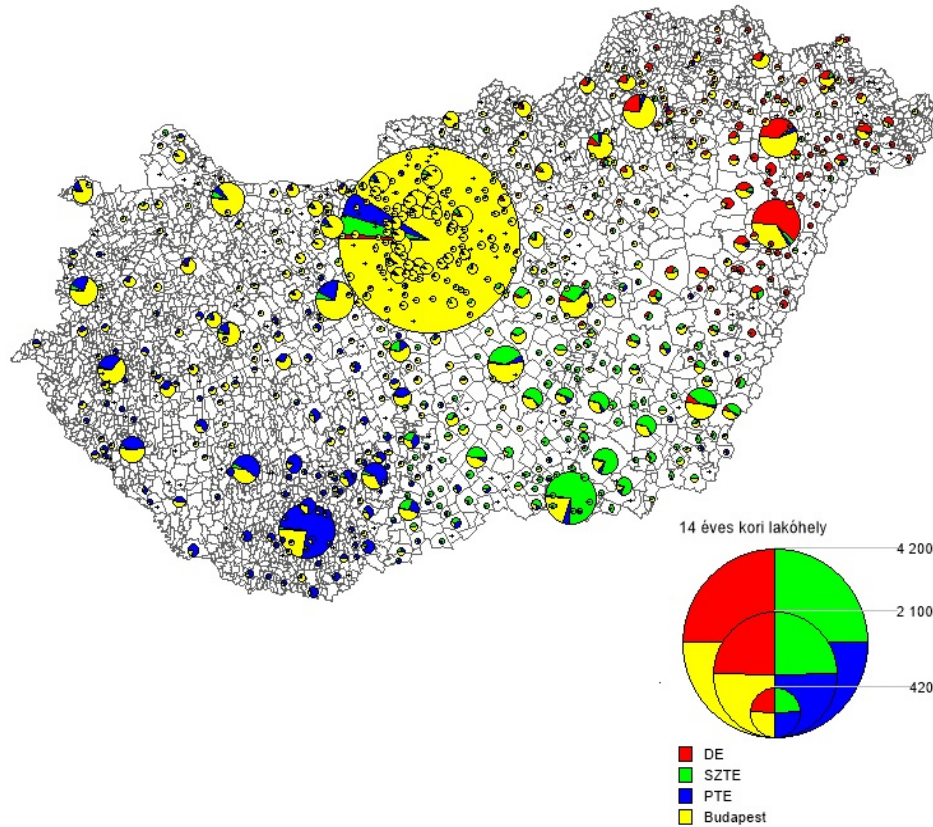
A DPR adatbázisban két olyan kérdés található, amelyek segítségével területi következtetéseket vonhatunk le. Ezek a kérdések a következők: 14 éves kori lakhely és a jelenlegi munkahely települése. A kérdőívben szerepel az aktuális lakhely is, de ebben az esetben nem állnak rendelkezésre adatok. Az adatokat az SPSS program segítségével nyertem általában keresztábla segítségével, majd az adatokat a MapInfo programmal térképen ábrázoltam a jobb áttekinthetőség kedvéért. Az egyes adatokat, intézményeket igyekeztem hasonlóságok alapján összevetni. A későbbiekben látható térképek adatforrása a 2012-es DPR adatbázis, továbbá ezen térképek saját készítésűek.

Elemzés

Az elemzésben három egységben történik az adatok bemutatása. Első részben a három nagy vidéki egyetem (SZTE, PTE, DE), továbbá Budapesti felsőoktatási intézmények hallgatóinak a 14 éves kori lakhelye kerül bemutatásra. Budapest rendkívül nagy arányt képvisel, ezért olyan elemzés is látható ezen blokkon belül, ahol a csak a vidéki egyetemek adatai láthatóak Budapest nélkül. A második egységben bemutatásra kerül a fentebb említett intézményekben és Budapesten végzett hallgatók jelenlegi munkahelye. Szintén a főváros nagy súlya miatt láthatunk olyan részt is, melyben Budapest nem szerepel. Végül pedig Budapest nagyobb intézményeinek bemutatása történik a 14 éves kori lakhely és a jelenlegi munkahely településének szempontjából.

14 éves kori lakhely

Első elemzési pontként a hallgatók 14 éves kori lakhelyét vizsgáljuk meg az említett intézmények és Budapest összevetésében. A harmadik ábrán jól látható, hogy Budapestnek rendkívül nagy a részesedése a továbbtanulók között.

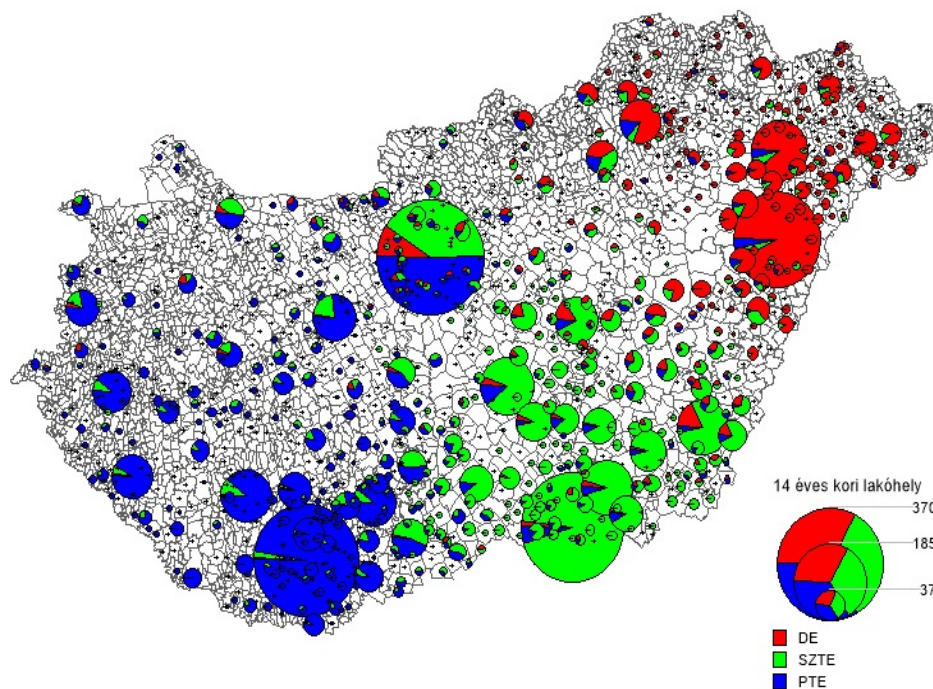


3. ábra: 14 éves kori lakóhely budapesti intézményekkel

A budapesti felsőoktatási intézmények jelentős vonzó hatást fejtenek ki a Közép-Magyarországi régióra, a hallgatók többsége ebből a térségből a budapesti intézményeket részesíti előnyben. Budapest vonzó hatása ugyan csökken a három nagy vidéki egyetem felé, de ezen egyetemek csupán a közvetlen környezetükben, vagy a kisebb települések esetében tudják elérni a nagyobb vonzó hatást. A Balatontól északra minden nagyvárosban a budapesti dominancia érvényesül, de innen délre is vannak olyan települések, ahol Budapest túlsúlya a jellemző, ilyen például Nagykanizsa és Harkány. A három vidéki egyetemi központ tekintetében látható, hogy a Budapestről vidékre történő elvándorlás tekintetében Pécs a legvonzóbb, majd Szeged, tőlük Debrecen jelentősen elmarad. A Budapestre történő vándorlás tekintetében Szeged és Pécs közel hasonló mértékben járul hozzá a budapesti intézmények hallgató létszámához, Debrecen jelentősen kisebb mértékben tudja megtartani az érettségizett hallgatóit. Áttérve a három vidéki egyetem vonzó hatására, először Pécs-et vizsgáljuk meg. Pécs a Dél-Dunántúl régióban feje ki domináns szerepét, de még itt is érezhető a budapesti vonzó hatás. A nagyobb városok esetében Dombóvár és Mohács mutatják

leginkább a pécsi dominanciát. Szeged felé egy éles határt jelent vonzó hatás tekintetében a Duna vonala. Szeged a Dél-Alföld régió oktatási központja, hallgatóinak nagy része innen érkezik, de itt is nagyarányú a budapesti hatás, egyes települések esetében még túlnyomó értéket is elér, mint Békés vagy Békéscsaba, de Gyula esetében is magas a Budapesten továbbtanuló hallgatók száma, annak ellenére, hogy távol esik tőle. Szeged vonzása az északi régiókban is érezhető hatását, vannak olyan települések, melyeken az érettségizettek Szegedet is előnyben részesítik, mint például Tiszabercel, Jászberény, Ózd és Eger. De Eger érdekes szerepben van, mivel onnan nagy számban érkeznek Pécsre is hallgatók. Budapest hatása Debrecen felé a legintenzívebb. Már fentebb leírtakban olvasható, hogy Debrecen vesztí a legtöbb hallgatót a vidéki egyetemek közül. Ez a veszteség a közvetlen térségében is érezhető, a környezetében lévő nagyobb városok, mint például Nyíregyháza továbbtanulói Budapestet részesítik előnyben Debrecennel szemben. Mátészalka, Berettyóújfalu vagy akár Hajdúszoboszló esetében ugyan Debrecenbe tanulnak tovább többen az érettségizettek közül, de Budapest vonzó hatása dominánsan érezhető.

A három vidéki egyetem esetében a 4. ábra jobb áttekinthetőséget nyújt a regionális hatásuk tekintetében, nem látható Budapest árnyékoló hatása. Budapest nagy hallgatóbázist biztosít a vidéki egyetemeknek, annak ellenére, hogy széles választékot nyújt a képzések tekintetében. Látható, hogy Budapestról a hallgatók legnagyobb hányada Pécsre választja a továbbtanulás helyeként, ettől kisebb mértékben elmarad Szeged, míg Debrecen lemaradása soknak tekinthető.

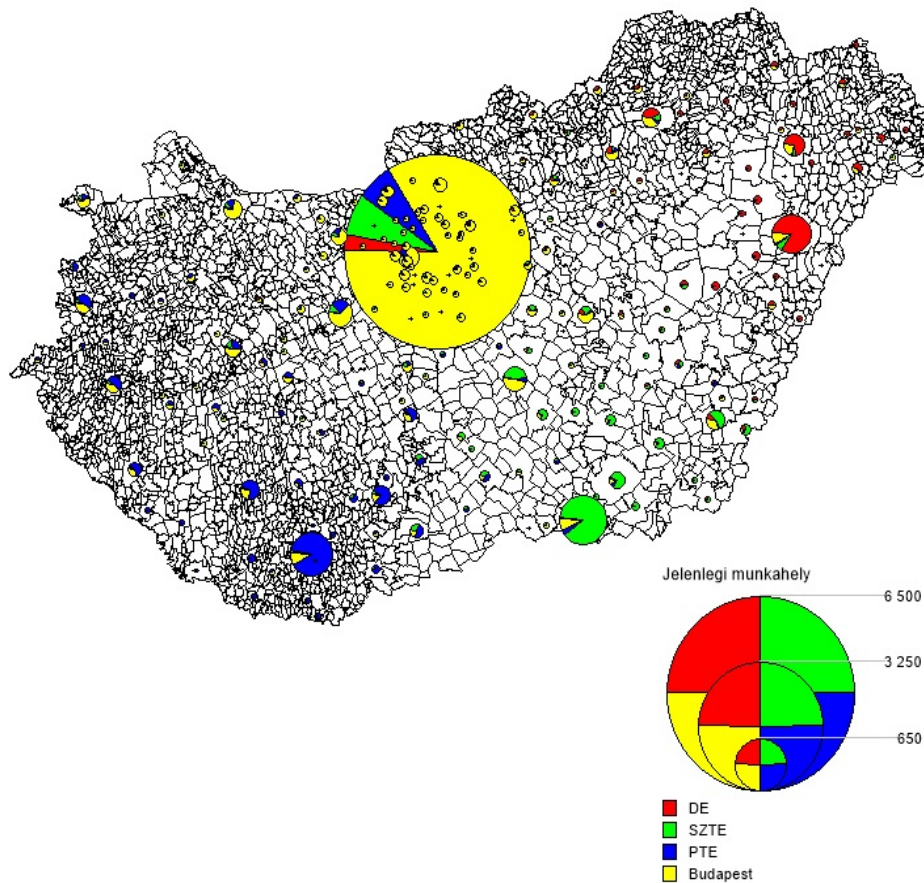


4. ábra: 14 éves kori lakóhely budapesti intézmények nélkül

Látható, hogy Budapestről a hallgatók legnagyobb hányada Pécsre választja a továbbtanulás helyeként, ettől kisebb mértékben elmarad Szeged, míg Debrecen lemaradása soknak tekinthető. Pécs vonzáskörzete a három egyetem összevetésében a teljes Dunántúltra kiterjed ugyan, de furcsaságot jelenthet, hogy a Dunántúl északi térségében megnő a Szegeden továbbtanuló hallgatók száma, ilyen település például Esztergom, Győr vagy Tatabánya, Dunaújvárosban pedig a szegedi hallgatók túlsúlyba is kerülnek. A Duna vonala éles határt húz a két tudományegyetem között. Szeged vonzáskörzete a Dél-Alföld régióban elsöprő, de Nógrád és Heves megye nyugati területeiről is érkeznek szép számmal diákok. Természetesen Szeged térségében is megjelennek olyan települések, melyekről Pécsre nagyobb számú hallgató megy továbbtanulni, de olyan nagy arányokat nem tapasztalhatunk, mint Győr vagy Esztergom esetében. Olyan éles határt húzni, mint Pécs és Szeged esetében nem lehetséges Debrecen és Szeged tekintetében, itt a határ a Komádi-Kisújszállás-Gyöngyös-Salgótarján vonal mentén húzható meg. Debrecen vonzáskörzete kiterjed az Észak-Alföld régióra és az Észak-Magyarország régió közép és keleti részére. Eger egy érdekes helyzetben lévő település, mivel az ott érettségizők közel hasonló arányban részesítik előnyben a három intézményt, pedig a távolság tekintetében Debrecenhez esik a legközelebb. Debrecen minimális vonzást bocsájt a Dunántúltra, ezzel ellentétben Pécs hatása intenzíven megjelenik a Debreceni vonzáskörzetben. Vannak olyan települések, melyekről egy-két hallgató megy továbbtanulni, de ők nem Debrecenre választják, hanem Pécsre, ilyen település Szalaszend vagy Petneháza. A nagyobb városok mint Miskolc vagy Nyíregyháza kördiagramjában is jelentősen megjelenik a Pécsre továbbtanulók aránya.

Jelenlegi munkahely települése

A következő pontként az előző gondolatmenetre felfűzve, hasonló módon történik a bemutatása annak, hogy a fentebb említett intézmények végzett hallgatói hol is helyezkedtek el. Az 5. ábrán összevontan történik meg a budapesti felsőoktatási intézmények ábrázolása és a három legnagyobb vidéki egyetem, a Debreceni, Szegedi és Pécsi Egyetem. A budapesti intézményekből 7556 kitöltött kérdőív érkezett, melyekben meg volt jelölve a jelenlegi munkahely települése. Ez a szám a vidéki egyetemek esetében összesen 4625 volt.

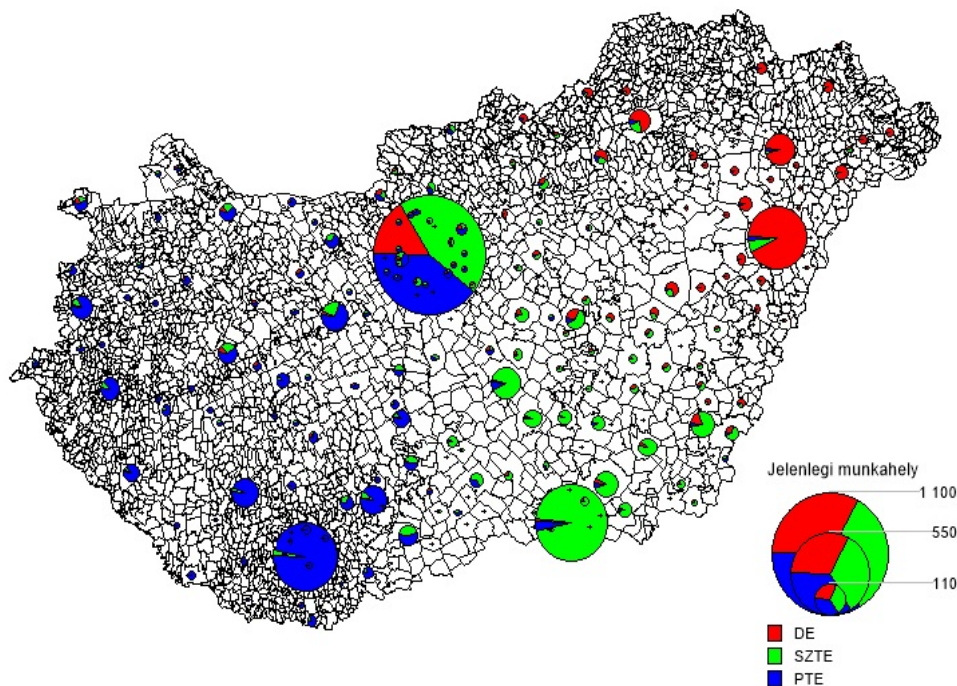


5. ábra: Jelenlegi munkahely budapesti intézményekkel

Az ábrán jól látható, hogy a Pécsi Tudományegyetem nagy területre bocsájtja ki hallgatóit. Hallgatóinak nagy része Pécsen helyezkedett el, továbbá a Dunántúl szinte teljes területére is kiterjed a hatása. Az ábrát tovább vizsgálva felfedezhetjük, hogy a Budapest, Székesfehérvár, Veszprém és Sopron vonaltól északra érezhetően nagyobb arányban nőtt meg a budapesti intézmények volt hallgatóinak száma. A dunántúli nagyobb városokban is megnőtt a számuk, mint például Zalaegerszeg, Szombathely, vagy Veszprém esetében. A budapesti intézmények hatása leginkább a Közép-Magyarország régióra terjed ki. 5428 hallgató döntött úgy, hogy Budapesten folytatott tanulmányai után is itt marad. A Szegedi és Debreceni Egyetem a Kecskemét-Szolnok-Eger ívben bocsájtja ki a hallgatóit jelentősebb mértékben. A Szegedi Tudományegyetem a Dél-Alföld régióban mutatja a domináns szerepet. Pécs felé a Duna vonala jelenti a választvonalat, míg Debrecen felé a Gyulát és Kisújszállás

összekötő egyenes. A Debreceni Egyetem volt hallgatói dominálnak az Észak-Alföld régióban és Észak-Magyarország régió nyugati felében is. Érdekeség Budapesten belül, hogy a három vidéki egyetem volt hallgatói milyen arányban érkeztek. Azt tapasztalhatjuk, hogy a Szegedi és Pécsi Tudományegyetem közel hasonló arányban jelenik meg, míg ezektől Debrecen részesedése jócskán elmarad.

A 6. ábra jóval részletesebb képet mutat a három vidéki egyetem esetében arról, hogy milyen mértékben érvényesítik az egyes területeken a saját hatásukat. Az előző részben már kifejtésre került a Budapesten belüli részesedés, ezért ezzel most nem foglalkozunk.



6. ábra: Jelenlegi munkahely a három vidéki egyetem esetében

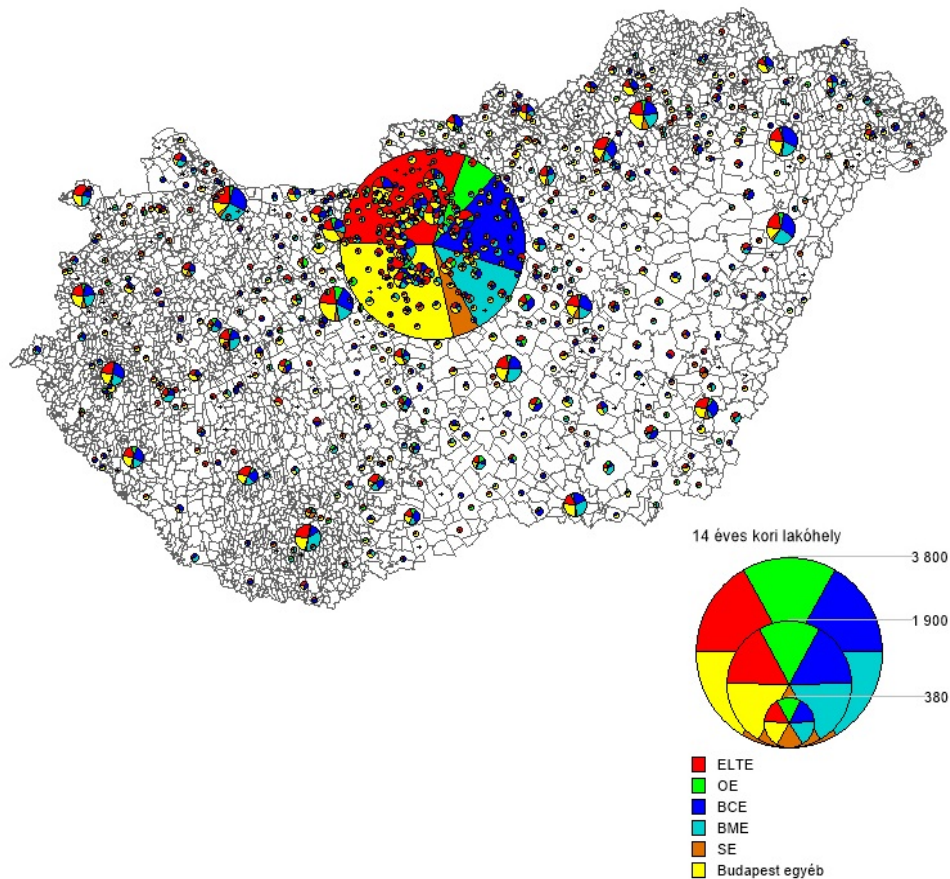
Pécs esetében jól látható, hogy a teljes Dunántúlra rányomja bélyegét, az északra lévő nagyobb városokban jelenik meg a Szegedi Egyetem kibocsájtó hatása, mely szembeűnő Székesfehérvár, Veszprém és Győr esetében. Debrecen részesedése ezen térségben minimális, leginkább Győr, Sopron és Veszprém esetében jelentősebb. Pécsre csak minimális mértékben érkeznek dolgozni a másik két egyetemről, Szeged esetében már nagyobb mértékben megjelennek a pécsi hallgatók, továbbá pécsi hallgatók nagyobb számban kerestek munkát Kecskemét, Szolnok, Miskolc vagy Eger területén. Az Észak-Alföld régió esetében Debrecen a meghatározó felsőoktatási intézmény. A jelenleg vizsgált 3 intézmény esetében ezen egyetem részesedése a

legnagyobb Nyíregyháza, Miskolc, Hatvan és Eger esetében. A Dunántúlon megjelennek hallgatói Veszprémen vagy Sopronban, de olyan mértékű megjelenést nem mutat, mint Pécs Debrecen vonzáskörzetének tekintetében.

Budapesti intézmények területi kapcsolatrendszere

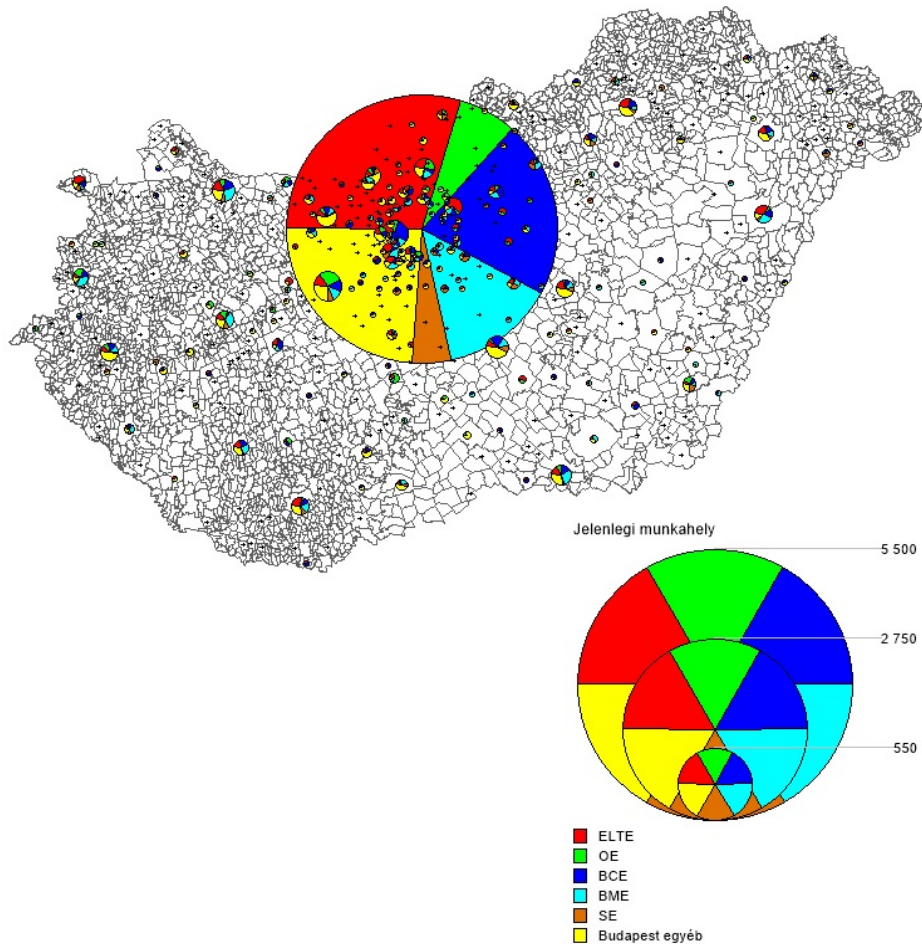
Eddigi elemzés során a budapesti felsőoktatási intézmények összevontan kerültek bemutatásra. Utolsó elemzési részben a nagyobb intézmények kerülnek bemutatásra az eddigiekhez hasonlóan.

Felvetődhet a kérdés, hogy miért ezek az intézmények kerültek kiemelésre a 7. ábrán. Ez a kiválasztás csupán statisztikai alapon történt, mely során figyelembe vettük az egyes intézmények hallgatói számát, továbbá a DPR-be visszaküldött kérdőívek számát. A fentebb látható intézmények eleget tesznek a több mint 500 fölötti visszaküldött kérdőívnek és a 10000 fölötti hallgatói létszámnak.



7. ábra: 14 éves kori lakóhely

Az elemzésre az alábbiak olvashatóak le az ábráról. Budapesti felsőoktatási intézmények nagy arányban veszik föl a hallgatókat a fővárosból, továbbá látható egy környűri körülötte, melyből nagyszámú hallgató érkezik. Budapest esetében a legtöbb hallgató az ELTE-re érkezik, a második helyet a BCE, míg a harmadik helyet a BME birtokolja. Az ábrán lényegesen kiemelkednek a megyeközpontok és a nagyobb városok, melyekből nagyobb arányú hallgatói létszám tapasztalható. Érezhető Pécsi és Szegedi Tudományegyetem hallgatómegtartó hatása, mivel ezen két város esetében arányaiban mérve kisebb körökkel tapasztalhatóak, Debrecen tekintetében ez nem felfedezhető. A megyeközpontok közül Székesfehérvár és Győr emelkedik ki a legnagyobb mértékben a Budapestre érkező hallgatók tekintetében. Székesfehérvár esetében a hiányos felsőoktatási képzés, továbbá a földrajzi közelség okozhatja a nagyobb számot, míg Győr esetében szintén fellelhető a hiányosabb felsőoktatási képzés, továbbá a fejlett közlekedési hálózat. Vidéki települések tekintetében a három említett domináns intézmény túlsúlya a jellemző. Salgótarján, Komló, Veszprém esetében nagyobb részt foglal el SE, mint azt átlagosan tapasztalhatjuk egyes települések tekintetében. Az OE arányok tekintetében leginkább a Dunántúl középső és északi területén tapasztalható, az átlagosnál nagyobb érték, kiemelkedő Mór, Ajka és Székesfehérvár, továbbá a budapesti vonzáskörzetből Bölcse, Nagykőrös és Cegléd. Miután láthattuk, honnan milyen arányban érkeznek Budapest nagyobb intézményeibe a hallgatók, nézzük meg, hol is helyezkednek el. A 8. ábra jól tükrözi Budapest központi szerepét, mint az élet minden más tekintetében is. Az ideérkezett hallgatók többsége nem megy vissza a 14 éves kori lakóhelyére, hanem Budapesten keresett állást.



8. ábra Jelenlegi munkahely

Az elhelyezkedés aránya Budapesten hasonló képet mutat, mint Budapestre érkezett hallgatók intézményenkénti arányában. Székesfehérvár és Győr az a két település, melyekre országos tekintetben minimálisan nagyobb mértékben érkezett Budapesten végzett hallgató dolgozni. Míg a 14 éves kori település tekintetében nem kifejezetten mutatott domináns szerepet a "többi" budapesti felsőoktatási intézmény, ezzel szemben a jelenlegi munkahelynél lényegesen jobban kiemelkednek ezen intézmények vidék esetében. Szembetűnő ez az arány Zalaegerszegen, Szolnokon, vagy akár Kecskeméten. Ez az arány Debrecen esetében nem nőtt olyan látványosan, itt az ELTE és BME mutatja a dominánsabb szerepet arányaiban. A székesfehérvári

munkavállalók között nagyobb arányban vesznek részt az OE hallgatói, míg Eger és Békéscsaba esetében az átlagosnál nagyobb az SE hallgatók aránya.

Összefoglalás

Összességében a fentebb leírtak tükrében megállapítható, hogy Budapestnek kiemelkedő súlya van a magyar felsőoktatásban. Nagyarányú hallgatói állománnyal rendelkezik már népességszámából adódóan is, továbbá széles képzési területének köszönhetően kiemelkedő vonzást is nyújt a felsőoktatási intézménybe jelentkező hallgatók számára. Hatása nemcsak a Közép-Magyarország régióra terjed, hanem érezhető a legnagyobb vidéki egyetemek felé is. Munkahely tekintetében is nagy vonzást jelent a vidéken végzett hallgatók számára. A vidéken végzett hallgatók nagy része is Budapesten helyezkedett el, nem véletlen a 5-6. ábrán látható lényegesen nagyobb kör Budapest fölött és jóval kisebb a három vidéki egyetemvárosnál. Ettől függetlenül érezhető Debrecen, Pécs és Szeged hatása a hozzá közel eső területekre, ezáltal regionálisan befolyásolva az adott területegységet. A Debreceni Egyetem különleges képet mutat a vidéki egyetemek tekintetében. A debreceni érettségizők lényegesen nagyobb hányada tanul tovább Budapesten, mint a pécsi, vagy a szegedi érettségizők. Tehát látható, hogy a Debreceni Egyetem tudja legkevésbé megtartani a városában érettségizőket, ezzel szemben a DPR-es adatbázis alapján, az tükröződik, hogy az itt végzett hallgatók, lényegesen nagyobb arányban nem vándorolnak Budapestre munkavállalás céljából.

Felhasznált irodalom

- Beluszky, Pál (1981): A városi vonzaskörzetek (városkörnyékiség) elvi-módszertani kérdései. Budapest: Államigazgatási Szervezési Intézet, pp. 97.
- Blahó, János (2011): A közoktatás általános és területi folyamatai a különböző hierarchia szintű térségekben. Pécs, p. 196.
http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_blaho_nv.pdf
Utolsó lekérdezés 2014. március 7.
- Bujdosó, Zoltán (2004): A megyehatár hatása a városok vonzaskörzetére Hajdú-Bihar megye példáján. Debrecen, p. 195.
<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/78129/4/ertekezes.pdf>
Utolsó lekérdezés: 2014 március 7.
- Enyedi, György (1998): A sikeres város. Ezredforduló. 3. sz. pp. 3-8.
- M. Császár Zsuzsa-Németh Júlia (2006): A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régióban. Földrajzi értesítő LV évfolyam. 1-2. füzet. pp. 141-158.
- Simon, István- Tánczos-Szabó, László (1978): Az alföldi megyék közúthálózatának topológiája. Alföldi Tanulmányok II.- MTA FKI ACS, Békéscsaba: pp.183-201.
- Teperics, Károly (2013): A Debreceni Egyetem területi kapcsolatai. Madulavirágzás tudományos napok. Pécs, pp. 34-39.
http://www.mandula.pte.hu/files/tiny_mce/File/2013/CD2.pdf
utolsó lekérdezés 2014.március.7.
- Teperics, Károly (2002): Hajdú-Bihar megyei diplomások munkaerőpiaci helyzetének vizsgálata. Studia Geographica 10. szám. DE Földrajzi Tanszék kiadványa, p. 159.
- Turáni, János (1972): A városok szerepe a településhálózatban. Területi Statisztika. 1. sz. pp. 1-17.

DPR

- http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/Frissdiplomasok_2012_zarotanutmany_es_modszertan/Frissdiplomasok_2012.pdf
- http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/Frissdiplomasok_2012_zarotanutmany_es_modszertan/modszertan_vegzett2012.pdf
utolsó lekérdezés: 2014. március 7.
- 2011/2012 Oktatási évkönyv:
http://www.kormany.hu/download/8/f9/b0000/Oktat%C3%A1si_%C3%89vk%C3%B6nyv_2011_2012.pdf
utolsó lekérdezés: március 7.

NAGY LEVENTE

A szocializmus 19. századi morfológiai megközelítése

Bevezető

A szocializmus története tulajdonképpen a szocializmusok története, nem pusztán azért, mert a szocializmus, más fogalmakhoz hasonlóan poliszemikus, azaz plurális jelentéssel, az értelmezések sokféleségével rendelkezik, hanem azért is, mert az egyes értelmezések között komoly rivalizálások, kibékíthetetlennek tűnő ellentétek húzódnak. A proto-szocialisták, a marxizmus hívei, a szindikalisták vagy a brit fabiánusok nézetei között komoly választóvonalak húzódnak, mint például az, hogy a szocializmus tana erkölcsi értéken vagy empirikus doktrínán nyugszik, vagy, hogy az individualista versengésen nyugvó kapitalizmus ellenében a reform¹ vagy a forradalom² ígéretesebb eszköz a szocialista célok elérésére. Más szavakkal, az evolúció³ vagy revolúció, azaz a hosszú távú „fokozatosság”, vagy a rövid távú, radikális változtatás tűnik ígéretesebbnek. A szocializmus jelentésének sokféleségéhez járul hozzá az is, hogy a szocializmust vajon állami vagy társult struktúra mentén célszerűbb elképzelni, hogy a tulajdon milyen mértékben legyen magán vagy közösségi. Mindenképp disztintív szerepe van annak is, hogy a köztulajdon mennyire legyen központi, avagy decentralizált. (Wright, 1999: 13)

¹ Brit vonatkozásban a reformista szocializmus (egyfajta szociáldemokrata vonulat) képviselői a fabiánusok (kiemelkedő alakjai Sidney Webb és Bernard Shaw), akik, amint látni fogjuk a későbbiekben, arra törekedtek, hogy a szabadságot egyenlőséggel „táplálják”, aminek megvalósítását elsősorban a közösségi hatalom hatáskörének a társadalmi és gazdasági szférára történő kiterjesztésében látták, vagyis abban, hogy szerintük a termelési eszközök központi és/vagy helyi ellenőrzésével jobban lehet szolgálni a társadalom egészét érintő kollektivisták céljait.

² A szocializmus forradalmi változata a kommunizmus, amely szerint a kapitalizmus által kitermelt antagonisztikus társadalomban nincs lehetőség az osztályok közötti békés kompromisszumokra, ezért radikális, mi több, erőszakos eszközökhöz kell nyúlni. A forradalmi szocialisták úgy vélik, hogy a szocializmus a polgári társadalom építményén kívül helyezkedik el, saját elkülönült kultúrája, világa és „proletár tudománya” van. Alapvető célkitűzése, hogy egy adott ponton (amikor az idő elérkezettnek látszik) megdöntse a polgári rendet, és új alapokon nyugvó társadalmat teremtsen. Ebben nem fedezhető fel a folytonosság, de a forradalmi szocialisták szerint nincs is szükség kontinuitásra azok számára, akik a tőkés társadalommal szembeni egyetemes ellenzéki hívei, a polgárisággal szembeni globális szakítás képviselői, és egy felsőbbrendű társadalom megvalósítói akarnak lenni.

³ Az evolucionista szocializmus hívei Eduard Bernstein, Jean Jaurès. Angliában a reformliberálisok fokozatosan beemelték ideológiájukba Darwin idevágó eredményeit, és ez hatott a fabiánusokra is, akik elfordultak a „logikai szükségszerűségtől”, a marxi determinizmustól, s a „fokozatosság elkerülhetetlensége” mellett törtek lándzsát. Ennek kapcsán lásd M. Cole: *The Story of Fabian Socialism*, London, 1961, 175.

Joggal merülhet fel, tehát, hogy van-e „valódi szocializmus”, amelyhez az egyes szocializmusokat mérhetjük? Indokoltnak tűnik az a kérdésfelvetés is, hogy vajon van-e a szocializmus fogalmának lényegi elemeket tartalmazó magja, mely az egymástól eltérő szocialista elméletek alapjaként szolgálhat, s amely a különböző szocializmusképhez kapcsolódó eszméket és érveket képes „csomóba” fogni, és egyfajta folytonosságot kölcsönözni ezáltal a fogalomnak?

A szocializmus fogalomszerkezeti vizsgálódását megelőzően, a társadalmi kontextus figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a szocializmusok egyik alapvető közös pontja a bérmunkások kiszolgáltatottságának bírálata az emberi méltóság nevében. Tény, hogy nem volt teljesen alaptalan az „új valóságtól” számon kérni a polgári társadalom meghirdetett eszményeit, hiszen a munkásosztály képviselői hamar rájöttek, hogy a régi rend felszámolása nem vezetett egy „nyitott” társadalomhoz, amelyben a szabadság, egyenlőség, testvériség forradalmi ígéretet valóra válthattak volna. A szocializmus hívei érzékelték, hogy a munkásosztály társadalmi felemelkedése előtt új természetű korlátok emelkedtek, s a kibontakozó polgári társadalom keretein belül nem érvényesül a társadalmi esélyek egyenlősége, s a modern ipari rendszer nem tud megfelelő feltételeket és életkörülményeket nyújtani a széles tömegek számára. Nem meglepő egyfajta „osztálytudat” fokozatos kibontakozása, mely elkötelezettséget és erőt adott a híveknek, főként a 19. század második felében, a társadalom egalitáriusabb alapon történő átrendezéséhez.

A francia forradalom radikális jelszavai összecsengtek bizonyos értelemben a vagyoni újraelosztásának, a magántulajdon megkérdőjelezésének, mi több, az intézményrendszer átfogó kritikájának gondolatával, s a leveller-i elvek, majd Rousseau azon állítása, hogy a javak egyenlőtlen eloszlása képezi a társadalmi és gazdasági nyugtalanság és bajok fő forrását, egyre „idősebb” kérdésekké váltak. Hasonló véleményen voltak Mably, Morelly és Babeuf is, akik szerint az ember természetes küldetése az egyenlőség megteremtése, mivel a magántulajdon kapzsisá és gonoszság tette az embert, ami kizsákmányoláshoz, és komoly társadalmi konfliktusokhoz vezetett. A gonoszság és a bajokat okozó intézményrendszer felszámolható, s az emberi jószág győzelemre vihető. A magántulajdonnak az egalitarizmus szellemében történő támadása fogalmazódott meg Fourier, Proudhon, Blanc és Marx írásaiban, s e művek mindenképp hatással voltak az angol fabiánusokra is.

Az 1870-es évektől a munkásszervezetek kialakulásával, a munkásosztály politikai szerepének bővülésével a szocializmus, annak főleg marxi változata, a főbb európai országok munkáspártjainak ideológiai alapjává vált, noha a szigetországra ez nem volt annyira jellemző, hiszen Angliában a szocialista irányzatot jelentős mértékben a fabiánizmushoz, az 1884-ben megalapított Fabiánus Társasághoz köthetjük, amelynek alapelvét a fokozatos kollektívizmus képezte.

Következésképpen, a szocialista érvelések számára közös alapot jelentett az individualista versengésre alapuló „szabad” kapitalizmus elleni támadás,⁴ s ilyen értelemben a szocializmusok e közös vonása nemcsak azt mutatja meg, hogy mi ellen lép fel, hanem azt is elárulja, hogy mi nem a szocializmus.

A különböző szocializmusok eltérő arányban, és más-más elemek kihangsúlyozásával a kapitalizmus által megteremtett társadalmi és gazdasági rendszer éles kritikái, rámutatva egyfelől arra, hogy az önérdelkeiket hajszoló, egymással versengő és szerződő individuumok társadalmából eltűnnek a hagyományos társadalmi kötelek, másfelől pedig arra, hogy az erkölcsi kötöttségektől mentes, autonóm gazdasági életben az „atomizált” társadalom tagjai önnön érdekeik racionális érvényesítésére törekednek. E törekedés azonban, vélik a szocialisták, elfojt minden általános gazdasági célt, és megakadályozza az „organikusabb” közösség kibontakozását. Igen találóak Dickens idevágó szavai, amelyek a szerző társadalomjobbító törekvéséről árulkodnak, és amelyek nem pusztán az individualizmus hiteles rajzát vázolják fel, hanem a 19. századi, kilátástalannak tűnő, értékvesztett társadalmat is:

„Senki semmilyen körülmények között nem adott senkinek semmit, és nem is segített senkinek, csak ha vásárolt: A hálát eltörölték, s az ebből származó erények megszűntek. Az emberiség létének minden centimétere - a születéstől a halálig - a pultnál folytatott alkuvá vált. És ha nem jutottunk is a mennybe így, nem számított, hiszen az nem politikai-gazdasági helyszín, s nincs benne üzlet.”⁵

Az individualizmus elítélése együtt jár azzal, hogy a szocializmus számos, az individualizmushoz köthető értéket is bírál, elsősorban azt, hogy a termelési eszközöket egy kisebbség sajátította ki, és ennek eredményeként a többség alárendelt státusba süllyedt. A szocializmus a felvilágosodás, és az ezt követő tőkés kapitalizmus terméke, de épp a kapitalizmus és az individualizmus filozófiája ellen küzdött (mondván, hogy a tőkés kapitalizmus gazdagságot ad keveseknek, nyomort a többségnek), és ebben a harcban alakult ki, és formálódott meg. A küzdelem során a szocialisták egyszerre néztek vissza egy elveszett múltra, és tekintettek egy új, ígéretes jövő felé.

Az idődimenzió e kettőssége sajátos ambivalenciát kölcsönöz a szocializmusnak: a régmúlt idők nosztalgiája tulajdonképpen a múltból merített tapasztalati ismeretekre támaszkodik, és épp ezeknek az empirikus ismereteknek a fényében bírálja a jelent, miközben tapasztalati ismeretek hiányában vetít előre egy átfogó, akár tudományosnak vélt tervet, amint Cropsey is találóan jegyzi meg a marxi materializmus kapcsán: „szükség van az empirikus ember figyelembevételére, paradox módon azonban egy olyan társadalmi állapot fölrajzolásához jut el, amelynek nincs tapasztalati alapja vagy előképe.” (Cropsey, 1994: 422)

⁴ Noha ez nem egyforma mértékben történt meg az egyes szocialisták részéről, mert e kérdésben Bernard Shaw például igen messze áll Marxtól. A későbbiekben lesz szó erről.

⁵ Charles Dickens: Nehéz idők. 1854, In T. Wright: Régi és új szocializmusok. 1999. 46.

A „mi van” és a „hogyan kellene lennie” dualizmusa így megmutatja tehát azt az irányt, amely tulajdonképpen a konkrét történelmi, gazdasági társadalmi és erkölcsi keretből kiindulva a valóság kritikájaként foglal keretekbe egy alternatív változatot. E változat határozottabb (radikális) verziója túllépi a tér és idő kereteit, s mintha transzcendensé válna. A szocializmus „puhább” (reform) változatának képviselői azonban már óvatosabban fogalmazzák meg a kapitalizmus és a polgári társadalom elleni kritikájukat, úgy, hogy közben válaszolniuk kell az emberi természet és munka viszonyára, az emberi kapcsolatok és a közösség jellegére, a súlyos egyenlőtlenségek ok-okozati összefüggéseire és kiutak keresésére, illetve a társadalmi fejlődés lehetséges irányaira. Mindezekre sajátos erkölcsi megfontolások figyelembevételével kell válaszokat adniuk.

A szocializmus morfológiája

Úgy tűnik, a különböző szocializmusok között sikerül egyfajta folytonosságot találni alapvető sajátosságok (a továbbiakban „magelemek”) figyelembe vételével. Elsőnek ezek közül az emberi együttműködés építő jellegét említeném. A liberálisokkal ellentétben a szocialisták a versengést energiapazarlásnak tartják, s az együttműködésben látják a hatékony haladás alapját. Az „együtt működés” eleve szervezést igényel, (a helyi jellegű összehangolástól a közösség egészét átfogó tervezésig), hiszen szervezett együttműködés nélkül, aligha képzelhető el az emberi együttélés. Közösségteremtő folyamatnak lehetünk tehát szemtanúi, mely folyamat során a szocializmus egy sajátos közösségiségben és az ezzel járó szolidaritásban gondolkodik, az együttműködésre amúgy is hajlamos emberek között.

Az együttműködés építő jellege a haladással, fejlődéssel, változással (reform vagy forradalom) hozható tehát összefüggésbe, olyan értelemben, hogy a liberálisok által kedvelt gazdasági anarchia helyett a szocialisták a gazdasági folyamatok összehangolását hirdetik az erőforrások lehető leghatékonyabb kihasználása érdekében. A közösségi szintű összehangolás értelemszerűen közösségi racionalitást igényel. Ennek lényege, hogy a társadalom elsősorban nem az önérdektől vezérelt, és egymással versengő szabad egyének ésszerű döntésein, hanem inkább közösségi döntéssel megalkotott tervezésen nyugszik.

A következő magelem, az együttműködésen alapuló közösségben a mindenkire vonatkozó közjó, ami elsődleges célkitűzés, hiszen az emberi jólét, mint kívánt dolog, közösségi dimenzióban valósul meg. A szocialisták szerint az emberi közösség nem atomizált egyének pusztá összege, ezért nem az egyén jóléte az elsődleges, hanem az organikus társadalom egészének jóléte, ami aztán visszahat az egyénre is. Ehhez mindenképp növelni kell a köztulajdon mértékét, ami értelemszerűen átértékeli az

⁶ Az angol fabiánus szocializmus kiemelkedő képviselője, Sidney Webb hangsúlyozta, hogy a marxi szocializmus nem illeszthető be az angol valóságba, s, hogy a jövő nem tudható, legfeljebb csak elképzelhető, s a lehetséges irányok kijelölése jelentős mértékben az adott kultúrától és az adott társadalmi bajok értelmezésének mikéntjétől függ.

állam, a közhatalom szerepét. Az államnak, ezek szerint nemcsak a közjog, hanem a gazdaság szférájába is be kell avatkoznia. Természetesen, a köztulajdon, illetve az átfogó szervezés, azaz az állami beavatkozás mértéke különböző lehet az egyes szocialistáknál.

A szocializmus ideológiájának harmadik mageleme az ember és a munka viszonyára vonatkozik, s ennek értelmében a munka az emberi természet szerves része, hiszen az ember természetéből adódóan aktív lény. Ez az elem egyfelől azért jelentős, mert rámutat arra, hogy a liberális állásponttól eltérően (melynek értelmében nem a munkán magán, hanem a munka eredményén van elsősorban a hangsúly) a szocialisták számára a munka maga nemcsak az együttműködő egyének közösségét erősíti, hanem, mint alkotás vagy művészet, az emberi méltóságához is nagymértékben hozzájárul.

Az együttműködés, a köztulajdon kiterjesztése (az ezzel járó közösségi ellenőrzéssel együtt), illetve az ember aktív jellegének együttes hatásából következik a szocializmus talán legáltalánosabb mageleme, az egyenlőség, ami elsősorban nem az abszolút értelemben vett egyenlőségre, hanem inkább a súlyos egyenlőtlenségek mérsékelésére utal.⁷ De, vizsgáljuk meg bővebben az egyes elemeket.

Emberi együttműködés

A szocialisták szerint az egymással szembeni versengést az emberi együttműködésnek kell felváltania, egyfelől, mert a társadalmi konfliktusok helyett az együttműködés harmóniát eredményez, s egyben más jelleget kölcsönöz a közösségnek, illetve új alapokra helyezi az egyén-közösség viszonyát. Másfelől, pedig azért, mert az együttműködés növeli a gazdasági hatékonyságot. Az együttműködésen nyugvó közösségiesség, a szocialisták szerint, racionális szervezéssel, tervezéssel teremthető csak meg, mely lehet átfogó vagy kevésbé átfogó jellegű, központosított vagy decentralizált, de ettől függetlenül, a racionális szervezéssel történő kooperáció a szolidaritást, a testvériséget erősíti, s a társadalmat a kollektívizmus irányába mozdítja el. A szocialisták úgy emelik ki a bajtársiasság, közösségiesség értékét, hogy közben az egyéniség sem tűnik el, pontosabban, a közösségi ember és az egyén, a társadalmi élet és a magánélet egyesül, sajátos viszonyt teremtve egyén és közösség között.

A rousseau-i hagyomány értelmében az „általános akarat” azt sugallja, hogy ellentétben az utilitarista és liberális magyarázatok szerinti atomisztikus individualizmussal, a társadalmi csoportok valós, létező entitások. Fourier csoportokra, racionalizált munka, és településszervezetekre osztotta a „jövő” társadalmát. E társadalmi alapegységek közös termelésen és fogyasztáson alapuló zárt közösségek. Fourier szerint egységes tevékenységen és harmonikus együttműködésen nyugvó új, harmonikus világregend alakul ki. Proudhon társadalma rengeteg kisvállalkozóból, decentralizált és önkéntes alapon szerveződő csoportosulásokból, társulásokból áll. A kistermelők társadalmában az emberek „értéken” adnak és vesznek, megteremtve

⁷ Bizonyos értelemben hasonló szerkezet alapján közelíti meg a szocializmust Freedom is, de az itt bemutatott mag számos ponton eltér Freedom fogalomszerkezeti megközelítésétől. Lásd M. Freedom: Ideologies and Political Theory, 425-38.

ezáltal a társadalmi kölcsönösséget (mutualizmus). Ebben a társadalomban „mindenki egyenlő és szabad[...], és nincs többé ember ember általi irányítás, a hatalom felhalmozása révén, és nincs többé ember ember általi kizsákmányolás, a tőke felhalmozása eredményeként.”⁸

A társadalmi szolidaritást növelő közösségben gondolkodott Robert Owen is, aki mintaüzemet létesített, nemcsak a közös termelés miatt, hanem azért is, hogy egyfajta dolgozó-, vagy életmódközösséget valósítson meg. A közös munka, Owen szerint megoldás a társadalmi elégedetlenségekre, s a közös házakban emberhez méltó életkörülményeket lehet megteremteni, mely körülmények között emelkedni fog a munkások erkölcsi és szellemi színvonala is.

E „proto-szocialisták” mindenképp hozzájárultak a szocializmus fejlődéséhez a közösségi tudatformálás révén is, hiszen csoportokban, valamilyen tagságban gondolkodtak. Ennek fényében az egyének sajátos, akár testvériségen alapuló közösségek tagjai, s ez jelentősen megváltoztatja az egyének egymáshoz fűződő kapcsolatát, illetve az egyének a közösséghez való viszonyát. Különböző formákban, de mindegyiküknél megjelenik egy közösségi szerkezet (St. Simon-nál együttes (ensemble), Proudhon-nál kölcsönösség (mutualizmus), Owen-nél szövetkezet (co-operative), Fourier-nél falanszter), mindegy kiemelve az emberek közötti kapcsolatok fontosságát és sajátosságát.

„Elődeihez” hasonlóan vélekedett Marx is, mondván, hogy a társadalom nem pusztán egyének, hanem kapcsolatok és viszonyok összege, amelyek átszövik az individuumok létét, s az egyének ezáltal sajátos kapcsolatba kerülnek egymással és közösségükkel: „Az ember nemcsak pusztán társas lény, hanem olyan lény, amely individuummá fejlődik, de csak társadalmi közegben.”⁹

A „szocializmus, mint az emberi társadalmiasulás szinonimája” a versengő individualizmussal szemben szállt síkra, hiszen a versengő, önös értékek kudarcra ítélték az emberi együttműködést és testvériséget, és lerombolta a valós közösségépítés lehetőségét.¹⁰ Az atomizáló individualizmus helyett kölcsönösségen, szolidaritáson alapuló közösségre van tehát szükség. Sokat mondóak Sidney Webb ezirányú szavai:

⁸ Idézi G. Woodcock (ed.): *The Anarchist Reader*, Glasgow, 1977, 166, In *Freedon*, 2008: 423.

⁹ Marx: *Grundrisse*, ed. D.McLellan, St Albans, 1973, 89, In *Freedon*, 2008: 426.

¹⁰ Ennek kapcsán lásd Wright, 1999 : 46-7.

„A szocialistát az különbözteti meg az individualistától [...], hogy teljesen másként közelíti meg a társadalmi berendezkedés elveit. A század lényeges hozzájárulása a szociológiához abban keresendő, hogy a társadalom vizsgálatának kiindulópontjában a közösség előtérbe került az individuummal szemben. E fejlődés eredménye a szocializmus [...], amely politikai szempontból a termelési eszközök fölötti kollektív ellenőrzést és igazgatást fejezi ki. Etikai szempontból pedig a testvériség igazi elismerését, illetve az egyéni szolgálatok egyetemes kötelességét fogalmazza meg, valamint az egyéni célok alárendelését a közjónak.”¹¹

Webb-hez hasonlóan vélekednek Enrico Ferri, illetve Thomas Kirkup is. Ferri szerint az egyén kizárólagos dicsőítése, ami a 18. század végére volt leginkább jellemző, kezdett alábbhagyni, de ez helyes, véli a szerző, mivel az így megalkotott individualizmus politikailag mesterkélte. A modern biológia, illetve az evolúció elmélete és a szocializmus együttes vizsgálatából kiderül, hogy „az egyén maga is kisebb élő egységek összessége, s ezzel egy időben az individuum nem önmagában, hanem csakis egy társadalom tagjaként létezik.”¹² Kirkup Owen társadalom - újjáépítési törekvéseihez kötötte a szocializmust, és megjegyezte, hogy egyre szélesebb körökben (mindennapi emberek, politikusok, közgazdászok, kutatók) szocialista lépésnek van elkönnyelve a magántulajdont érintő közösségi beavatkozás, a laissez-faire elvének korlátozása, s a versenyen és magántulajdonon nyugvó rendszerrel szembeni reformlépés. Adolf Held-et idézve mondja Kirkup, hogy: „minden olyan irányzat szocialistának nevezhető, mely megköveteli az egyéni akarat alárendelését a közösségnek.”¹³

A szocialista vizsgálódás alapja tehát a csoport, s ilyen formán a közösség megelőzi az egyént. Az egyéniség - a liberalizmus kiemelkedő eleme - a szocialisták szerint a közösség által feltételezett, és ezért a közösség csoportképző hatása a szocialistáknál jóval nagyobb, mint a liberálisoknál, mivel az egyén a közösség szerves részeként nyeri el individualitását.

¹¹ "The Socialist is distinguished from the Individualist,....by a complete difference as to the main principles of social organization. The essential contribution of the century to sociology has been the supersession of the Individual by the Community as the starting point of social investigations. Socialism is the product of this development.....On the political side, it involves the collective control over, and ultimate administration of, all the main instruments of wealth production. On the ethical side, it expresses the real recognition of fraternity, and universal obligation of personal services, and the subordination of individual ends to the common good." Webb, 1890: 9-10.

¹² "...the individual is himself only an aggregate of more simple living elements, and at the same time the individual ...does not exist in himself but only as far as he is a member of a society." Ferri, 1909: 55.

¹³ "We may define as socialistic every tendency which demands the subordination of the individual will to the community." Kirkup, 1913: 5.

A társadalom organikus felfogásának jele ez, hiszen az atomisztikus, kapzsi és önző egyénfelfogással ellentétben a szocialisták szerint az individuum nem létezhet önmagában, hanem csak a társadalom szerves részeként, s a társadalom, mint közösségi dimenzió „örökké való élő valóság”, amelyben a vizsgálandó egység, a tanulmányozási alap a történelmi szempontból is az egyén fölött álló közösség.

Ez, természetesen nem azt jelenti, hogy a szocializmus az egyén nagyfokú leértékelését tűzte célul. Azzal, hogy az individuumot társadalmilag jóval determináltabbnak vélik, mint a liberálisok, a szocialisták nem arra akarnak utalni, hogy az egyénnek csupán annyiban van szerepe és jelentősége, amennyiben egy csoport, egy osztály vagy egy közösség egészének tagja. Ezt a leértékelést elsősorban bírálói tulajdonítják a szocializmusnak. Tény, azonban, hogy Marx hatása alól kevesek tudtak e szempontból kikerülni, ugyanis Marx tanának alapegységei például nem az egyének, hanem az osztályok, és ez azért az egyén alárendelését sugallja. Az individuum státuszának ilyen értelemben történő „alávetettsége” talán azért is fontos Marx számára, hogy jobban kihangsúlyozhassa az antagonisztikus osztályokra tagolt társadalom megváltoztatásának szükségszerűségét, annak érdekében, hogy az egyéniség felszabadulhasson, a személyiség kibontakozhasson, és az egyén teljes értékű lényé emelkedhessen. Ilyen értelemben a szocializmus közelebb hozza egymáshoz a közösségi embert és az egyént, a társadalmi-, és a magánéletet, ne feledjük azonban, hogy a szocialista körökben sem egységes mértékben történik ez meg.¹⁴

A sajátos közösségiességre, s ezen belül az együttműködésre azért van szükség, a szocialisták szerint, mert az növeli a gazdasági hatékonyságot. Saint-Simon szerint „úgy tekintünk a társadalomra, mint hasznos munkát végző emberek egyesülésére és együttesére. Nem képzelhetünk el másfajta társadalmat.”¹⁵ A társadalmi élet, véli Saint-Simon, kooperáción nyugvó tevékenység, amely kreatív és egyben produktív, és a társadalmi harmónia mindenki javát szolgálja. A Simon - féle racionális, tudományos, és központilag szervezett gazdasági és társadalmi világ együttműködésen, az emberi természetből fakadó harmónián nyugszik, és e világ meghaladja, fölülmúlja a társadalmi konfliktusokat, mi több, ez jelenti a megoldás kulcsát a társadalmi problémákra, az elfogadhatatlan negatívumokra, amelyek forrásait a felelőtlen egyének önérdekhajszolásaiban kell keresnünk.

Fourier szerint a radikálisan átalakított társadalom felszabadítja az egyént, s ez növeli a munkakedvet. A vállalkozás melletti együttműködés javítja a termelékenységet, s ez társadalmi sikert jelent. A közösségi élet, véli Fourier, jobb élet a szenvedélyek és igények kielégítésére. Az együttműködésen nyugvó közösségi életet nem aszketikus, hanem inkább hedonista, életörömmel telített állapot. (Bayer, 2001: 227)

¹⁴ Az ember teljes felszabadulása tehát a társadalmi berendezkedés megváltoztatását követeli meg, Marx szerint nem békés úton és kis lépésekben, hanem radikális eszközök segítségével. Ez azonban, amint korábban is utaltam rá, kollektív racionalitás, szemben a liberálisok által kedvelt és elfogadott egyéni racionalitástól. A társadalmi berendezkedés racionális úton történő megváltoztatásra tett bármilyen kísérlet, amint látni fogjuk a későbbiekben, William Mallock kritikájának egyik központi kérdése.

¹⁵ " We regard society as the ensemble and union of men engaged in useful work. We can conceive of no other kind of society" Saint-Simon: Selected Writings on Science, Industry and Social Organization, Keith Taylor (ed.), Croom Helm, London, 1975, 158.

Ami Marxot illeti, nem kevesebbet tűzött célul, mint „az emberi történelem fejlődési törvényének” igazolását, s „dialektikus materializmusával” arra a következtetésre jutott, hogy a fennálló polgári társadalomra forradalmi úton történő változtatás vár. E következtetés Marx elméletének középpontjában állított két-pólusú társadalom feloldhatatlan konfliktusában gyökerezik. Az elkerülhetetlen forradalmi változás a magántulajdon közösségi tulajdonnal való felváltását jelenti, ami a társadalmi berendezkedés, illetve az emberi viszonyok átfogó átalakulását eredményezi.¹⁶ A polgári társadalomban, véli Marx, az embert elidegenítik saját alkotásától, mivel a termelőt megfosztják munkájának termékétől, így a munka, mint az ember szerves velejárója elidegenedik az embertől. A magántulajdonra épülő társadalom egyben atomizál, s az ember így nemcsak önmagától, hanem embertársaitól is elidegenedik. Ennek eredményeként az ember a társadalom kirekesztettjévé válik, lealacsonyított, elhanyagolt, megvetett lényé lesz (MEM, I. kötet 385), mi több, dehumanizálódik. Alárendelt szerepében a termelő egyre szegényedik, mert terméke mások számára jelent gazdagságot, s a kizsákmányolás és nyomor egyre fokozottabbá válik.

Egyfelől, azért van szükség a forradalmi változásra, véli Marx, hogy elhozza a szabadságot és az el nem idegenített alkotóképességet (MEM III. kötet, Marx, 1974: 36-7). A megoldás: osztálytudatos politikai szervezkedés, azért, hogy forradalmi úton meg lehessen haladni a kapitalizmust és a polgári társadalmat.¹⁷ A forradalom révén, tehát osztálymentes közösség jön létre, ami, a maga során egységes társadalmat eredményez, amelyben a termelés mindinkább „társadalmasodik”.

Az ember szükségletekkel rendelkező lény, de egyben társadalmi lény is, s ez utóbbi nem pusztán egymás mellett vagy másokkal együtt élést, hanem összehangolt együtt-cselekvést is jelent. Más szavakkal, az ember lényegi tevékenységének - a termelésnek - másokra, mások tevékenységének pedig feléje kell irányulnia. Ez akkor következik be, véli Marx, ha a mély konfliktusokat eredményező piac anarchiáját egy átfogó gazdasági tervezés, s ezáltal, a versengés rendjét a testvériség rendje váltja fel. Az osztálykonfliktus megszűntével, a termelési eszközök köztulajdonba kerülésével, és az osztálymentes közösségiség megteremtésével, mutat rá Marx, az emberek egyetemes testvérisége lép fel.¹⁸

¹⁶ A társadalom átalakítása, természetesen változást jelent. A szocialisták általában racionalisták, de Marx a változás motorját, a forradalmat természetesnek és elkerülhetetlennek tartotta, akár a gyermekszülést, amit nem lehet siettetni, hiszen „ha a magzatvíz nem ment el, nem erőltethetjük a szülést”. Ez determinista megközelítés is lehet, de az evolúciós elméletre is emlékeztet, noha a Tóké-ben a szocializmust Marx már úgy írja körül, mint „a szabadon kapcsolatba lépett emberek termelése...melyet tudatosan szabályoznak egy meghatározott tervvel összhangban”. (Ezzel kapcsolatban lásd T. Wright: Régi és új szocializmusok, 122). A társadalmi evolúció tanát nemcsak az organikus társadalom mellett kiálló konzervatívok hirdették, hanem a reform liberálisok, mi több, a fabiánusok is (evolúciós szocializmus). Ez mindenképp mérsékeli a racionalizmus, progresszív ideológiákban betöltött szerepét. A társadalmi berendezkedés racionális úton történő („természetellenes”) változtatása William Mallock kritikájának egyik központi kérdése volt. Erről majd a későbbiekben lesz szó.

¹⁷ Marx egyik problémája, hogy a polgári társadalmat többen úgy értelmezik, mint egy végső, természetes állapotot, noha az inkább egy történelmi képződmény, s épp ezért, figyelmeztet Marx, a kapitalizmus történelmi jelenségeit nem szabad rögzített kategóriákként felfogni, mintha azok objektív jelleggel bírnának.

¹⁸ Marx idevágó gondolatait lásd bővebben J. Cropsey, 1994: 417-22.

A kollektívizmus, illetve az együttműködés építő jellege szerves részét képezik a fabiánus gondolatoknak is. A fabiánizmus a pozitívizmus, az utilitarizmus és a radikalizmus egyfajta keveréke. Kétségbe vonja a marxizmus gazdasági alapjait, mivel nem fogadja el a forradalmi osztályharc stratégiát mondván, hogy az mindenképp alkalmatlan az angol viszonyokra. A fabiánus társaság központi célja, hogy minél jobban hatalmukba kerítse az állam központi és helyi szintjeit a kollektivisták célok érdekében. A kapitalista individualizmust szerintük a szocialista kollektívizmus fogja felváltani, de ehhez nincs szükség forradalomra, hiszen a folyamat elindult, amint azt Bernard Shaw is összefoglalta a szociáldemokrata program kapcsán: „*Egyetlen új dolog nincs benne. Az egész a korábbi elvek alkalmazása és a már bejáratott gyakorlat kiterjesztése [...] Egyik sem kényszerít arra, hogy a szocializmus vagy a forradalom fogalmát használjuk: egyetlen ponton sem jelenik meg fejlődés [...] illetve bármi, ami tipikusan nem angol. És ezek mind el is jönnek majd.*”¹⁹ Az elővigyázatos és fokozatos változás szükségessége, emeli ki Shaw, mindenki számára világos kell, hogy legyen. Az angol szociáldemokráciára való áttérés „a szavazati jog fokozatos kiterjesztését, valamint a források, nem egyetlen nagy lépésben, hanem részletekben történő államosítását jelenti.”²⁰

A marxi forradalmi elképzelések ellenében, de Shaw gondolataival összecseng Sidney Webb, az áttérés folyamatáról vallott nézete, mondván, hogy a fabiánus társaság tagjai rájöttek, hogy az individualizmuson nyugvó társadalmat nem lehet egyszerre és hirtelen kollektivisták alapú társadalommá változtatni, a fegyverhez nyúlás gondolata, és az utópikus álmok ezért elvetendőek, s „azon munkálkodtunk, hogy megtaláljuk magunknak, illetve megtanítsuk másoknak, hogy Angliát miként lehet a gyakorlatban szociáldemokrácián nyugvó államközösséggé átalakítani.”²¹

¹⁹ "There is not one new item in it. All are applications of principles already admitted, and extensions of practices already in full activity..... None of them compel the use of the words Socialism or Revolution: at no point do they involve guillotining, ...or anything else that is supposed to be essentially un-English And they are all sure to come..." Bernard Shaw: 'The Transition to Social Democracy' In Bernard Shaw (ed.), 1889: 200 (Ford. Baráth Katalin In Wright, 1999: 105.

²⁰ "It means the gradual extension of the franchise; and the transfer of rent and interest to the state, not in one lump, but by instalments." Bernard Shaw: 'The Transition to Social Democracy', In Bernard Shaw (ed.), 1889: 183-84.

²¹ "We set to work to discover for ourselves and to teach to others how practically to transform England into a Social Democratic Commonwealth." (Webb, 1908: 51).

Egyetlen nemzedék alatt, véli Webb, komoly váltás történt az emberek jellemében és gondolkodásában. Az „új” Angliában „*rájöttünk arra, hogy nem pusztán egyének, hanem egy közösség tagjai vagyunk [...] És ez az öntudatra ébredés nem egyszerű szellemi képzelgés, hanem valós tény.*”²² Továbbá, „*Az átlagos választópolgár elvesztette érdeklődését az egyéni 'jogok' vagy az elvont 'egyenlőségek' iránt. A szabadság, amit ő elvár, nem egyéni, hanem egyesített szabadság, az együttműködésen alapuló társadalomban. A huszadik század kezdeti éveit, a régi vágású individualisták döbbenetére, a 'közösségekben való gondolkodás' jellemzi.*”²³ Webb ennél is továbbmegy, és a közösséget organikus entitásként kezeli, mondván, hogy: „*az állami gépezet központi és helyi szintjei minden egységének összhangban kell dolgoznia, hogy egy organikus egészként legyen képes működni.*”²⁴

Közzó

A szocializmusok egyik közös kiindulópontja, hogy mindegyik szocializmus érdekelt bizonyos társadalmi célok megvalósításában, a jólét megteremtésében, ami első pillantásra a fejlődést és boldogulást jelenti, pontosabban az anyagi igények kielégítését a társadalom egészére, vagy legalábbis a lehető legkiterjedtebb részére nézve.

A közzót szolgáló jólét azonban nem kizárólag anyagi jellegű, hiszen az anyagi szükségletek mellett, vélik a szocialisták, a szellemi, a kulturális és a lelki jólétre is szükség van. A gazdasági és a szellemi-lelki dimenziók sajátos viszonyban állnak, kölcsönösen támogatják egymást, a „gazdasági szocializmus”, illetve az „erkölcsi szocializmus” azonban két, egymástól megkülönböztethető jólétre vonatkozik: egyfelől, a szegénység, az elnyomorodás megszüntetésére, másfelől, az emberi kapcsolatok új alapokra helyezésére, azaz egy „emberibb” társadalom megteremtésére. Az altruisztikus társadalom minden tagjának ugyanis lehetőséget kell teremteni, hogy beleszólhasson, és szervesen részt vehessen a társadalom szellemi és lelki életében (Ez utóbbihoz, természetesen meg kell teremteni a gazdasági és anyagi feltételeket).

A korábbiakban tettem már említést arról, hogy a szocialista hit szerint az emberi együttműködés gazdasági hatékonyságot eredményez. A siker érdekében viszont döntő jelentőségűnek tűnik a termelési eszközök, vagy legalábbis egy jelentős részük közösségi ellenőrzése, köztulajdonba vétele,²⁵ mely lépés egyben a kapitalizmus által

²² "...We have become aware...that we are not merely individuals, but members of a community. This new self-consciousness is no mere intellectual fancy, but a hard fact." (Webb, 1908: 77).

²³ "The ordinary elector has lost his interest in individual „rights” or abstract „equality”. The freedom that he now wants is not individual but corporate freedom [...] The opening of the twentieth century finds us all, to the dismay of the old-fashioned Individualists, 'thinking in communities'." (Webb, 1908: 77-8).

²⁴ "Every part of the central and local machinery of the state [...] needs to be knit together into an organically working whole." (Webb, 1908: 95).

²⁵ Marx szerint például a termelésnek társadalmi tevékenységnek kell lennie, abban az értelemben, hogy „valamennyi ember valamennyi emberért végzi”. Ez azonban nem képzelhető el humánus és ésszerű módon, ha a termelés eszközei magánkézben vannak, ugyanis a termelés intézményei ez esetben partikuláris jelleget öltenek, s ennél fogva, ellentétben áll a társadalommal. Ennek kapcsán lásd Crospey (szerk.), 1994: 419.

megteremtett társadalmi és gazdasági rendszer sajátos kritikáját is jelenti.²⁶ A szocialista gazdaság a termelés növekedésével, ezáltal a szegénység csökkentésével és fokozatos megszüntetésével megfelelő anyagi életkörülményeket teremt a társadalom minden tagja számára. A jobb anyagi környezet nagyobb tanulási feltételeket rejt magában, és ezzel nagyobb lehetőség nyílik arra is, hogy a munkanélküli szegények és mindazok, akik nem vesznek aktívan részt a termelésből, részesülhessenek a közösség által megtermelt javakból. (William (ed.), 1897: 1272) E törekvéssel, és az átlagos emberek, illetve politikusok világában sokféle értelmezéssel bíró szocializmussal kapcsolatban találóan jegyzi meg Kirkup, amint már említettem korábban is, hogy „a tulajdont érintő közösségi beavatkozások a szegények érdekében, a laissez-faire elvének korlátozása a szenvedőkért, és a radikális reformlépések, melyek zavaróan hatnak a fennálló, szabad versenyen nyugvó és magántulajdonra épülő rendszerre, egyre gyakrabban szocialista törekvéseként vannak elkönyelve.”²⁷

A túlzottnak tűnő materialista megközelítés miatt többen bírálják a szocializmust. Tény, hogy az anyagi szükségleteket kielégítő anyagi javak megteremtése, a társadalom egészének fejlődése, a szegénység megszüntetése, és a közösség virágzása alaptételei a szocializmusnak, de a szocialista célkitűzések az anyagiakon kívüli dolgokra is figyelmet fordít (az etikai szocializmus elemeire).

A szocializmus által teremtett társadalmi szerkezetet a legnagyobb valószínűséggel vezet az emberi boldogsághoz, de ez csak akkor lehet sikeres, ha a termelési eszközök, vagy legalábbis azok jelentős része közösségi ellenőrzés alá kerül, hiszen csak így lehet az egyéni érdekektől motivált, individualista indíttatású cselekedeteket megfékezni, amennyiben azok a társadalmi jólét ellen valók. A társadalom, mondja Webb, egyének egyesüléséből jött létre, de az egyént az a közösség „hívja” életre és formálja, amelynek az egyén maga tagja. Az egyén céltudatos motivációk alapján cselekedik, önnön érdekében, ha viszont „az ilyen cselekedetek közjő elleni tetteknek bizonyulnak, előbb vagy utóbb közösségi ellenőrzésnek kell azokat alávetni.” (Webb, 1889: 57) A közjót garantáló „nemzeti minimum” egyre gyakrabban van jelen Webb és más fabiánus képviselők szótárában.

²⁶ Megelőlegezve egy, a későbbiekben taglalt kérdést, megállapíthatjuk, hogy a három nagy ideológia egymáshoz fűződő sajátos viszonyairól, és e viszonyok korszakonkénti változásairól sokat elárulnak a három ideológia egymás ellen megfogalmazott kritikái. A szocializmus, tehát az individualizmuson nyugvó kapitalizmus ellen lép fel, és reformlépésekkel vagy forradalom útján törekszik a a polgári társadalomnál „jobb” és „emberibb” társadalmat megteremteni. A konzervativizmus, és itt elsősorban William Mallockra utalok, a szocializmust, mindenekelőtt az egyenlőségre való törekedést, és a demokrácia „ügyének” előrehaladását támadta teljes erővel, miközben a reformliberalizmus demokratikus és kollektivistá jellegét is élesen bírálta. Mi több, Mallock, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a korábbi, hagyományos konzervativizmust is bíráló szavakkal illette, aminek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a brit konzervatív gondolkodók fokozatosan elfogadták a hagyományos liberalizmus alapvető értékeit, s 19. század utolsó évtizedeiben a „liberál-konzervatívok” már nem voltak képesek beépíteni ideológiájukba például az arisztokrácia fogalmának hagyományos jelentését, úgy, hogy közben eleget tegyenek a kor ideológiai kihívásainak.

²⁷ "There is growing tendency to regard as socialistic any interference with property undertaken by society on behalf of the poor, the limitation of the principle of laissez-faire in favour of the suffering classes, radical social reform which disturbs the present system of private property as regulated by free competition." (Kirkup, 1913: 4).

A szocialisták szerint a jólét elsősorban nem egyénekhez, hanem közösséghez kapcsolódik, igaz, ez lehet a közösség egészét vagy egy részét érintő. Ez nem meglepő, hiszen a fabiánusok, elsősorban Webb, az „államszocializmus” mellett a „municipális szocializmus” jelentőségét is kiemeli, mondván, hogy a választással városi, helyi tanácsok alakulnak, amelyek demokratikusak lévén, ellenőrizhetik a helyi gyárakat, boltokat, és ténylegesen gondoskodhatnak a szegényebb sorsú munkások jobb megélhetési lehetőségeiről. A közjó érdekében, tehát központi és helyi szintű kollektív tevékenységre van szükség. (Greenleaf, 1983: 375-376)

A közjó támogatása, a szocialisták szerint, a köztulajdon növelésével jár együtt, s a köztulajdon terjedésének egyik logikai következménye az állam szerepének, mint a magalem szomszédos fogalmának, szükségszerű növekedése. Az angol szocializmus domináns vonása az állam súlyának kiemelése, hiszen a fabiánusok szilárdan hittek abban, hogy a társadalmi változás kulcsa a bölcs és fentről jövő legitim ellenőrzésben keresendő. Nem meglepőek Webb idevágó szavai: „Nem az a legjobb kormány, amelyik a legkevesebbet kormányoz, hanem az, amelyik biztonságosan a lehető legtöbbet tesz, a közösség érdekében.”²⁸ Tévedés lenne azt hinni, véli Webb, hogy akár egyetlen fejlett ipari ország is működésképes lenne szigorú alávétettség és fegyelmezettség, és a rendnek való engedelmesség nélkül. A szigorú fegyelmezettség tudatos „tervezéssel, kidolgozással, szabályozással” teremődik meg, a hatalom iránti engedelmesség pedig a kollektív jólét felé közeledéssel érhető el. A brit szocialista mozgalom, elsősorban a fabiánusok célja, amint arra Greenleaf is rámutat, a kollektívizmussal elveivel összhangban lévő társadalom létrehozása. Webb és Shaw meggyőződése, hogy az együttműködésen alapuló, tervezett gazdaság hatékonyabb, mint a piacgazdaság, és ezáltal képes javítani a kapitalizmus által létrehozott társadalmi helyzeten. (Greenleaf, 366-367)

A fabiánusok által meghirdetett „államszocializmus” kapcsán mondja Sidney Olivier, hogy „a szocializmus az individualizmus leszármazottjaként, az egyének közötti harcok következményeként jelenik meg [...] és (a szocializmus) tulajdonképpen racionalizált és szervezett individualizmus.”²⁹ Mint ilyen, - Schaeffle szavait idézve - a szocializmus „célkitűzése a magántőke közösségi tőkével való felcserélése [...] miközben az állami ellenőrzés alatt álló munka fenntartására törekszik.”³⁰ Az „államszocializmus” azonban nemcsak kollektívizmust és állami ellenőrzést jelent, hanem, ahogy Beatrice Webb találóan jegyzi meg, magába foglalja „a köztulajdon ott, ahol megvalósítható; kollektív szabályozást, ahol nincs köztulajdon; kollektív szolgáltatást, a tehetetlenek és szenvedők szükségletei szerint; és a gazdagsággal arányos közösségi adóztatást.”³¹

²⁸ "The best Government is no longer that which governs least, but that which can safely and advantageously administer most." (Webb: 1908: 57).

²⁹ Sidney Olivier: "The Basis of Socialism: Moral" In Bernard Shaw (ed.), 1911: 96.

³⁰ U.a. 92.

³¹ "...collective ownership wherever practicable; collective regulation everywhere else; collective provision according to need for all the impotent and sufferers; and collective taxation in proportion to wealth." B. Webb: *Our Partnership*, London, 1948, 107, idézi Greenleaf, 1983: 374.

A fabiánusok nem voltak platonikusak, nem „utópikus új életben” gondolkodtak, hanem inkább bentham-i utilitarizmussal közelítették meg a kérdést. A reformoknak köszönhető képviselői és hatékony kormány megalakulását követően a fabiánusok azoknak a gazdasági forrásoknak a köztulajdonba vételét tűzték célul, mely források államosítása nemcsak megvalósítható, hanem egyben elvárt és célszerű is, mint például a föld, a bányák, a szállítás, illetve általános szolgáltatások. Az állam, gazdaságba történő beavatkozása a gyárak felügyeletére, menhelyek biztosítására, közegészségügyre, munkanélküliek megsegítésére, kötelező oktatásra, és egy nemzeti minimum megteremtésére is kiterjed. Mindez igen komoly kollektivista perspektívának mutatkozik a közjó érdekében.

Az etikai szocializmus kapcsán talán érdemes már az elején hangsúlyozni, hogy a szocialista közjó-értelmezés a kapitalizmus okozta nyomorból, a munkásosztály „lembertelenítéséből” indul ki és táplálkozik, és bizonyos értelemben alternatívája annak az állapotnak, amelyben az elnyomorodott, lembertelenedett és a magától és embertársaitól is elidegenedett ember viselkedése és jelleme is torzul.

Etikai megközelítésben a szocializmus elsősorban egy altruisztikus rendszer, amely minden emberre kihat. Kollektivista szellemben a jólét nem kizárólag anyagi jellegű, hiszen vannak szellemi, kulturális és erkölcsi szükségletek, illetve más jellegű igények is, mint például „az az elégtétel, amit a nagy társadalmi gépezetbe betöltött szerep okoz az egyénnek,”³² ami egyben figyelmeztetés is, hogy az egyénnek elsődleges figyelmet kell fordítania annak a társadalomnak az ápolására és fejlesztésére, amelynek tagja.

A „gazdag” ember nem egyértelműen az, aki megengedheti magának a gazdasági fényűzést, hanem inkább az, aki képes megvalósítani önmagát, a belső igényeknek és szükségleteknek megfelelően. E szükségletek tehát nem kizárólag anyagi vonzatúak, de az erkölcsi feltételek mellett bizonyos anyagi feltételeknek is jelen kell azonban lenniük, mert nélkülük az ember önértékelése nem képzelhető el, emberi kiteljesedése nem valósítható meg. A demoralizáló jelleggel bíró szegénység (kizsákmányolás?), tehát felszámolandó a közjóra törekedés szocialista folyamatában.

³² "...the filling, in the best possible way, of his humble function in the great social machine." (Sidney Webb: 'The Basis of Socialism: Historic' In Bernard Shaw (ed.), 1889: 58.

*A munka az emberi természet szerves része (az ember természetéből adódóan aktív lény)*³³

Az ember, természeténél fogva kreatív és produktív. Termelékenység és kreativitása többnyire a munkában nyilvánul meg. Épp ezért, „kihasználása”, vélik a szocialisták, az ember leleményességét, alkotóképességét csorbítja, kizsákmányolása akár önmagától és embertársaitól való elidegenedését³⁴ is eredményezheti.

Saint-Simon szerint a társadalom tagja hasznos munkát végez, s a hagyományos arisztokrácia hasztalan, hiszen a dologtalan, parazita elemek helyett a produktív munkát végző rétegekre van szükség az industrializációs korszakban.

Fourier úgy véli, hogy „a munka [...] örömszerzés forrása számos állat számára [...] Isten beléjük teremtette a kitartó munka iránti vonzalmat, s a szorgalom boldogságukat eredményezi. Miért ne részesített volna hasonló kegyben bennünket is?”³⁵

Owen, utilitarista felhanggal jelenti ki ugyan, hogy az emberek jellemét úgy kell alakítani, hogy az egyének és a közösség lehető legnagyobb boldogságához járuljanak hozzá, (Owen, 1813: 19) de kiemeli azt is, hogy az egyéni boldogság a közösség boldogságának előmozdításaként nyer csak értelmet.³⁶ Ehhez viszont a munkát, mint kreatív emberi tevékenységet együttesen kell végezni, és együttesen kell alkotni. Az emberi jellem olyan, véli Owen, hogy a kitartó és hasznos munkát általános szokássá lehet tenni. (Freeden, 2008: 430) Owen elismeri, hogy az elégtételt elsősorban nem a munka, hanem annak gyümölcse adja, mégis a munkavégzés igen fontos jellemformáló tényezőként jelenik meg.

Ebből a szempontból hasonlóan vélekedik Marx is, aki szerint a munka egy pozitív és alkotó tevékenység azért, mert felszabadító, szabadságot adó, s ennek következményeként az ember teljes értékűvé válását eredményezi. E lépés a „szükségyszerűségből a szabadságba való ugrást” jelenti, vagyis a fennálló berendezkedés radikális megváltoztatását. A társadalmi szerkezet átfogó átalakulásával teremthető meg a szabadság, az el nem idegenedett alkotóképesség, hiszen a fennálló viszonyok között, mondja Marx „Az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyatott, és megvetendő lény” (MEM, I, 385, Wright, 1999: 233). Ezek alapján Marx a munkában véli megtalálni annak a szabadságnak a forrását, amely a munkamegosztás felszámolásának következményeként jelentkezik (Wright, 1999: 121).

³³ A fabiánusok idevágó gondolatait a század utolsó részében a konzervativizmus kiemelkedő angol képviselője, W. Mallock is részletesen feldolgozza.

³⁴ Marxi megközelítésben a termelő elidegenedik a terméktől, amit tulajdonképpen a tőkés használ a munkás ellenében; elidegenedik önmagától, mert nem használhatja teljes mértékben kreativitását; és mindezek eredményeként az ember elidegenedik embertársaitól és a társadalomtól is.

³⁵ Fouriért idézi Massimo Salvadori (ed.): *Modern Socialism*, New York, 1968, 92 In Freedon, 2008: 429.

³⁶ U.a. 13.

A beszűkítő munkamegosztással, Crospey szavaival élve, az emberek emberfragmentumokká válnak, s a töredékessé válás folyamatában nincs lehetőségük, hogy teljes emberekké növekedjenek. A szabadság állapotában viszont az emberek szabadon használhatják szellemüket, a lehető legteljesebben fejleszthetik sokirányú képességeiket, és a munka maga elégedettséget fog jelenteni számukra, a termelés pedig az emberek életének konkrét jellegét fogja meghatározni.³⁷

William Morris is világosan fogalmaz a munka elégtételt adó jellege kapcsán. Igaz, egy kis iróniával mondja a mások munkájából élőkről, hogy dicsőítik a munkát, nemes dolognak tartják, mi több, kívánatosnak (Morris, 1903: 143), de Morris szerint is „az emberi természet része [...], hogy bizonyos feltételek mellett az ember élvezetet leljen a munkában.”³⁸ Mondhatni, elégtételt nyújtó tevékenység, ugyanis az ember önmagát próbálja ki benne, s munka folyamatában olyasmin dolgozik „ami ténylegesen is fog létezni akarátának és alkotásának köszönhetően, miközben szellemi, lelki és fizikai energiáit használja fel.”³⁹

Mintegy záróakkordként, a munka, mint az ember lényegének szerves része, valamint a produktivitás és kreativitás, illetve a munka elégtételt adó jellege jóval nagyobb súlyt kap a szocialistáknál, mint a liberalizmus híveinél, akik a produktivitás eredményeként megjelenő gazdagság létrehozására, s kiemelten az egyéni gazdagságra helyezik a hangsúlyt. Ez azt jelenti, hogy a liberálisok a munka eredményére, az emberi igények kielégítésére, az egyének boldogulására figyelnek elsősorban, nem pedig a munka önmagába véve elégtételt adó jellegére. A szocializmus hívei hisznek a munkavégzés „nemesítő” jellegében, és abban, hogy teljes értékűvé növeli az embert, azáltal, hogy a munka révén lehetőség nyílik az ember szellemi, lelki és fizikai képességeinek a lehető legteljesebb „kiélésére”.

Egyenlőség

Fogalomszerkezeti szempontból hajlamosak vagyunk az egyenlőség fogalmának dekontesztualizálására (az értelmezési tartomány leszűkítésére, a jelentés vitathatóságának minimalizálása érdekében), vagyis a jogi, politikai, társadalmi, gazdasági dimenziók egyikét vagy másikját kiemelni, előtérbe helyezni. A törvény előtti egyenlőség megteremtésével többen „lezártnak” vélik a kérdést, mások viszont további egyenlősítést követelnek. Megint mások, aggódva szemlélik az eseményeket, és bírálják a gazdasági egyenlőségre való törekedést, mondván, hogy a szabadságra nézve az veszélyes, a társadalomra nézve pedig káros.

³⁷ E gondolat kapcsán lásd L. Strauss és J. Cropsey (szerk.), 1994: 417-18.

³⁸ "It is of nature of man...to take pleasure in his work under certain conditions." (W. Morris, 1903: 142).

³⁹ "...making something which he feels will exist because he is working at it, is exercising the energies of his mind, and soul as well as of his body." (Morris, 1903: 144).

A gazdasági egyenlőség kapcsán alapvető kérdésként tételeződik, hogy vajon a versengés vagy együttműködés, a magántulajdon vagy a köztulajdon hoz kívánatosabb eredményeket? A válaszadás helyett, mindegy kiinduló tételként megállapítható, hogy az egyenlőség megteremtésére, vagy az egyenlőtlenégek mérséklésére való törekedés együtt jár a versengés viszonylagos csökkentésével, netán ellenőrzésével, az együttműködés viszonylagos növelésével, illetve a köztulajdon szféráinak bővítésével. Fogalomszerkezeti szempontból célszerűnek tűnik a szocializmus középpontjába helyezni az egyenlőséget, mint legalapvetőbb értéket, s ennek mentén vizsgálni bizonyos struktúrákat, eljárásokat. Az egyenlőséghez olyan szomszédos fogalmak kapcsolhatók, mint köztulajdon, újraelosztó adózás, fokozottabb állami beavatkozás, átfogó szervezés. Eközben azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyenlőség sajátos viszonyban áll a mag többi elemével, az együttműködés, közösségiség, közjó fogalmaival is. Más szavakkal, az egyenlőség szocialista értelmezéséhez szükségesnek ígérkezik a közösségiség, együttműködés, állami beavatkozás, köztulajdon léte, de fordítva is igaz, e fogalmak léte feltételezi az egyenlőséghez való közeledést.

Az egyenlőség, egyfelől egy a priori jellegű eredeti helyzet, a régmúlt idők állapota, s ilyen értelemben történelmi gyökere van. Másfelől, a szocialisták által vágyott állapot, a jövő felé mutat, amelynek elérése központi cél. Az egyenlőség lényegét, Babeuf-re hivatkozva, Maréchal fogalmazta meg tömören, mondván, hogy az egyenlőség „*a természet alapvető törvénye, az ember alapvető igénye [...] Mi ezt a tényleges egyenlőséget akarjuk [...] a föld mindenkié, követeljük, hogy gyümölcséből mindenkinek része lehessen [...] Tűrhetetlen állapot, hogy a túlnyomó többség fáradtságos munkájából éljenek kevesek [...] Véget kell vetni ennek, és meg kell szüntetni a társadalom gazdagokra és szegényekre, erősekre és gyengékre, urakra és szolgákra, kormányzókra és kormányzottakra történő mesterséges kettéválasztását.*”⁴⁰

A 19. század folyamán nem véletlen a szocialista tábor elégedetlensége, hiszen a francia forradalom keltette remények olyan állapotokat vetítettek előre, amelyek egyáltalán nem a kapitalizmus eredményeként megjelenő súlyos egyenlőtlenégekről szóltak. Azoknak, aki komolyan vették, és ténylegesen hittek a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszavában, be kellett látniuk, hogy a rendi társadalom bebetonozott hierarchiáját egy új típusú, de lesújtó hierarchia váltotta fel, s az új gazdasági rend bebetonozásának megakadályozását tűzték célul. A szocialisták, ilyen értelemben, a társadalmi intézmények (politikai) és a termelési mód (gazdasági) megváltoztatása révén a társadalom szerkezetének megváltoztatásában látták a megoldást. A változtatási lépések óhatatlanul hozzák magukkal, tehát a közhatalmi beavatkozás növelését, a céltudatos szervezés fokozását, illetve a közösségi tulajdon térnyerését.

⁴⁰ "The first wish of nature, the first need of man...we want this real equality...the land belongs to no one. We demand the common enjoyment of the fruits of the land..We can no longer put up with the fact that the great majority work and sweat for the smallest of minorities...Let it at last end.. disappear at last.. revolting distinction between rich and poor, great and small, masters and servants, rulers and ruled." Sylvain Maréchal, 1957)

A 19. századi szocialisták aggodalmát találóan fejt ki Sidney Webb: „*egyre világosabban látszik az ipar világában, hogy a tények homlokegyenest az individualista eszmény ellen valók, miszerint minden ember saját maga urává válik. Az ipari forradalom [...] egyenesen lebetetlenné tette ezt, és a lakosság 5/6-ának nem volt más választása, minthogy alkalmazott szolgának szegődjön, és hogy a földbirtokosok és tőkések alávetettjévé váljon a megélhetésért.*”⁴¹ Ennek aztán az a következménye, állapítja meg Webb, hogy „*ha a fizikai munkások átlag bére 50 fontra emelkedne, ami a legjobb helyzetű munkások átlagbéreinek felel meg, és ha ezt az összeget a legélszerűbb módon használnák fel, akkor is távol állnának attól a kulturált életformától, amelyet más osztálybeliek, alsó batárként elfogadhatónak tartanak.*”⁴²

Az egyenlőség szocialista értelmezése kapcsán két fontos szempontot kell figyelembe vennünk. Egyfelől azt, hogy a súlyos és igazságtalannak tartott egyenlőtlenségek ellenére a kor szocialistáinak zöme nem hirdet teljes gazdasági egyenlőséget, azonosságot, vagy szigorú „egyszintűsítést” (Ezt jóval inkább a szocializmus bírálói hangoztatják). Másfelől, a szocialisták túlnyomó többségénél különbséget kell tennünk a gazdasági, illetve az erkölcsi egyenlőség között.

Saint-Simon és Fourier is együttműködést hirdet, de a teljes egyenlőség helyett mindketten a hozzájárulás arányában történő részesülést hangoztatják.⁴³ Fourier szerint az ember érdeklődése, vágya és képességei szabják meg a munkát, ez utóbbi pedig meghatározza a javak halmozását. Az egyenlőségre való törekedés a szegénység mérsékelését, a munkások kellő jövedelmezését, és a munkaképtelenek számára a létminimum biztosítását jelenti.

„*Az emberek egyenlők és szabadok [...], fel kell számolni a hatalomhalmozással történő ember ember általi uralkodását*”, állítja Proudhon, és igazságtalan, hogy a magántulajdonban lévő termelési eszközök képezzék az egyenlőtlenség alapvető forrásait, ezért „*...véget kell vetni a tőkehalmozással létrehozott, ember ember általi kihasználásának*”⁴⁴, s épp ezért van szükség, véli Proudhon, a termelési eszközök köztulajdonba vételére.

⁴¹ "It has become more and more plain that the facts of industrial life are „dead against” the realization of the individualist ideal of each man becoming his own master. The Industrial Revolution.....has rendered it practically impossible for five-sixth of the population to be anything but hired servants, dependent on the owners of land and capital for leave to earn a living." (Webb, 1908: 55).

⁴² "Even if the whole „manual-labour class” received £50 per adult, which the average income of those who are best off, and made the best possible use of it, it would still be impossible for them to live the cultured human life which the other classes demand for themselves as the minimum of the live worth living." (Webb, 1908: 17).

⁴³ A későbbiekben látni fogjuk, hogy a hozzájárulás szerinti arányos elosztás szocialista értelmezése igen sajátos, hiszen egyfelől, azt hivatott hangsúlyozni, hogy munka nélkül senki ne jusson hozzá többletjavakhoz, másfelől, viszont a teljesítmény vagy érdem szerinti meritokrácia, ami liberális vonás, sem lehet a szocialisták szerint elfogadható. Ez már a termelő munka átértékelt szerepének, valamint az együttműködés és közösségiség térnyerésének kézzel fogható jele.

⁴⁴ "All men are equal and free.....no more government of man by man, by means of the accumulation of powers; no more exploitation of man by man by means of the accumulation of capital." P.J. Proudhon: Les Confession d'un révolutionnaire, 1849 In Freedon, 2008: 423.

Marx szerint az egyenlőség korábbi, liberális értelmezése (az egyének jogi egyenlősége) nem elegendő, ez azonban nem jelent az ő részéről sem teljes gazdasági egyenlőséget egy olyan társadalomban, ahol „az egyes termelő [...] pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit az ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége.” (Marx, 1975: 23) Az egyenlőség abban áll, véli Marx, hogy „egyenlő mércével, a munkával mérnek”, amelynek kiterjedését vagy intenzitását meg kell határozni, hogy mérce lehessen.

Az emberek azonban különböznek egymástól fizikai és szellemi téren, ezért, mondja Marx az egyik ember „ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni”. (Marx, 1975: 24) A munkások egyenlőtlen tehetsége és ennek folytán egyenlőtlen teljesítőképessége nem eredményez egyenlőséget, éppúgy, mint két munkás egyenlő munkateljesítménye szerinti egyenlő részesedése, ha az egyik munkás házas, a másik nem, vagy ha az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak. Ez esetben, ha a két munkás egyenlő teljesítményért egyenlően részesedik, a kisebb szükséglettel rendelkező tulajdonképpen többet kap, mint a másik. Az olyan társadalomban, amely már nem ismer osztálykülönbségeket, amelyben az egyének nincsenek alárendelve a munkamegosztásnak, és amelyben a szellemi és testi munka ellentéte felszámolódott, ott lehet hirdetni, hogy „mindenkinek képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.” (Marx, 1975: 25) Marx híres jelszava megfelel a szocialisták által értelmezett egyenlőségnek. Az állítás plurális jelentéssel bír, de nem utal egyértelműen a jövedelmek teljes egyenlősítésére.

Bernard Shawról többen mondják, hogy a jövedelmek teljes egyenlőségének híve,⁴⁵ de legtöbb írásából kiderül, hogy tulajdonképpen a fajsúlyos és igazságtalan egyenlőtlenség mérsékelését tartja a szocializmus alapvető célkitűzésének, mondván, hogy „A szocializmus célja, természetesen, nem a földművesek és boltosok egyenlő szintre hozása”⁴⁶ s „a természet szeszélyes ajándékaihoz oly módon kell hozzájutni, hogy mindenki a hozzáadott munkájának arányában részesülhessen abból az ajándékból, amit kollektíven termelnek ki az emberek.”⁴⁷

⁴⁵ Lásd B. Shaw: 'Equality of Income', Nation, (May 10, 1913) In Freedon, 2008: 431.

⁴⁶ "The economic object of Socialism is not, of course, to equalise farmers and shopkeepers..." B. Shaw: 'Transition to Social Democracy', In B Shaw (ed.), 1911: 163.

⁴⁷ "...these capricious gifts on Nature might be intercepted.....to distribute them justly according to the labor done by each in the collective search for them." B. Shaw: 'The Basis of Socialism: Economic' In B. Shaw (ed.), 1911: 2.

A gazdasági, illetve az erkölcsi egyenlőség megkülönböztetése kapcsán a szocialisták számára a szegénység megszüntetése mindig is központi kérdés volt, s a javak átfogó, szervezett ellenőrzésében, a javak újraelosztásában látták a megoldást. Ennek háttérében, azonban ott húzódott az emberi érték egyenlősége, azaz az emberi mivoltból származó egyenlőség, mint a szocializmus elidegeníthetetlen eleme. Az emberi érték egyenlősége azt sugallja, hogy az embereket lehet jellemük, tehetségük, képességeik, teljesítményük alapján minősíteni, de az emberi érdemektől függetlenül az egyenlő és egyetemes emberi értékesség elve alapján minden embernek egyenlő minősítést kell kapnia.⁴⁸

Ha elfogadjuk az egyenlő és egyetemes emberi értékesség elvét, akkor az egyenlőség szocialista lényege is inkább megérthető és elfogadható, melynek értelmében az emberi lény természeténél fogva termelő és fogyasztó, s nem lehet az embert úgy tekinteni, mint aki mások kizsákmányolása révén törekszik szubjektív vágyai kielégítésére. Jóval inkább arról van szó, legalábbis szocialista szemszögből, hogy az egyenlően értékes emberek vágyai aktiválják az együttműködő emberek potencialitásait. Ne feledjük, azonban, hogy ha az emberi szükségletek objektíve meghatározhatók (ami tudományos jelleget adhat a vizsgálódásnak), akkor is fennáll, amint Marx is kiemelte, hogy az emberi igények és szükségletek egyénről-egyénre változnak, s ennek figyelembe vételével az egyenlőségben benne foglaltatik az alapvető igények különböző ellátása. Az így felfogott egyenlőségesszme nem abszolút értelemben vett, számszerinti egyenlőség, de nem utal a szigorú értelemben vett meritokráciára sem.

Ilyen megvilágításban a szocialisták mindkét oldalról behatárolt, sajátos egyenlőségértelmezéssel állnak elő. Egyfelől, nem törekednek teljes gazdasági egyenlőségre, nem utasítják el a vagyoni és pozíció szerinti megkülönböztetéseket, nemcsak azért, mert az veszélyeztetné a szabadságot, hanem azért is, mert elismerik, hogy az emberek képességei nem egyformák, ennek révén a hozzájárulásuk sem egyforma, s ezért méltányosabbnak tűnik a tényleges hozzájárulással arányos részesedés. Másfelől, az arányos részesedés, szerintük nem eredményezhet súlyos egyenlőtlenséget, s ennek érdekében szükségesnek vélik az együttműködést, a közösségiség erősítését (ami egyfajta altruizmust idéz fel a versengés helyett), a köztulajdon térhódítását, és nem utolsósorban az átfogó ellenőrzés, a fokozottabb állami beavatkozás jelenlétét. Ez utóbbi kettő, a szocialisták szerint mérsékeli a méltánytalan egyenlőtlenségeket. A tulajdon közös birtoklása, beleértve a termelési eszközök birtoklását is, sajátos színezetet és értelmet kölcsönöz az emberek közösséghez, mint egészhez való tartozásuknak is.⁴⁹

⁴⁸ E kérdéssel kapcsolatban lásd többek között Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 131-33. Feinberg, Gregory Vlastos 'Justice and Equality' című munkájára hivatkozik In Brandt (szerk.), 1962: 31-72.

⁴⁹ Ember- közösség viszonya új alapokra helyeződött Angliában, hiszen a tudományos evolucionizmus tanát az angol liberálisok beépítették társadalomelméletükbe, és a maga módján ez hatott a fabiánuskora, akik a társadalom organikusságát nem az egyének közötti versengésben, nem a darwini túlélésben látták, hanem inkább a szolidaritás és az együttműködés törvénye szerinti fejlődésben. Az ember-társadalom viszonya is átértelmeződött, de, amint M. Cole is felhívja a figyelmet, a fabiánusok által meghirdetett szocializmusban a fejlődés, a haladás is új jelentést nyer a „fokozatosság elkerülhetetlensége” elvének köszönhetően (Ez lényegesen eltér a marxista determinizmustól). Tanaikból kiolvasható, hogy Webb, Shaw

Ha az emberek nem versengésen és kizárólag magántulajdonra épülő atomizált társadalomban élnek, hanem kooperatív közösségben, amelyben a köztulajdon teret nyer, és a közösség ellenőrizheti a gazdasági viszonyokat, ott, hívják fel a figyelmet a szocialisták, az ember ember általi kizsákmányolás és a súlyos egyenlőtlenségek állapota helyett egy olyan társadalommal szembesülünk, amelyben az együttműködő emberek az elvégzett munkájuk arányában részesednek a javakból. Tulajdonképpen ez jelenti a 20. századi szociáldemokráciák gerincét, de már a 19. századi reformliberalizmusoknál is nyomon követhetők hasonló tendenciák.

Záró gondolatként elmondhatjuk, hogy a szocializmus fogalomszerkezeti megközelítése láthatóbbá teheti a fogalom komplexitását, belső dinamikáját, a maglemek egymáshoz fűződő kapcsolatát, s az elemek sajátosan változó viszonyrendszerét. A közösségiség, ami a társadalmi osztályok megszüntetésére és a közösség egészének győzelmére utal, az emberi együttműködés hatékonysága, a termelési eszközök és a megtermelt javak fölötti közösségi ellenőrzése, az állam beavatkozó szerepének növelése, az egalitarizmusra való törekedés, pontosabban a megengedhetetlen egyenlőtlenségek megszüntetése, az egyén és közösség, illetve szabadság és egyenlőség kapcsolata, s talán az egész „fogalomháló” átszövő demokrácia olyan elemek, amelyek nem pusztán merev, egymás mellett elhelyezkedő „alkatrészek” együttese, hanem állandó „mozgásban” levő elemek komplex rendszere, amelyen belül az egyes fogalmak kölcsönös egymásrataltsági viszonyban állnak egymással. E bonyolult és dinamikus rendszer biztosítja a szocializmus poliszemikus jellegét, diakronitását, történelmi fejlődését.⁵⁰

és társai nem a forradalomban látták a megoldást, hanem reformok révén törekedtek a szociáldemokrácia kibontakozására. A „fokozatosság elkerülhetetlensége” kapcsán lásd Margaret Cole, 1961.

⁵⁰ A szocializmus fogalomszerkezeti elemzése olyan kérdések tüzetes vizsgálatát követeli meg, mint: szocializmus-közösség (ennek kapcsán az együttműködés, evolúció, közjó); szocializmus-állam (s ezen belül hatalom, ellenőrzés, tervezés, racionalitás); szocializmus-tulajdon (köz- és magántulajdon, munka-ember viszony); szocializmus-demokrácia (korlátozott hatalom, politikai részvétel, egyenlőség), s végül, de nem utolsó sorban az egyenlőség - szabadság viszonya, komplementer jellege. E kérdések részletesebb elemzése túlmutat a jelen értekezés keretein.

Felhasznált irodalom

- Bayer József (2001): A politikai gondolkodás története, Osiris, Budapest.
- Brandt, R.B (ed.)(1962): Social Justice, Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc.
- Cole, Margaret (1961): The Story of Fabian Socialism, London.
- Crospey, J. (1994): 'Karl Marx' In L. Strauss és J Crospey (szerk.): A politikai filozófia története. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Feinberg, Joel (1999): Társadalomfilozófia. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ferri, Enrico (1909): Socialism and Positive Science, Independent Labour Party, London, (Fifth Edition).
- Freeden, Michael (2008): Ideologies and Political Theory, Clarendon Press, Oxford.
- Greenleaf, W.H. (1983): The British Political Tradition, Volume Two, University Press, Cambridge.
- Kirkup, Thomas (1913): A History of Socialism, Adam & Charles Black, London, Fifth Edition.
- Maréchal, Sylvain (1957): The Manifesto of the Equals. Mitchell Abidor (ford.) Eredeti cím: „La conspiration pour l'égalité, Edition Sociales, Paris.
- Mark, Max (1973): Modern Ideologies, St. Martin's Press, New York.
- Marx, Karl (1957): 'A hegeli jogfilozófia kritikájához' In Marx Engels Művei. I. kötet, Budapest.
- Marx, Karl (1974): A német ideológia, Magyar Helikon.
- Marx, Karl (1975): A ghotai program kirtikája. Kossuth Könyvkiadó.
- Morris, William (1903): Signs of Change, Longmans, Green, and Co., London.
- Owen, Robert (1813): A New View of Society, Richard Taylor and Co., London.
- Ritchie, David G. (1891): The Principles of State Interference, Swan Sonnenschein & Co., London.
- Saint-Simon (1975): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization, Keith Taylor (ed.), Croom Helm, London.
- Shaw, Bernard (ed.)(1889): Fabian Essays in Socialism, A. Bonner, London.
- Shaw Bernard (ed.) (1911): Fabian Essays in Socialism, The ball Publishing Co., Boston.
- Smiles, Samuel (1859): Self-Help with Illustrations of Character and Conduct, John Murray, London.
- Webb, Sidney (1890): Socialism in England, Swan Sonnenchein and Co., London.
- Webb, Sidney (1908): The Basis & Policy of Socialism, (The Fabian Socialist Series, No 4), A.C. Fifield, London.
- William D.P. (ed.)(1897): Encyclopedia of Social Reform, Funk & Wagnalls Company, New York and London.
- Wright, Tony (1999): Régi és új szocializmusok. Napvilág Kiadó.

NAGY ZITA ÉVA

Van-e út a munkába? A rokkantellátásban résztvevő emberek munkaerő-piaci esélyeinek vizsgálata, különös tekintettel a személyes jellemzőikre¹

Bevezetés

A nemzetközi szinten meglehetősen sok, empirikus adatokon nyugvó irodalom elemzi a különböző rokkantellátások munkaerő-piaci részvételre gyakorolt (ellenősztönző, szívó) hatását, viszont kevés tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy kik is azok, akik az egészségük károsodását követően (újra) dolgozni tudnak. A munkaerő-piacról rokkantellátásba történő kivonulást követő munkavállalásról pedig mind kvantitatív elemzések, mind kvalitatív kutatási eredmények is nagyon korlátozottan állnak rendelkezésre.

Ez annál is inkább meglepő, mert az európai jóléti rezsimek elmúlt évtized(ek)ben történt átalakulásával foglalkozó elméleti és empirikus irodalmakban nagyjából egyetértés mutatkozik abban, hogy az országok – a szakpolitikák szintjén legalábbis – mind nagyobb hangsúlyt fektetnek a korábban „passzív” segélyezetttek „aktivizálására”: e tekintetben a fogyatékos emberek aktivizálása sem kivétel (lásd például: OECD 2010, 2012). Magyarországon a rokkantnyugdíjazás szabályaiban 1998-ban bekövetkezett változások formálisan megszüntették a rokkantellátásra való végleges jogosultságot, a 2008-as reformok pedig kimondottan célul tűzték ki a foglalkoztatási esélyek növekedését (Scharle 2008). 2011-ben fogadták el a rokkantsági nyugdíjrendszer átalakításához kapcsolódó új intézmény- és ellátásrendszer koncepcióját, melynek egyes elemei 2012-ben (megváltozott munkaképességű személyek új ellátási rendszere, új komplex minősítési rendszer, a kapcsolódó intézményrendszer változásai), más elemei 2013-ban kerültek bevezetésre (új, egységes, egyszintű akkreditációs rendszer). A kormányzati tervek szerint mintegy

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A szerző szeretne köszönetet mondani Bartus Tamásnak, Krémer Baláznak és Prókai Orsolyának segítő javaslataikért!

120 000 rokkantellátásban résztvevő ember foglalkozási rehabilitációjának és nyílt munkaerő-piaci integrációjának kellene megvalósulni az elkövetkezendő időszakban. Mindemellett az elmúlt évtizedekben a fogyatékoságpolitika hasonló irányba mozdul el: a passzív „tehetetlen” fogyatékos-kép felől a mindinkább aktív, a társadalmi életben résztvevő ember képe felé (lásd például: Könczei – Hernádi 2011).

A rokkantellátásban résztvevő emberek újbóli munkaerő-piaci részvételét meghatározó tényezőket vizsgáló kutatások hiánya feltételezhetően erős összefüggésben van azzal a szemléletmóddal, ahogyan a korábbi empirikus vizsgálatok legjelentősebb részét kitevő, elsősorban az egyéni motivációkra (a munkaerő-kínálatra) koncentráló, (főként a) racionális egyéni döntést feltételező modellek megközelítették ezt a kérdéskört. Ezek a kutatások ugyanis jellemzően azt járták körül, hogy a rokkantellátó rendszerek „relatív nagylelkűsége” milyen módon fejt ki „szívó hatást” a kedvezőtlenebb helyzetű emberekre (munkanélküliekre, alacsony végzettségűekre, fogyatékos emberekre), főként gazdasági recessziók, átalakulások idején (lásd a szemléletről bővebben: O’Brian 2013). A rokkantellátás választását a kedvezőtlen helyzetű emberek számára olyan racionális döntésként tekintették, amely dichotóm jellegű helyzetet eredményez: az érintett személy vagy a munkaerőpiacon marad (vagyis „nem rokkant”, „nem fogyatékos”) vagy „rokkant lesz”, kivonul a munkaerő-piacról, de akkor fel sem merül igazán a kérdés az esetleges legális munkaerő-piaci részvételéről (esetleg akkor, ha az ellátási körülmények megváltoznak annyira, hogy „racionális” vagy „kényszerű” a visszatérés) (Bound – Burkhaser 1999). Ez a dichotóm szemlélet (rokkantellátottak: passzív szerep, nem rokkantellátottak: potenciálisan aktív szerep) nagyon hasonlít a fogyatékoság azon felfogásához, amely a fogyatékos embert passzívként, tehetetlenként, ellátottként tekinti a nem fogyatékos emberekhez képest (Könczei – Hernádi 2011).

A korábbi közgazdasági szemléletű foglalkoztatáspolitikai kutatások Magyarországon is hasonlóképpen kezelték ezt a kérdést: arra hivatkozva, hogy a rokkantnyugdíj Magyarországon általában végleges inaktivitással jár, jellemzően fel sem tették az újbóli munkaerő-piaci részvételre vonatkozó kérdéseket (lásd például: Cseres-Gergely 2005, 2007).

Magyarországon mindezen túl is nagyon korlátozottak és „áttételesek” a kimondottan a rokkantellátásban résztvevő emberekről elérhető munkaerő-piaci információk. Ennek egyik legfontosabb oka feltételezhetően az adathiány: a rokkantosítással foglalkozó adminisztratív adatbázisok tényleg „adminisztratív” jellegűek, kutatások számára „nem nyitottak”. Így az sem tudható pontosan, hogy a munkaerő-piaci részvételre vonatkozóan milyen személyes adatokat gyűjtenek a rokkantellátás igénylésekor, az azonban biztos, hogy ezek az adatok az esetleges változásokkal (pl. elhelyezkedéssel) nem frissülnek, hacsak ez nem járt az ellátás megváltozásával. Mindemellett a rokkantellátottak személyes adatait tartalmazó adatbázisokat az aktivitásról információkat biztosító adatbázisokkal (pl. TB) ez ideig nem kapcsolták össze. Az NCSSZI-TÁRKI jelen tanulmányban is feldolgozott kutatását megelőzően nem készült kimondottan a rokkantellátottak munkaerő-piaci részvételére irányuló kvantitatív vizsgálat sem, amelyet amúgy is nehezített volna, hogy nincs az érintettekről a véletlen adatfelvételi eljárást lehetővé tevő, kutatás számára elérhető

„lista”. A nemzetközi mérések (pl. EU-SILC, MEF) ez irányú feldolgozását pedig – az előbbieken röviden bemutatott szemlélet mellett – gátolhatja az a gyakorlat is, amely szerint a kutatók a nemzetközi mérések hazai adatfelvételeinek elemzésekor – illeszkedve a nemzetközi folyamatokhoz – sokkal inkább az önmagukat megváltozott munkaképességű embernek tartók, és nem az arról papírral rendelkező ellátottak munkaerő-piaci részvételével foglalkoznak (lásd például: KSH 2012). Tekintve azonban, hogy Magyarországon az ellátottak és az önmagukat megváltozott munkaképességű embernek tartó személyek jellemzői érdemben eltérőek (lásd erről: Nagy – Prókai 2013), a rokkantellátásban résztvevő emberek tulajdonságainak és helyzetének külön megismerése alapvető fontosságú lehet.

Kérdések

A „passzív” segélyezettek aktivizálására irányuló hazai foglalkoztatáspolitikai folyamatok egyik kiemelt célcsoportját jelentik a rokkantellátott emberek. A bevezetőben említett, elsősorban a rokkantellátásba való beáramlást és tartós „bennrekedést” befolyásoló intézkedések mellett az elmúlt évtizedben történtek lépések² az aktivizálás, a munkaerő-piaci (re)integráció elősegítése érdekében is.

A kapcsolódó szakpolitikai intézkedések, beavatkozások és eszközök azonban nem, vagy csak nagyon nagy vonalakban differenciáltak: nem érzékenyek a célcsoport tagjainak eltérő demográfiai, társadalmi, gazdasági jellemzőire, életkörülményeire, (részben ezekből adódó) eltérő motivációs hátterére és lehetőségeire, ahogy a környezeti (munkaerő-piaci) feltételekre és körülményekre sem – márpedig ez a célzási probléma nagyban ronthatja a beavatkozások hatékonyságát, sikerességét.

Jól dokumentált tény, hogy az egészségkárosodás önmagában is munkaerő-piaci hátránytényező, azonban alapvető kérdés, hogy e jellemző meglétekor a további személyes, illetve szűkebb környezeti jellemzők és körülmények milyen esetekben és módon befolyásolják az egyéni elhelyezkedés szándékát és lehetőségét. Másrészről nagyon fontos (és sajnálatosan nagyon ritkán feltett) kérdés, a munkaerő-piac szereplőinek az érintett egyénekhez való „viszonyulása” is: feltételezhetően bizonyos károsodott csoportokat inkább befogad, másokat inkább „diszkriminál”, esetleg „teljesen kizár” a lokális „keresleti oldal”.

Jelen tanulmány egyrészt a rokkantellátott emberek munkaerő-piaci (re)integrációját feltehetően meghatározó személyes és tágabb környezeti tényezők összegyűjtésére vállalkozik empirikus evidenciákon nyugvó tanulmányok áttekintésével. Másrészről ismeretet egy az NCSSZI-TÁRKI 2010-es adatfelvételének adatbázisából készült elemzést, mely azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen tényezők határozzák meg a magyar rokkantellátott emberek (újbóli) munkaerő-piaci részvételét – az adatok jellegéből adódóan – elsősorban a személyes és közvetlen környezeti tényezőkre koncentrálna.

² Ezek elemző kifejtése jelen tanulmánynak nem feladata.

Adatok, módszerek

Az NCSSZI és a TÁRKI kutatói 2010 végén – vagyis a magyarországi rokkantellátás új minősítési rendszerének bevezetését közvetlenül megelőzően – végeztek empirikus adatfelvételt 2053 fő egészségkárosodott, vagyis a károsodásáról hivatalos határozattal rendelkező, vagy azzal korábban rendelkezett ember véletlen mintáján (a kutatás módszertanáról lásd bővebben: Nagy – Pál – Ottucsák 2011, illetve Tátrai – Bernát – Gábos – Hajdú 2011). A kutatás során a válaszadókat többlépcsős, rétegzett mintavételi eljárással választották ki úgy, hogy a felkeresett háztartásokban a kérdezőbiztosok ún. szűrőkérdőívek alkalmazásával döntötték el, hogy a háztartás valamelyik tagja beletartozik-e a kutatás során vizsgált célcsoportba. A kutatás adatai – a mintavétel jellegéből következően, a mintavételi és nem mintavételi hibák figyelembevételével – alkalmasak arra, hogy a vizsgált csoport egészére általánosítsák azokat.

A hivatalos orvosszakértői minősítés megléte önmagában nem jelenti azt, hogy az érintett személy valamilyen rokkantellátásban részesülő³, megváltozott munkaképességű ember, hiszen ahhoz az szükséges, hogy megfeleljen az adott ellátás jogosultsági követelményeinek. Tekintve, hogy jelen tanulmány kérdésfelvetése a rokkantellátásban résztvevő emberek munkaerő-piaci (re)integrációjára irányul, ezért az elemzések az adatbázisban szereplő 1750 rokkantellátott ember adatain alapulnak.

Mivel az adatfelvétel a célcsoport tagjainak személyes megkérdezésén alapult, csak nagyon korlátozottan alkalmas a tágabb környezet (a kontextuális tényezők) vizsgálatára: mindössze néhány a munkaerő-piacról információt rejtő kontextuális változó elemzésbe történő bevonása volt lehetséges. Így, a többi szereplő „megmérése” hiányában ez az elemzés is adós marad a tágabb környezet munkaerő-piaci visszatérést befolyásoló hatásának alapos feltérképezésével: ez a – nagyon fontos – feladat mindenképpen további kutatásokat igényel.

Elméleti háttér

Az egyéni jellemzők, és a személyes környezetre vonatkozó tényezők

A rokkantellátásban résztvevő emberek munkaerő-piaci (re)integrációját (feltételezhetően) meghatározó tényezők egyik csoportját az egyének személyes jellemzői jelentik, kétféle értelemben is. Egyrészt ezek a személyes jellemzők meghatározhatják az egyéni viszonyulásokat az elhelyezkedéshez (vagyis az egyéni stratégiákat), másrészt érdemben befolyásolhatják a munkaerő-piac egyénekhez való viszonyulását is (így: bizonyos károsodott csoportokat inkább „diszkriminál” a

³ Ilyen ellátás lehetett 2010-ben: baleseti járadék, rokkantsági járadék, korhatár alatti rokkantsági nyugdíj, rehabilitációs járadék, egészségkárosodott személyek szociális járadéka

munkaerőpiac). A kapcsolódó – meglehetősen korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló – empirikus kutatások az esélyek tekintetében jellemzően a nemnek, a kornak, a károsodás típusának, valamint a korábbi munkaéletút jellemzőinek szerepét emelik ki.

Az (alacsonyabb végzettségű) idősebb munkavállalók munkaerő-piaci hátránya jól dokumentált tény mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban (lásd erről például: Galasi-Nagy 1999, Fazekas – Scharle 2012 és még sokan mások).

Az idősebb, egészségkárosodott emberek munkaerő-piaci lehetőségeit (is) vizsgáló kutatások mindemellett e csoportban a hátrányok halmozódására hívják fel a figyelmet. A kutatási eredmények azt jelzik, hogy az életkor már a károsodást követően a munkaerő piacról való kivonulásra (és: rokkantellátás igénybevételére) vagy bent maradásra vonatkozó egyéni döntésnél is meghatározó (vagyis két hasonlóan károsodott, ám különböző korú ember eltérő valószínűséggel dönt az egyes lehetőségek mellett). Charles (idézi: Bound – Burkhauser 1999) a Panel Study of Income Dynamics-ből készített elemzésében azt találta, hogy a vizsgált amerikai férfiak jellemzően akkor kezdtek el foglalkozni egészségügyi korlátozottságukkal, amikor az jelentősebb jövedelemcsökkenést eredményezett. Az egészségügyi állapot megváltozására irányuló egyéni reakciókat alapjaiban meghatározta az érintett életkora: a fiatalabb munkavállalók kisebb hányada igényelt rokkantsági ellátást és vonult ki a munkaerőpiacról. Charles mindezt azzal magyarázta, hogy az egészségügyi feltételek megváltozása jelentős hatással lehet a munkakör-specifikus humán tőkére: a mind fiatalabb érintetteknél egyrésztől kevesebb lehet az elveszett humán tőke, másrésztől nagyobb lehet az érintettek motivációja, rugalmassága és képessége arra, hogy olyan készségek fejlesztésére fektessenek be, amelyekkel (az egészségügyi korlátozottságuk ellenére is) sikeres lehet a munkaerő-piaci részvételük. Az igénylással kapcsolatos döntést mindemellett alapvetően befolyásolta az is, hogy a munkaadó tudott-e és szándékozott-e alkalmazkodni a munkavállaló megváltozott jellemzőihez, és feltehetően fiatalabb munkavállalók esetében ezt szívesebben teszik meg.

A Munkaerő-felmérés 9 évének mintegy 550 000 főt tartalmazó adatbázisát elemezve Berthoud (2003) azt találta, hogy bizonyos munkaerő-piaci hátránytényezők (mint a magasabb életkor, alacsonyabb kompetenciák, egyedülálló családi állapot, magasabb gyermekszám, fogyatékoság, kisebbséghez tartozás, a korábbi munkaéletút megszakítottsága) hatása nem összegződik, hanem kummulálódik a több hátránytényezővel rendelkező személyek esetében. Így – eredményei szerint – bár a károsodás önmagában is hátrányt jelent a munkaerő-piacon, az idősebb károsodott emberek esetében ez fokozottan érvényesül.

A kapcsolódó kutatásokból az körvonalazódik, hogy a rokkantellátásban résztvevő férfiak és nők (újbóli) munkaerő-piaci részvételének esélye különböző, erre alapvető hatással vannak a társadalmi normák (elvárt nemi szerepek) és a társadalmi attitűdök. A rokkantellátásba való bekerülés (napjainkban a nők növekvő korábbi munkaerő-piaci részvétele okán folyamatosan csökkenő) nemi egyenlőtlenségei⁴ jól ismertek (lásd

⁴ A férfiak nagyobb arányban kerülnek be rokkantellátásba: a kutatások szerint részben azért, mert a nők a korábban kedvezőlenebb munkaerő-piaci részvételük okán kisebb arányban képesek megfelelni az ellátások feltételeinek, részben mert a férfiak nagyobb valószínűséggel dolgoztak olyan munka-intenzív

például: OECD 2010, 2012). A kutatások azonban azt is jelzik, hogy a fogyatékos nők a fogyatékos férfiakhoz képest kisebb arányban dolgoznak, és nagyobb arányban végeznek nem fizetett vagy alacsonyabb jövedelmű munkát, ráadásul a fogyatékos nők fogyatékos férfiakhoz képesti hátránya e tekintetben nagyobb, mint a nem fogyatékos nők nem fogyatékos férfiakhoz képest mérhető hátránya (Gerschick 2000, idézi: Hutton – Bohle – Namara 2012, Jones 2008).

Ezek az adatok egyrészt jelezhetik, hogy a társadalmi környezet és gondolkodás az egészségkárosodott nők esetében még inkább a munkaerő-piaci passzivitást, illetve a háztartáson belüli aktivitást (vagyis a klasszikus nemi szerepeket) támogatja. A női „tökéletlenség” ilyen módon történő erősebb „büntetésének” feltételezését egy az elhízás hatásairól szóló 2014-es kutatás is erősíti (Mason 2014), amely azt vizsgálta, hogy milyen hatással van az emberek bevételére az elhízottság. Az eredmények azt mutatják, hogy míg az elhízott férfiak az idő előre haladtával és tapasztalataik növekedésével le tudják küzdeni hátrányukat, addig az elhízott nők egész életükben hordozzák a béregyenlőtlenségeket.

Mindemellett az adatok azt mutatják, hogy a házasságban, illetve a partnerkapcsolatban élő egészségkárosodott nőknek (is) alacsonyabb a munkaerő-piaci részvétele az egyedülálló nőkhöz, illetve férfiakhoz képest. Ennek hátterében több tényező állhat: egyrészt a döntést könnyítheti, hogy az otthonlét a házas nők esetében társadalmilag elfogadott szerep (Krémer – Nagy 2007). Másrészt a nem túl nagy összegű, ámde stabil rokkantellátás választani még inkább „jobb / racionálisabb döntés” lehet (a bizonytalanabb munkanélküli ellátásokhoz, vagy az ugyancsak alacsony jövedelmű, kedvezőtlen feltételű, bizonytalan teljes állásokhoz képest), különösen akkor, ha valaki másokkal együtt él: hiszen ilyen esetben a háztartás tagjainak jövedelmei összeadódnak, ráadásul a kiadásokat jelentősen tudja csökkenteni egy racionálisabb háztartásvezetést végző (jellemzően:) nő (pl. otthoni főzéssel, kiskerttel, stb.). Ezt a feltételezést megerősítik azok a kutatási eredmények, amelyek azt mutatják, hogy az egészségkárosodott nők a férfiakhoz képest nagyobb arányban keresnek részmunkaidős állást (a teljes munkaidős állás helyett), illetve, hogy a rokkantellátásban való részvétel az azonos korú házas fogyatékos nőket kevésbé érintette kedvezőtlenül, mint a férfiakat és az egyedülálló nőket (Loprest – Rupp – Sandell 1995, idézi: Hutton – Bohle – Namara 2012)

A kutatási eredmények jelzik, hogy a munkaéletút megszakítottsága, a korábbi munkanélküliségi tapasztalatok alapvetően meghatározzák a rokkantellátásba való beáramlást (Autor – Duggan 2003, idézi: Cai – Gregory 2005). Az adatok azonban arra is rámutatnak, hogy a későbbi munkaerő-piaci (re)integrációra nézve is meghatározóak ezek a tényezők (ami nem meglepő: a munkanélküliség egyénekre gyakorolt hatása ugyancsak jól dokumentált a szakirodalomban, lásd például: Jahoda – Lazarsfeld - Zeisel 1999, Bánfalvy 2003 és sokan mások). A károsodás miatti munkából való kimaradás későbbi munkaerő-piaci részvételtre gyakorolt hatásáról szolgál fontos

iparágakban, melyek kedvezőtlenebb egészségügyi hatásokkal jártak, illetve nagyobb arányban szüntek meg az elmúlt évtizedekben. Lásd: Argyrous – Neale (2001) és mások.

adalékokkal az a kutatás, amely Új-Zéland meglehetősen egyedülálló⁵ balesetbiztosítási rendszerének alanyait vizsgálta kontrollcsoportos, különbségek különbsége (DiD) módszerrel (Crichton – Stillman – Hyslop 2011). A kutatás eredményei szerint a legalább 4 hónapos ellátással járó károsodások érdemben csökkentették az érintett személy munkaerő-piaci lehetőségeit: így például, akik 7-24 hónapig kaptak ellátást, azoknak átlagosan 9-10%-kal volt alacsonyabb a foglalkoztatási rátája, és 3-5%-kal volt alacsonyabb a jövedelme 6-18 hónappal az ellátás befejeződése után a kiinduló állapothoz képest. Ezt a helyzetet még inkább súlyosbítja az a tény, hogy ezek a hatások nem csökkentek az idő előre haladtával. A kutatás eredményei szerint ezek a hatások eltérőek voltak a különböző társadalmi csoportokban: a hosszabb ellátás kedvezőtlenebb hatással volt a nők, az idősebb munkavállalók és a korábban alacsonyabb jövedelmű és bizonytalanabb munkapiaci státuszú emberek esetében. Ezen egyenlőtlenségek okainak feltárásához azonban – a kutatók szerint – további kutatások szükségesek.

Hogan és munkatársai⁶ (2012) az Ausztrál Statisztikai Hivatal 2003-as „Felmérés a fogyatékoságról, az idősödésről és a gondozásról” elnevezésű kutatásának 41 233 fő adatait tartalmazó adatbázisában logisztikus regresszióval vizsgálták, hogy milyen tényezők befolyásolják a sikeres munkaerő-piaci elhelyezkedést. Eredményeik azt mutatták, hogy a „klasszikus” tényezőknél túl (életkor, nem, iskolai végzettség, a kért angol anyanyelvű-e⁷) fontos szerepet játszott az érintett akadályozottságának típusa és annak súlyossága, valamint az, hogy a foglalkoztatáshoz szükséges-e a munkáltató felkészítése, vagy a munkahely alkalmazkodása. Adataik szerint mentális betegséggel a legkisebb, kisebb kéz- illetve ujj-deformitással a legnagyobb az esélye a munkaerő-piaci részvételnek, azonos nemű és életkorú emberek esetében pedig azt találták, hogy azoknak, akiknek csak egy károsodása van, mintegy 3,39-szer nagyobb az esélye az elhelyezkedésre azokhoz képest, akik több károsodással is küzdenek.

Egy fókuszcsoportos, 21 rokkantellátásban résztvevő személlyel készült ausztrál kutatásban (Morris 2006) – a korábbiakban bemutatott eredményekhez hasonlóan – arra jutottak a kutatók, hogy a sikeres munkaerő-piaci részvételt (feltételezhetően⁸) meghatározza az egyén életkora, a korábbi munkatapasztalatok, hogy mennyi ideig volt foglalkoztatott, a fogyatékoság súlyossága és jellege, valamint a család anyagi helyzete. A kutatók szerint (az újbóli) a munkaerő-piaci részvétel sokkal nehezebb, ha az érintett

⁵ Az új-zélandi baleset-biztosítási rendszer mind a károsodás ellátásának közvetlen költségeit téríti, mind kompenzációt ad a sérült dolgozó számára, a korábbi jövedelem 80%-ig mindaddig, amíg az érintett újra nem tud dolgozni.

⁶ A kutatásban a fogyatékoságot „önbesorolással” vizsgálták, vagyis megkérdezték az egyént: hogy van-e olyan korlátozottsága vagy károsodása, amely legalább 6 hónapja fennáll, és még várhatóan 6 hónapig fenn fog állni, és korlátozza a mindennapi tevékenységeiben. A kutatás válaszadói 80%-ának nem volt, 8%-ának 1, 12%-ának két vagy több fogyatékosága is volt.

⁷ Az angol anyanyelvű országból származó, magasabb végzettségű férfiaknak a legnagyobb, a nem angol anyanyelvű országból bevándorolt, alacsony végzettségű női válaszadóknak a legkisebb az esélye arra, hogy foglalkoztatottak legyenek.

⁸ A szerzők is feltételes módon fogalmaztak, hiszen a kutatás kvalitatív volt, melyből a mintavétel jellege okán nem lehet statisztikai jellegű ok-okozati információkat leszármazni.

ember túlságosan „be van hálózva a családba”, vagyis gyermekszerepben kezelik (lásd erről bővebben: Nagy – Krémer 2008, Katona 2011).

A munkavállalást több vizsgálat szerint is érdemben befolyásolják a mentális, pszichés tényezők. A Morris és munkatársai által végzett adatfelvételben több megkérdezett említette, hogy úgy érzi: addig nem tudtak elhelyezkedni, amíg mentálisan nem voltak készen a munkára, illetve amíg nem küzdötték le azt a félelmüket, hogy az állapotuk rosszabbodni fog a munkától. Ez utóbbi egyébként reális félelem lehet: néhányuk azt jelezte, hogy a túl korai belépés valóban rontott az állapotukon. A (munkaerő-piaci) integrációt, a más emberekkel való kapcsolatban kerülést gátló egyéni jellemzőként említették a „szégyent” is: a posztmodern identitás kiépítése nehezebb az érintettek (főként: fiatalok) számára, hiszen az alapjait képező fogyasztás a munka hiánya és az átlagosan kedvezőtlenebb körülmények miatt gyakran korlátozott.

A mentális tényezők fontosságára hívja fel a figyelmet az a kutatás is, melyet Murphy és munkatársai (2007) 36 gerincvelő-sérült emberrel, interjú technikával végeztek. Azt találták, hogy az elhelyezkedés személyes gátjai között fontos szerepet játszik az egyéni motivációk hiánya, valamint az érintetteknek az a (vélt vagy megalapozott) félelme, hogy a fizikai korlátaik miatt nem felelnek meg a munkahelyi körülményeknek.

A hazai rokkantellátottak munkaerő-piaci esélyeiről áttételesen elérhető információk egyik forrása lehet a TOP 200 kutatás, amely a 200 (árbevétel tekintetében) legnagyobb hazai gazdasági társaság közül 138 esetében vizsgálta a fogyatékos és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásának jellemzőit (Könczei – Komáromi – Keszi – Vicsek 2003). A célcsoport meghatározásából következően a kutatás kérdésfelvetése nem (csak) a rokkantnyugdíjasokra irányult, de a feltárt tendenciák információkat biztosíthatnak a rokkantnyugdíjasok foglalkoztatását meghatározó tényezők vonatkozásában is⁹.

Az egyéni jellemzők közül a nemek tekintetében egyértelmű eredményt hozott a kutatás: a TOP 200 szervezetnél foglalkoztatottak között mindössze 39% a nők aránya, vagyis ez az érték feltételezhetően azt jelzi, hogy ilyen típusú munkahelyen nehezebb a megváltozott munkaképességű nőknek elhelyezkedni. Az adatok szerint az alkalmazott célcsoporttagok átlagos életkora 44,7 év, ami a célcsoport átlagéletkoránál érdemben alacsonyabb, vagyis feltételezhetően a munkavállalást ebben a szektorban az életkor is befolyásolja. A fogyatékoság típusára vonatkozó eredményekből nem lehet arra következtetni, hogy ez befolyásolja-e a munkavállalást.

A Krolify által (2004) a célszervezetek több mint 80%-ának körében elvégzett kérdőíves kutatás adatai ugyancsak áttételesen biztosíthatnak információkat a célcsoport munkavállalásának esélyeire vonatkozóan. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a célszervezeteknél dolgozók nemi, illetve iskolai végzettség szerinti összetétele nem tér el érdemben a célcsoport összetételétől. Ez az eredmény a TOP 200 kutatás előbb bemutatott eredményeivel összevetve arra enged következtetni, hogy ezek az egyéni

⁹ Fontos megjegyezni, hogy a kutatás eredményeinek egy része a vizsgált cégekre, egy része a munkavállalókra irányult; ráadásul az eredményeket – feltételezhetően adatok hiányában - a kutatók nem vetették össze a célcsoport egészére vonatkozó adatokkal, így az itt ismertetett eredmények a saját (időnként óvatos) következtetésem.

szintű változók nem (feltétlenül) a foglalkoztatás tényét, de sokkal inkább annak jellegét és szektorát határozzák meg. Mindemellett a dolgozók életkor szerinti összetétele a teljes célcsoportnál ebben az esetben is érdemben fiatalabb, ami ugyancsak felveti az életkor munkavállalási esélyeket befolyásoló hatásának valószínűségét.

A TOP 200 kutatás és a nemzetközi irodalmak közül is több a sikeresség további fontos tényezőjeként említi az érintettek mobilitási képességét (közlekedés, tömegközlekedés igénybevételének képessége, esetleg szállítás) (több kutatás eredményét is összefoglalta Young 2010-ben). A közlekedés, a fizikai terep akadályozottsága, vagy esetleg a munkavállalást ilyen módon segítő ellátások megléte, illetve hiánya mindemellett a munkavállalást alapvetően befolyásoló tágabb környezeti jellemző is.

A tágabb környezet tényezői

A környezeti feltételek sikeres (újbóli) elhelyezkedésre gyakorolt hatásának vizsgálata – kapcsolódva a fogyatékos társadalmi modelljének szemléletéhez – a nemzetközi szakirodalomban, az utóbbi években egyre gyakrabban megjelenő kérdésfelvetéssé vált.

Mindemellett viszonylag kevés vizsgálat szolgáltat e tekintetben is evidenciákkal, és ráadásul jellemzően úgy, hogy a kutatások nem a környezeti jellemzők sikeres elhelyezkedésre gyakorolt hatásáról szólnak, sokkal inkább arról, hogy „feltételezhetően”, vagy az érintettek által „érezkelten” a környezeti feltételek milyen gátakat képeznek az elhelyezkedés során. A környezeti tényezők „valós” hatásainak érdemi vizsgálatához ugyanis sok esetben nem lehet elég az egyénekről szóló adatgyűjtés: azokat legalább kontextuális változókkal kell kiegészíteni, vagy még inkább meg kell nézni a „környezet” (pl. foglalkoztatók, „munkaerőpiac”, „fizikai környezet”) valós működési gyakorlatát.

Az elhelyezkedési esélyeket meghatározó környezeti feltételek között mindenképpen említést kell tenni a makroszintű gazdasági, illetve munkaerő-piaci helyzetről, valamint változásokról.

A munkaerő-piacon az utóbbi évtizedekben történt tartós, jellemzően strukturális változások ugyanis a munkaerő-kereslet érdemi megváltozását eredményezték: a (szakképzett) fizikai munkahelyek és a képzetlenek iránti igény csökkenése, a rugalmasság mind nagyobb követelménye, a munkaerő-piacon igényelt készségek változása, mind-mind erőteljes hatást gyakorolnak az alacsony, képzetlen munkaerő munkaerő-piacról történő kiszorulására (Csoba 2011, és sokan mások). Ez két irányból is érintette a vizsgált embereket: egyrészt a változások okozta bizonytalanság könnyen járhatott az egészség megromlásával, és ez önmagában növelte a rokkantellátásba való kiáramlást, másrészt ezek a körülmények nehezítették az egészségkárosodott emberek (újbóli) munkaerő-piaci részvételét is. Nemzetközi szakirodalomban ugyancsak gyakran említik, hogy a globalizáció miatt önmagában

nőtt a kínálat a szakképzetlen munkásokból több országban is, amely nagyobb versenyt eredményezett: egy ilyen versenybe pedig az egészségkárosodott emberek hátrányból indulhatnak, főként a vállalkozások kockázatkerülő magatartása okán (lásd például: Argyrous – Neale 2001).

Az előbb röviden összefoglalt folyamatok nyomán nem meglepő, hogy Fogg, Harrington és McMahan (2011, idézi: Burke et al. 2013) tanulmányukban arra jutottak, hogy a gazdasági válság sokkal inkább érintette az egészségkárosodott munkavállalókat, mint a nem egészségkárosodott munkavállalókat.

A makroszintű tényezők között ugyancsak fontosak a rokkantellátás tágabb rendszerének munkaerő-piaci (re)integrációt esetlegesen ösztönző, illetve ellen ösztönző hatásai is. A kapcsolódó vizsgálatok egyik jelentős része az intézményes környezet jellemzőinek beáramlásra gyakorolt hatását vizsgálja (lásd például: Schultz – Morton – Weckerle 1998, Angelini – Cavapozzi – Paccagnella 2012, és sokan mások).

A munkaerő-piaci részvétellel kapcsolatos fogyatékosági politikák modellezése és változásuk megértése érdekében az OECD 2010-ben (2007-re vonatkozó adatokkal), klaszter-elemzéssel, az egyes országok fogyatékosügyi politikáit tipizáló modellt készített, melynek eredménye nagyon hasonlít a jóléti rezsimek Esping-Andersen-féle (1990) modelljéhez. A modell elméleti alapját tekintve a „mainstream”-nek tekinthető, közgazdaságtani szemléletű irányokhoz csatlakozott (vagyis, ahhoz a racionális döntést feltételező irányhoz, ahol az ellátások igénybevételének – így ezzel párhuzamosan a munkaerő-kínálatnak – az arányát alapvetően az elérhető jövedelem biztonsága, tartóssága és helyettesítési rátája, jogosultsági feltételei, viselkedési elvárásai és szankciói és a rehabilitációs szolgáltatások határozzák meg, valamint néhány, a munkaerő iránti keresletet meghatározó tényező, így például a jogalkotás vagy a munkáltatói diszkrimináció).

A csoportosítás két dimenzióban („kompenzáció”, illetve „integráció”) mintegy 20 változó bevonásával készült. A „kompenzáció” dimenzió alapvetően a rendszer „nagylelkűségét” méri olyan változókkal, mint az ellátás lefedettsége, az ellátásra való jogosultsághoz szükséges minimális munkaképtelenségi szint, a teljes ellátás eléréséhez szükséges munkaképtelenségi szint, helyettesítési ráta (a folyamatos munkajövedelemhez képest), az ellátások állandósága, az orvosi vizsgálat jellege, a foglalkoztatási értékelés jellege, táppénz szintje, időtartama, felügyelete. Az „integráció” dimenzió alapvetően a rendszer „aktivizálási” hatását hivatott mérni a következőkkel: az aktivizálást hivatott rendszer lefedettsége és egymásra épültsége, a rendszer értékelése (felelősség és következetesség szempontjából), a hátrányos megkülönböztetés elleni jogszabályok, beleértve a munkáltatók felelősségét a munka megtartása és az akadálymentesítés terén, a támogatott foglalkoztatás, és a foglalkoztatási támogatások rendszere (mértéke, állandósága, rugalmassága) a védett foglalkoztatás (mértéke, átmeneti jellege), foglalkozási rehabilitációs programok (kötelezettség és a kiadások mértéke), a rehabilitáció időzítése, az ellátás felfüggesztésének szabályai és a munka ösztönzők további rendszere.

A modellben 3 fő csoportot (szociáldemokrata, liberális, korporatív) és azokon belül összesen 7 alcsoportot különböztettek meg: Magyarországot a korporatív modellbe sorolták.

2010-ben az OECD munkatársai e modell segítségével igyekeztek értékelni az 1990 és 2007 között bekövetkezett változásokat. Eredményeik szerint a vizsgált rezsimek (bár különböző sebességgel, mértékben, de) konvergálnak az aktivizáló, foglalkoztatás-orientált megközelítés felé: az integrációs értékek jellemzően növekedtek (néha nagymértékben), a kompenzációs értékek csökkentek, bár jellemzően kisebb mértékben. Már maguk az OECD kutatói is megjegyzik azonban, hogy a modellben mért változások (ahogy maguk a tipológiák sem) nem tükröződnek az érintett emberek munkaerő-piaci jellemzőiben. Ők ennek okát alapvetően a szakpolitikai intézkedések (a modell ennek mérésére irányul) és azok gyakorlati megvalósulása közötti eltérésekben látják: például abban, hogy a politikai vagy retorikai változások a mindennapi gyakorlatban lassabban okoznak tényleges elmozdulást (így a résztvevő szereplők, például orvosok, viselkedésében), vagy, hogy gyakran nem elégséges az erőforrások változtatása / átcsoportosítása (amelyet az új szolgáltatásokra fordítanak). Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az intézményes környezet jellemzőinek a célcsoport munkaerő-piaci részvételére gyakorolt hatásmechanizmusa egyelőre nem pontosan ismert.

A szűkebben vett környezeti körülmények nagyon fontos tényezőjét jelentik a munkáltatók attitűdjei és a munkahelyek jellemzői. A kutatások jellemzően a fizikailag túl megterhelő / nem megfelelően illeszkedő munkaköröket, az akadálymentesítés hiányát, a munkáltatók negatív attitűdjeit, a diszkrimináció jelenlétét említették e tekintetben (Murphy 2007, Morris 2006, Burke et al 2013 és mások).

Burke és munkatársai nagyszabású szakirodalmi áttekintésükben Chan, Lee, Yuen and Chan definíciója nyomán (2002, idézi: Burke et al. 2013) a munkáltatói attitűdök kognitív, affektív és viselkedési összetevői mentén összegezték az Egyesült Államokban 1987 és 2012 között megjelent 34 kutatási jelentés eredményeit. Az összegzés egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy bár a fogyatékos emberek foglalkoztatásával kapcsolatban szavakkal kifejezett munkáltatói attitűdök általában pozitívak, ez azonban nem mutatkozik az érintett emberek rendkívül alacsony foglalkoztatási arányaiban. A kutatók a szakirodalmi háttér alapján azt a hipotézist vetették fel, hogy a munkáltatók körében két szélsőségesebb csoport lehet: vannak akik (talán túlzottan is) optimisták, illetve akik túlzottan pesszimisták, elzárkózóak a célcsoport munkaerő-piaci részvételével, jellemzőivel, megbízhatóságával, termelékenységével kapcsolatosan.

Az összefoglalóban idézett kutatások egy része arra is rávilágított, hogy a munkáltatók pozitív, illetve negatív attitűdjei összefüggést mutatnak a jelentkező károsodásának jellegével. Míg Morris korábban idézett vizsgálatában (2006) a résztvevők azt jelezték, hogy tapasztalataik szerint mind látványosabb fogyatékosággal mind nehezebb a munkaerő-piacra történő bekerülés, addig a Burke és munkatársai által bemutatott vizsgálatok a mentális betegek és a kommunikációjukban károsodott emberek hátrányaira hívták fel elsősorban a figyelmet (Diksa – Rogers 1996; Link – Phelan – Bresnahan – Stueve – Pescosolido 1999; Barrette – Garcia – Larouche 2002; idézi: Burke et al. 2013).

Az összefoglalóban áttekintett vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy a munkáltatók pozitív, illetve negatív attitűdjei, félelmei eltérőek a vállalat mérete alapján, erő

összefüggés mutatnak a vezetők hozzáállásával, illetve a munkatársak fogyatékosághoz való általános hozzáállásával is.

A munkáltatói attitűdök elhelyezkedési sikerességre gyakorolt hatását közvetve vagy közvetlenül magyar kutatási eredmények is alátámasztják. A korábban már idézett TOP 200 kutatás eredményei erős regionális különbségeket mutattak a célcsoport foglalkoztatásának intenzitása tekintetében: úgy tűnik, hogy a cégek nagyobb hányada foglalkoztatott megváltozott munkaképességű embereket, ahol a célcsoport amúgy is nagyobb arányban van jelen (például: Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl): mindez – éppen a nagyobb létszám okán – persze nem jelenti (biztosan) azt, hogy könnyebb munkát találni ezeken a területeken (Könczei – Komáromi – Keszi – Vicsek 2003). Több elemzési szempont esetében érdemi különbség mutatkozott a hazai és a nemzetközi tulajdonú szervezetek működésében. Így a megváltozott munkaképességű emberek csoportjában a nemi diszkrimináció a magyar tulajdonú cégekben sokkal inkább jellemző a nemzetközi tulajdonú cégekhez képest, az életkor tekintetében viszont a hazai cégek „toleránsabbak”: az itt dolgozók átlagéletkora mintegy 3 évvel magasabb a külföldi tulajdonú cégekben mérhetőhöz képest. Az iskolai végzettséget vizsgálva az látható, hogy a külföldi tulajdonú cégek magasabb arányban foglalkoztatnak magasabb végzettségű megváltozott munkaképességű munkavállalókat. Mindezt természetesen befolyásolhatja a cégek eltérő profilja, de feltételezhető az is, hogy kontextuális tényezőként a megváltozott munkaképességű munkavállalókkal kapcsolatos eltérő attitűdök is érdemi szerepet játszhatnak a foglalkoztatási esélyekben (ez a nagyon fontos kérdés további, alapos kutatást igényelne).

Az attitűdök fontosságát megerősíti, hogy – a kutatási eredmények szerint – összességében a vállalatok által alkalmazott megváltozott munkaképességű emberek létszámát négy tényező befolyásolja: a vállalatnál foglalkoztatott munkavállalók létszáma, az alternatív munkavégzési rendszerben dolgozók száma a vállalatnál¹⁰, a fogyatékosok személyek alkalmazásakor észlelt problémák intenzitása, illetve a regionális fejlettség dimenziója. „A vállalatok megváltozott munkaképességű munkavállalóira értelmezett foglalkoztatási hajlandósága az alábbi regressziós modellel írható le: a két szervezeti háttérjellemző, a regionális elhelyezkedés és az észlelt problémák mértéke, mint látens változó együttesen fejti ki hatását. A fejlettebb régióban működő vállalatok több megváltozott munkaképességű munkavállalót alkalmaznak ugyan, de csak abban az esetben, ha az általuk észlelt problémák mértéke alacsony szintű. A két változó „interakciós” hatása tehát az a mechanizmus, amely a megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatási hajlandóságát meghatározza.” (Könczei – Komáromi – Keszi – Vicsek 2003: 9).

A kutatás fókuszcsoportos szakaszának válaszadói azt is jelezték, hogy érzésük szerint a cégek rokkantellátottakat kevésbé foglalkoztatnak: formálisan azért, mert a rokkantellátásban résztvevőknek már van jövedelmük, illetve a többi foglalkoztatotthoz képest a fizetés mellett a rokkantnyugdíj már extra jövedelmet

¹⁰ A matematikai modell pontos bemutatása nélkül felmerül a kérdés, hogy ez eredmény vajon nem következmény-e...

jelent. A kutatás készítői azonban megjegyzik, hogy e vélemény mögött az is állhat, hogy „a rokkant nyugdíj elnevezése miatt sokan úgy érzik ez olyan ellátás amellel már nem 'illik' dolgozni.” (Könczei – Komáromi – Keszi – Vicsek 2003: 10).

Az mtd Tanácsadói közösség 2010-es 321 munkáltató (melyből 126 szervezet foglalkoztatott megváltozott munkaképességű embereket) válaszait tartalmazó kutatásának eredményei szerint a foglalkoztatás megvalósulását, illetve sikerességét alapvetően meghatározza az, hogy a munkáltatók azért foglalkoztatnak-e megváltozott munkaképességű embert, hogy „feltöltsék” a rehabilitációs hozzájárulás¹¹ „elkerüléséhez” szükséges létszámot, vagy „tervezik, előkészítik, után követik és célzottan támogatják a célcsoport foglalkoztatását” (Tardos 2013: 69). Míg az előbbi esetben gyakran nem is valósul meg foglalkoztatás, addig az utóbbi esetben lényegesen gyakrabban következik be hosszú távú és sikeres együttműködés. A foglalkoztatás sikerességéhez ugyancsak hozzájárul a szervezeti kultúra befogadó szemléletének kialakítása, illetve fejlesztése (ezen belül a célcsoporttal kapcsolatos „valós” információk megosztása, a velük kapcsolatos félelmek eloszlása a szervezet minden szintjén), és a megfelelő belső kommunikáció: az adatok tanulsága szerint a megváltozott munkaképességű embereket foglalkoztató szervezetek 48,3%-a, míg a nem foglalkoztató szervezetek 61,7%-a ítélte meg úgy, hogy nem befogadó a munkahely szervezeti kultúrája. A szervezeti kultúra átalakításának alapvető feltétele a felsővezetői elköteleződés: a foglalkoztató szervezetek 64,7%-ában voltak a felsővezetők elkötelezettek a célcsoport foglalkoztatása mellett. Ez az arány a nem foglalkoztató szervezetek esetében lényegesen alacsonyabb.

A szervezet alkalmazkodásának ugyancsak fontos állomása a munkakörök és körülmények alakítása a munkavállaló jellemzőihez, illetve a fizikai és infokommunikációs akadálymentesítés. A megfelelő munkahelyi szociális támogatást, valamint a rugalmas, az érintett igényeihez illesztett munkahelyi körülmények és rugalmasság fontosságát több kutatás is említi (ezeket összefoglalta: Young 2010).

Hogan és munkatársai (2012) a – korábban idézett – nagymintás vizsgálatukban azt találták, hogy a munkaerő-piacon résztvevő károsodott emberek esetében a különböző károsodások eltérő valószínűséggel okoznak korlátozottságot a foglalkoztatás során. Legnagyobb arányban a mentális betegek (91,2%), a sajátos érzelmi állapotban lévők (87,8%), a deformitás elszenvedők (84,7%), a fizikai aktivitásukban korlátozottak (83,8%), a végtaghiányos emberek (78,7%), a krónikus fájdalommal küzdők (78,1%), valamint fejsérülést, agykárosodást, stroke-ot elszenvedők (74%) tapasztalnak korlátozottságot; legkevésbé pedig a hallássérült (45,7%), valamint a látássérült (57,9%) emberek. A munkaerő-piacon résztvevő, a foglalkoztatás során korlátozottságot elszenvedő emberek mindössze 27%-a jelezte, hogy a munkahely

¹¹ „A munkaadó a megváltozott munkaképességű személyek foglalkozási rehabilitációjának elősegítése érdekében rehabilitációs hozzájárulás fizetésére köteles, ha az általa foglalkoztatottak átlagos statisztikai állományi létszáma a 25 főt meghaladja, és az általa foglalkoztatott megváltozott munkaképességű személyek átlagos statisztikai állományi létszáma nem éri el a létszám öt százalékát, vagyis a kötelező foglalkoztatási szintet. (Lásd a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCI. törvény (a továbbiakban: Mmvtv.). 23–24. §.)”

http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=full_afsz_hasznos_megvaltt_munkavall&switch-content=afsz_gyik_megv_mkep_rehab_hozzajarulas&switch-zone=Zone1&switch-render-mode=full

valamilyen formában alkalmazkodott az ő korlátozottságához. A leggyakrabban a mentális betegek számoltak be segítségről (56%-uk), 26%-uk esetében a segítség személyi segítőt jelentett.

Az mtd Tanácsadó közösség hazai kutatásában a válaszadó szervezetek egytizede alkalmaz mindössze mentort, és e tekintetben nincs különbség a megváltozott munkaképességű embereket foglalkoztató és nem foglalkoztató cégek között. Ez a vizsgálat azt is mutatta, hogy megváltozott munkaképességű embert foglalkoztató szervezeteknél mind a fizikai akadálymentesítés (48%), mind az infokommunikációs akadálymentesítés (18,9%) érdemben nagyobb arányban fordul elő, mint a célcsoport tagjait nem foglalkoztató szervezeteknél.

A tanulmány szerzője a munkáltatói alkalmazkodás egyik eszközeként kezeli a részmunkaidős foglalkoztatást (a célcsoportot foglalkoztató almintában a részmunkaidőre lehetőséget adó szervezetek aránya 59,8%, szemben a teljes minta 39,9%-ával), bár a szakirodalom megosztott e foglalkoztatási forma megítélése esetében: gyakran inkább a célcsoport alulfoglalkoztatásaként értelmezik ezt (Adler 2007, Domokos 2008, OECD 2010, és mások). Ugyancsak nagyobb arányban fordult elő a rugalmas munkaidő lehetősége a megváltozott munkaképességű ember foglalkoztató szervezetek között (40,2%, a teljes mintában 28,3%), nincs viszont érdemi különbség a távmunka és az osztott munkakörök estében.

Kutatási eredmények

Az NCSSZI-TÁRKI 2010-es adatfelvételeinek tanulsága szerint az aktív korú egészségkárosodott embereknek mindössze 15%-a dolgozik: 13,4%-uk alkalmazottként vagy vállalkozóként, 1,6%-uk alkalmi munkásként. A rokkantellátott embereknél ez az arány némileg még alacsonyabb, 12,2%. Körükben az ILO definíciója szerint munkanélküliek aránya 7%, a regisztrált munkanélkülieké 5,8%. Ezek az értékek érdemben kedvezőtlenebbek azoknak – az egyébként széles körben ismert – adatfelvételeknek az adataitól, amelyek a megváltozott munkaképességet önbevallás alapon vizsgálják (lásd pl. KSH 2012, itt a foglalkoztatottak aránya 18,1% volt). Ugyanakkor mind az aktivitási arány, mind a foglalkoztatottak aránya jelentősen elmarad a teljes aktív korú népességben megfigyelhető arányoktól (melyben ugyanakkor a foglalkoztatottak aránya 60,7%-ot tett ki).

A személyes és környezeti tényezők magyarországi rokkantellátottak munkaerő-piaci részvételére gyakorolt hatásának vizsgálata során először azt a kérdést szükséges megválaszolni, hogy az érintettek mely csoportjaiban magasabb érdemben a dolgozók aránya. Az eredmények azt mutatják, hogy a szakmával rendelkező érettségizettek (16,8%) és a felsőfokú végzettségűek (22,9%), a 25-44 évesek (19%, illetve 18,5%), a jó (27,5%), illetve nagyon jó (40%) szubjektív egészségügyi állapotúak, az idegen nyelvet beszélők (20,3%), érvényes jogosítvánnyal (20,2%), illetve internetkapcsolattal

rendelkezők (19,9%), aktív házastárssal / élettárssal együtt élők (15,3%), valamint a megyeszékhelyen lakók (18,7%) az átlagosnál érdemben nagyobb arányban dolgoznak (1. táblázat). Jóval kisebb az aránya a foglalkoztatottnak a romák (7,1%), az 55 évesnél idősebbek (9,8%), az özvegyek (6,3%), a nagyon rossz szubjektív egészségügyi állapotú (5,3%), illetve a súlyos értelmi fogyatékos, autista (3,5%), mentális beteg (7,4%) valamint hallássérült (7,5%) emberek körében. A nem foglalkoztatottak a munkaéletútjukon belül mintegy ötször annyi időt töltöttek egyéb inaktívként, mint a foglalkoztatott társaik.

1. táblázat A rokkantellátott, dolgozó emberek jellemzői (NCSSZI-TÁRKI, „D” kutatás, 2010, N=1750)

		A dolgozók aránya az egyes csoportokban (%)*
Nem		nem szign.
Iskolai végzettség	ISCED 1-2.	10,7
	ISCED 3.	16,8
	ISCED 4.	11,9
	ISCED 5-6.	22,9
Roma-ex	nem	12,6
	igen	7,1
Kor	25 év alatt	10
	25-34 éves	19
	35-44 éves	18,5
	45-54 éves	13,5
	55 éves vagy idősebb	9,8
A munkaéletútjának mekkora hányadát töltötte...	...fizetett munkával töltött idő aránya a munkaéletútban (dolgozók / nem dolgozók)	nem szign.
	...munkanélküliként (dolgozók / nem dolgozók)	1,96 / 3
	...rokkant-ellátásban (dolgozók / nem dolgozók)	nem szign.
	...gyermek után járó ellátásban (dolgozók / nem dolgozók)	nem szign.

		A dolgozók aránya az egyes csoportokban (%)*
	...tanulással (dolgozók / nem dolgozók)	8 / 5,8
	...egyéb inaktívként (dolgozók / nem dolgozók)	0,6 / 2,8
Családi állapot	nőtlen / hajadon	12,8
	együtt élő házaspár	12,3
	különélő házaspár	16,9
	elvált	14,8
	özvegy	6,3
Milyen az Ön egészsége általában?	nagyon rossz	5,3
	rossz	10
	kielégítő	16,8
	jó	27,5
	nagyon jó	40
Önmagukat fogyatékos embernek tartók aránya		9,3
Mióta él fogyatékossgal?		nem szign.
Jellemzi-e Önt súlyos...	...látássérülés	nem szign.
	...hallássérülés	7,9
	...tartósan fennálló krónikus / nagy betegség×	10,9
	...értelmi nehézség, tanulási vagy megértési nehézség×	3,5
	...sajátos érzelmi, mentális vagy pszichés állapot, mentális betegség	7,4
	...mozgássérülés×	10,3
Idegen nyelven beszélők között		20,3
Érvényes jogosítvánnyal rendelkezők között		20,2

		A dolgozók aránya az egyes csoportokban (%) [*]
Van otthon internetkapcsolata		19,9
Van-e a háztartásban aktív kereső (ahol van)		14,5
Van-e a háztartásban nyugdíjas (ahol van)		9,5
Házastárs /élettárs aktív kereső-e (ahol igen)		15,3
Házastárs /élettárs nyugdíjas-e (ahol igen)		8,4
Barátok száma (átlagosan) (dolgozók / nem dolgozók) [*]		nem szign.
Településtípus	megyeszékhely	18,7
	város	12,1
	község	10
	Budapest	10,9
Régió		nem szign.
A teljes csoportban		12,2

* A csillaggal megjelölt esetekben a dolgozók és nem dolgozók csoportjaiban vizsgáltam az adott státuszok munkaéletútban betöltött arányát, illetve a barátok átlagos számát (0,05-ös szignifikancia szinten).

×0,1-es szignifikancia szinten szignifikáns, a többi esetben 0,05

Logisztikus regressziós eljárással vizsgálható, hogy a szakirodalomban említett lehetséges tényezők közül valójában melyek azok, amelyek érdemben befolyásolják a rokkantellátott egészségkárosodott emberek aktivitását, vagyis azt, hogy rokkantellátás mellett dolgozik-e valaki (és melyek azok a fenti különbségek közül, amelyek a változók egymással való kapcsolata miatt mutatkoznak). A modellbe 6 lépésben kerültek bevonásra a rokkantellátott emberek személyes és szűkebb környezeti jellemzőit mérő változók csoportjai, a következőképpen: első lépésben az egészségkárosodásra, fogyatékosságra vonatkozó információk (Nagelkerke R2 ekkor: 0,189), második lépésben a nem (Nagelkerke R2 ekkor: 0,189), harmadik lépésben azt,

hogyan az az illető (Nagelkerke R2 ekkor: 0,191), negyedik lépésben a személyes humán erőforrást mérő változók (Nagelkerke R2 ekkor érdemben emelkedett: 0,281), ötödik lépésben a környezeti erőforrások (Nagelkerke R2 ekkor: 0,307), hatodik lépésben a munkaerő-piaci jellemzők (Nagelkerke R2 ekkor: 0,328)¹².

A Nagelkerke R2 folyamatosan alacsony értékei alapvetően azt jelzik, hogy az elhelyezkedési esélyekből viszonylag keveset magyaráznak a célcsoportot jellemző „kemény” személyes és közvetlen környezeti tényezők, vagyis az elhelyezkedés esélyeit befolyásoló további tényezőket feltételezhetően az érintettek egyéb (pl. „szoft” jellemzői, így motiváltsága) mellett főként a munkaerő-piaci környezet további, jelen kutatásban nem mért jellemzőiben és folyamataiban (pl. az egészségkárosodott emberek foglalkoztatásával kapcsolatos munkáltatói attitűdök, akkreditált munkahelyek megszólása) lenne érdemes keresni.

Az eredmények tanulsága szerint – összhangban a külföldi kutatási eredményekkel – a rokkantellátást kapó emberek munkaerő-piaci aktivitását befolyásolja a károsodásuk, illetve fogyatékoságuk típusa. Az enyhén/közepesen hallássérült embereknek a hallássérüléssel nem rendelkezőkhöz képest mintegy fele akkora az esélyük az elhelyezkedésre. A β együtthatók értéke nyomán ugyancsak látható, hogy a súlyosabb értelmi fogyatékosággal, illetve autizmussal rendelkező embereknek kisebb az esélye az elhelyezkedésre, mint az ilyen károsodással nem rendelkező embereknek. Ugyancsak magas β együtthatók mutatkoztak az önmaguk másokkal való megértésében, illetve a lakáson belüli helyváltoztatásban korlátozott emberek esetében: az e tekintetben korlátozott emberek munkavállalási esélye a többiekénél ugyancsak mérsékeltébb lehet. Meglepő eredménynek tűnhet, hogy a sportolásban akadályozott embereknek mintegy 2,4-szer nagyobb az esélye az elhelyezkedésre, mint azoknak, akik nem korlátozottak. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a rokkantellátottak között nagyobb arányban jelen lévő mozgásukban (akár tartós betegségük okán) kisebb-nagyobb mértékben korlátozott emberek felvételére a munkaerő-piac inkább nyitott, mint a speciálisabb fogyatékosággal rendelkezők irányába.

¹² Egészségkárosodásra és fogyatékoságra vonatkozó változók: fogyatékosággal élő embernek érzi-e magát; mióta áll fenn a problémáját okozó akadályozottsága; milyen korlátozottságokkal rendelkezik (van-e látássérülése, hallássérülése, tartósan fennálló (nagy) betegsége, pszichés, mentális betegsége, mozgássérülése, tanulási vagy megértési nehézsége); és hogy ezek a korlátozottságok milyen fogyatékoságokat, illetve hátrányokat eredményeznek. Személyes humán-erőforrás változók: iskolai végzettség, kor, jogosítvánnyal való rendelkezés, beszél-e idegen nyelvet, van-e otthon internetkapcsolata, munkaéletütra vonatkozó változók (a munkaéletút mekkora hányadát töltötte fizetett munkával, munkanélküliségként, rokkantellátásban, tanulással, gyermek után járó ellátásban, egyéb inaktívként). A környezeti erőforrásokra vonatkozó változók: családi állapot, a háztartás aktivitásra vonatkozó változók (van-e aktív kereső, van-e nyugdíjas, a házastárs/élettárs aktív kereső-e, a házastárs/élettárs nyugdíjas-e), a barátok száma. A lakóhelyre (munkaerő-piacra) vonatkozó változók: településtípus, régió. A szubjektív egészségügyi állapotnak érdemi hatása lehet a foglalkoztatásra, azonban a szakirodalmi előzmények éppen ennyire támogatják a foglalkoztatás kedvező hatásait is. Az ok-okozati viszonyok megítélhetetlensége okán ezt a változót nem tettem bele az elemzésbe.

A logit adatai nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a nem, illetve az, hogy az érintett roma-e önmagukban alapvetően befolyásolják a rokkantellátottak munkaerőpiaci integrációjának esélyét¹³.

A foglalkoztatási lehetőségekre alapvető hatást gyakorolnak viszont személyes humánerőforrás-tényezők: az adatok tanulsága szerint az idősebb rokkantellátottaknak kisebb az esélye az elhelyezkedésre, mint a fiatalabbaknak (az 55 év felettiak esélye a 45 év alattiakénak nagyjából a fele). Ugyancsak alátámasztják az eredmények azt is, hogy a foglalkoztatottság valószínűségével érdemi együtt járást mutat az, hogy az egyén korábbi életpályájában mennyire tapasztalta meg a(z „alacsony finanszírozott”) munkanélküliséget, illetve az egyéb (ellátás nélküli) inaktivitást. Úgy tűnik, hogy a korábbi életpályájukban mind nagyobb arányában munkanélküli, vagy egyéb inaktív emberek kevésbé aktívak a rokkantnyugdíj melletti munkavállalásban is. Az összefüggés hátterében elsősorban az a – tanulmány korábbi részében már érintett – összefüggés állhat, hogy az érintettek által megtapasztalt hosszabb munkanélküliség vagy egyéb inaktivitás olyan tanult tehetetlenségi mechanizmust indított el, amely éppen a munkakeresés valószínűségét csökkenti, és ezzel párhuzamosan olyan túlélési stratégiák kialakulását tette lehetővé, amelyek az akár kedvezőtlenebb, de mégis állandó rokkantnyugdíjas jövedelem mellett is fenntarthatóak (pl. a fogyasztás szélsőséges leszorítása). Az elhelyezkedési esélyekre ugyancsak érdemi hatása van a mobilitási képességnek (a jogosítvánnyal rendelkezőknek mintegy másfélszeres az esélye arra, hogy dolgozzanak), illetve az internet használatának (a használóknak mintegy háromszoros az esélye arra, hogy dolgozzanak). Ez utóbbi nyilván összefüggésben lehet azzal is, hogy a dolgozók nagyobb valószínűséggel tudják finanszírozni az otthoni internet előfizetést.

Ugyancsak meglepő eredmény, és az exogén tényezők alapvető hatásának feltételezését erősíti, hogy az iskolai végzettség, a családi állapot, illetve a háztartás további tagjainak jelenlegi aktivitása önmagában nem befolyásolja érdemben a rokkantellátottak aktivitását (a további elemzésekből viszont az derül ki, hogy a munkakeresési aktivitását igen). A település típusa viszont igen: a megyeszékhelyen élőknek mintegy kétszeres az esélye a munkavállalásra a községekben élőkhez képest. Ez összefügghet azzal, hogy az akkreditált foglalkoztatók megoszlása a települések jogállása szerint erősen a városok és a megyeszékhelyek felé húz (lásd erről bővebben: Nagy et al. 2013).

Következtetések

A szakirodalmi áttekintés és az elemzés eredményei megerősítették azt az előzetes felvetést, hogy az egészségkárosodás tényén túl egyéb személyes és szűkebb környezeti jellemzők különbözőképpen határozzák meg az érintettek esetleges

¹³ A rokkantellátásba való bekerülésre vonatkozó elemzésekből azonban látszik, hogy ezen két csoport esetében a rokkantellátásba való bekerüléskor mutatkozik szelekció.

munkaerő-piaci részvételét. Bizonyos csoportokban – így az értelmi fogyatékosággal élő, autista, valamint hallássérült emberek körében, az idősebbeknél, a hosszabb korábbi munkaerő-piacon kívüli létet tapasztaló és kevésbé mobil embereknél érdemben kisebb az (újból) munkaerő-piaci részvétel esélye: vagyis e csoportok (re)integrációja – a munkaerő-piacon amúgy is meglehetősen hátrányos helyzetű – egészségkárosodott emberek között is külön figyelmet igényel.

A szakirodalmi áttekintés és az elemzés eredményei mindemellett közvetlenül (településtípus hatása) és közvetve (az egyéni és szűkebb környezeti tényezők alacsony magyarázóértéke) is nyomatékosan felhívják a figyelmet a (lokális) munkaerő-piac folyamatainak és szereplőinek alapvető szerepére a rokkantellátott emberek (újból) munkaerő-piaci részvételében. Így a mind megalapozottabb és hatékonyabb szakpolitikai intézkedések és beavatkozások megtételéhez elkerülhetetlenül szükséges lenne a keresleti oldal viszonyulásainak, és mechanizmusainak alapos megismerése is.

Felhasznált irodalom

- Adler Judit (szerk., 2007): A munkavállalási korú inaktív népesség motivációja, munkaerő-piaci távolmaradásának okai. Budapest: GKI Gazdaságkutató Zrt.
<http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>
- Angelini, V. – Cavapozzi, D. – Paccagnella, O. (2012): Cross-Country Differentials in Work Disability Reporting Among Older Europeans. *Social Indicators Research*, 105 (2), pp. 211-226. <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11205-011-9878-6>
- Argyrous, G. – Neale, M. (2001): Labor Market Disability: Implications for the Unemployment Rate. *The Economic and Labour Relations Review* 2001 (12), pp. 263 – 284.
<http://elr.sagepub.com/content/12/2/263>
- Autor, D. – Duggan, M. (2003): The Rise in the Disability Rolls and the Decline in Unemployment. *Quarterly Journal of Economics* (118), pp. 157–205.
- Barrette, J. – Garcia, L. – Laroche, C. (2002): New considerations for employers regarding workplace integration: The impact of communication disorders. *International Journal of Disability Community, and Rehabilitation*, 1(1).
http://www.ijdc.ca/VOL01_01_CAN/articles/barrette.shtml
- Bánfalvy Cs. (2003): A munkanélküliség szociálpszichológiájáról. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berthoud, R. (2003). Multiple disadvantage in employment. *Work and Opportunity Series No. 31*. <http://www.jrf.org.uk/publications/multiple-disadvantage-employment>
- Bound, J. – Burkhauser, R. J. (1999): Economic analysis of transfer programs targeted on people with disabilities. In: Ashenfelter, O. – Layard, R. – Card, D. (szerk.): *Handbook of Labour Economics*. Vol. 3. Amsterdam: Elsevier, pp. 3417-3528.
- Burke, J. – Bezyak, J. – Fraser, R. T. – Pete, J. – Ditchman, N. – Chan, F. (2013): Employers' Attitudes Towards Hiring and Retaining People with Disabilities: A Review of the Literature. *Australian Journal of Rehabilitation Counselling* 19 (1), pp. 21–38.
<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=8927848>
- Chan, C.H. – Lee, M.C. – Yuen, H. – Chan, F. (2002): Attitudes toward people with disabilities between Chinese rehabilitation and business students: An implication for practice. *Rehabilitation Psychology*, 47, pp. 324–338.
- Charles, K. K. (1996): The longitudinal structure of earnings losses among work-limited disabled workers: age of onset effects and adjustment. Manuscript. Department of Economics, University of Michigan.
- Crichton, S. – Stillman, S. – Hyslop, D. (2011): Returning to work from injury: longitudinal evidence on employment and earnings. *Industrial and Labor Relations Review*, 64 (4), pp. 765-785.
<http://www.jstor.org/stable/41343683>

- Cseres-Gergely, Zsombor (2007): Inactivity in Hungary – the persistent effect of the pension system. Budapest Working Papers on the labour market 2007 (1). Budapest.
www.econ.core.hu/doc/bwp/bwp/bwp0701.pdf
- Cseres-Gergely Zsombor (2005): Inaktív középkorú emberek és háztartások: ösztönzők és korlátok. Közpénzügyi Füzetek (13). Budapest.
http://tatk.elte.hu/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=725
- Csoba J. (2010): A tisztas munka. A teljes foglalkoztatás a 21. század esélye vagy utópiája? Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Diksa, E. – Rogers, E. (1996): Employer concerns about hiring persons with psychiatric disability: Results of the employer attitude questionnaire. Rehabilitation Counseling Bulletin, 40 (1), pp. 31–44.
- Domokos T. (2008): A munkaerő-piaci szereplők attitűdjeinek vizsgálata az eltérő flexicurity-modellekhez igazodó foglalkoztatáspolitikai intézkedésekről Magyarországon – összefoglaló.
<http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>
- Esping-Andersen, G. (1990): The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Fazekas K. – Scharle Á. (2012): Munkaerő-piaci láttelelet. In.: Fazekas K. – Scharle Á. (szerk., 2012): Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990-2010. Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Fogg, N. – Harrington, P. – McMahon, B. (2011). The underemployment of persons with disabilities during the Great Recession. The Rehabilitation Professional, 19 (1), pp. 3–10.
- Galasi P. – Nagy Gy. (1999): Outflows from insured unemployment in Hungary, 1992–1996. Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences.
- Gerschick, T. J. (2000): Toward a theory of disability and gender. Signs, 25 (4), pp. 1263–1268.
- Hogan, A. - Kyaw-Myint, S. M. – Harris, D. – Denronden, H. (2012): Workforce Participation Barriers for People With Disability. International Journal of Disability Management (7), pp. 1-9.
<http://journals.cambridge.org/download.php?file=%2FIDM%2FIDM7%2FS1833855012000011a.pdf&code=60aad7c5690f33d61339879b90c07d0c>
- Hutton, M. – Bohle, P. – Mc Namara, M. (2012): Disability and job search among older workers: a narrative review. International Journal of Disability Management (7), pp. 27-34.
- Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. (1999): Marienthal. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Jones, M.K. (2008). Disability and the labour market: a review of the empirical evidence. Journal of Economic Studies, 35 (5), pp. 405–424.
- Katona V. (2011): Testi fogyatékkal élő emberek a gyermek és a felnőtt lét határain – avagy permanens posztadoleszcencia? Előadás a Magyar Szociológia

- Társaság éves közgyűlésén.
www.szociologia.hu/dynamic/mszt_konf2011_katonav1.ppt
- Könczei Gy. – Hernádi I. (2011): A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai. In.: Nagy Z. É. (szerk.): Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon. Budapest: Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, pp. 7-28.
- Könczei Gy. – Komáromi R. – Keszi R. – Vicsek L. (2003): A fogyatékos és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásáról a TOP 200 adatbázis alapján – összefoglaló.
<http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>
- Krémer B. (2008): A megváltozott munkaképességű emberek és a nyílt munkaerőpiac. Debrecen: Revita Alapítvány.
http://revitaalapitvany.hu/letoltes/tanulmanyok/equal_nyilt_mep_zaro.pdf
- Krolify (2004): A célszervezetek körében készült kérdőíves felmérés eredményei – összefoglaló.
<http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>
- Link, B. – Phelan, J. – Bresnahan, M. – Stueve, A. – Pescosolido, B.A. (1999): Public conceptions of mental illness: Labels, causes, dangerousness, and social distance. *American Journal of Public Health*, 89 (9), pp. 1328–1333.
- Központi Statisztikai Hivatal (2012): Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon, 2011. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/megvaltmunkakep.pdf
- Krémer B. – Nagy Z. É. (2007): „Megéri-e dolgozni?” Tartósan munkanélküli nők munkavállalási érdeklőségeinek és hajlandóságának vizsgálata, Kutatási zárójelentés. Debrecen: Revita Alapítvány
http://www.revitaalapitvany.hu/letoltes/tanulmanyok/megerie_zarotanutmany.pdf
- Loprest, P. – Maag, E. (2001): Barriers to and supports for work among adults with disabilities:
<http://www.urban.org/url.cfm?ID=410107>
- Mason, K. (2012): The Unequal Weight of Discrimination: Gender, Body Size, and Income Inequality. *Social Problems*, 59 (3), pp. 411-435.
<http://www.jstor.org/stable/10.1525/sp.2012.59.3.411>
- Morris, A. (2006): Pain and mythology: Disability support pension recipients and work. *Australian Review of Public Affairs*, 7 (1), pp. 41–59.
- Murphy, G. C. (2007): The individual or the environment? Workplace-based barriers to return to work. Paper for the national Comcare conference, Canberra, 25-26 October, 2007.
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dQYIm0xTgeUJ:comcare.gov.au/__data/assets/powerpoint_doc/0017/43505/Greg_Murphy_-_Barriers_to_return_to_work.ppt+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
- Nagy Z. É. - Krémer B. (2008): A fogyatékos és megváltozott munkaképességű emberek munkaéletútjának, valamint jövőbeni képzési és munkavállaláshoz kötődő terveinek feltárása. (Kutatási zárójelentés) Debrecen: Revita Alapítvány.
http://revitaalapitvany.hu/letoltes/tanulmanyok/equal_eletut_tanutmany.pdf

- Nagy Z. É. – Pál Zs. – Ottucsák M. A. (2011): A kutatásról – bevezető helyett. In.: Nagy Z. É. (szerk.): Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon. Budapest: Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, pp. 29-34.
- Nagy Z. É. – Prókai O. (2013): A fejlesztéspolitika és az értékelések a fogalmak útvesztőjében. Előadás a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség „A társadalmi fejlesztések értékeléseinek bemutatása” című konferenciáján. http://palyazat.gov.hu/a_tarsadalmi_fejlesztések_ertekeleseinek_bemutatasa_workshop_2013_04_30
- O'Brien, R. L. (2013): Economy and Disability: Labor Market Conditions and the Disability of Working-Age Individuals. *Social Problems*, 60 (3), pp. 321-333. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/sp.2013.60.3.321>
- OECD (2010): *Sickness, Disability and Work – Breaking the Barriers: A Synthesis of Findings across OECD Countries*. OECD Publishing. http://ec.europa.eu/health/mental_health/eu_compass/reports_studies/disability_synthesis_2010_en.pdf
- OECD (2012): *OECD Economic Surveys – Hungary 2012*. OECD Publishing. <http://www.oecd.org/eco/surveys/economicssurveyofhungary2012.htm>
- Scharle Á. (2008): Foglalkoztatás, intézményrendszer, foglalkoztatáspolitikai. In.: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, pp. 257-289.
- Shultz, K. S – Morton, K. R. – Weckerle, J. B. (1998): *The influence of push and pull factors on voluntary and involuntary early retirees' retirement decision and adjustment*. Orlando, FL: Academic Press.
- Tartos K. (2013): Jó gyakorlatok a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatására. *Kultúra és közösség*, IV, IV (1), pp. 69-81.
- Tátrai A. – Bernát A. – Gábos A. – Hajdú G. (2011): Az adatfelvételek módszertana. In.: Nagy Z. É. (szerk.): *Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, pp. 35-40.
- Young, A. (2010): Return to work following disabling occupational injury - facilitators of employment continuation. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 36 (6), pp. 473-483. <http://www.jstor.org/stable/41151519>

1. MELLÉKLET A logisztikus regressziós eljárás modelljeinek eredményei

	Első modell (károsodás, fogyatékoság)			Második modell (egészségügyi állapot, fogyatékoság; nem)			Harmadik modell (egészségügyi állapot, fogyatékoság; nem; roma)			Negyedik modell (egészségügyi állapot, fogyatékoság; nem; roma; személyes humán erőforrások)			Ötödik modell (egészségügyi állapot, fogyatékoság; nem; roma; személyes humán erőforrások; környezeti erőforrások)			Hatodik modell (egészségügyi állapot, fogyatékoság; nem; roma; személyes humán erőforrások; környezeti erőforrások; munkaerő-piaci jellemzők)		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Fogyatékossgal élő embernek tartja-e magát?		,858			,871			,858			,832			,627			,713	
	igen	-,102	,594	,903	-,098	,612	,907	-,102	,595	,903	-,128	,546	,880	-,215	,334	,807	-,183	,422
nem tudja	-,151	,846	,860	-,143	,853	,866	-,152	,845	,859	,014	,986	1,014	-,026	,975	,974	-,205	,820	,815
Mióta áll fenn a problémája? (később, mint születése óta)	-,014	,973	,986	-,018	,965	,982	-,005	,991	,995	,206	,656	1,229	,158	,740	1,172	,223	,652	1,250
Van-e látássérülése?		,602			,604			,595			,569			,538			,488	
	enyhe / közepes	-,033	,873	,967	-,041	,842	,960	-,060	,774	,942	,056	,805	1,058	,140	,557	1,150	,140	,569
súlyos	,353	,337	1,423	,347	,345	1,415	,342	,355	1,407	,430	,290	1,538	,434	,307	1,544	,482	,260	1,619
Van-e hallássérülése?		,573			,586			,600			,220			,103			,097	
	enyhe / közepes	-,229	,361	,795	-,221	,380	,802	-,213	,398	,808	-,483	,089	,617	-,623	,036	,536	-,649	,031
súlyos	,219	,663	1,245	,229	,649	1,257	,233	,644	1,262	,118	,838	1,125	,090	,879	1,094	-,026	,965	,975
Van-e tartósan fennálló, krónikus / nagy betegsége?		,279			,289			,262			,263			,316			,269	
	enyhe / közepes	,360	,180	1,434	,351	,193	1,420	,369	,171	1,447	,393	,193	1,481	,311	,317	1,365	,418	,186
súlyos	,106	,673	1,112	,097	,700	1,102	,107	,671	1,113	,084	,764	1,088	-,008	,978	,992	,100	,733	1,106
Van-e értelmi, tanulási vagy megértési nehézsége?		,271			,275			,298			,602			,469			,423	
	enyhe / közepes	,017	,957	1,017	,022	,945	1,022	,044	,889	1,045	,099	,783	1,104	,218	,550	1,244	,229	,552
súlyos	-,914	,110	,401	-,908	,113	,403	-,872	,128	,418	-,560	,352	,571	-,628	,314	,534	-,703	,271	,495
Van-e pszichés, mentális betegsége?		,689			,692			,672			,580			,583			,354	
	enyhe / közepes	,128	,535	1,137	,115	,581	1,121	,113	,586	1,120	,132	,569	1,141	,046	,850	1,047	-,146	,561
súlyos	-,131	,658	,877	-,151	,613	,860	-,165	,579	,848	-,224	,483	,799	-,308	,350	,735	-,487	,153	,615
Van-e mozgássérülése?		,543			,534			,469			,708			,602			,508	
	enyhe / közepes	-,228	,269	,796	-,231	,263	,793	-,255	,219	,775	-,143	,533	,867	-,105	,654	,900	-,122	,612
súlyos	-,112	,588	,894	-,112	,589	,894	-,129	,533	,879	-,186	,428	,830	-,246	,315	,782	-,292	,246	,747
Akadályozott-e önmaga ellátásában? (részben / teljesen)	,266	,440	1,305	,271	,431	1,311	,265	,441	1,303	,175	,656	1,192	,286	,482	1,332	,325	,432	1,384
Akadályozott-e otthoni tevékenységei ellátásában? (részben / teljesen)	,240	,345	1,272	,249	,329	1,283	,242	,343	1,273	,162	,568	1,176	,037	,902	1,038	-,036	,906	,965
Akadályozott-e a lépcsőzésben? (részben / teljesen)	,048	,854	1,049	,049	,849	1,051	,043	,868	1,044	,157	,579	1,170	,259	,391	1,296	,239	,434	1,270
Akadályozott-e a lakáson belüli helyváltoztatásban? (részben / teljesen)	-,225	,673	,798	-,235	,660	,791	-,246	,645	,782	-,183	,089	,306	-,1093	,121	,335	-,878	,221	,415
Akadályozott-e az utcai helyváltoztatásban? (részben / teljesen)	-,534	,129	,586	-,535	,129	,586	-,523	,139	,593	-,400	,291	,670	-,483	,226	,617	-,610	,137	,543

Akadályozott-e tömegközlekedés igénybevételében? (részben / teljesen)	,111	,667	1,117	,110	,670	1,116	,112	,664	1,119	-,089	,751	,915	-,231	,450	,794	-,195	,532	,823
Akadályozott-e munkában / tanulásban? (részben / teljesen)	-1,926	,000	,146	-1,925	,000	,146	-1,932	,000	,145	-1,903	,000	,149	-1,929	,000	,145	-1,973	,000	,139
Akadályozott-e hivatalos dokumentumok értelmezésében? (részben / teljesen)	,281	,454	1,324	,280	,454	1,324	,279	,456	1,322	,415	,311	1,514	,543	,200	1,720	,480	,272	1,616
Akadályozott-e ügyintézésben hivatalos helyeken? (részben / teljesen)	-,555	,128	,574	-,547	,134	,579	-,547	,134	,579	-,331	,400	,718	-,358	,380	,699	-,316	,448	,729
Akadályozott-e a vásárlásban? (részben / teljesen)	,135	,602	1,145	,126	,629	1,134	,128	,623	1,136	,064	,821	1,066	,229	,446	1,257	,299	,333	1,349
Akadályozott-e a pénz kezelésében? (részben / teljesen)	,495	,217	1,640	,522	,197	1,686	,501	,218	1,650	,316	,491	1,371	,244	,600	1,276	,271	,575	1,312
Akadályozott-e önmaga másokkal való megértésében? (részben / teljesen)	-1,221	,140	,295	-1,240	,134	,289	-1,235	,135	,291	-1,075	,188	,341	-1,188	,158	,305	-1,129	,195	,323
Akadályozott-e mások megértésében? (részben / teljesen)	,774	,304	2,168	,792	,294	2,207	,799	,287	2,224	,705	,346	2,025	,696	,368	2,006	,876	,267	2,402
Akadályozott-e a tájékozódásban a világ dolgairól? (részben / teljesen)	-,201	,760	,818	-,221	,737	,802	-,206	,754	,814	,224	,746	1,251	,324	,641	1,382	,290	,677	1,337
Akadályozott-e a döntésben élete fontos kérdéseiben? (részben / teljesen)	,079	,849	1,082	,072	,862	1,075	,105	,802	1,110	,032	,946	1,032	,021	,964	1,022	,040	,936	1,041
Akadályozott-e a társasági életben? (részben / teljesen)	,005	,981	1,006	-,005	,983	,995	-,013	,955	,987	,273	,287	1,314	,273	,305	1,314	,190	,484	1,210
Akadályozott-e a sportolásban? (részben / teljesen)	,787	,001	2,198	,792	,001	2,208	,790	,001	2,204	,802	,002	2,231	,780	,004	2,181	,886	,002	2,426
Akadályozott-e a nyaralásban, utazásban? (részben / teljesen)	-,545	,012	,580	-,548	,012	,578	-,517	,018	,596	-,374	,128	,688	-,405	,119	,667	-,430	,113	,651
Nem (nők)				,088	,605	1,092	,085	,618	1,089	,290	,245	1,337	,340	,199	1,405	,390	,153	1,477
Roma-e (romák)							-,429	,319	,651	,062	,901	1,064	,005	,992	1,005	,020	,971	1,020
Életkor											,017		,063				,104	
45-54 éves										-,397	,157	,672	-,348	,243	,706	-,346	,257	,708
55 évesnél idősebb										-,792	,007	,453	-,711	,026	,491	-,665	,040	,514
Iskolai végzettség											,766		,661				,616	
ISCED 3.										,048	,849	1,049	-,024	,925	,976	-,098	,712	,907
ISCED 4.										,046	,917	1,047	,065	,885	1,067	,093	,837	1,097
ISCED 5-6.										,419	,290	1,521	,497	,239	1,643	,486	,262	1,626
Van-e jogosítványa? (igen)										,487	,018	1,628	,468	,032	1,596	,463	,042	1,589
Beszél-e idegen nyelvet? (igen)										-,126	,686	,882	-,287	,392	,751	-,305	,378	,737
Van-e otthon internetkapcsolata? (igen)										,969	,000	2,636	1,042	,000	2,835	1,005	,000	2,732

RÁCZ ANDREA

A korporált szülői szerepvállalás

A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén egy gyermekvédelmi témájú kutatás készül az Egyetem finanszírozásában 2013. július 1. és 2014. június 30. között. (nyilvántartási szám: RH/885/2013). A kutatás kvantitatív és kvalitatív módszerre épül és azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy Jó szülő-e az állam? Célja annak vizsgálata, hogy a gyermekvédelem rendszerében nyújtott ellátások és szolgáltatások hogyan szolgálják a gyermekek érdekét, milyen működési mechanizmusok határozzák meg a gyermekek szükségletkielégítését. A szakmai munkát a FICE Magyarországi Egyesülete segíti. A kutatás első fázisaként a nemzetközi irodalmakat dolgoztuk fel a témában, hogy az állam szülői szerepvállalása (corporate parenting) terminust értelmezni tudjuk a gyakorlati működés során is.

Jelen beszámoló keretében néhány, a témában publikált tanulmány alapján foglalkozunk a korporált szülőséggel, valamint a végső elhelyezés fontosságával¹.

Elvárások a korporált szülői feladatokat ellátókkal szemben

A nemzetközi gyermekvédelemben nagy hangsúly helyeződik a szakmai tartalmak, módszerek kidolgozására, valamint a gyermekvédelmi gondoskodásban való nevelkedés hatásainak végiggondolására, az egyes ellátási formák kimeneti mutatóiban jelentkező különbségek vizsgálatára. (Ráczi 2012) Mint ahogyan erre Tomison (2002) és Gordon (2000) rámutatott, alapvető fontosságú a gyermekvédelemben, hogy a szolgáltatási folyamat egésze jól dokumentált legyen, az adott szolgáltató rögzítse a bemeneti és kimeneti mutatókat, a kitűzött és elért célokat. Legyen világos és átlátható, hogy milyen feladatokat terveztek és ezek közül melyeket tudták megvalósítani. Hogyan járulhatnak hozzá a szakemberek, hogy a család egyben maradjon valamint ennek sikertelensége esetén, milyen szükséges lépéseket tettek a család újraegyesítése érdekében. A reflexivitás jegyében fontos annak értékelése is, hogy a beavatkozásnak milyen sikertelen és eredményre vezető pontjai voltak és ebben a szakemberek hogyan vettek részt. (Ráczi 2012) Sajnálatos módon hazánkban mind a szociális, mind a gyermekvédelmi területen hiányoznak a különböző eljárások, programok, intézkedések szisztematikus értékelő elemzései, a hatás- és eredményvizsgálatok. Az evaluáció egyik

¹ A kutatás keretében készül egy online kézikönyv is a Rubeus Egyesület Gyermek- és ifjúságvédelmi Tanulmányok sorozatának keretében, melyben több nemzetközi és hazai tanulmány is olvasható a témával kapcsolatban.

fontos célja, hogy megvédje a klienseket az egyes beavatkozások nem kívánt hatásaitól, számot adjon, hogy adekvát volt-e az adott eszköz, módszer alkalmazása. Ennek speciális esete az ún. ön-evaluáció, amikor is a szakember önmagát ellenőrzi, a saját munkájára reflektál, megtanulja összefüggéseiben látni az eseteit, minőségi és mennyiségi értékelést végez. (Lüssi 1997)

A gyermeki szükséglet szintjét az határozza meg, hogy ha a gyermek veszélyeztető körülményeknek van kitéve közvetlen környezetében, a család mennyire képes elhárítani ezt a veszélyt, és ehhez milyen támogatások biztosítottak az állam részéről. (Unicef 2007) Megkülönböztethetünk integráló beavatkozásokat, amelyek erősítik a családi egységet és hozzájárulnak a hatékony problémamegoldáshoz és beszélhetünk dezintegráló beavatkozásokról, amelyek bizonytalanságot keltenek a család életében, passzívvá teszik a családtagokat, azaz nem képesek a család coping kapacitását növelni. (Szilvási 2006)

A mainstream gyermekvédelemben a korporált szülői szerepvállalás végiggondolása komoly kihívást jelent. Akkor tekinthető az állam jó szülőnek, ha képes felelősséget vállalni a gondozott gyermekekért, képes kielégíteni az egyéni szükségleteiket, és ha az állam arra törekszik, hogy a gondozott gyermekeknek is ugyanolyan jó eredményeik legyenek az iskolában, valamint az élet más területein, mint amelyet bármilyen más felelősségteljes szülő akarna a saját gyermekének. Skóciában például a korporált szülőség azt is jelenti, hogy azok a kiszolgáltatott gyermekek és fiatal felnőttek, akiket elválasztottak a családjuktól, tudják, hogy ugyanolyan fontosak a közösség számára, ahol élnek és ezért számos extra szolgáltatással segítik a nevelkedésüket. Mind a gyermekeknek, mind a velük együttműködő szakembereknek tudniuk kell, hogy hatékony együttműködésre, partnerségre kell építeniük annak érdekében, hogy megvédjék, támogassák és ösztönözzék a gondozottakat. Az 1995-ös skót Gyermekvédelmi törvény kimondja azt is, hogy az egészségügynek, oktatásnak és lakáspolitikának együtt kell működnie a szociális és gyermekvédelmi ellátásokkal, hogy együtt gondoskodjanak a gyermekekről és fiatal felnőttekről, így minden alrendszer tagja részese a korporált családnak. Az állam által delegált jó szülők meggyőződnek arról, hogy a gyermekeikről jól gondoskodnak, megfelelően teljesítenek az iskolában, egészségesek, világos határokat húznak a saját és mások biztonsága és jóléte érdekében, aktívan részt vesznek saját életükben, kapcsolatokkal rendelkeznek. A fiatalok esetében a jó szülőség az önálló, független életre való felkészítést jelenti elsősorban, valamint, hogy hozzáférést biztosítanak számukra a továbbtanuláshoz, képzésekhez vagy elősegítsék munkaerő-piaci integrációjukat. (Scottish Government 2008; Corporate parenting strategy for Clackmannanshire 2009-2012) Ahogy erre több tanulmány (Scottish Government 2008; Rác 2012; 2013b) is rávilágít, a gondozásban részesülőknél az alábbiak segítettek, hogy sikeresek legyenek: több ember vette őket körül, akik őszintén törődnek velük, bátorítást kaptak, maguknak is igényük volt a stabilitásra és állandóságra, pozitív énképpel és jövőképpel rendelkeznek, kiemelt támogatást kaptak iskolai pályafutásuk során, valamint a gondozásból való kilépéshez².

² Ez jelenti a szolgáltatás igénybe vevője esetében a már említett ún. coping kapacitás növelését, azaz az együttműködés során az egyén belső erőforrásaira is támaszkodni lehet a természetes és mesterséges támaszok mellett. Masten (2001) reziliencia-fogalma szerint számos tényező segít a traumatizált

Fontos kívánalom, hogy minden gondozásban lévő gyermek és fiatal felnőtt számára készüljön egy stratégiai terv, amelyben szerepel minden szolgáltatás és támogatás, amelyet megkaphatnak. Biztosítani kell a gyermekek meghallgatását, a szakemberek számára pedig képzéseket, illetve az egymás közötti jó gyakorlatok megosztásának lehetőségét. (Scottish Government 2008) Természetesen a nevelőszülőkkel szemben is alapvető elvárás, hogy jó szülők legyenek az állam képviselőiben. Meg kell győződni arról, hogy alkalmasak-e a gondozottak nevelésére, képesek-e saját vérszerinti családjukba beilleszteni őket, kapnak-e a gondozásban és nevelésben felmerülő kihívások megoldásához elég szakmai segítséget a fenntartótól. (Parent & child fostering scheme procedures 2010-2013)

A végső elhelyezésre való törekvés fontossága

Az idő jelentőségéhez kötődik, hogy minden gyermeknek szüksége van állandóságra, ami a gyermek számára elsősorban egy tartós családi élményt jelent. Ennek öt kritériumát különíti el a Permanency policy & Guidance c. 2010-es dokumentum³:

1. A családi élet pozitív élménye.
2. Biztonságérzet és jólét.
3. Egy pozitív önkép a gyermekben vagy fiatalkorában. Erikson⁴ szerint négy olyan tényező létezik, ami szükséges a pozitív identitástudat biztosításához: a belső azonosság és folytonosság érzése, a személyes szabadság érzése, egy olyan cél megléte, amelyért az egyén dolgozhat és a közvetlen környezet általi elfogadottság érzése.
4. A gyermek családi környezete és az azt fenntartó rendszer egyaránt jól szervezett és hatékony.
5. Pozitív eredmények a gyermek életében, különösen az oktatási karrierjében.

A tartós családi élmények második kritériumaként említett biztonságtudat és jólét úgy érhető el, hogy van a gyermek életében egy olyan személy, aki napi szinten gondját viseli, érzi, hogy családtagként szeretik, fejlesztik az önbizalmát, hogy képessé váljon boldogulni a külvilágban, beleértve a függetlenedést is. Stabil az iskolai karrierje, vannak barátai, akikkel közösségi aktivitásokban vehet részt. Ezt a biztonságtudatot akkor is erősíteni kell, ha a gyermek nem nevelhető a saját családjában.

gyermekeknek traumáik feldolgozásában és abban, hogy a jövőben sikeresek tudjanak lenni. Ilyen pl. a felnőttekkel, kortársakkal való pozitív kapcsolat, a meglévő családi kapcsolatok, a problémamegoldó képesség, autonómia, önrendelkezés, pozitív jövőkép, hit.

³ Families and Social Care Specialist Children's Services - Permanency policy & Guidance. A dokumentum tulajdonosa: Performance & Quality Assurance Manager (LAC) Engedélyezve: 2010. március, Felülvizsgálva: 2011. március, Átértékelve: 2013. március

⁴ Hivatkozott mű: Erikson, E. (1982): Childhood and Society: the life cycle completed. Norton, New York

Az Egyesült Királyság-beli Minden GyermeK Számít (Every Child Matters) nevet viselő Fehér könyv, amely törvénné nőtte ki magát a 2004. évi Gyermekokról szóló törvény által, érinti a gyermekeknek nyújtott szolgáltatások és az életminőség területeit, minden egyes gyermekre, de legfőképpen a hátrányos helyzetűekre vonatkozóan. A törvény célja, hogy minden gyermek számára biztosítsa, hogy lehetőségeihez képest maximálisan kibontakozzon, csökkentve az iskolai kudarcok, egészségügyi problémák, droghasználat, tinédzser terhesség, bántalmazás és elhanyagolás, bűnözés és antiszociális viselkedés mértékét. (Rácz 2012) A dokumentum szerint a gyermeket a saját családjában kell tartani, ameddig csak lehetséges. Még akkor is, ha a családot különböző alternatívákkal kell helyettesíteni, elsődleges fontosságú a gyermek visszahelyezése a saját családjába, mindaddig, amíg ez a gyermek érdekeit szolgálja. A gondozásba került testvéreket pedig lehetőség szerint együtt kell elhelyezni. Abban az esetben, ha különböző nemű testvérek nem azonos helyre kerülnek gondozásba, a nevelési tervük részeként szükséges lehetőséget biztosítani az egymás mellett élésre és a kapcsolattartásra. A hazai Gyermekvédelmi törvény szellemisége is ezt képviseli, melyre nagy hatással volt az 1989-es angol gyermekvédelmi törvény, ami alapvetően a prevenciót részesíti előnyben. Ez azt jelenti, hogy alapvető kívánalom, hogy a gyermekeknek és a családnak minden segítséget meg kell kapniuk, hogy a gyermek a családban nevelkedhessen, ezt a segítséget helyben kell nyújtani, ahol a család él. Szellemiségében a hazai törvény tehát gyermekközpontú, a gyermek speciális helyzetét, gyermeki szükségleteit és életkorából adódóan jogait figyelembe veszi az ellátások nyújtásakor. A gyakorlatban azonban ún. problémafókuszú gyermekvédelmi modell érvényesül, a szolgáltatások elsősorban a válsághelyzetben lévő családokra koncentrálnak. (Rácz 2013a)

A Minden GyermeK Számít dokumentum értelmében a gyermekek életében a hosszú távú és minőségi elhelyezést öt szempont figyelembe vételével szükséges teljesíteni. 1) Egészségmegőrzés: a gyermek egészséges környezetben él, különböző programok biztosítottak igény szerint egészségének megőrzése érdekében. 2) Biztonságos környezet: a gyermek védett a visszaéléssel és az elhanyagolással szemben és képes felmérni a másokkal való kapcsolat megfelelő határait. 3) Élvezet és teljesítmény: a gyermek élvezetes programokban és tevékenységekben vesz részt, amely fejleszti az önértékelését. Olyan környezetben él, amely arra biztatja őt, hogy megvalósíthassa önmagát. 4) Pozitív teljesítmény: a gyermek támogatott a feladatok sikeres megoldásában, és problémákat kezelni képes, a társadalom szempontjából értékes egyénné válhat. 5) Anyagi jólét biztosítása: a gyermek támogatott a problémamegoldó- és alkalmazkodó készség fejlesztésében, ami lehetővé teszi számára a későbbiekben, hogy felnőttként gondoskodhasson önmagáról. (Permanency policy & Guidance 2010)

Fontos az időszerűség végiggondolása is. Azaz a döntéshozás folyamatának a gyermek időléptékében kell történnie, illetve a gyermeket szükséges tájékoztatni és bevonni a döntéshozatal minden lépésével kapcsolatban olyan módon, ami a korának és az értelmi szintjének megfelelő. A késleltetés rontja a gyermek életének kilátásait, hacsak az nem a gyermek kimondott érdekében szükséges. A családból kiemelt gyermek esetén szükség van egy ún. stabilitási tervre is legfeljebb 4 hónappal a gyermek gondozásba kerülése után. A nevelési tervet pedig rendszeresen ellenőrizni kell, hogy a gyermek érdekeit tartja-e szem előtt. (Permanency policy & Guidance 2010)

A végleges elhelyezés útmutatója foglalkozik a szülőkkel szembeni elvárások kérdéskörével is. Ennek alapján minden erőfeszítést meg kell tenni a gyermek vérszerinti szülei és családja függetlenségének lehetővé tétele, támogatása és előremozdítása érdekében, hogy a gyermeknek a szülei szerető otthont nyújthassanak. A támogatások nyújtásakor figyelembe kell venni a családok igényeit, valamint a gyermek és a szülő kulturális és nyelvi háttérét, etnikai származását, vallási meggyőződését és esetlegesen bármilyen fogyatékoságát. A családok és gyermekek véleményét számításba kell venni a szolgáltatások fejlesztésénél. Közös munka folyik a szülőkkel a gyermekek számára elérhető legjobb eredmények érdekében, pl. a gyermek oktatása terén. Amennyiben a gyermek nem maradhat a szülői családdal, vagy más szülői felelősségű személlyel, a családgondozó folytatja az együttműködést a szülőkkel és más, a gyermek életében fontos családtagokkal a nevelési terv teljesítése érdekében. Támogatja a szülőket és más fontos családtagokat abban, hogy pozitívan tudjanak hozzájárulni ahhoz, hogy a gyermek megkaphassa a stabilitás és az állandóság érzetét, akkor is, ha a gyermek jelenleg nem élhet velük. (Permanency policy & Guidance 2010) A szülők bevonása a szakellátásban élő gyermekek esetében kevésbé hangsúlyos a hazai gyakorlatban, bár például elvi szinten már az elhelyezésnél is fontos a szülő véleménye, a tekintetben, hogy milyen ellátásba kerüljön a gyermek. A 2014. január elsejétől hatályos változások értelmében is, mely szerint 12 éven aluli gyermek csak befogadó családba kerülhet, kivételt jelent a nevelőszülői elhelyezés elsőbbsége, ha pl. a szülő az intézményes ellátást preferálja.

Amennyiben a gyermek kikerül a családjából, a gondviselőkkel (gyermekvédelmi szakemberek az intézményes ellátásokban, nevelőcsaládok) kapcsolatosan alapvető elvárás, hogy a gyermeket érintő információk birtokában legyenek, úgy, mint a háttérből fakadó (etnikai, vallási, kulturális egyaránt), tanulmányi igények, bármilyen érzelmi vagy viselkedésbeli nehézség és az ezekre történő megfelelő reakció, egyéni preferenciák. A gyermekkel kapcsolatos hosszú távú tervet, annak időkereteit, célkitűzéseit, illetve az elhelyezésre szánt időt a gondozókkal egyeztetni kell. Szükséges egy ún. kockázati értékelést végezni, amennyiben van bármilyen példa olyan múltbéli viselkedésre akár a gyermek, akár annak családja részéről, ami veszélyeztetheti a gondviselőt, annak családját, vagy a nála elhelyezett más gyermekeket. (Permanency policy & Guidance 2010)

A családi erősségekre fektetett hangsúly egy fontos szempont bármely gyermekvédelmi beavatkozásban, melyek segítik, növelik és fejlesztik a kapacitást, motivációt és a képességet a védelemre és gondozásra. A családi erősségek felmérése segíti a gondozókat a döntésben a családdal való újraegyesítés valós lehetőségéről, valamint más állandó megoldásokról. Egy szülő erősségeit az fejezi ki, hogy akarja-e és képes-e megelőzni a gyermeket érő bántalmazást, és hogy elősegíti-e a gyermek társadalmi, érzelmi, kognitív, oktatási fejlődését. Ebbe beletartozik a tágabb család és az elérhető szolgáltatások segítségének igénybevétele is. Egy család erősségei és a szülők képessége és akarata ezek kihasználására kulcsfontosságúak a sikeres újraegyesítéshez. A család újraegyesítési lehetőségének felmérésekor számos, a szülőket érintő kockázati mutatókat kell figyelembe venni, mint pl. a gyermek korábbi bántalmazása vagy elhanyagolása, családi devianciák (drog, alkohol, bűnözés), mentális állapot, kapcsolati háló, motiváltság, elkötelezettség a gyermek mindennemű szükségleteinek kielégítése iránt, indulatok kezelésének módja. Ha a felmérés azt állapítja meg, hogy a gyermek vér szerinti családjával való egyesítése nem járható út, a gyermek tartós elhelyezéséről kell dönteni. (Permanency policy & Guidance 2010)

A gyermekvédelmi rendszer monitoringja, kulcsindikátorok

Fluke és Wulczyn (2010) szerint az ENSZ Gyermek jogairól szóló Egyezményben foglaltak alapján a gyermekvédelemben a rendszer tágabb céljai közé kell tartoznia annak, hogy megvédjék a gyermekeket az erőszaktól, a bántalmazástól, a kizsákmányolástól és a rossz bánásmód más formáitól. Rendszerszinten a legfontosabb az elszámoltathatóság biztosítása, azaz, hogy világos legyen, hogy az gyermekek szempontjából a beavatkozások értek-e el pozitív irányú változásokat, jobb lett-e a gondoskodásban részesülő gyermeknek a helyzete, javultak-e a jövőbeli kilátásai.

A jól működő korporált szülői szerepvállalás kapcsán Hart és Williams (2008) szerint érdemes néhány kérdést tisztázni, például, hogy megvannak-e a megfelelő struktúrák és rendszerek annak érdekében, hogy az állam/önkormányzat hatékonyan el tudja látni a feladatát. Biztosítottak-e az együttműködési lehetőségek, kiépültek-e a partnerségek? Melyek a jelenlegi és tervezett kormányzati elvárások a gondozásban élők és a gondozást elhagyó gyermekek számára nyújtott szolgáltatások terén? A gyermekekkel együtt dolgozó szakembereknek is fel kell tenniük azt a kérdést önmaguk számára, hogy van-e hozzáférhetőségük a kvalitatív és a kvantitatív információkhoz az adott szolgáltatásokról, és van-e megfelelő tudásuk ahhoz, hogy értelmezzék és kiértékeljék ezeket az információkat? Valamint, hogy képesek-e meghallgatni a gondozott gyermek és a gondozásból kikerült fiatal véleményét, valamint a szüleikét?

Kulcsindikátorként a korporált szülői szerepvállalás eredményességméréséhez a következő szempontokat határozták meg:

- A gyermekek hány százaléka él nevelőszülői ellátásban? Ez a szám növekvő vagy csökkenő tendenciát mutat?
- Mennyire állandóak az elhelyezések, a gondozott gyermekek hány százaléka költözik túl sokszor, és ez javuló vagy romló tendenciát mutat?
- A gyermekeknek minden szükséglete kielégítésre kerül-e? Melyeket nem tudják kielégíteni és miért?
- A gondozott gyermekek hány százalékánál állapították meg a felzárkóztató oktatás szükségességét?
- Milyenek a gondozott gyermekek eredményei és képességei összehasonlítva más, családban élő gyermekekkel?
- A gyermekek teljesítménye hogyan változik az életkor előre haladtával és a gondozásban eltöltött idő múlásával?
- A 10 évnél idősebb gyermekek hány százaléka követett már el bűncselekményt?
- Mit kellene még ahhoz tenni, hogy a javuljanak a gondozott gyermekek teljesítményei? (Hart és Williams 2008).

MacLaurin (1998) szerint annak ellenére, hogy egy gyermek otthonról való kiemelése bomlasztó és potenciálisan traumát okozó beavatkozás, kényszerű megoldás, hiszen a gyermek otthoni gondozásának biztosítása nem adekvát módon történik, nem tekinthető sem pozitív, sem negatív eseménynek. A gondozás és állandóság folytonosságát kell vizsgálni a rendszer oldaláról, a kanadai gyakorlat pl. egy hármas kulcsindikátort használ: vizsgálják az áthelyezés arányát, az áthelyezés történetét és az állandóságot. Trocmé (1998) arra is felhívja a figyelmet, hogy többdimenziós kimeneti keretrendszerben gondolkodva figyelembe kell venni a gyermek azonnali szükségét a védelemre, hosszú távú igényeit egy gondozó, állandó otthonra, és a szülők lehetőségeit arra, hogy megerősödjének egy támogató közösségi környezetben. Mindig is lesznek helyzetek, amikor a védelemnek elsőbbsége lesz a családtámogatással szemben, és ahol a gyermek stabil nevelőszülőknél történő elhelyezése távol tartja a gyermeket attól a közösségtől, ahonnan származik. Ennél fogva a siker mértékét csak úgy lehet megbecsülni, ha olyan összetett mérést használunk, amely visszatükrözi ezeket a kapcsolódó, de alkalmanként egymásnak feszülő célkitűzéseket, gyermekvédelmi alapelveket. Love (1998) hangsúlyozza, hogy a hatékonyságmérés, kockázatelemzés számos veszélyt is magában rejt, pl. előfordulhat, hogy az esetvitel teljes időtartama során alkalmazott kockázatelemzési modell helytelen, vagy az elemzés túlságosan dogmatikus módon történik. Az összetett esetekhez multidiszciplináris értékelő-team szükséges, miközben a szakember ebben a folyamatban is magára marad és inkompetensnek érzi magát, a módszert pedig a bürokrácia eszközének tekinti. Egyik legnagyobb előnye azonban, hogy a kockázat-alapú megközelítés hosszabb távon felválthatja az esemény-alapú megközelítést, a gyermekvédelem kollektív bölcsességei helyett a professzionalitás lesz a mérvadó az esetvitelben. A monitoring

eljárások, mérési rendszerek kialakításához figyelembe kell venni azt is, hogy dinamika áll fenn a gyermekek állapota, a gyermekvédelmi célok és a gyermekvédelmi rendszer között a változások tekintetében, beleértve a társadalmi-gazdasági változásokat is. Illetve, a gyermekvédelmi rendszer elemeinek vannak bizonyos határai és az egyes elemek kapcsolódnak más rendszerekhez, például az egészségügyi, szociális vagy oktatási rendszerhez. Ezeknek a struktúráknak a vizsgálata, megértése és a gyermekek jóléte szempontjából a hatásuk elemzése kétségkívül az egyik legfontosabb jövőbeli kihívás. (Fluke és Wulczyn 2010)

Összegző gondolatok

A hazai gyermekvédelem súlyos hiányosságokkal küzd: nem biztosított a gyermekek szükségleteinek kielégítése, a férőhelyek tervezése ad hoc jellegű, az ellátások kiépültsége jelentős regionális különbségeket mutat, a speciális és különleges szükségletekre képtelen reagálni a rendszer. (Rubeus Egyesület 2013) Mint ahogy korábban is jeleztük, a hazai gyermekvédelemben hiányoznak a működést meghatározó sztenderdek és protokollok, valamint ezek területi munkában való egységes alkalmazása. 2007-2010 között TÁMOP forrásból a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet módszertani munkájának keretében készültek ugyan gyermekvédelem területén is protokollok, valamint egy oktató DVD az egyes ellátások sztenderdjei kapcsán, ezek továbbgondolása, valamint a területi munkába való becsatornázása azonban elmaradt. Mint ahogyan az NCSSZI, szintén TÁMOP forrásból megvalósuló, 2013-ban indult képzési sorozatának keretében is kifejlesztésre és bevezetésre kerültek a szakellátást is érintő korszerű tudásbázisok, ez azonban összességében nem teljes körű és a szakmai mentalitás formálásához nem elégséges. Hiányoznak továbbá a különböző eljárások, programok, intézkedések szisztematikus értékelő elemzései, a hatás- és eredményvizsgálatok. Mindezek egyfajta individualizált, de nem az egyéni szükségletekhez igazodó szolgáltatásnyújtást eredményeztek a gyakorlatban, azaz a munkafolyamatok logocentrikus gyakorlata nélkül az egyének egyedi (gyermeki) problémái léteznek csupán, amelyre az éppen jelenlévő szakember(ek) együttműködésben vagy magukra hagyatva (szolgáltatói) válaszokat keresnek. A hazai gyermekvédelemben hiányoznak a gyakorlati működést, sikeres társadalmi integrációt szolgáló módszertanok, eljárásrendek, amely azt eredményezi, hogy a szakmai munkában nincs kiszámíthatóság, mely kölcsönös védelmet jelent a szakembernek és a szolgáltatást igénybe vevő elsődleges (gyermekek) és másodlagos (családok) célcsoportnak egyaránt, nincsen tervezhetőség, és a szolgáltatások magas, de legalább egyenletes színvonaláról sem beszélhetünk. Ez pedig oda vezet, hogy a gyermekvédelem kirekesztő mechanizmusai erősödnek fel, egyszerűbb (kevesebb gonddal jár) a családokkal való kapcsolat helyreállítása, erősítése, és a hazagondozás helyett a gyermeket 18 éves koráig a rendszerben tartani, majd magatartásszabályok, vonzalmak és taszítások, aszimmetrikus függőségi viszonyok alapján prolongálni a rendszerben maradást, ha arra érdemesnek tartják (lásd a nagykorúak támogatási rendszerében az ún. három-T mentalitást, Rácz 2012). Itt azonban érdemes újra idézni

Fluke és Wulczyn (2010) szavait, mely szerint a gyermekvédelmi rendszer más rendszerekkel, pl. az oktatási rendszerrel is kapcsolatban áll, így számolni kell azzal, hogy a fenti, szelekcióra, kirekesztő mechanizmusra épülő folyamatra hatással vannak az egyes társadalompolitikai rendszerekben végbemenő negatív irányú változások, csak egyet említve az oktatás területéről, pl. a 16 éves tankötelezettségi kor bevezetése, mely nem csak a kimenetek, hanem a napi szintű feladatellátás kapcsán is komoly problémákat vet fel a szakellátás rendszerében.

Felhasznált irodalom

- A gyermekek védelméről és gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény.
Corporate parenting strategy for Clackmannanshire (2009-2012).
Families and Social Care Specialist Children's Services - Permanency policy & Guidance (2010). Kent County Council, March 2010, Document Owner: Performance & Quality Assurance Manager (LAC)
- Fluke, John D. – Wulczyn, Fred (2010): Concept Note on Child Protection Systems Monitoring and Evaluation. UNICEF, Discussion paper, 16 July, 2010
- Gordon, Penny (2000): Evidence based practice in child protection – the Queensland context. (Symposium on evidencebased practice in child protection, 28 November 2000, Brisbane) (utolsó letöltés: 2007/11/07 <http://www.childsafety.qld.gov.au/publications/documents/symposiumpapers.pdf>)
- Hart, Di –Williams, Alison (2008): Putting Corporate Parenting into practice. National Children's Bureau, London
- Love, Arnold J. (1999): Risk Assessment and Child Welfare Outcomes: Current Trends and Future Directions In: The First Canadian Roundtable on Child Welfare Outcomes – Roundtable Proceedings, edited by: Julie Thompson – Barbara Fallon) University of Toronto Press, Toronto, Ontario, pp. 125-131.
- Lüssi, Peter (1997): A rendszerszemléletű szociális munka gyakorlati tankönyve. Budapest, Interdiszciplináris Szakkönyvtár 1. Magyar Testnevelési Egyetem – Híd Alapítvány – Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány
- Masten, Ann S (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. American Psychologist, Vol 56(3), Mar 2001, 227-238
- MacLaurin, Bruce (1999): Canadian Child Welfare Outcomes Indicator Matrix. In: The First Canadian Roundtable on Child Welfare Outcomes – Roundtable Proceedings, edited by: Julie Thompson – Barbara Fallon) University of Toronto Press, Toronto, Ontario, pp. 105-110
- Parent & child fostering scheme procedures (2010-2013). (Policy & Performance Manager (LAC), Children, families and education - Children's social services, KENT County Council)
- Rácza Andrea (2012): „Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények” - Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerőpiaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata (Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék könyvsorozat, L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft., 2012)
- Rácza Andrea (2013a): Changing Minds and Policies in the Hungarian child protection system. In: Aktuálne dianie, perspektívy a vývojové trendy v sociálnej, edukačnej a zdravotníckej práci s marginalizovanými skupinami. (ed. Markéta Rusnáková) 2013, Rusomberok, Verbum, pp. 282-292

- Rácz Andrea (2013b): Educational Carrier after Compulsory Schooling from a Public Child Care Perspective. *Acta Universitatis Sapientiae – Social Analysis* Vol 3, No 1. pp. 45-60.
- Rubeus Egyesület (2013): Kapacitáshiányos területek feltérképezése a gyermekvédelmi szakellátásban – kutatási zárótanulmány. Budapest, 2013. október (szerk: Rácz Andrea)
- Szilvási Léna (2006): Családok a gyermekvédelem határán. In: *A magyar gyermekvédelmi rendszer helyzete, jövőbeli kihívásai.* (szerk. Rácz Andrea) Budapest: NCSSZI - digitális kiadvány
- These Are Our Bairns - a guide for community planning partnershipson being a good corporate parent. Scottish Government, September 2008, Edinburgh
- Tomison, Adam M. (2002): Evidence-based practice in child protection: What do we know and how do we better inform practice. (Keynote presentation at ‘What Works? Evidence Based Practice in Child and Family Services, Association of Children’s Welfare Agencies [ACWA] Biennial Conference, 2–4 September 2002, Bondi Beach, NSW.) (utolsó letöltés: 2007/11/07 http://www.acwa.au/Conf2002/conf_proceedings/03%20Adam%20Tomison%20final.doc)
- Trocmé, Nico (1999): Canadian Child Welfare Multi-Dimensional Outcomes Framework and Incremental Measurement Development Strategy. In: *The First Canadian Roundtable on Child Welfare Outcomes – Roundtable Proceedings*, edited by: Julie Thompson – Barbara Fallon) University of Toronto Press, Toronto, Ontario, pp. 30-55.
- UNICEF Innocenti Research Center (2007): Law Reform and implementation of the Convention on the Rights of the Child. The United Nations Children’s Fund, Italy, Florence (utolsó letöltés: 2007/11/07 <http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee>).

SEBESTYÉN ZSUZSA

Interszekcionalitás, mint esélyegyenlőségi koncepció, avagy genderkutatás más szemszögből

Hazai és nemzetközi szinten is szép számmal jelentek meg esélyegyenlőséggel és társadalmi felzárkózással kapcsolatos kutatások. Sőt az is elmondható, hogy számos közpolitikai intézkedés is bevezetésre került az egyenlőtlenségek megszüntetése céljából. Azonban ezek az írások, programok, stratégiák, akciók jellemzően csak és kizárólag egy dimenzió mentén vizsgálódnak, egy egyenlőtlenségi faktort elemeznek, egy hátrányos helyzetű csoportra fókuszálnak.

Tanulmányomban szeretném az olvasóval megismertetni az interszekcionalitás módszerét. Azt a látásmódot, azt a megközelítési módot kívánom bemutatni, amely szerint az egyenlőtlenségi faktorok összefonódnak és nem párhuzamosan léteznek egymás mellett. Az interszekcionalitás alkalmazása segítheti a kutatót, az olvasót vagy akár a közpolitika bármely szereplőjét a társadalmi egyenlőtlenségek miértjeinek jobb felismerésében, megértésében és azok kezelésében.

Ahhoz, hogy az interszekcionalitást el tudjuk helyezni a rendszerben, elengedhetetlennek tartom az egyenlő bánásmód és egyenlőség áttekintését, amely a téma egész keretét adja. Ezt leszűkítve kitérek az esélyegyenlőség politika főbb mérföldköveire, azaz röviden bemutatom a „három-lábú széket”, úgymint az anti-diszkriminációs politikát, a nőpolitikát és a gender mainstreaminget. Így jutunk el a negyedik esélyegyenlőségi koncepcióhoz, magához az interszekcionalitáshoz.

Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség

Az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség kérdése, illetve azok biztosítása az Európai Unió egyik fontos politikai célja. Az egyenlő bánásmód elve, bár változó tartalommal, illetve intenzitással, de kezdetektől jelen van az európai integráció minden napjaiban. A közösségi munkajog és a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem mellett az egyenlő bánásmód a közösségi szociális jog olyan területe, ahol a jogharmonizáció eszközét alkalmazták. Az esélyegyenlőség fogalma és az esélyegyenlőségi politika csak a 80-as években került előtérbe.

Különbséget kell tennünk az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség között, mert a két fogalom nem egy és ugyanaz. Az egyenlő bánásmód biztosítása a hátrányos megkülönböztetés, azaz a diszkrimináció tilalmát jelenti. Az egyenlő bánásmód megsértésekor ok-okozati összefüggés van a sérelmet elszenvedett személy hátránya és a védett tulajdonsága között. A diszkrimináció fogalmának a három eleme: a

megkülönböztető intézkedés negatív hatással van az érintett személyre, ez a negatív hatás a különbségtételből ered és ez a különbségtétel ésszerűtlen, azaz objektíve egyáltalán nem indokolható¹. Az egyenlő bánásmód elve tilalmat megfogalmazó jogszabályokra épül, ennek a közösségi jogi eszköze pedig a nemzeti szabályozások irányelveken történő harmonizációja. A nemzeti jogalkotóra tehát az egyenlő bánásmód követelménye a hátrányos megkülönböztetés valamennyi formájának tiltását, az egyenlő bánásmód elvét sértő jogszabályok hatályon kívül helyezését és az egyéni jogsérelmek orvoslásához szükséges jogintézmények, eljárások hatékony szankciórendszerének megteremtését rója.

Az egyenlő bánásmóddal szemben az esélyegyenlőségi politika azt kívánja meg a döntéshozóktól, hogy konkrét lépéseket tegyenek meg az egyenjogúsítás érdekében az élet legkülönbözőbb területein - oktatás, egészségügy, munkaerőpiac, szociális biztonság stb.

A leglényegesebb különbség a két fogalom között, hogy míg az egyenlő bánásmódnál tartózkodni kell a megkülönböztető bánásmódtól a védett tulajdonságok alapján, addig az esélyegyenlőség megteremtésének egyik feltétele pontosan a pozitív intézkedések megtétele a személyek közötti különbségek kiküszöbölése céljából.

Az egyenlő bánásmód elve tehát az integráció kezdetétől fogva fontos szerepet játszik a közösségi jog alapelvei között. 1957-ben a Római Szerződés 119. cikke azonban csak azt mondta ki, hogy a nők és férfiak egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak. Mielőtt azt gondolnánk, hogy ez „csupán” csak európai értéként vagy általános emberi jogi megfontolásból került be a szövegbe, le kell szögeznünk, hogy elsősorban gazdasági megfontolásból. Gyulavári Tamás megfogalmazásában ezt az elvet azért emelték be a Szerződésbe, mert azt gondolták, hogy hozzájárulhat a versenyt torzító körülmények megszüntetéséhez, illetve a női munkavállalók élet, illetve munkakörülményeinek javításához (Gyulavári 2004). Ha jobban megvizsgáljuk ezt a helyzetet, akkor láthatjuk, hogy két korlátozásról van szó. Egyrészt 1999-ig, az Amszterdami Szerződés hatálybalépéséig az egyenlő bánásmód csak a nemek közötti egyenlő bánásmód elvét mondta ki, másrészt azt is csak a díjazás tekintetében tette. A közösségi jogalkotók csak később terjesztették ki újabb és újabb területekre az egyenlő bánásmód elvét.

1957 és 1975 között az egyenlő munkáért egyenlő bér elvére vonatkozó nemzeti szabályok harmonizálása lett volna a cél, azonban ez nem történt meg, ami egyben azt is jelentette, hogy egészen a hetvenes évekig egyetlen irányelv sem született meg. Két esemény segítette azt, hogy ez az állapot megszűnjön. Az egyik a Szociális Akcióprogram megszületése, a másik pedig az Európai Bíróság esetjogából kiemelkedő Defrenne-ítélet². Ezt követően fokozatosan, lépésről lépésre dolgozták ki az egyenlő bánásmód tágabb koncepcióját, illetve az irányelveket.

¹ A társadalmi különbségekről lásd még: Czibere Ibolya (2007): Társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek – Az esélyegyenlőség szociológiai értelmezése c. tanulmányát

² Defrenne légiutaskísérő pert indított a belga Sabena légivállalat ellen, mivel megszegte az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét. Az Európai Bíróság elítélte a légivállalatot.

A legnagyobb változást a már említett Amszterdami Szerződés hozta. A 13. cikkének elfogadásával a nem mellett, a faj és etnikai hovatartozás, a vallás vagy a meggyőződés, a fogyatékoság, a kor vagy a szexuális irányultság is bekerült a célcsoportok közé. Emellett pedig a Szerződés 3. cikke kimondja, hogy a Közösség valamennyi tevékenysége során törekedni kell a gender mainstreaming elv betartására, azaz a nemek közötti esélyegyenlőség szempontjait valamennyi intézkedések meghozatalakor és bevezetésekor, illetve döntéshozatal során figyelembe kell venni.

Az EU Alapvető Jogok Chartájának (elfogadása: 2000.december 7-9.) 23. cikke szól a nők és férfiak egyenlőségéről, azaz „A férfiak és nők egyenlőségét minden területen, így a foglalkoztatás, a munkavégzés és a bérezés területén is biztosítani kell.” Ez egy igen ellentmondásos rendelkezés, hiszen bár megerősíti, hogy minden területen biztosítani kell a nemek közötti egyenlőséget, azonban ez megint csak a foglalkoztatásra, munkavégzésre és bérezésre vonatkozik. Ez a dokumentum volt az első az EU történetében, amelyben egységesen jeleníti meg az európai polgárokat és az EU tagállamok területén élő valamennyi személy polgári, politikai, gazdasági és szociális jogainak összességét. A jogokat hat nagy fejezet tartalmazza (Méltóság, Szabadságok, Egyenlőség, Szolidaritás, Polgárok jogai, Igazságszolgáltatás) a hetedik fejezet pedig az Általános rendelkezéseket sorolja fel.

Az Emberi jogok alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményekhez elfogadott Tizenkettedik kiegészítő jegyzőkönyve (elfogadása: 2000. november 4.) már a megkülönböztetés általános tilalmát mondja ki (nem, faj, szín, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti helyzet).

Faji diszkriminációról szóló 2000/43/EK irányelvet az Amszterdami Szerződés hatálybalépése után egy évvel fogadták el, mivel a vezetőket, döntéshozókat egyre jobban aggasztotta az erősödő idegengyűlölet. A faji irányelv részben a nemek közötti bánásmódról szóló irányelvek megoldásait vette alapul, részben pedig teljesen új elemeket tartalmaz, például megkülönbözteti és pontosan meg is határozza a közvetlen és közvetett diszkrimináció fogalmát, beveszi a zaklatás fogalmát, kibővíti a személyi hatályt, ami azt jelenti, hogy mindenkire kiterjed, beleértve a köz- és a magánszférát, illetve a köztestületeket és a tárgyi hatálya is jóval bővebb, mint az addigi irányelveké. Az irányelv másik lényeges rendelkezése a diszkrimináció elleni küzdelmet szolgáló intézményrendszerrel. Az irányelv 13. cikke szerint, a tagállamok kötelesek olyan intézményrendszert kialakítani, amely segíti a diszkrimináció áldozatait, a jogérvényesítést, vizsgálatokat és kutatásokat végez, ajánlásokat fogalmaz meg stb. Az irányelv preambulumban külön említést tesznek a nők többszörös megkülönböztetéséről: *„a faji vagy etnikai származásra tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazása során a Közösségnek az EK-szerződés 3. cikkének a (2) bekezdésével összhangban célul tűzte ki az egyenlőtlenségek megszüntetését, és elő kell segítenie a nők és férfiak közötti egyenlőséget, különösen azért, mert a nők gyakran többszörös megkülönböztetés áldozatai.”*³

³ 2000/43/EK irányelv

2000/78/EK irányelv célja a valláson, meggyőződésen, fogyatékoságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló diszkrimináció elleni küzdelem keretének kialakítása a foglalkoztatásban.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy az elsődleges és a másodlagos jog az idő előrehaladtával már nem csak a nemek közötti megkülönböztetés elleni küzdelemre korlátozódik, hanem az Amszterdami Szerződésben meghatározott hátrányos helyzetű csoportra is kiterjed. Emellett szintén előrelépést jelent, hogy az egyenlő bánásmód követelménye ma már nem csak kizárólagosan a munkajoggal összefüggő kérdéseket érinti, hanem a mindennapi élet legkülönbözőbb területeit.

Az esélyegyenlőségi politika célja, hogy az egyenlőtlenségek felszámolásához szükséges eszközrendszert megteremtse. Az esélyegyenlőségi politika abból indul ki, hogy bár az állampolgárok formálisan egyenlők, az erőforrásokhoz való jutásuk, élethelyzetük, lehetőségeik tekintetében azonban nagyon különbözőek (Czibere 2007). Az esélyegyenlőségi politikának az egyenlő esélyek megteremtéséről, illetve az egyenlőtlenségek mérsékléséről kell szólnia.

Annak ellenére, hogy a jogalkotóknak és a döntéshozóknak köszönhetően az egyenlő bánásmód elvének szabályozása megtörtént, mint ahogyan azt fentebb olvashattuk, a diszkrimináció nem csökkent. Egyértelművé vált tehát, hogy kizárólag a jogalkotás nem elegendő az egyenlőtlenségek megszüntetésére. Ez a felismerés vezetett odáig, hogy az Európai Unió kialakítsa az esélyegyenlőségi politikáját. Ez kezdetekben az akcióprogramokat jelentették, amelyek eleinte kis költségvetésből gazdálkodhattak. 1997-ben a foglalkoztatáspolitikát megteremtése, majd a Strukturális Alapok 2000-ben történő megjelenése mind-mind fontos szerepet játszottak az esélyegyenlőség biztosításában. Gyulavári Tamás úgy fogalmaz, hogy bár megkésve, de kezdett felzárkózni a redisztribúción és a mainstream elven alapuló uniós esélyegyenlőségi politika, amely egyszerre jelent szakmai programot, illetve közösségi társfinanszírozást (Gyulavári Tamás 2004:127).

Emellett többek között a lisszaboni stratégia, a Szociális Menetrend, az EU 2020 Stratégia is jelentős szerepet játszottak az esélyegyenlőségi politika fejlődésében. A lisszaboni stratégiában megfogalmazottakkal összhangban az Európai Bizottság 2000-ben terjesztette be az Európai Parlamentnek az öt éves programját. A dokumentum egy új Európa körvonalait kívánta felvázolni, illetve a szoros kölcsönhatás meglétét a gazdaság-foglalkoztatás-szociálpolitika között. Az európai szociális modell korszerűsítése és a szociális kohézió erősítése mellett egy-egy teljes fejezetet (III., V. fejezet) szentelnek a „Szegénység, valamint a kirekesztés és a diszkrimináció minden formája elleni küzdelem a szociális integráció elősegítése érdekében” és a „Nemek közötti egyenlőség elősegítése” címmel. 2006-ban a menetrend mottója: "Szociális Európa a globális gazdaságban: munkahelyek és esélyek mindenki számára" lett. A Menetrend stratégiája két pillére épült. Az egyik az EU állampolgárok bizalmának megerősítése és a foglalkoztatás, a másik pedig az esélyegyenlőség és befogadás erősítése. A 2008-ban megújított Menetrend hét prioritása közül az egyik a szegénység elleni küzdelem- társadalmi befogadás (5. prioritás), és a diszkrimináció elleni küzdelem (6. prioritás). A Szociálpolitikai Menetrendben meghatározott esélyegyenlőséggel kapcsolatos feladatok ellátásához 2007-től például a PROGRESS

közösségi foglalkoztatási és társadalmi szolidaritási program nyújtott pénzügyi támogatást.

Az Európa Tanács 2010. március 26-án hagyta jóvá az Európai Bizottság „Európa 2020” című, a foglalkoztatást és növekedést célzó stratégiáját. Az öt célkitűzés: foglalkoztatás, kutatás, oktatás, szegénység csökkentése, éghajlatváltozás/energiaügy. A Szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni európai platform az Európa 2020 stratégia egyik kezdeményezése, amely 2010-ben alakult és 2020-ig fog működni.

Hazai esélyegyenlőség politika, mi történt Magyarországon?

Az új évezred küszöbén nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország néhány éven belül csatlakozni fog az Európai Unióhoz. Többek között ez azt is jelentette, hogy számos irányelvet kellett átvenni, átültetni a magyar jogrendszerbe (pl.: Faji egyenlőség irányelve [2000/43/EK]), illetve teljes mértékben alkalmazkodni kellett az elvárásokhoz. Magyarországon a modern egyenlőség megjelenése teljesen új jelenség volt, nem rendelkezett gyökerekkel, hiszen alapjában véve a konzervatív felfogású országokhoz tartozik (gondoljunk csak a máig létező férfi és női szerepek megítélésére). Tehát Az EU csatlakozás közelsége, az újonnan hatalomra került kormány igénye az új dolgok bevezetésére mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy 2002-ben megfogalmazódjon az az igény, hogy institucionalizálják az esélyegyenlőséget. A különböző EU-s források leihívásához szintén elengedhetetlen volt egy arra alkalmas intézményrendszer megléte. Ágazati törvény megalkotása, önálló költségvetés, intézményi rendszer kiépítése, területi szervek létrehozása, társadalmi egyeztető fórumok életre keltése szükséges ahhoz, hogy egy új ágazat felépülhessen. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az esélyegyenlőség ágazatként való működtetése teljesen új jelenség volt a magyar közigazgatásban. (pl.: a munkatársaknak nem tartottak képzéseket, nem fejlesztették a tudásukat, szembe találták magukat egy addig, a hazai vonatkozásban ismeretlen területtel.) A döntéshozók, politikai vezetők az equality mainstreaming elvét kívánták a teljes közigazgatásra, közpolitikára kiterjeszteni. Az intézményi evolúció, azaz az esélyegyenlőség horizontális megjelenése a közigazgatásban, szintén célként fogalmazódott meg.

Az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal létrehozása, mint egy különálló központi szerv, önálló költségvetéssel, megfelelő háttérrel szolgált ahhoz, hogy az Amszterdami Szerződésben meghatározott hat célcsoport horizontálisan legyen képviselve. Bár a tárcanélküli miniszter beiktatásával miniszteri szintre emelték az esélyegyenlőséget, minisztériumot mégsem rendeltek hozzá, mivel az ágazat nem bírt kellő súllyal.

A diszkrimináció tilalmát az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXXV. törvény (továbbiakban Ebktv.) elfogadása előtt egységesen nem szabályozták, többek ez indokolta az ágazati törvény szükségességét. Az egyenlő bánásmód követelményének szabályozása Magyarországon három szintű. A 2011. évi CCCCXV Alaptörvény általános érvénnyel mondja ki a hátrányos megkülönböztetés tilalmát; az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény a jogrendszer egésze számára ad részletesebb

útmutatást a követelmény értelmezéséhez; végül számos ágazati jogszabály (Munka Törvénykönyve, közoktatási és felsőoktatási törvény, egészségügyi törvény, stb.) utal az esélyegyenlőségi törvényre, és állapít meg további, csak az adott területen érvényes szabályokat. Az Ebktv. célja az Európai Unió joganyagával való minél erősebb összhang megteremtése. Azonban a hazai törvény több ponton túlmutat a létező európai szabályozáson, mivel például az összes védett tulajdonság esetén érvényre juttatja a 2000/43/EK irányelvben található, ott csak a faji- vagy etnikai származás esetére előírt szigorú és átfogó szabályokat. A törvény az általános szabályok mellett külön fejezetben foglalkozik a foglalkoztatás, az oktatás, a szociális biztonság és egészségügy, a lakhatás, az egészségügyi ellátás, valamint az áruk forgalma és szolgáltatások igénybevétele területén tapasztalt hátrányos megkülönböztetéssel. A törvény kimondja, hogy az esélyegyenlőség előmozdítása elsősorban állami kötelezettség és a deklarált célja, hogy hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára. A törvény lehetővé teszi a közérdekű érdekérvényesítést, amely szerint a jogsérelem esetén a bizonyítási teher megfordul.

Az esélyegyenlőség beágyazottságát támogatta a Köztársasági Esélyegyenlőségi Program (KEP) is 2004-ben, amely 5 területre koncentrált: információs hálózat, akadálymentesítés, krízisközpontok felállítása, esélyegyenlőségi képzések és a telep-felszámolási program továbbfejlesztése. Bár a KEP kikerült a 2003. évi CXXV. törvényből, az elemek külön-külön megvalósultak.

Az esélyegyenlőség helyi lábának kiépítését jelentette az Országos Esélyegyenlőségi Hálózat életre hívása. A Hálózat 19 megyei és egy budapesti iroda létrehozását jelentette, amely 2004-ben kezdődött és egészen 2008-ig tartott. A Hálózat célja az aktuális kormányzat esélyegyenlőségi szakpolitikájának, esélyteremtő programjainak támogatása és a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi integrációjának elősegítése. Elsődleges célcsoportjai a nők, romák, fogyatékossgal élő személyek, idősek, gyermekek és a hátrányos helyzetű térségekben élők, másodlagos célcsoportok az elsődleges célcsoportot segítő szervezetek, intézmények. Az Esélyek Házak további feladatai a közvélemény formálása a társadalomban meglévő előítéletek leküzdése, valamint a társadalmi szolidaritás erősítése. 2010-ben a kormányváltást követően a Hálózat főbb prioritásai megváltoztak és jelenleg Család, Esélyteremtési és Önkéntes Házak Hálózata néven működik tovább.

A helyi önkormányzatoknak kötelezően előírt feladata lett a helyi esélyegyenlőségi programok elkészítése, ezzel szintén az esélyegyenlőség helyi szinten való kezelése a fő cél. Az Ebktv. alapján az önkormányzatok 5 évre szóló helyi esélyegyenlőségi programot fogadnak el, amelyet két évente felülvizsgálják és amennyiben szükséges módosítanak. A helyi esélyegyenlőségi programban a települési önkormányzatnak helyzetelemzést készít a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok szociális, oktatási,

foglalkoztatási, egészségügyi, és lakhatási helyzetéről, valamint a helyzetelemzés során feltárt problémák komplex kezelése érdekében intézkedési tervet alkot.⁴

A formális Európai Unió csatlakozása Magyarországnak nem jelentette azt, hogy ezzel egy időben az esélyegyenlőségi politika erőteljes részét képezte volna a hazai közéletnek. Nagyon sok múlik azon, hogy a helyi faktorok pl.: állami és nem állami szervek, szervezetek hogyan vesznek részt a folyamatokban. Krizsán Andrea tanulmánya szerint a gyenge állami szerepvállalás és a gyenge civil jelenlét duplagyengeséget eredményez, ez az állapot pedig általánosan jellemző a 2000-es évek elején csatlakozott kelet-közép európai országokra. És emellett bár Magyarország remekül beépítette az EU-s jogszabályokat a hazai jogrendszerébe, nem követte az azokban megfogalmazottak erőteljes végrehajtása és a téma iránti hozzáállásbeli változás. Krizsán Andrea és számos szerzőtársa úgy gondolja, hogy az EU soft dokumnetumainak, például az Európai Foglalkoztatási Stratégiának (IV. pillér: egyenlő esélyek a nőknek és férfiaknak) és a Strukturális Alapoknak hazai szinten nagy szerepük lehet a gender mainstreaming elterjedésében. 1999-ben a foglalkoztatási irányvonalak közé beépült a társadalmi nemek szerinti megközelítés (gender mainstreaming), ami annyit jelent, hogy a stratégia valamennyi pillérének előzetesen és utólag is vizsgálni kell a megtett intézkedések hatását mindkét nemre vonatkozóan. A Strukturális Alapokból támogatott pályázatoknál pedig szintén figyelemmel kell lenni a horizontális esélyegyenlőségi elvekre.

A „háromlábú szék”

Az európai esélyegyenlőségi politika és azon belül a nők és férfiak közötti egyenlőség politikájának is három irányzata ismert. Az első az anti-diszkrimináció vagy egyenlő bánásmód, a második a női esélyegyenlőségi politika és a harmadik a gender mainstreaming. Az irányzatok időben, egymást követve alakultak ki, mindig az előző megközelítés elégtelenségére válaszul. A különböző problémafelvetések más-más megoldási lehetőségeket vonnak maguk után, illetve egymást kiegészítve működhetnek a leghatékonyabban.

Az anti-diszkriminációs politika célcsoportja maga az egyén, a problémát pedig a proceduális hibák okozzák, azaz diszkriminatív jogszabályok, egyének és intézmények. Célja beazonosítani és szankcionalizálni azokat a gyakorlatokat és eljárásokat, amelyek diszkriminálnak. Tapasztalatok alapján az egyéni panaszok orvoslásával azonban igen

⁴ A 2010-es kormányváltás után az Ebktv. módosítás előírja, hogy az önkormányzat az államháztartás alrendszeréből, az európai uniós forrásokból, illetve a nemzetközi megállapodás alapján finanszírozott egyéb programokból származó egyedi döntés alapján nyújtott, pályázati úton odaítélt támogatásban csak akkor részesülhet, ha a törvény rendelkezéseinek megfelelő, hatályos esélyegyenlőségi programmal rendelkezik. (A 2012. évi LXXXVI. törvénnyel módosított Ebktv. az erre vonatkozó határidőt 2012. november 1-ről 2013. július 1-re módosította.)

rövidtávú eredményt lehet csak elérni. Magyarországon az Egyenlő Bánásmód Hatóság a kijelölt szerv a diszkriminatív esetek kivizsgálására.

Az anti-diszkriminációs politika bár biztosítja a formális egyenlőséget, azonban ez nem vezet a társadalmi egyenlőséghez. A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek nem csökkentek, így egy újabb megoldási lehetőséget kellett bevezetni. A női esélyegyenlőségi politika célcsoportja már nem az egyén, hanem a nők egész csoportja, amelynek célja a nők támogatása és helyzetbehozása. Eszközei a megerősítő, célzottan nőknek szóló programok.

A nemek közti társadalmi viszonyrendszer diszkriminatív működésének átalakítása - gender mainstreaming - szerint a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség az egész társadalom strukturális problémája, ezért nem lehet pusztán nőkérdésként kezelni. Az egyenlőtlen viszonyok a társadalom és közpolitika szinte minden területét átjárják, ezért az egész társadalom a felelős. Célja egyrészt a társadalmi normarendszer átalakítása, mivel az egyenlőtlenségek strukturális és intézményes okait szükséges orvosolni, azért, hogy az egyenlőtlenségek ne termelődjenek újra. Másrészt a nők és a férfiak közötti viszonyrendszer átalakítása szükséges a társadalom és a közpolitikai gondolkodás minden területén. A gender mainstreaming alkalmazása valamennyi felelős döntéshozó feladata lenne.

Ez a „háromlábú szék” megközelítés azt jelenti, hogy a lábak, azaz az anti-diszkriminációs elem, az egyenlő esélyek és a mainstream megközelítések összekapcsolódnak és kiegészítik egymást. Az anti-diszkriminációs szabályzás a két másik tényező nélkül nem lehet kellőképpen hatékony. Azaz nem elég csak a diszkriminációs ügyeket kivizsgálni, hanem további pillérekre is szükség van, úgymint a célzott tevékenységek biztosítására az áldozatok, döntéshozók számára vagy akár a civil szektor támogatására, amelyek aktívan részt vesznek akár az áldozatok ellátásában vagy akár a releváns policyk alakításában.

A negyedik láb, az interszekcionalitás magyarázata

A társadalom vizsgálatakor fontos annak megvitatása, hogy miként is fonódnak össze a nemek egyenlőségével, etnikummal, fajjal, osztállyal és szexualitással kapcsolatos kérdések. Az interszekcionalitás koncepciója Nina Lykke meghatározása szerint egy elemzési eszköz, amely alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk a szociokulturális hierarchiáknak és a hatalmi különbségeknek az egymásra hatását. A diszkurzív és intézményi úton kialakított szociokulturális kategóriákról van szó úgymint a nemek egyenlősége, etnikum, faj, osztály, szexualitás, életkor, nemzetiség stb. (Lykke 2003).

Bár az interszekcionalitás fogalma a 90-es években fogalmazódott meg - Kimberle Crenshaw jogász nőnek köszönhetően - ezzel olyan elméleti törekvéseknek adott hangot, amelyek a feminista gondolkodásban már jelen voltak, azonban hiányzott egy közös koncepció. Elsősorban az afro-amerikai feministák kritizálták a diszkrimináció domináns értelmezését, miszerint az vagy a fajon, vagy pedig a társadalmi nemen alapul, figyelmen kívül hagyva pl. az afro-amerikai nők tapasztalatait. Az

interszekcionális vizsgálódás alapjait és a korai konceptuális meghatározásokat pontosan ezek a feministák inspirálták, akik felhívták a figyelmet az egyenlőtlenségi faktorok közötti kapcsolódási pontokra. Crenshaw előszeretettel alkalmazza magyarázatában az utak és közlekedés metaforáját. Az utak az egyenlőtlenségeket jelképezik (nők/férfiak, faj/etnicitás, osztályok stb.). A kirekesztett nők, pedig ezeknek az utaknak a kereszteződésében állnak, ahol két vagy akár több egyenlőtlenségi mutató metszi egymást. A kereszteződésekben pedig igen magas a balesetek előfordulásának lehetősége, azaz az egyenlőtlenségek összeadódnak, megsokszorozódnak.

Kimberle Crenshaw úgy képzei, hogy az interszekcionalitás alkalmazása egyfajta, az identitáspolitikába való kritikus beavatkozás. Megkülönbözteti a politikai és a strukturális interszekcionalitást. „A kisebbségi nők – akik kisebbségként és nőként is hátrányos helyzetben vannak a társadalomban – olyan jogsérelmeket szenvedhetnek el rendszerszerűen, amelyeknek sem a kisebbségi férfiak, sem a többséghez tartozó nők nincsenek kitéve.” (Balogh 2013:21) Ez a strukturális interszekcionalitás, amelynek bemutatására Crenshaw számos példát hoz fel a tanulmányában. Egy bántalmazott bevándorló fekete nő esetében, aki segítséget szeretne kapni, a rendszer a bevett mechanizmusok miatt képtelen egyszerre kezelni azt, hogy ő egy fekete – bevándorló - nő, akit bántalmaznak. Pl.: nem áll rendelkezésre tolmács, a munkatársak a „nőnek” segítenek, de arra már nincsenek tekintettel, hogy a kliens esetleg más kultúrában él és teljesen más problémákkal küzdhet, mint egy középosztálybeli fehér nő. A példában felhozott személy esetében tehát ő nem „csak” egy nő és nem „csak” bevándorló, hanem egy bevándorló nő. A politikai interszekcionalitás gondolata azt veti fel, hogy az a csoport, amely felemeli a hangját például a nők és férfiak társadalmi egyenlőségéért, miért nem hajlandó pl.: a fekete/roma nők jogaiért küzdeni⁵. Esetleg nincsen érzékenysége más egyenlőtlenségi dimenziókra, vagy csak úgy gondolja, hogy két vagy akár több egyenlőtlenségi dimenzió gyengítené egymást? Crenshaw példája megvilágítja, hogy a faji-etnikai kisebbséghez tartozó nők ellen a közösségük férfitagjai által elkövetett erőszakot hogyan hallgatják el az antirasszista és a feminista jogvédők. Balogh Lídia szerint a nőmozgalom attól fél, hogy az erőszak kisebbségi problémává minimalizálódik, míg a kisebbségi jogokért küzdők a már amúgy is igen jelentős mértékű negatív sztereotípiák továbbberősödésétől tartanak. A kutatásokban általában a „nő” fogalma alatt a kutatók egyértelműen a fehér, heteroszexuális, dolgozó nőt értik, míg az antirasszista politikák a fekete/roma férfiakraól szólnak, egyszerűen figyelmen kívül hagyva a fekete/roma nőket.

Crenshaw gondolatmenetét számos kutató továbbgondolta, továbbfejlesztette Amerikától, Európán át egészen Kelet-Közép Európáig. Az idő előrehaladtával az interszekcionalitás koncepciója tovább finomodott. Az új látásmód mellett természetesen kritikák is megfogalmazódtak. Például az additív interszekcionalitáskor a szociális kategóriákat külön struktúráként egymással kölcsönhatásban lévő, de egymásra nem ható, kapcsolt egységként elemzik. Az additív megközelítés pedig kihagyja a szociális kategóriák dinamikus összeolvadásának jelenségét, a kompetitív

⁵ Erről Magyarországon lásd pl. Cibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest

interszekcionalitáskor pedig a kategóriákat hierarchizálják. Lykke a feminista szocialistákat hozza fel példának, akik szerint „a tradicionális baloldali marxizmus elsőbbséget biztosított az osztály kérdésének minden más társadalmi kategória, például a nem vagy rassz felett.” (Lykke 2003)

Az Európai Unió esélyegyenlőségi politikája is vertikális megközelítésen alapul, vagyis külön - külön (jogszabályok, ajánlások stb.) kezeli az 1997-es Amszterdami szerződésben meghatározott területeken fellépő egyenlőtlenségeket: nem, faji hovatartozás, nemzetiség, vallási vagy világnézeti meggyőződés, fogyatékoság, szexuális irányultság, illetve a kor esetében. A probléma ezzel a megközelítési móddal az, hogy az egyes társadalmi problémák elemzésekor a faktorokat külön-külön, egymástól izoláltan vizsgálja, és nem fektet kellő hangsúlyt ezek metszéspontjaira. Az Európai Unió már számos irányelvet fogadott el az egyenlőbánság és esélyegyenlőség témakörében, illetve a nyelvezetében létezik a többszörös diszkrimináció fogalma. A gond azonban az, hogy teljes mértékben mellőzik az interszekcionalitás módszer alkalmazását, tehát párhuzamosan, egymás mellett vizsgálják a faktorokat, kategóriákat, meg sem kísérel a kapcsolódási pontok megtalálását, kiemelését. Az anti-diszkriminációs politikák gyakran a rasszizmus és a szexizmus ellen küzdenek, nem integrálva a megoldásokba a társadalmi kirekesztődés problémájának megvizsgálását, amely a szegénység és ezzel kapcsolatosan az etnicitás, társadalmi nem és más egyenlőtlenségi faktorok bevonását is maga után vonná.

A többszörös diszkrimináció beazonosítása és kezelése egyszerűnek tűnhet a törvényhozók és a döntéshozók számára, hiszen az egyenlőtlenségi faktorokat azonosként kategorizálják be, a problémát egységesen anti-diszkriminációs megközelítéssel kívánják kezelni. A tény azonban az, hogy a kategóriák különbözőek, és eltérő kezelési módokat igényelnek. A nemek társadalmi egyenlőségének eszközétől a gender mainstreamingtől, és a többszörös diszkrimináció felismerésétől, a sokkal szofisztikáltabb interszekcionalitás megközelítése felé kellene elmozdulni, hiszen az nem csak összeadja a hátrányokat, hanem azt is megvizsgálja, hogy ezek hogyan keresztezik egymást és hogyan hatnak egymásra különböző kontextusokban. A többszörös diszkriminációnak nincs egységesen elfogadott definíciója és nem kapcsolódik hozzá egységes szabályozás. A tagállamok különböző jogrendszerei más-más alapokon kezelik a diszkriminációt. Tehát jelenleg nincsenek sem jogi, sem pedig szakpolitikai eszközök a többszörös diszkriminációt elszenvedő nők helyzetének javítása érdekében. A legtöbb európai országnak az a célja, hogy egységesítse a diszkrimináció felszámolásával kapcsolatos intézkedéseit, amelyek eddig, legalábbis a törvénykezés szintjén különálló darabkák voltak pl.: gender, etnicitás, vallási hovatartozás, kor, fogyatékoság, szexuális orientáció. Az esélyegyenlőségi jogszabályok, intézmények és közpolitikák egységesítésével hatékonyabbá válhat a többszörös diszkrimináció elleni küzdelem. A politikusok, döntéshozók mellett érdemes az aktivistákra, szakértőkre is figyelemmel lenni, hogy foglaljanak állást abban, hogy mit nyerhetünk, és mit veszíthetünk, ha egységesen vagy külön kezeljük az esélyegyenlőségi politikákat. A többszörös diszkrimináció esetében az ember több szempontból is diszkriminálva van és az elnyomott csoportok tulajdonképpen versengenek a „legelnyomottabb címért” (Oppression Olympics) azért, hogy megkapják

a pénzügyi és politikai támogatást. Tehát ez a megközelítés is versenyt generál az elnyomott csoportok között. Az interszekcionalitás különlegessége többek között abban áll tehát, hogy azt állítja az egyenlőtlenségi formák nem egymás mellett, egymásra hatások nélkül és nem egy időben futnak. Az EU a többszörös diszkriminációt szembeállítja az interszekcionalitással. A többszörös diszkrimináció meghatározásakor azt feltételezzük, hogy az egyenlőtlenség okozói azonosak, azonos következményekkel járnak és a megoldás az anti-diszkriminációs megközelítés és annak eszközrendszere. Az interszekcionalitás szerint az egyenlőtlenség okozói különbözőek és különböző megoldásokat igényelnek. Az igény az interszekcionalitás alkalmazására több platformról érkezik. Az EU új tagállamaiban a társadalmi nemekkel kapcsolatos politikák fejlődésére hatással van az EU bővülési folyamata. A tagállamoknak számos nemekre vonatkozó jogszabályt és ajánlást kell elfogadniuk, így a csatlakozásra jelölt tagállamok egyfajta kapacitásfejlesztésen mennek keresztül. A kelet-európai országok csatlakozása előtt a roma nők kérdése nagyjából láthatatlan volt az EU politikában. Az Európai Parlament Nők Jogai és Nemi Egyenlőség Bizottsága összehívott egy roma nőkről szóló találkozót roma szakértők és aktivisták részvételével. Az egyeztetésen többek között az a konklúzió is elhangzott, hogy különösen a női hálózatok segíthetnek abban, hogy egy sokkal befogadóbb és átfogóbb nyelvezet és kommunikáció alakuljon ki a többszörös diszkriminációt elszenvedett, speciális helyzetben lévő nők, például roma nők kapcsán. A Bizottság 2005-ben megrendelt egy háttér tanulmányt, amely 15 tagállamban vizsgálta a roma nők gazdasági szerepét és lehetőségeit. A tanulmány egyértelműen igazolta, hogy a tanulmányok szerzői nem voltak képesek átfogó információt szolgáltatni a roma nők speciális helyzetéről, nagyrészt csak a romák általános helyzetét mutatták be. (Natasha Lamoreux)

Járóka Livia 2005-ben készített jelentése volt az a dokumentum, amelyben a képviselő konkrétan megfogalmazta és felhívta a figyelmet a roma nők speciális helyzetére. Ezen dokumentum eredményeit alapul véve 2006. június 1-én fogadta el az Európai Parlament a roma nők helyzetéről szóló határozatot. A nők és férfiak esélyegyenlőségére vonatkozó ütemterv 2006-2010 Roadmap és a 2007-es Egyenlő Esélyek Mindenki Számára Európai Év is többek között azt próbálta segíteni, hogy a roma nők speciális helyzete, mint téma bekerülhessen a politika közbeszédébe. A Lisszaboni Stratégia grandiózus célja között szerepel a nők foglalkoztatási szintjének emelése. A nőket azonban abszolút homogén csoportként kezeli, pedig ahhoz, hogy a hátrányos helyzetű nők, a roma nők foglalkoztatottsági aránya növekedjen, speciális programok megléte szükséges. A Roadmap csak kettős/dupla diszkriminációról beszél, tehát az akkori logika szerint két egyenlőtlenségi dimenziót - a társadalmi nemet és az etnicitást - vizsgálta, mellőzve pl. az osztály faktort. Az EU intézmények és munkatársak tudása az interszekcionalitásról igen korlátozottak. Kevés program szól kifejezetten roma lányoknak és roma nőknek. Összességében elmondható, hogy az EU kevés figyelmet szentel a strukturális és politikai interszekcionalitásra.

Az Európa Tanács az első olyan regionális nemzetközi szervezet, amely kiemelten foglalkozott/foglalkozik a roma nők helyzetével. 1995-ben konferencia keretében, 1999-ben pedig egyik tanulmányában fejtette ki Nocoleta Bitu a probléma okozóit: a

roma nőkkel kapcsolatos statisztikai adatok hiánya és a politikai elit érzéketlensége a társadalmi nem és etnicitás összekapcsolódásában. Az erőfeszítések ellenére azonban a Tanács munkájában is látszik, hogy a programok, tanulmányok stb. nem átgondoltak, nem mélyrehatóak és teljes mértékben nélkülözik az interszekcionalitás módszer alkalmazását. Sokszor a roma nőkre, mint mediátorokként tekintenek, akik közvetítők a társadalom egésze és a saját csoportjaik között. A Tanács egyértelműen az etnicitás dimenziót erősíti.

Az ENSZ-ben 1999-ben Yeung Sik Yuen által megírt munkaanyag/tanulmány foglalkozott először a roma nők összetett helyzetével (Kóczé Angéla) Az 1982-ben életre keltett CEDAW Bizottság munkája során talán az egyetlen olyan szervezet, amely átfogóan értelmezi a roma nők többszörös diszkriminációját. A civilek árnyékjelentéseiben, az országok jelentéseiben fontos szerepet kapnak a roma nők. Az ENSZ vezető szerepet tölt be az interszekcionalitás módszerének alkalmazásában.

A civil szerveződések között eddig 2 irányzat volt jellemző. Egyrészt a „top-down policy”, ahol különböző EU intézmények és általában nem romák küzdenek a romák diszkriminációja ellen, másrészt a „bottom-up”, ahol civil szerveződések, kezdeményezések harcolnak a romák diszkriminációja ellen. A szakértők, kutatók szerint azonban szükséges egy harmadik irányzat bevezetése a „new bottom up” megközelítés, ahol a roma nők a feministákkal közösen működnek együtt. Jelenleg „aszimmetrikus hatalmi dinamika” működik a mainstream feministák, a color és a harmadik világbeli feministák között.

Interszekcionalitás, gender és etnicitás kapcsolata a hazai közpolitikában

Manapság a roma nők helyzetét különbözőképpen fogalmakkal szokták jellemezni pl.: dupla diszkrimináció, többszörös diszkrimináció. Ez is azt bizonyítja, hogy ezen megközelítésben a diszkrimináció társadalmi nem és etnicitás dimenziói teljes mértékben elkülönülnek a szegénységtől és a gazdasági kirekesztettségtől. Magyar-Vincze Enikő szerint a roma nők helyzetének vizsgálatakor a faj/eticitás, társadalmi nem és az osztály kategóriáknak automatikusnak kellene lenniük, hiszen ha ezek közül csak egy is kimarad, az már pontatlanságot okozhat.

Kóczé Angéla szerint a roma nők, mint csoport társadalmi helyzetére vonatkozó elemzéseknek az etnicitás, a társadalmi nem és a társadalmi osztály kölcsönhatásainak figyelembevételén kellene alapulniuk. (Kóczé 2011) Számos nemzetközi és hazai ajánlások és stratégiák nem fektetnek kellő hangsúlyt a roma nők speciális helyzetére. Ennek egyik oka a roma nők helyzetére vonatkozó adatok hiánya, illetve azok a tanulmányok, amelyek külön vizsgálják a társadalmi nemek kérdését és az etnicitást, a szegénység és a társadalmi nem kapcsolatát, vagy a szegénység és a munkanélküliség összefüggését az etnicitással. Pedig a már létező roma nőkről szóló tanulmányok egyértelműen kimutatják, hogy a roma nők többszörös, illetve interszekcionális

hátrányokkal szembesülnek az etnikai hovatartozásuk, nemük és társadalmi hovatartozásuk miatt (Izd. pl. Czibere 2012). Kirekesztődnek a foglalkoztatásból, az oktatásból, a jó minőségű egészségügyi ellátásból és a lakhatásból. Korlátozott hozzáféréssel rendelkeznek a pénzügyi szolgáltatásokhoz, szociális ellátásokhoz. Alacsony az arányuk a közéletben és a politikai döntéshozatalban.

Az interszekcionalitás módszere két módon mutatkozhat meg a közpolitikákban: Az első esetben a romáknak szóló intézkedésekbe integrálódik a társadalmi nem kérdése és azok tudatosan küzdenek a nemi sztereotípiák ellen. A másodikban a nők és férfiak társadalmi egyenlőségével foglalkozó közpolitikák nyitottak a társadalmi sokszínűségre.

A roma nőkre vonatkozó hazai intézkedések vizsgálatát követően Balogh Lídia hat féle aktuális megközelítést definiált. Az első esetben a roma nők teljes láthatatlanságáról beszél, azaz még említés szintjén sem jelennek meg az intézkedésekben és különböző dokumentumokban. A második megközelítésben a roma nők, mint halmozottan hátrányos helyzetű személyek vannak meghatározva (a hazai jogi környezet, például a 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról nem ismeri a többszörös diszkrimináció fogalmát). A harmadik verzió az interszekcionális társadalmi kirekesztettség megközelítési mód. A monofokális politikai-jogvédő mozgalmak érdektükrözéseinek kárvallottjai sok esetben a roma nők. Az ötödik koncepcióban a roma nőket speciális csoportnak tekintik a saját csoportjukon belül, míg a hatodikban a roma nőkre úgy tekintenek, mint potenciális erőforrás a társadalom számára.

Zárógondolatok

Ez a tanulmány azt hivatott bemutatni, hogy az esélyegyenlőségi politikában milyen irányok a jellemzőek és milyen, ezektől eltérő más megoldás lehetséges. A nők társadalmi csoportja nem homogén – bár a nők egyes csoportjai által elszenvedett hátrányok típusai sokban megegyeznek, más tekintetben különbözőek. Bár a magyar közpolitika kialakított egy több rétegű egyenlőségpolitikai intézményrendszert, ebben az egyes egyenlőtlenségek alapvetően különálló és rögzített kategóriákként jelennek meg. Az általános esélyegyenlőségpolitikai intézkedések ritkán érik el a többszörös hátrányokat elszenvedő társadalmi csoportokat. Krizsán Andrea és Dósa Mariann szerint a magyarországi egyenlőségpolitikai rendszer olyan reformja, amely a struktúra részévé tenné a többszörös hátrányok elismerését, az egyik legfontosabb közpolitikai teendő (Krizsán 2013:64) Véleményem szerint az interszekcionalitás alkalmazása főleg elköteleződés, illetve elhivatottság függvénye és nem anyagi erőforrás kérdése. Milyen okai vannak, és mi kellene ahhoz, hogy hazai szinten alkalmazzuk az interszekcionalitást? Ennek a kérdésnek a körbejárásához összegyűjtöttem azokat a tényezőket, amelyek akadályozzák, hogy a hazai közpolitikában elterjedjen ez a szemlélet.

- A. A döntéshozók részéről egyértelmű elköteleződésre lenne szükség az esélyegyenlőség és az interszekcionalitás irányába.
- B. A stratégia-alkotás, az intézkedések bevezetése során alkalmazandó szabályokban és elvárásokban egyértelműen szerepelnie kellene az esélyegyenlőségnek, interszekcionalitásnak és a társadalmi felzárkózásnak.
- C. Annak érdekében, hogy az intézkedések és a programok elérjék például a roma nők célcsoportját, szükséges lenne figyelembe venni a nemzetközi és hazai kutatók által javasolt szempontokat.
- D. Az anti-diszkriminációs tevékenységek kidolgozása során szükséges lenne figyelembe venni az interszekcionális kirekesztődés tényét, azaz a társadalom bizonyos tagjai egyszerre több tulajdonságuk miatt is érhetik hátrányok, ezek a negatív hatások halmozódhatnak és összefonódhatnak.
- E. Fontos lenne a kapcsolatépítés például a roma és a nem roma mainstream női civil szervezetek között és a szakértelmük bevonása.

Összefoglalóan megállapítható, hogy jelenleg a hazai közpolitikában, a kutatásokban elvétve, alig valósul meg az interszekcionalitás. Bár kezdeményezések vannak, ezek azonban egyelőre nem olyan erősek, hogy eredményesek lehessenek. Elkötelezett döntéshozók, tisztségviselők, szakértők és kutatók bevonása nélkül ez a folyamat nem fog felgyorsulni. Az már egy másik kérdés, hogy mennyire érünk rá?

Felhasznált irodalom

- A befogadó társadalomért Esélyegyenlőségi politika Magyarországon 2002-2010 Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2010. Szerif Kiadó
- A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságának és a Régiók Bizottságának A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig Brüsszel, 2011.4.5 COM(2011) 173
- A lisszaboni stratégia jövője a nemek szempontjából. Az Európai Parlament állásfoglalása a lisszaboni stratégia jövőjéről a nemek közötti esélyegyenlőség perspektívája tekintetében (2004/2219(INI))
- A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989-2013
- A thesis submitted to the faculty of New York University, Center for Global Affairs in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Masters of Science
- Az Európai Unió szociális dimenziója (2004) Szerkesztette: Gyulavári Tamás Kiadó: OFA Kht. 2004
- Az Európai Unió szociális politikái E-jegyzet Szerkesztette: Sziklai István Kiadó: ELTE TáTK, 2012
- Balogh Lídia (2013) Roma nőkkel kapcsolatos szakpolitikai megközelítések In: A romapolitikák értékelési módszerei és a magyar kormányzatok romapolitikái Tanulmánykötet Kiadó: Nemzeti Közzolgálati Egyetem, 2013
- Balogh Lídia, Kóczé Angéla (2011) Fókuszban a roma nők. A roma nők társadalmi és politikai befogadásának időszzerű kérdései Európában – a 2011 április 7-én Budapesten megtartott Fókuszban a roma nők című konferenciához készült háttér tanulmány és ajánlás gyűjtemény⁶ Kiadó: Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség Budapest, 2011
- CEDAW
Forrás: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CEDAW/Pages/Recommendation.aspx>
- Czibere Ibolya (2007): Társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek – Az esélyegyenlőség szociológiai értelmezése. In: Kultúra és Közösség, XI. évfolyam, 2007. IV. szám
- Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Ethnic minority and Roma women in Europe. A case for gender equality? Kiadó: European Commission DG for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities 2008.

⁶ A projekt megvalósulását az NCA-NK-10-A-0024 számú, Női szerep- európai szerepvállalás. Európai nők és a szociális integráció c. pályázata tette lehetővé

Forrás:

<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:287E:0323:0329:HU:PDF>

Forrás: <http://static.jaroka.fidesz-eu.hu/media/2/0/7/7/2077.pdf>

Forrás: http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&ved=0CC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.szmm.gov.hu%2Fdownload.php%3Fctag%3Ddownload%26docID%3D21489&ei=CyYXUt2gAsPI4ASlpIG4CQ&usq=AFQjCNHxWPnwBR3TENSidUDhxm7QuQa1og&sig2=yelwu4ynSs_J7qjoFnXNHA

Járóka Livia A roma nők helyzete az Európai Unióban. Az Európai Parlament állásfoglalása az Európai Unióban élő roma nők helyzetéről (2005/2164(INI)) PA_TA(2006)0244

Járóka Livia Jelentés a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról (2012/2276(INI)), Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság. Előadó Járóka Livia. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP/TEXT+REPORT+A7-2011-0043+0+DOC+XML+V0//HU>

Johanna Kantola (2009) Institutionalizing Intersectionality in Europe, Department of Political Science, University of Helsinki In: International Feminist Journal of Politics, 11:4, 459-477

Kiadó: Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség Budapest, 2014

Kimberle Crenshaw (1991) Mapping th Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color In: Stanford Law Review, Vol. 43, No. 6 (Jul, 1991) pp. 1241-1299 Forrás: www.jstor.org/stable/HYPERLINK "http://www.jstor.org/stable/1229039"1229039

Kóczé Angéla (2009) Missing Intersectionality Race/Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe Budapest, Kiadó: Central European University 2009.

Krizsán Andrea (2009) From formal adoption to enforcement. Post-accession shifts in EU impact on Hungary in the equality policy field In: European Integration online Papers/ISSN 1027-5193, Special Issue 2, Vol. 13 (2009) Art. 22.

Laura Surdu (2006) Broadening the Agenda. The Status of Romani Women in Romania Open Society Institute, Mihai Surdu A research Report Prepared for the Roma Participation Program OSI-Budapest Kiadó: OSI, 2009

Natasha Lamoreux (2011) Bridging the Gap. Romani Women, Transnational Advocacy Networks and Dismantling Roma Discrimination in Europe 11/27/2011

Nina Lykke Interszekcionalitás újra: problémák és lehetőségek

Patricia Hill Collins (1998) It's All Int he Family: Intersections of Gender, Race and Nation In: Hypatia, Vol. 13, No. 3 Forrás: www.jstor.org/stable/HYPERLINK "http://www.jstor.org/stable3810699"3810699

SZABÓ LÁSZLÓ

*Intézményi kommunikáció a középiskolában – diákokkal?*¹

Napjainkban nemcsak a felsőoktatási intézmények folytatnak versenyt a leendő hallgatók megszerzéséért, hanem már a középiskolák szintjén is jelentkezett a küzdelem a tehetséges fiatalokért, az iskola által elindítani kívánt osztályok feltöltéséért. Az egyetemek, főiskolák esetében komoly költségvetés és szakembergárda áll a beiskolázási kampányok megszervezésére, melynek anyagi forrásaival egy szakközépiskola, gimnázium nem rendelkezik – hatékony kommunikációval azonban extra ráfordítás nélkül is sikeres lehet egy iskola a hírnevének menedzselésében. Azoknak az iskoláknak is van egyfajta public relations (pr) programja és tevékenysége, akiknél dedikált stáb nem áll rendelkezésre ennek működtetésére, lehet ez akár egy külső tanácsadó is (Moore 2009: 12), például az intézményfenntartó nagyobb szervezet szerződött vagy főállású munkatársa – ám az iskola saját erőforrásait (diákok) is eredményesen használhatja ennek előmozdítására.

Három debreceni gimnázium és egy általános iskola projekt tapasztalatai azt mutatják, hogy a kommunikáció iránt érdeklődő tizenévesek képesek rendszeresen az iskola aktualitásairól, sikereiről, eredményeiről fogyasztható médiatartalmakat előállítani, egy tanórán kívüli szakkör felkeltheti a diákok érdeklődését egy számukra korábban még nem ismert terület iránt, amit a tanárokkal készült interjúk is igazoltak. „Tizenkilenc diák tevékenykedett egész éven keresztül a rádiós szakkörben. Az elején nem igazán ismerték az interjúkészítést, a média, a kommunikáció műfajait, a szakköri munkában megismerkedtek a kérdezőtechnikával és a kommunikáció fortélyaival, apránként beletanultak, így lett hónapról hónapra érdekesebb a munka. Nem látták még olyan szemszögből az iskola életét, ahogyan most közelíthettek hozzá, mélyebben bepillantottak a szervezet működésébe, feladataiba, a háttérmunkába, a tanárokat és diákokat más oldalukról ismerhették meg. Többen is kedvet kaptak ehhez a szakmához a szakkörnek köszönhetően, ami a továbbtanulási szándékaikat is irányíthatja, nagyon szeretnék a médiában dolgozni. Ennek eredményeképpen a

¹ Jelen dolgozat az Észak-Alföld Fejlődéséért Egyesület, a Debreceni Universitas Nonprofit Közhasznú Kft. és a Debreceni Campus Nonprofit Közhasznú Kft. 2013. február 1. – 2014. január 31. közötti pályázati projektjeinek megvalósítása során felmerült intézményi kommunikációt fejlesztő kérdésfelvetést dolgozza fel. A TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0028, a TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0314 és a TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0284 azonosító számú pályázatok keretében az egyesület és a nonprofit kft-k szervezetenként tizenkét intézményben különböző tanórán kívüli szabadidős programokat valósítottak meg Debrecenben. Az Irinyi János Gimnázium, Szakközépiskola és Szakiskola, a Csapókerti Általános Iskola, a Fazekas Mihály Gimnázium és a Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma tanulói webrádió szakkör keretében ismerkedhettek a rádiós újságírói munkával és készíthettek saját, az iskola életét feldolgozó rádióműsorokat a projekt ideje alatt.

tanulmányi eredményük is javult, mert elkezdték a humán tantárgyakat gőzerővel tanulni” – részlet a projektben résztvevő egyik pedagógussal készített interjúból.

Azok az iskolák, ahol korábban is működött már helyi sajtótermék, iskolaujság, még eredményesebben tudták immár – a pályázati támogatásnak köszönhetően elindult rádiós szakkör lehetőségeit kihasználva – több csatornán kommunikálni az intézmény életében jelentős eseményeket, amelyek közül akár több téma is – pl. sikeres országos versenyeredmény, kiállítás rendezése – kaphatott volna felületet a helyi sajtóban, ha tudnak róla a szerkesztőségek. Jelen dolgozat arra próbálja meg ráirányítani a figyelmet, hogy a középiskolák életében megvalósítható lehet a hatékony intézményi kommunikáció a diákok szerepének növelésével, ami még az iskolai közösségi szolgálat teljesítésében is legitimitást nyerhet, hiszen „az iskolai közösségi szolgálat egy szervezett keretek között (iskolai osztály, csoport, évfolyam, szakkör, diákönkormányzat) végzett tevékenység, amely a helyi közösség érdekeit szolgálja, miközben biztosítja a résztvevők személyes fejlődését és tanulását is” (Matolcsi 2003: 74).

Mit értünk PR alatt és hogyan illeszkedhet egy oktatási intézmény tevékenységébe?

Azt, a mai, információs szupersztrádán szerveződő világunkban talán még egyszerűbb belátni, mint korábban, hogy egyre inkább „felértékelődik a szervezet hírneve, image-e” (Szeles 1999: 13), amit tudatosan kell felépíteni, fejleszteni, menedzselni, aminek érdekében az intézmények, vállalkozások, a kisebb és nagyobb vállalatok és a nonprofit szervezetek egyaránt kommunikációs tevékenységet fejtenek ki, amit közönségkapcsolatoknak (eredeti angol kifejezéssel public relations) nevezünk (Pelejtei 1996).

„A pr tevékenység minden olyan kommunikációs tevékenységet magában foglal, amelyek révén az intézmény identitását a külvilágnak bemutatják” (Nuissl–Rein 1997: 12). Dr. Sándor Imre és dr. Szeles Péter ezt a kommunikációs tevékenységet magyarázzák kibővítve úgy, hogy a pr „lényegében a tájékozódás, tájékoztatás, magatartás-koordinálás, kapcsolatápolás lényeges aktusait foglalja magában. A kommunikációs folyamat a pr munka nélkülözhetetlen alapja: ennek keretében történik a közönség tájékoztatása, de ugyanakkor a tájékozódás, a visszacsatolás is. E tevékenység lényeges jellemzője, hogy az események csupán alkalmat szolgáltatnak arra, hogy annak jelentőségén túl a szervezet beszéljen vagy beszéltesen magáról” (Sándor–Szeles 1990: 47). A pr tehát egy adott vállalat, intézmény – oktatási intézmény – hírnevének folyamatos gondozása, a szervezet és a környezete közötti kommunikációs tér kezelése, akár interaktív oda-vissza viszony, kapcsolat elemzése, programok tervezése és kivitelezése, majd az elvégzett munka értékelése; kommunikációs és kapcsolatszervező tevékenység. Világosan elhatárolódik a reklámtól

abban a tekintetben, hogy amíg a reklámtevékenység esetén az adott cég, oktatási intézmény stb. fizetett hirdetéseket alkalmaz, addig a „public relations médiahasználatát a térítés nélkülség jellemzi, (...) alapvetően információval ösztönözzük és orientáljuk a médiát az információk közlésére, a sztori feldolgozására és publikálására” (Szeles: 1999: 24). Ráadásul a pr az előre meghatározott idejű reklámkampánnyal ellentétben „többnyire hosszabb időszakban törekszik a közvélemény befolyásolására különböző csatornákon keresztül” (Pelejtei 1996: 26).

„A public relations két nagy szakterületre oszlik: szervezetten belüli és azon kívüli környezeti kapcsolatok ápolására és szervezésére. (...) Ennek megfelelően megkülönböztetünk: belső pr és külső pr tevékenységeket” (Szeles 1999: 24). A belső pr azt a szemléletet hordozza magában, hogy egy adott szervezetről a hozzá legközelebb állók tudják a legautentikusabban véleményüket megfogalmazni. Akik között napi munkakapcsolat áll fenn, igénylik is a jól működő belső kommunikációt, melynek hatására otthonos(abb)an érezhetik magukat a munkahelyen, iskolában (beleértve a diákokat is). A belső public relations a „szervezet vezetése és a dolgozók (beosztottak) közötti, valamint a szervezet egyes szervezeti egységei közötti kommunikációs kapcsolatok szervezésével foglalkozik, amelyek keretében az önkép, a dolgozók »céghez tartozás-érzésének« (company feeling) és az azonosságtudatának, illetve a vállalati kultúrának a fejlesztése tartozik” (Nyárády–Szeles, 2004: 116). Az eszközök a belső pr tekintetében széles körűek: „a belső újságokat, híradókat, körleveleket és az egyéb periodikákat kell megemlíteni” (Pelejtei 1996: 90), illetve újabban az internet és mobilkommunikáció kínálta lehetőségeket, a közösségi médiumokat.

A külső pr „gyakorlatilag a szervezet teljes külső kommunikációs kapcsolatrendszerét magában foglalja. A külső pr halmazába tartoznak a médiakapcsolatok, amelyek rendkívül fontosak, hiszen a szervezet publicitása, pozitív imázsának kialakítása érdekében a sajtóval, a szerkesztőségekkel és újságokkal folyamatos, kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolatot kell kialakítani. A szerkesztőségek és a szervezet közötti viszony ápolása alapvetően információkkal történő menedzselést jelent annak érdekében, hogy a szervezetről szóló kommunikációs üzenetek eljussanak a célcsoportokhoz és az adott média által elérhető közönségekhez a szervezet számára jó és nehéz vagy problémás időszakban egyaránt” (Szeles 1999: 29). A külső pr felelősei a sajtóval élő kapcsolatot tartanak fenn, hiszen a public relations szempontból hírértékűvé formált üzeneteket gyakran juttatják el a szerkesztőségeknek, ráadásul a médiumoknak történő fizetési ellenszolgáltatás nélkül várják a publicitást. Persze ehhez olyan hatásosan kell a szervezet életében jelentős eseményt tálni, hogy az átüsse a szerkesztők ingerküszöbét. Pelejtei Tibor szerint egyenesen a „pr-munka legfontosabb segítőtársa a tömegkommunikáció, pontosabban ennek eszközei közül elsősorban a sajtó, a rádió és a televízió” (Pelejtei: 1996: 91), amihez manapság pluszban az internet társul. Közzétenni hírértékű eseményeket érdemes, ezek lehetnek új szolgáltatások, közérdekű kutatások, tudományos, tanulmányi eredmények, új termékek, kitüntetések, külföldi látogatások, friss együttműködési megállapodások, évfordulók, jubileumok, sőt bizonyok esetekben halálesetek (stb.) is. „Aki

nyilvánossági kapcsolatok kiépítésével foglalkozik, annak foglalkoznia kell a közvéleményt nagymértékben befolyásoló sajtóval is” (Pacyma 1999: 11). Ezek fényében azt mondhatjuk, hogy a sajtó, a média alapként kezelendő, megkerülhetetlen, már-már az egész pr-stratégia keretében szolgáló tényezőként hatja át a public relations szakember mindennapi munkáját, ráadásul a „szerkesztői hírek mindig hitelesebbek, mint a vállalatoktól származó, maguk gyártotta hirdetések (...), tulajdonképpen ez az oka annak, hogy a sajtókapcsolatok miért játszanak oly jelentős – szinte domináns – szerepet a public relations tevékenységben” (Nyárády–Szeles 2004: II. 102). Látható tehát, hogy a külön toborzótevékenységre plusz forrással nem rendelkező középiskolák számára a pr kiváló lehetőséget biztosíthat az intézménnyel kapcsolatos kulcsüzenetek médiumok felé történő közvetítésében, így időről időre úgy adhat magáról (pozitív) hírt az iskola a beiskolázási körzetén belül, hogy az nem kerül extra anyagi ráfordításba. Humán erőforrás tekintetében már más a helyzet, de egy középiskolai közösség ehhez jó alapot szolgáltathat.

Együttműködés a diákokkal az intézményi kommunikáció elősegítése érdekében

A diákoknak óriási hatása van az iskoláról kialakult imázs formálásában és intézményük támogatásában, hiszen ők azok, akik első kézből származó élményekkel rendelkeznek. A jól informált és motivált diákok hatékony kommunikációs eszközök az iskola és a környezete közötti megértés megalapozásához, míg a hiányosan tájékoztatott tanulók könnyen terjeszthetnek félinformációkat és megalapozatlan pletykákat az iskoláról. Éppen ezért a kétirányú kommunikáció és a diákok bevonása az iskolai public relations tevékenységbe ráirányíthatja a figyelmüket ebbéli felelősségükre, ráadásul a pedagógusok, ha szeretnék megtudni, mi foglalkoztatja a fiatalokat iskolai szinten, akkor velük kell beszéljenek erről. A problémákról és az esetlegesen csak a diákok között elhangzó sikerekről – „az iskola büszkeségei” történetek – egyaránt tájékozódhat így az intézmény vezetése, amit aztán akár a kifelé irányuló intézményi kommunikációban, toborzó tevékenységben is fel lehet használni (Moore 2009: 55-56.), ugyanis „a külső kommunikációnak fontos szerepe van abban, hogy mennyi diák jelentkezik az intézménybe, hiszen az általános iskolákból érkező diákok és szüleik – részben – jelenlegi tanáraiktól, az iskolaigazgatótól kérnek tanácsot a továbbtanulással kapcsolatos kérdésekben” (Horváth-Tóth 2008), részben pedig hatnak rájuk a különböző médiumok közvetítette tartalmak.

A szakirodalom és a gyakorlat azonban megáll annál a pontnál, hogy begyűjtik a pedagógusok az információt a diákoktól, azok feldolgozásának folyamatába már nem vonják be őket, holott éppen ez az a terület, amely több területen is új lehetőségeket nyithat egy középiskola intézményi kommunikációjában. Ha a diákok az intézmény újságjában és iskolarádiójában (belső pr) előállíthatnak tartalmakat, melyeket egyazon területért felelős pedagógus a megjelenés előtt ellenőriz, akkor például egy aktuális

eseményhez, hírhez, iskolai történéshez kapcsolódó sajtóközlemény elkészítésébe (külső pr) is be lehetne vonni a média, kommunikáció iránt érdeklődő diákokat, akik a szabadidő eltöltésének új, személyiség- és készségfejlesztő módjait ismernék meg. „Az iskolában eltöltött időmennyiségnek az utóbbi időben tapasztalt jelentős mértékű növekedésével természetesen együttjárt, hogy az iskola egyre nagyobb szerepet vállalt és vállal a tanulók oktatása, nevelése mellett a fennmaradó, (..) szabadnak tekinthető idő eltöltésének megszervezésében is. (A szabadidő kitöltésére szervezett iskolai programok elsősorban a nevelési elvárások megvalósítására törekednek, azaz többségükben a személyiség, a kommunikációs és egyéb készségek fejlesztését tűzik ki célul.)” (Mihály 2003). Ez a közösségi szolgálat tartalmas felhasználásának kérdéséhez is elvezet minket: gyakran tapasztalhatjuk, hogy például iskolai ünnepségeken székeket pakolnak, jegyet szednek közösségi munka címén a diákok, vagy külső helyszínen töltik gyakorlatukat – rosszmájú feltételezések szerint a családi ismerős egyesülete leigazolja számukra bármilyen feladat elvégzése nélkül a letöltött időt. „A közösségi szolgálatot a legtöbb esetben nem az iskolában végzik a diákok (bár például a klubszoba felújítása vagy egy jótékonyági est megszervezése olyan közösségi szolgálat, ami az iskolában történik), ám a felkészítés és a feldolgozás mindenképpen a pedagógusok feladata, és így a tanulási eredményesség felelőssége az iskoláé” (Matolcsi 2013), vagyis ha a pedagógusnak amúgy is foglalkoznia kell ezzel a területtel, akkor miért ne úgy történjen ez, hogy az az iskola (kommunikációs) érdekeit és a diákok egyéni fejlődését szolgálja?

Az iskola külső kommunikációjának és a diákok fantáziájának, kreativitásának terepe az internet is, ahol a tizenévesek sokkal fogékonyabbak az aktuális trendekre, újdonságokra – fogyasztóként és tartalom-előállítóként egyaránt. Csepeli György szerint „az információs korszakba belépő évfázatokkal joggal nevezhetjük digitális generációnak, hiszen számukra az első nagy, kollektív tapasztalás forrása a hálózatiság és az általa megjelenített, közvetített mindentudás. E tapasztalás radikális újdonságához a digitális generáció szüleinek, nagyszüleinek első nagy tapasztalása semmilyen tekintetben nem hasonlítható” (Csepeli 2003: 1429.). A digitális bennszülöttek és a digitális bevándorlók kifejezésekkel szokás megkülönböztetni a Csepeli által említett digitális generációt és azok szüleit, nagyszüleit: „Az előző röviden azokra utal, akik már a legfiatalabb koruktól kezdődően együtt nőttek fel a digitális technológiákkal: számítógéppel, játékkonzollal, internettel, mobiltelefonokkal, MP3 lejátszókkal. Számukra ezeknek az eszközöknek a használata a világ legtermészetesebb dolgai közé tartozik, kicsit erőltetett, de végül is találó hasonlaltal annak megfélelőjeként, ahogyan egy ország bennszülött lakója ismeri a saját kultúráját, nyelvét, vallását. Velük szemben találjuk a digitális korszaknak azokat a zömében idősebb „bevándorlóit”, akik ebben a világban inkább idegenül mozognak, számukra a technológia által uralt világhoz való alkalmazkodás csak hosszabb tanulási folyamat keretében és szemléletváltáson átjutva, de mindenképpen segítségnyújtást igénylő módon, és hosszabb időn keresztül valósulhat meg” (Ságvári 2008: 3). Csepeli György meghatározása szerint a kommunikáció rendjét írja felül a digitális bennszülöttek szokásrendje, amely természetesen az emberi kapcsolatokra is hatással van. A digitális generáció tagjainak, akik ebbe az új világba születtek, „természetes már a hálózat alapú

kommunikáció, amikor mindenki, mindenről, mindig mindenütt kommunikálhat egymással. Ez a világ megváltoztatja a kapcsolati rendszereket és alapvetően megváltoztatja a világhoz való viszonyt” (Csepeli 2006: 32). Egyúttal komolyan alakíthatja egy intézményről a külső környezet szemében kialakult képet, amennyiben a diákok ebbéli szerepe és felelőssége iskolai szinten tisztázott. A diákok tudását éppen az informatikai érdeklődésüknél fogva kamatoztatják a közösség szolgálatában az iskolák, számtalan példa van arra, hogy az intézmény honlapját a tanulók gondozzák a grafikai megjelenítés szintjén – a szöveges tartalmakért ugyanis a pedagógusok felelősök, ők helyeztetik el azokat a diákokkal a weboldalon. Abban a környezetben, ahol verseny van a leendő diákokért, elfogadhatatlan, hogy ne rendelkezzen az iskola intézményi honlappal, melynek funkciója sokrétű: hatékony információszolgáltatást tesz lehetővé, ami eléri a felvételizőket, de a jelenlegi diákoknak és dolgozóknak is központi eligazodási pontként szolgál (a belső pr tekintetében is szerepe van), vagyis az egész intézmény kommunikációját (belső és külső) támogatja és kiegészíti, segíti, egységes képet sugallva erősíti az intézmény professzionális imázsát. Az iskola megjeleníteni kívánt szellemiségéhez igazodva készített multimédiás tartalmak tovább növelhetik egy honlap sikerét, mely funkciók kialakításában viszont már kevésbé képzelhető el a pedagógusok vezető szerepe – kontrollként még igen, de tartalom-előállításban (például kép-, hang- és videoanyag szerkesztése) már a diákok kerülhetnek előtérbe.

A diákokat is foglalkoztató iskolai pr kialakításának keretei

Ahhoz, hogy a többé-kevésbé intézményesen szervezett tanórákon túli nevelési-oktatási rendszerben, vagyis a kötelező iskolai szolgáltatás melletti, úgynevezett extrakurrikuláris (Pásku-Münnich, 2000: 63) tevékenységben a középiskolai diákok a kommunikáció-médiakapcsolatok területén kipróbálják magukat, ahhoz egy intézmény gondos, tervezett előkészületeket köteles tenni. „Valamennyi vállalkozás, intézmény csak akkor érheti el a szervezet által kitűzött hosszú távú céljait, ha tudatosan alakítja ki egységes arculatát, identitását. Az egységes identitás, arculat kialakítása során az egység, biztonság, bizalomérzet, összetartozás érzete alakul ki a szervezeten belül és a külső partnerekkel egyaránt. A közoktatás szereplőinek kevesebb eszköz adott arculatuk felépítéséhez, azonban amennyiben tudatosan alkalmazzák ezeket, a szervezet céljait könnyebben elérhetik, megerősíthetik elismertségüket, ismertségüket, társadalmi megítélésüket, »piaci pozíciójukat« egyaránt” (Horváth-Tóth 2008). Ráadásul „a világos és átgondolt küldetés segít, hogy a munkavállalók [jelen esetben a tanárok és diákok] is átérezzék a vállalat [iskola] közös célját, irányát és lehetőségeit” (Kotler-Keller 2006: 86). Ha az arculat menedzselésének előkészítése megtörtént, akkor ezt követően – különösen a beiskolázási időszakban – ez szinte napi feladatokat adhat az iskolavezetés és a pedagógusok számára, amit, véleményem szerint, ahhoz, hogy a pedagógusok ne érezzenek tehernek és az intézmény iránti elköteleződésből

végezzenek, könnyíteni érdemes, mégpedig a diákok tartalom-előállításban amúgy is érdekelt csoportjának (iskolaújság szerkesztői, írói, iskolarádió szerkesztői) bevonásával – ezt a munkát pedig elszámolhatóvá lehetne tenni az ötven órás kötelező közösségi szolgáltatás keretében.

Mindennek a kialakítása nem megy egyik hónapról a másikra, különösen úgy nem, hogy egy középiskolában dolgozó pedagógustársaság nem képzett kommunikációs szakemberekből és a vállalati arculat (corporate identity) kialakításában jártas szakemberekből áll. Amennyiben megfelelő végzettségű szakember az intézményben nem dolgozik, úgy a pedagógusok közül valakinek tanulmányokat kellene ebben a témában folytatnia vagy az iskolának segítséget kellene kérnie külsős tanácsadóktól – ez akár pénzbe is kerülhet, amennyiben az intézmény fenntartója (egyetem, egyház, alapítvány, Klebelsberg Intézményfenntartó Központ) nem tud a középiskola segítségére lenni saját munkatársainak bevonásával. Mindemellett kínálkozik még egy út a sem forrással, sem fenntartói szakembertámogatással nem rendelkező iskolák számára, ez pedig a felsőoktatási intézmények kommunikáció- és médiatudományi tanszékeinek bekapcsolása. Történhet ez a középiskola megkeresésével egy együttműködési megállapodás keretében, melynek értelmében az egyetemi/főiskolai tanszékek szakoktató vezetésével, de hallgatókkal együtt, szemináriumi gyakorlat keretében készítik el az intézmény arculatának kialakítását és kommunikációs tevékenysége számára nélkülözhetetlen összefoglaló tanulmányt, melynek alapján el tudják indítani saját szervezett tevékenységüket – vagy éppen olyan gyakorlat is beépülhet az egyetemisták képzésébe, hogy több félvélen keresztül támogatják az adott iskola kommunikációs aktivitását.

A public relations tevékenységeknél hangsúlyozott külső kommunikáció, a sajtó felé történő sajtóközlemény-eljuttatás kulcsfontja lehet egy intézmény média-megjelenéseinek menedzselése szempontjából. Hogyan hozzuk létre, működtessük a sajtóval való kapcsolatot? „A kapcsolatot a sajtóval még azelőtt kell kiépíteni, mielőtt valójában szükségünk lenne rá” (Szeles 1999: 92), vagyis ez is a globális előkészítő munka egyik elemeként realizálódik. Az adott szervezet, jelen esetben az oktatási intézmény esetében akkor beszélünk jó sajtókapcsolatokról, ha az újságírók, médiamunkatársak együttműködőek és az intézmény megkapja a vágyott publicitást, folyamatosan tudja tevékenységéről informálni a közvéleményt. A sajtóval való kapcsolattartás legismertebb, s egyben legnagyobb hatékonyságú módszere a sajtótájékoztató, amely a téma bemutatásán túl lehetőséget teremt a személyes ismeretségek kialakítására is. Ahhoz, hogy ilyen szervezzünk, szükséges egy naprakészen tartott sajtólista, ami tartalmazza azok elérhetőségét, akiket meghívunk az eseményre – egy középiskola esetében a beiskolázási körzetet szem előtt tartva a helyi, regionális sajtó a releváns, ám a sajtótájékoztatók a középiskolák napi ritmusába kevésbé illeszthetők be, így a jól megszerkesztett sajtóközlemények megelőzhetik ezt – természetesen ezek célba juttatásához is szükséges a sajtólista. A sajtóközlemény kulcsinformációi a ki? mit? mikor? hol? miért? kérdésekre felelnek, szövegezése gondos előkészítő munka eredménye, amit készítője egyeztet az intézmény vezetőjével. „A fenti kérdésekre adott válaszok sorrendje variálható, a szerint is, hogy milyen típusú információról van szó: hírről, közleményről, rendezvény

meghirdetéséről, reklámszövegről, kommentárról stb. Fontos, hogy előzőleg tisztázzuk, mi is az »információ lényege« és ezt a szöveg felépítése során úgy találjuk, hogy azt a címzett valóban lényegként értelmezze. Az általában elfogadott alapszabály szerint a legfontosabb, azaz az információ magva, a szöveg elején található. Ezt követik a kiegészítő információk, valamint további részletek és tények közlése” (Nuissl–Rein, 1997: 37). Lehetőség szerint fotódokumentációval megerősítve szükséges a sajtónak eljuttatni. A sajtólista kialakítását az iskola diákjai néhány óra ráfordítással meg tudják tenni, a régióban megjelenő, működő, sugárzó és engedéllyel rendelkező sajtóorgánumok szerkesztőseit körbetelefonálva nem fognak elutasítással találkozni, azt az elérhetőséget (többnyire e-mail cím), amelyre az iskola életével kapcsolatos híreket, információkat várják, megadják a diákoknak. Emellett egy iskola társadalmi tőkéjét is kihasználhatja ezen a területen, a tanárok, szülők kapcsolati hálóját feltérképezve újabb kapcsolódási pontokat lehet találni a helyi, de akár az országos médiumok felé is.

A munka, amely az intézmény külső kommunikációjának menedzselését iskolai szinten jelenti, csak úgy indulhat el, ha rendelkezésre áll egy csapat, amely foglalkozik ezzel a területtel. Nyilvánvalóan egy középiskola összes diákjából ennek a tevékenységnek támogatására lelkes önkénteseket válogatni hosszas és akár még eredménytelen folyamat is lehet, így érdemes a már a belső kommunikációban aktív diákok bevonása, akik immár egy komolyabb terepen is iskolájuk hírnevének öregbítésén dolgozhatnak – az általuk előállított tartalmak publikálásának vezetői kontrolljával.

A középiskolásokat aktívan, tartalom-előállítóként és forgalmazóként is foglalkoztató iskolai (külső) public relations tevékenységek mintáinak, jó gyakorlatainak kialakítása előttünk áll, melynek megkönnyítésére a jövőbeni kutatás egyik alapfeladata lehet egy általános- és középiskolák számára tudományos igényességgel összeállított, a napi munkát megkönnyítő pr kézikönyv szerkesztése.

Felhasznált irodalom

- Csepeli György (2003): Régi és új digitális generáció, In. Élet és Tudomány LVIII. évf. 45. sz. november, http://www.csepeli.hu/pub/2003/csepeli_et_2003_45.pdf utolsó elérés dátuma: 2014. március 08-án
- Csepeli György (2006): A jövőbe vészett generáció. Magára hagyott generációk: fiatalok és öregek a XXI században. Saxum, Budapest
- Horváth Marianna - Tóth Tibor: Intézményi arculat és identitás elemzése a Bercsényi Miklós Gimnázium és Kollégium példáján keresztül, <http://www.tanitani.info/084horvath> utolsó elérés dátuma: 2014. március 08-án
- Kotler P. – Keller K.L. (2006): Marketingmenedzsment, Akadémiai Kiadó, Budapest,
- Matolcsi Zsuzsa (2013): Az iskolai közösségi szolgálat bevezetése, In. Új Pedagógiai Szemle 2013/3-4 74-80. oldal, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet Kiadói és Kommunikációs Központja, Budapest
- Mihály Ildikó (2003): Iskolások, iskolák és a szabadidő, In. Új Pedagógiai Szemle 2003. április, <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00070/2003-04-vt-Mihaly-Iskolások.html> utolsó elérés dátuma: 2014. március 08-án
- Moore, E. H. (2009): School public relations for student success, Corwin, Thousand Oaks
- Nuissl, E. – Rein, A. (1997): Felnőttoktatási intézmények PR-tevékenysége. Német Népiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, Budapest
- Nyárády Gáborné - Szeles Péter (2004): Public Relations I-II. Perfekt, Budapest
- Pacyma, H. (1999): A sajtókapcsolatoktól a "nyílt napig": a nyilvánossági PR-munkáról. Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kara: Falusi Turizmus Országos Szövetsége, Budapest
- Pásku Judit - Münnich Ákos (2000): Az extrakurrikuláris oktatás nem specifikus hatásai, In. Magyar Pedagógia, 100. Évf. 1. szám, 59-77. MTA, Budapest
- Pelejteí Tibor (1996): Public relations: a kommunikáció szervezésének gyakorlati kézikönyve és kiegészítő szakismeretei. Intézmények, nonprofit szervezetek és vállalkozások kapcsolatai a közönséggel. Könyvtárellátó Közhasznú Társaság, Budapest
- Ságvári Bence (2008): Fanta TrendRiport I. http://niida.hu/uploads/fajlok/publikaciok/370/Fanta_Trendriport1.pdf utolsó elérés dátuma: 2014. március 08-án
- Sándor Imre - Szeles Péter (1990): Public relations: „az uralkodás titka”. Mercurius, Budapest
- Szeles Péter (1999): Public relations a gyakorlatban. Geomédia, Budapest

BÁNFALVI GYŐZŐ

Az adósság-paradoxon és az ekvivalens helyettesítésre épülő fogyasztói preferencia-sorrend és hierarchia

Bevezetés

„A világ szegénységének többsége rurális régiókban él” (Kovách 2010:119), Európa számos régiójában pedig regisztrált jelenség a vidéki szegénység növekedése, igaz eltérő okok következtében, más-más formákban és nagyságban. Így van ez Magyarországon is, ahol a rendszerváltást követő évtizedekben lezajlott politikai és társadalmi folyamatok következtében a vidék folyamatosan veszítette el társadalmi integráló szerepét mind gazdasági, mind kulturális szempontból. Mélyszegénység, gyermekszegénység, diszkrimináció, etnikai konfliktusok, szegregáció, bűnözés, a társadalmi mobilitás hiánya, tartós munkanélküliség, iskolázatlanság, analfabetizmus mind-mind napjaink vidéken zajló társadalmi folyamataihoz kapcsolódó azon fogalmak, melyek jól mutatják, hogy a vidéki szegénység a magyar társadalom legégetőbb, megoldásra váró problémája (Kovách 2010).

A probléma nagyságát érzékelteti, hogy hatszázezer körüli népesség él a legrosszabb helyzetű gettósodó falvakban (Kovács K. 2005). További mintegy háromezrezer fő lakik a már elöregedett vagy rövidesen elöregedő településeken, és míg az EU 27 tagállamában az erőteljesen vidékies térségek életszínvonala az uniós átlag 61,7 %-át éri el, magyar viszonylatban ez az érték 38,7 % (Csatári 2007).

A depriváció általában megfosztottságot, hiányt jelent, az anyagi javaktól való megfosztottság pedig maga a szegénység. A minimális jövedelemmel rendelkezők arányának meghatározása többféleképpen történhet, minden esetben egy ún. szegénységi küszöb segítségével. Ez történhet objektív abszolút vagy objektív relatív módon, illetve szubjektíven is (Czibere 2012). Az objektív abszolút szegénységi küszöbök közül a leginkább használt és ismert a létminimum, amely az egyszerű „fizikai erőnlét” és a „társadalmi erőnlét” fenntartásához szükséges javak nagyon szűk köre (Czibere 2012). Az objektív relatív koncepciók viszont a jövedelmi szegénység relatív voltára építenek, vagyis a személyes jóléti helyzetet a társadalom mindenkorai átlagos jóléti színvonalához mérik (Czibere 2012). Az objektív relatív szegénységi megközelítésen alapuló felmérések szerint a szegénységi küszöb megközelítőleg az egy főre jutó nemzeti jövedelem 66%-a körüli szinten húzható meg, az országos átlagkereset 60%-ánál (Czibere 2012). Mindez azt is igazolja, hogy a szegénységi küszöb mindig az adott társadalom általános szintjétől függ. Más megközelítésben

pedig a szegénységi határt az átlagjövedelem vagy a mediánjövedelem 50 vagy 60 százalékában is megállapítható. Ez a megközelítés kiválóan alkalmas a nemzetközi összehasonlításokra is, mert azt fejezi ki hangsúlyozottan, hogy a szegénység a társadalom átlagos helyzetétől mért távolság, és az adott társadalom jóléti szintjéhez viszonyított elmaradás (Czibere 2012).

A relatív szegénység jellemzője a deprivált állapot, melyben a háztartások nem képesek egy időpontban minden szükségletüket fedezni, vagyis kiadásaik kiegyenlítésének egy részét megpróbálják átcsoportosítani, és egy későbbi időpontban rendezni, így adósságuk, hátralékuk keletkezik. A relatív szegénység tehát jól szemléltethető a rendszeres közüzemi kiadásokban jelentkező adósságok vizsgálatával. A közüzemi hátralékossággal a hazai társadalomkutatás csupán a rendszerváltás után kezdett intenzívebben foglalkozni, ettől kezdve évről-évre növekszik a szakadék a társadalom felső és alsó decilise között jövedelmi szempontból (Béres 2012), miközben jelentősen megváltozik a háztartások kiadási oldala, annak szerkezete és arányai is. Míg a rendszerváltást megelőzően a háztartások jövedelmüknek átlagosan 10%-át fordították a lakhatással kapcsolatos kiadásokra, addig a társadalmi változásokat követően ez az érték 2000-re már 18%-ra, míg 2012-re 25%-ra növekedett. A felvázolt százalékos növekedésnél is beszédesebbek azonban az ugyanazon időszakra vonatkozó konkrét számadatok, így míg az egy főre jutó lakhatási jellegű kiadások 2000-ben éves szinten 70.836 Ft-ra rúgtak, addig 2012-ben ugyanezen kiadások 207.040 Ft-ot tettek ki, tehát a 2000-es kiadások 2012-re 2,9-szeresére nőttek. A jövedelmi oldalon ugyanebben az időszakban az átlagjövedelmek a 2000-es 390.204 Ft-ról 2012-re 1.006.620 Ft-ra növekedtek, amely 2,6-szoros növekedést jelent, és amely a jövedelmek növekedésnek elmaradását jelenti a lakhatási kiadások növekedéséhez képest. A probléma az igazi arcát azonban akkor mutatja meg, ha nemcsak az átlagjövedelem növekedését vizsgáljuk, hanem a társadalmi különbségekre is próbálunk utalni, így az alsó decilis jövedelemváltozását is megvizsgáljuk. Az alsó decilisbe tartozók 2000-ben nettó 128.016 Ft jövedelemhez jutottak, míg 2012-ben 261.840 Ft-hoz, a növekedés 2,04-szeres, azonban nemcsak a növekedés arányának az átlagjövedelemhez képesti elmaradása beszédes, hanem az is, hogy míg 2000-ben az alsó decilis jövedelmének 55%-át tették ki az egy főre jutó lakhatási kiadások, addig 2012-ben ugyanezen kiadásokat a jövedelmük 79%-ban fedezte (TÁRKI 2012). Tehát a lakhatási kiadások, azok fokozatos növekedése és a jelentős jövedelemkülönbségek miatt az alsó jövedelmi szegmensben élők számára a rendszerváltás óta jelentős és fokozatos növekvő terhet okoztak. A 2008-as gazdasági válság az amúgy sem túl előnyös folyamatokat tovább rontotta azzal, hogy a romló forintárfolyamok mellett a devizahitelekkel érintett jövedelmi középosztályra is egyre nagyobb teherként nehezdednek az ilyen jellegű kiadások. Különösen nehéz helyzetben vannak az egyedülállók, hiszen egy lakás fűtési és világítási költségei általában függetlenek a lakók számától, a KSH felmérése szerint 2010-ben a fiatal és középkorú egyedülállók a jövedelmük 33%-át, az idős egyedülállók 32%-át, a gyermeküket egyedül nevelő szülők pedig 28%-át költötték lakásfenntartással kapcsolatos kiadásokra.

A közüzemi hátralékok körül kialakult gondokat közép- és hosszú távon továbbmélyíti, hogy a vizsgált időszak magyar kormányainak energiapolitikája gyakran helytelen válaszokat adott azokra a globális energetikai kihívásokra, melyek az energiahatékonyság növelésének, vagy a megújuló energiaforrások nagyobb arányú felhasználásának irányában igényelnének lépéseket (Béres 2012).

A kortárs deprivációs kutatások az egyének és családjaik életkörülmény-jegyeinek összességéből indultak ki (Czibere idézi Townsendet 2012). Ezek a deprivációs koncepciók annak jelentőségét hangsúlyozták, hogy „az egyén helyzete nemcsak jövedelme nagyságától függ, hanem életkörülményeitől, életmódjától, fogyasztási stílusától és aspirációitól is” (Czibere 2012:33). A deprivált környezet hatással van a fogyasztásra, az Engel törvény szerint a jövedelmek növekedésével csökken az élelmiszerekre, ugyanakkor növekszik az iparcikkre és a szolgáltatásokra fordított kiadások aránya. A szűkös jövedelemforrások megváltoztathatják a háztartások energiafogyasztási szokásait is, a közüzemi szolgáltatásoktól való függetlenedés irányába hatva. Ezen folyamatok jobb megismerését tűztem ki célul tanulmányomban, melynek során bemutatom azt, hogy a háztartások ekvivalens helyettesítőként keresztül is megoldhatják energiaszükségleteiket. A szegényebb kistételepülések lakóinak jelentős hányada a közüzemi díjaktól történő függetlenedése következtében az energiafogyasztás jelentős részét nem közüzemi szolgáltatások keretében oldja meg, mégis jellemzőbb rájuk a közüzemi hátralékosság, mint a városi településekre.

A kutatás

A vizsgálat egy 2012-es Berettyóújfalui kistérségben elvégzett kérdőíves kutatás másodelemzésére épül, az eredeti kutatás egy adósságkezelési projekt zárótanulmányához (Béres Csaba - Kistérségi Kilábalás) készült, melynek célja, hogy javaslatot tegyen az adósságcsapda elkerülésére. A kérdőíves kutatást a kistérség lakosságának 1000 fős mintáján végezték el. A mintavételi eljárás során a települések kiválasztása, és az egyes településeken a megkérdezettek számának meghatározása a települések lakosságának figyelembe vételével rétegzett eljárással történt. Az egyes településeken belül a megkérdezettek mintába kerülése nem véletlenszerűen történt, hanem a projekt során az adósságkezelésben érintett célcsoport bevonásával történt, így a minta nem valószínűségi a kistérség lakosságára nézve. Az adatfelvétel 2012 augusztusában történt és a projektben foglalkoztatott adósságkezelési tanácsadók végezték el. Mivel jelen vizsgálat tárgya a deprivált közegben lejátszódó, a háztartások energiafogyasztásával kapcsolatos jelenségek vizsgálata, így a felvett minta alkalmas azok elemzésére.

A kutatás felvételének időpontjában a statisztikai kistérség területe egybeesett a közigazgatási kistérség, egyben a projekt területével (29 település). Időközben azonban a közigazgatási egység, területi nagyság tekintetben (25 település) elvált a statisztikai kistérségtől, az új közigazgatási területi egység neve járás lett. A tanulmány során találkozhatunk, mind a kistérség, mind pedig a járás megnevezéssel is annak

függvényében, hogy a vizsgálat szempontjából melyik területi nagyság megemlítése adekvát.

Helyszín

A Bihar a magyar történelem folyamán kiemelt jelentőséggel bírt, azonban a XX. századi történelmi és gazdasági események hatására a kistérség egyike lett a leghátrányosabb helyzetűeknek. Ennek legfőbb okai a történelmi központ- és kapcsolatrendszer elvesztésében, autópályák, gyorsforgalmi utak hiányában, a munkanélküliségben, a tartós és többgenerációs szegénységben, a szakképzett fiatalok elvándorlásában, az elöregedésben, a tőkeszegénységben keresendők. A térség alapvetően mezőgazdasági jellegű, ahol a termelés-értékesítés összhangja erősen megbomlott. Az iparosodottság szintje alacsony, annak szerkezete korszerűtlen, a technológiák jórészt elavultak, gyenge vállalkozói aktivitás jellemzi, a vállalkozók jelentős része kényszervállalkozó, akik tőkeszegények, innovációra képtelenek. A szolgáltatói szektor színvonala és a térség életminőség-mutatói is messze elmaradnak az országos átlagtól. A térség nem biztosít vonzó gazdasági környezetet a külföldi befektetések számára. A térség közigazgatási központja Berettyóújfalú, melyben további két kisebb vonzáskörzettel bíró kisváros Komádi és Biharkeresztes található. Alföldi viszonylatban a térség térszerkezeti fekvése kedvező, hiszen mind észak-déli, mind kelet-nyugati irányú országos, illetve nemzetközi jelentőségű főútvonalak találkoznak (42-es, 47-es főutak). Ugyanakkor a közutak sűrűsége a térségben jelentősen elmarad a régiós és az országos értékektől (81%). A közlekedési szempontból meghatározó helyzetben lévő és ebből adódó jelentős tranzitforgalommal rendelkező térség megközelíthetősége sem gyorsforgalmi út, sem autópálya révén nem biztosított. A települési infrastruktúrára jellemző, hogy az ivóvízvezetékbe bekapcsolt lakások száma az országos értékhez közeli, 88%-os, míg a közcsontra hálózatba bekapcsolt lakások aránya jelentősen elmarad az országostól (67%), csupán 25 százalékos. A térség rurális jellegéből fakad, hogy a távfűtésbe bevont lakások aránya nem éri el az országos átlag 1/5-ét, míg az infokommunikációs eszközök tekintetében megfelelően lefedett.

Az elvándorlás mértéke igen jelentős, elsősorban a fiatal, jól képzett munkaerő megy el a térségből. A hátrányos helyzetű családokban a második-harmadik generáció születik bele a munkanélküliségbe. Korcsoportos megoszlásban a 18 év alattiak aránya magasabb, míg a munkaképes korúak és az idősek aránya alacsonyabb az országos átlagnál. Ebből követhető, hogy a fiatalok elvándorlása jellemző a térségre. Az aktív korúak aránya a települések döntő többségében még ma is meghaladja a 60 százalékot, ami azt mutatja, hogy a népesség demográfiai szerkezete még nem torzult el jóvátehetetlenül, s ez számottevő helyi humán erőforrást jelent a jövőbeli gazdasági felemelkedés számára, ugyanakkor a hátrányos helyzetűek (többségében romák) alacsony iskolai végzettsége, szociokulturális helyzete jelentős hátrányt jelent a helyi munkaerőpiacon. A térségen belüli sajátos népesség-mozgást jellemzi, hogy bizonyos lakosságcsoportok, amelyek egzisztenciális okokból lakóhelyet kénytelenek váltani, a kisebb, alacsonyabb megélhetési költségű lakókörnyezet irányába mozognak.

A termelőszövetkezetek és a melléküzemágaik összeomlása után a falvakban töredékére esett vissza a betölthető üres álláshelyek száma, és miután a helyi vállalkozások tőkeereje a legtöbb esetben maximum a közvetlen családtagok foglalkoztatására elegendő, így a települési önkormányzatok váltak a legnagyobb foglalkoztatóvá. Mellettük a kereskedelemben, a műanyag- és a textiliparban van jelentősebb foglalkoztatás. A lakosság nagy része azonban mikro- és kisvállalkozóként, mezőgazdasági vállalkozóként, családi gazdálkodóként vagy őstermelőként próbál boldogulni, ezek sok esetben kényszervállalkozások.

A munkanélküliségi ráta a statisztikai adatok alapján a kistérségben az országos átlag több mint kétszerese és a régiós átlag felett van. Azonban a valós munkanélküliség ennél is magasabb. Az aktív korú roma lakosság többsége munkanélküli, a foglalkoztatottak zömmel az alacsony jövedelmezőségű szektorokban dolgoznak.

A kistérség hátrányos helyzetét mutatja, hogy a segélyezettek számát tekintve országosan az elsők között van. Ennek okai, hogy a mélyszegénységben élő, sok esetben devianciáktól szenvedő családok száma magas, illetve ezen családok többsége a tömeges munkanélküliség és a kilátástalan élethelyzet miatt a passzív szociálpolitikai eszközökből való megélhetésre rendezkedett be. A különböző nyugdíj és nyugdíjszerű ellátásban is az országos átlag felett részesülnek. Magas továbbá az időskorúak járadékában, hozzátartozói nyugdíjban részesülő lakosok aránya, valamint a korát betöltött és a korhatár alatti rokkantsági nyugdíjasok száma. A legtöbb ellátás összege alacsonyabb, mint az országos átlag, tovább nehezítve az időskorúak megélhetését. Nagyon magas azok aránya is, akik korábban nem szereztek megfelelő szolgálati időt - például napszámosként dolgoztak-, ezért nem jogosultak az ellátásokra.

A gyermekszegénység mértékéről területi szinten átfogó képet ad a kiegészítő családi pótlékot igénybevevők száma. A támogatott családok száma közel kétszerese az országos átlagnak. Magas a rendkívüli gyermekvédelmi támogatásban részesülők száma is. A lakásfenntartási támogatási adatok vizsgálata alapján látható, hogy csakúgy, mint számos más juttatás és segély esetében, az országos átlagot jóval meghaladó arányban vannak a támogatásban részesülő személyek.

A munkanélküliség, a rossz életkörülmények, valamint az elöregedés következtében a térségben lakók az országos átlagnál rosszabb egészségi állapotban vannak, a rossz jövedelmi viszonyok miatt legtöbbjük közgyógyellátásban részesül. A járás központjában, Berettyóújfaluban működik a városi önkormányzat által üzemeltetett Gróf Tisza István Korház, amely a megyeszékhelyen (Debrecen) kívüli egyetlen járó- és fekvőbeteg ellátó intézmény. A háziorvosi ellátás minden településen biztosított, jellemzően vállalkozásba adva. Önálló házi gyermekorvosi ellátás viszont a települések jelentős részén nem megoldott, a védőnői ellátás azonban igen.

Az ekvivalens helyettesítés

Minden háztartás saját szükségletének kielégítésére energiaforrást fogyaszt, például fűtéshez – kazánban fát éget, világításra - elektromos árammal izzót éget. Egy-egy energiaforrás több szükséglet kielégítésére is szolgálhat, így ugyanazzal a gázzal fűthetünk, főzhetünk, míg a villamosárammal fűthetünk, világíthatunk és főzhetünk is. A további elemzés megkönnyítéséhez érdemes bevezetnünk az ekvivalens helyettesíthetők fogalmát, amely olyan energiaforrások csoportját jelenti, melyek egy szükséglet ugyanolyan, vagy nagyon hasonló minőségben történő kielégítésére alkalmasak. Létezésük esetén a fogyasztó dönthet arról, hogy szükségletét melyik ekvivalens helyettesítővel oldja meg. Fontos hangsúlyozni, hogy önmagában a kiválthatóság nem teszi az adott energiaforrásokat egymás ekvivalens helyettesítőivé, feltétel a szükséglet hasonló minőségű kielégítése is, például a világításra alkalmas elektromos áramnak nem ekvivalens helyettesítője a gyertyaégetés, mert a világítás szükségletét nem azonos mértékben képesek kielégíteni. A hasonló minőségű szükséglet-kielégítés ellenben nem jelenti automatikusan azt, hogy az ekvivalens helyettesítők felhasználásakor nem lehetnek a hatékonyságukat tekintve jelentős különbségek.

1. táblázat: Példák ekvivalens helyettesítésre

Szükséglet	Ekvivalens helyettesítők
Fűtés	1. Központi fűtés 2. Gáz 3. Villamosáram 4. Vegyes tüzelés
Világítás	1. Villamosáram

Forrás: Saját szerkesztés

Vajon érdemes-e megvizsgálni azt, hogy egyes települések háztartásai szükségleteik kielégítéséhez milyen ekvivalens helyettesítőket alkalmaznak? Erre a kapcsolatra próbáltam választ adni akkor, amikor a térségben vizsgált települések és az ott élő háztartások fűtési módjait gyűjtöttem össze. A kapott táblázatban szereplő adatok (2. táblázat) kiértékelésekor szemmel látható különbséget találunk a városias és falusi települések között, ennek markáns demonstrálására hasonlítsuk össze Berettyóújfalu (17.098 fő), mint város és Nagykereki (1.349 fő), mint község adatsorát. Látható, hogy a Berettyóújfaluban lévő háztartások jelentős része, 53 százaléka gázfűtéssel, 37 százaléka vegyes tüzeléssel, 4 százaléka elektromos árammal oldja meg a fűtést, abszolút városi jellegzetességet képvisel a távfűtés 6 százalékos jelenléte Berettyóújfaluban.

2. táblázat: A háztartások milyen formában oldják meg a fűtésüket az egyes településeken?

Település	A fűtés módja				Összesen
	Táv hő	Villamos- áram	Gáz	Hagyományos (fa) tüzelés	
Berekböszörmény	0	1	29	59	89
Berettyóújfalu	17	12	148	103	280
Bojt	0	0	6	22	28
Furta	0	0	21	35	56
Kismarja	0	0	26	38	64
Komádi	1	3	110	74	188
Körösszakál	0	0	11	34	45
Mezőpeterd	0	0	16	14	30
Nagykerek	0	0	2	57	59
Told	0	0	1	16	17
Váncsod	0	0	25	31	56
Zsáka	0	0	37	43	80
Összesen:	18	16	432	526	992

Forrás: Saját szerkesztés

Ezzel szemben Nagykerek községében a legjellemzőbb fűtési módnak a hagyományos tüzelés bizonyult 97 százalékkal, a gázfűtést használók aránya mindössze 3 százalék. Az adatsorokból tehát jól látható, hogy bizonyos fűtéstípusok elterjedése kizárólag városi jellegű településeken található, például a távfűtés, valamint az is, hogy a gáz- és hagyományos fűtés mind a városi, mind a falusi településeken a legmeghatározóbb jelentőségű, azonban nem azonos arányban van jelen az egyes településtípusokon. Míg a városi háztartások 52-58 százaléka a gázfűtést használja, ez 10-15 százalékkal több háztartást jelent, mint a vegyes tüzelést használók aránya, addig falun, bár a gázinfrastruktúra szinte mindenki számára elérhető lenne, a hagyományos tüzelésű technológiák dominánsak. A táblázatban szereplő adatok az ekvivalens helyettesítés szempontjából azt jelentik, hogy míg a városok lakói a fűtés módjának megválasztásakor a gázfűtést preferálják, addig a falusi háztartások a vegyes tüzelést. De vajon mi az oka ennek a szignifikáns különbségnek? Az elkövetkezőkben erre a kérdésre próbálunk választ kapni, az adatok további vizsgálatával.

Fogyasztói preferencia-sorrend

Az előzőekben megalkottuk az ekvivalens helyettesítés fogalmát, és a kutatás adatait felhasználva megállapítottuk, hogy a térség háztartásai, amennyiben városi környezetben élnek, a gázfűtés, amennyiben falun, úgy a vegyes tüzelést választják a lehetséges ekvivalens energiahordozók szempontjából a fűtés tekintetében. De vajon miért találkozunk a preferenciák szignifikáns különbségével a településtípusokat vizsgálva? Mi lehet az oka annak, hogy városon és falun a preferenciák felcserélődnek? Ennek megválaszolására tekintsük át a következő táblázatot, amely a kutatásban szereplő települések és a közüzemi számlák rendezésének nehézségei közötti kapcsolatot kívánja feltárni.

3. táblázat: Milyen megterhelést jelent a településeken élő háztartások számára az energiaköltségek fedezése?

	nem jelent jelentős terhet		elviselhető, eddig tudták fizetni		csak nagy nehézségek árán tudják a számlákat kifizetni		olykor 2-3 hónapos késésben is vannak		jelentős tartozásuk van		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Berekböszörmény	7	8	31	35	42	47	6	7	3	3	89
Berettyóújfalu	33	12	131	47	98	35	13	5	4	1	279
Bojt	1	4	8	29	10	36	9	32	0	0	28
Furta	1	2	15	27	27	48	9	16	4	7	56
Kismarja	3	5	23	36	31	48	5	8	2	3	64
Komádi	11	6	91	48	63	34	16	9	7	4	188
Körösszakál	3	7	17	38	16	36	7	16	2	4	45
Mezőpeterd	3	10	13	43	11	37	3	10	0	0	30
Nagykerek	1	2	5	9	12	21	11	19	28	49	57
Told	0	0	7	44	9	56	0	0	0	0	16
Váncsod	6	11	9	16	17	30	7	13	17	30	56
Zsáka	8	10	42	53	22	28	8	10	0	0	80
	77	8	392	40	358	36	94	10	67	7	988

Forrás: Saját szerkesztés

Az adatok elemzéséből látható, hogy városi településeken a válaszadók többsége számára „nem jelent jelentős terhet” vagy „elviselhető” terhet jelent a közüzemi számlák fizetése, míg a falvakban élő háztartások többsége csak nagy nehézségek árán tudja a számlákat kifizetni, vagy már hátralékosak. A falun élők fokozottabb elszegényedését alátámasztja az MTATK Gyermekszegénység-kutató Csoport 2012-es elemzése is. A Berettyóújfalu kistérség településeihez szegénység kockázati kódokat

rendeltek, melyek az MTA Regionális Kutató Központja által számított értékek, melyek a szegénység mértékét jelző típusképző mutatók, ahol a szegénység kockázatának legmagasabb foka a 10-es. A vizsgálatból kiderült, hogy a Berettyóújfalui kistérség településeinek 63 százaléka 8-10-es szegénységi kockázatú, a települések közül a városi településeknek kisebb, 4-6-os a szegénység kódja, míg a falusi települések nagyobb kockázati kóddal, 8-10 rendelkeznek. Mind a saját, mind pedig a Gyermekszegénység-kutató Csoport kutatásai alátámasztják tehát, hogy a térség településtípusai közül a falvak szegényebb jövedelmi helyzetben vannak, mint a városok háztartásai.

A háztartások jövedelmi helyzete hatással van azok fogyasztási szokásaira is, így a háztartások energiafogyasztási módjaira, preferenciáira is. Joggal feltételezhetjük, hogy nem volt véletlen, amikor a települések és a fűtéshez felhasznált energiaforrások vizsgálatakor arra az eredményre jutottunk, hogy a falvak háztartásai jobban preferálják a vegyestüzelést, mint a gázfűtést. Úgy is mondhatnánk, hogy a szegénység és a fűtés módja között kapcsolatot feltételeztünk, illetve, hogy a hagyományos fűtés aránya a kistérség egy adott településén jól jellemzi a településen élők jövedelmi szegénységét. Sejtésünk igazolására vizsgáljuk meg a kutatásban résztvevő háztartások fűtémódját és a közüzemi számlák fizetési nehézségét összegző keresztábra adatait.

4. táblázat: A közüzemi számlák fizetésének nehézsége és a háztartások fűtémódjai közötti kapcsolat

	<i>Nem okoz nehézséget</i>	<i>Nehézséget okoz</i>	<i>Hátralékos</i>	<i>Összesen</i>
Távhő	0	0	18	18
Villamosáram	16	0	0	16
Gáz	211	216	5	432
Hagyományos tüzelés	0	0	526	526
Összesen	227	216	549	992

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázat adataiból láthatjuk, hogy a hátralékosok 96%-a hagyományos tüzeléssel fűtő háztartások közül kerül ki. A számlafizetés nehézsége és a fűtési módok választása között fennálló ok-okozati kapcsolat meglétének igazolására χ^2 próbát végeztünk az értékeken, melynek eredménye visszaigazolta a szignifikáns kapcsolatot. A kapott eredmények úgy értelmezhetők, hogy a szegényebb háztartások olyan ekvivalens helyettesítőt keresnek a fűtésük megoldására, mely valamilyen mértékben csökkenti a havi jellegű rendszeres rezsikiadásukat, bizonyos mértékig függetleníti őket a közüzemi kiadások egy részétől. Azt mondhatjuk tehát, hogy a fogyasztók a szükségleteik kielégítésére szolgáló ekvivalens helyettesítőket preferencia-sorrendbe állítják, és a jövedelmi helyzetüktől függően választanak belőlük, hogy azok a lehető legnagyobb „függetlenséget” jelentsék a számukra a rendszeres kiadásokkal szemben.

A települések földrajzi elhelyezkedésének hatásai

A kutatás elemzése egy másik érdekes, a térségre jellemző jelenségre is felhívja a figyelmet. A vizsgált települések földrajzi elhelyezkedése is jelentős szerepet játszik a település jövedelmi állapotában. Azt sejtettük, hogy a határ közeli 10-15 km-es sávban található a legszegényebb települések, míg közeledve a térségi központhoz, Berettyóújfaluhoz, valamint a 42-es főúthoz, csökken a szegénység. Az állítás igazolására összevetettük a kutatásban szereplő falvakban a hagyományos fűtést használók arányait és a települések földrajzi elhelyezkedését. Az alábbi táblázatban bemutatjuk a települések Berettyóújfalutól és Nagyváradtól, valamint a 42-es főúttól való távolságát.

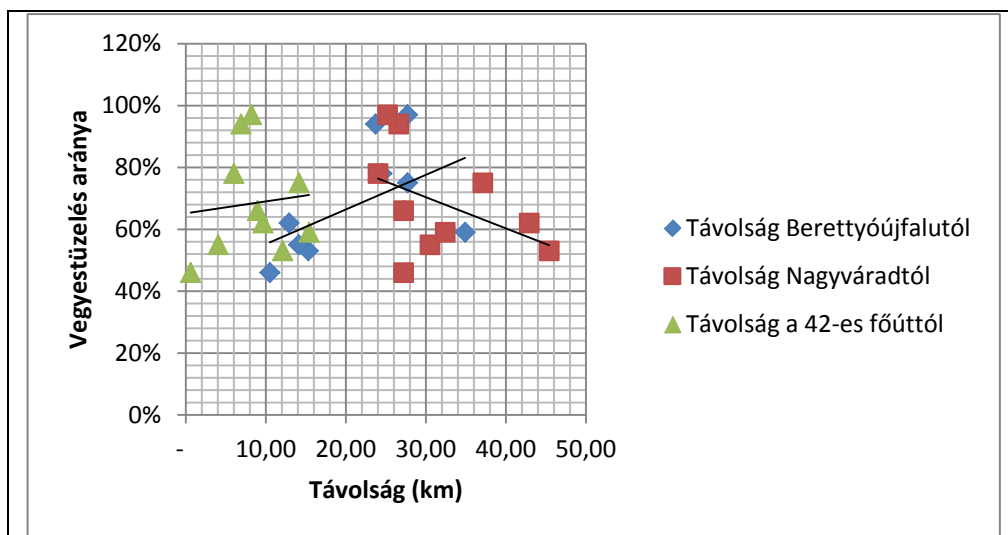
5. táblázat: Települések térbeli elhelyezkedésének vizsgálata (km)

<i>Települések</i>	<i>Távolság Berettyóújfalutól</i>	<i>Távolság Nagyváradtól</i>	<i>Távolság a 42-es főúttól</i>
Mezőpeterd	10,50	27,20	0,6
Zsáka	15,30	45,40	12,1
Váncsod	14,10	30,50	4,1
Kismarja	34,90	32,40	15,4
Furta	12,90	42,90	9,7
Berekböszörmény	27,20	27,20	9,0
Körösszakál	27,70	37,10	14,2
Bojt	24,50	24,00	6,0
Told	23,70	26,60	6,9
Nagykereké	27,70	25,20	8,2

Forrás: Saját szerkesztés

A korábban ismertetett ekvivalens helyettesítőre épülő fogyasztói preferenciákat vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy egy település háztartásai közül a vegyes tüzelést választók aránya jól mutatja a település jövedelmi viszonyait, vagyis minél nagyobb a vegyes tüzelésre átállók aránya, annál szerényebbek az ott lakó háztartások jövedelmi mutatói. Az állításunk igazolására ábrázoltuk a földrajzi elhelyezkedést a hagyományos fűtést használók arányainak függvényében, a kapott függvényekre megszerkesztettük azok trendfüggvényeit, melyekből láthatjuk, hogy minél távolabb van egy adott település a határtól (Nagyváradtól), valamint minél közelebb van Berettyóújfaluhoz és a 42-es főúthoz, annál kisebb arányban jellemző a településre a hagyományos fűtés használata, vagyis csökken a szegénység a településeken.

1. ábra: A települések földrajzi elhelyezkedése és a hagyományos fűtés használata közötti összefüggés ábrázolása.



Forrás: Saját szerkesztés

Ezzel a kistelepülések földrajzi helyzete és lakosainak jövedelmi helyzete között igen erős összefüggést igazoltunk, mely állításunkat alátámasztja az MTA TK Gyermekesély-kutató Csoport kutatása is. Amennyiben kiemeljük az általam vizsgált – 60 százalékos feletti hagyományos fűtési aránnyal rendelkező – kistelepüléseket, akkor azok kivétel nélkül a 9 –es és 10 –es szegénységi a kockázati kóddal rendelkeznek, és a határ menti sávban (a határtól 10-15 kilométeres sáv) helyezkednek el.

6. táblázat: A 65% feletti hagyományos fűtési aránnyal rendelkező települések és szegénységi kockázati kódjaik

Település	Hagyományos tüzelés aránya	A település szegénységi kockázati kódja
Berekböszörmény	66%	10
Körösszakál	75%	9
Bojt	78%	10
Told	94%	10
Nagykeréki	97%	10

Forrás: Saját szerkesztés

Az adósság-paradoxon

Láthatjuk tehát, hogy a térségben a határ menti kistelepüléseken koncentrálódik a szegénység, a háztartások nagy része, azért, hogy „megszabaduljon” a rendszeres közüzemi számlák fizetésének terhe alól, az ekvivalens helyettesítőket választva, lecsatlakozik a közüzemi szolgáltatásokról. Azt várnánk, hogy azokon a településeken, ahol a háztartások nagyobbik része alternatív utakon, ekvivalens helyettesítővel oldja meg szükségleteit, értelemszerűen kevesebb a közüzemi díjak miatti hátralékosság aránya a településen. A kutatás során kapott adatok elemzése azonban ennek épp az ellenkezőjét mutatja. Ezen adósság paradoxon feloldására a hátralékosok további vizsgálata adta meg a magyarázatot. A településeken a közüzemi számlák fizetési nehézségével kapcsolatos adatsorok (3. táblázat), valamint a fűtémódok és a közüzemi hátralékosság (4. táblázat) és a villanyszámlák kifizetése közötti kapcsolatokat (10. táblázat) vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a hátralékosság a hagyományos tüzelést alkalmazó háztartásoknál a legjellemzőbb, és körükben elsősorban az áramszámlák nem fizetésében halmozódik fel. A következtetés helyességének, az ok-okozati kapcsolat igazolására a villanyszámla fizetésének nehézsége és a fűtés megválasztásának módja között, az előzőekhez hasonlóan χ^2 próbát végeztem, mely igazolta az előzőekben feltételezett szignifikanciát. Ezzel bebizonyítottunk látszik, hogy deprivált környezetben, jelen esetben a kistérség falvaiban a háztartások ekvivalens helyettesítők választásán keresztül a közüzemektől való függetlenedésük irányába hoznak döntéseket, miközben azokban az energiahordozókban halmozzák fel adósságaikat, melyeknek nincs ekvivalens helyettesítőjük (elektromos áram).

7. táblázat: A villanyszámla kifizetése és a háztartások fűtémódja között fennálló kapcsolat vizsgálata

	Fűtés módja (db)				
	Távhő	Villamos áram	Gáz	Hagyományos tüzelés	Összesen
Gondot okozott a villanyszámla fizetése	0	6	86	325	417
Nem okozott gondot a villanyszámla fizetése	18	10	345	201	574
Összesen	18	16	431	526	991

Forrás: Saját szerkesztés

8. táblázat: A jelenleg is kikapcsolt közműszolgáltatás és a fűtési módok közötti kapcsolat.

	<i>Áram</i>	<i>Víz</i>	<i>Gáz</i>	<i>Internet</i>	<i>Összesen</i>
Távhő	0	0	0	0	0
Villamosáram	1	2	1	0	4
Gáz	3	1	1	1	6
Hagyományos tüzelés	11	8	7	1	27
Összesen	15	11	9	2	37

Forrás: Saját szerkesztés

Mivel a hagyományos fűtés az előzőekben leírt módon a határ menti kistelepüléseken jellemző, így az áramszámlában való hátralékok is ezeken a településeken a legjellemzőbbek. Az adósság paradoxon feloldását pedig épp a hátralékok villamosáramban való keletkezése jelenti. A háztartások villamosáramban történő eladósodására az ekvivalens helyettesíthetőség ad magyarázatot, vagyis az, hogy a villamosáram által nyújtott szükségleteknek - a világítás, a telekommunikációs szórakoztatóeszközök működtetése - jelen pillanatban nincs más ekvivalens helyettesítője, így azt nem lehetséges a fűtéshez vagy a főzéshez hasonlóan „olcsóbb” módszerekkel kiváltani. A fogyasztói szükségletek közötti preferencia hierarchiájában így az elektromos áram a legvégső olyan energiaforrás, egyben civilizációs kötelék, amelynek feladását egyetlen háztartás sem engedheti meg magának, így a legvégsőig törekszik annak megtartásra, ennek következtében itt halmozódnak fel a hátralékok. Az ekvivalens fogyasztói preferenciára épülő sorrend hierarchia jelenségei igazolhatók elméleti úton is a racionális döntések elméletével (Elster 1995), hiszen a deprivált háztartások szűkös jövedelemforrásai a fogyasztási és energiafogyasztási szokásokat zéróösszegű játsz mákká redukálják, így a döntések a domináns stratégiák mentén születnek meg. Ezen domináns döntések jelennek meg az előzőekben ismertetett ekvivalens helyettesítők közötti preferencia sorrendben, és a szükségletek közötti hierarchiákban.

Összegzés

A publikáció egy 2012-es Berettyóújfalvai kistérségben elvégzett kérdőíves kutatás másodelemzése. A kutatás háttéréül szolgáló Berettyóújfalvai kistérségről elmondható, hogy Magyarország egyik leghátrányosabb helyzetben lévő kistérsége, amelyre az elöregedés, az országos átlag feletti munkanélküliség, a több generáción átívelő mélyszegénység jellemző. A kutatás a kistérség teljes lakosságára kiterjedt, és véletlen kiválasztáson alapuló, rétegzett mintavétellel készült.

Az adatok vizsgálata során bevezetésre került az ekvivalens helyettesíthető fogalma, melyen azt értjük, hogy egy szükséglet több energiaforrás felhasználásával is ugyan olyan, vagy nagyon hasonló minőségben elérhető, tehát a fogyasztó dönthet arról, hogy szükségletének kielégítése milyen típusú energia felhasználásával történjen meg.

Az adatok értékelése során arra mutattunk rá, hogy a gáz és a hagyományos fűtés aránya a városi és falusi településeken különböző mértékű. Míg a városi háztartások 52-58 százalékában a gázfűtést használják, addig falun, bár a gázinfrastruktúra szinte mindenki számára elérhető, a hagyományos tüzelésű technológiák dominánsak. A háztartások jövedelmi helyzete hatással van a fogyasztási szokásokra, így azok energiafogyasztási módjaira is, ezért a szerényebb anyagi helyzetű háztartások olyan ekvivalens helyettesítőt keresnek a fűtés megoldására, mely valamilyen mértékben mentesíti őket a rendszeres, havi jellegű rezsikiadásoktól, függetleníti őket a közüzemi kiadások egy részétől. Ezt a jelenséget hívhatjuk az ekvivalens helyettesítőkre épülő fogyasztói preferenciának, és ez vezet a szegényebb falusi környezetben a hagyományos fűtés elterjedéséhez. A kutatásból megállapítható az is, hogy kimutatható összefüggés áll fenn a települések földrajzi elhelyezkedése és az ott élő háztartások fűtési módja között, az így kirajzolódó területi alakzatok egybeesnek egy korábbi MTATK Gyermekszegénység-kutató Csoport által elvégzett kutatás során a kistérség településeihez rendelt szegénységkockázati besorolás/kódok által kirajzolt földrajzi mintázathoz. Ezek alapján elmondható, hogy minél távolabb van egy adott település a határtól (Nagyváradtól), valamint minél közelebb van Berettyóújfaluhoz, valamint a 42-es főúthoz, annál kisebb arányban jellemző a településre a hagyományos fűtés használatra, és jellemzően csökkenő tendenciát mutatnak a települések szegénység kockázati kódjainak értékei.

Ezek után azt várnánk, hogy azokon a településeken, ahol a háztartások nagyobbik része alternatív utakon, ekvivalens helyettesítőkkal (hagyományos tüzeléssel) oldja meg szükségleteit, értelemszerűen kevesebb a közüzemi díjakkal kapcsolatban hátralékosok aránya. A kutatás során kapott adatok elemzése azonban ennek az ellenkezőjét mutatja. Az adósság-paradoxon feloldására a hátralékok jellemzően villamosáramban történő keletkezése ad magyarázatot, mivel a villamosáram által nyújtott szükségleteknek jelen pillanatban nincs más ekvivalens helyettesítője, így nem lehetséges „olcsóbb” módszerekkel kiváltani azt.

Felhasznált irodalom:

- Béres Csaba (2012): Kistérségi kilábalás, Bihar Fejlődésért Egyesület, Berettyóújfalu
- Bihar-Sárrétért Vidékfejlesztési Egyesület (2013): „Együtt az élhetőbb Bihar-Sárrétért” - helyi vidékfejlesztési stratégia, Berettyóújfalu
- Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Csatári Bálint (2007): Tények az európai és magyar vidékekről 2000 táján. In: Kovács T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja
- Elster, Jon (1995): A társadalom fogaskerekei, Osiris – Századvég, Budapest
- Kovács Imre (2010): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai, MTA doktori értekezés, Budapest
- Kovács Katalin (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár László - Csizmady Adrienne - Tamás Pál-Tibori Tímea (szerk.): Nemzetfelfogások – Falupolitikák. Budapest, Új Mandátum Kiadó – MTA SZKI
- MTATK Gyermekszegénység-kutató Csoport (2012): Kistérségi helyzetelemzés, Budapest

GALÁN ANITA

Az internetfüggőség kialakulása és prevalenciája

A hazai és nemzetközi kutatási eredmények összefoglalása¹

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett gazdasági, társadalmi változások alapvetően érintették a fiatal generáció életét is, ifjúsági korszakváltás következett be.

Pikó (2005) a legfontosabb változásokat a fiatalok életstílusában látja: véleménye szerint a tanulási idő meghosszabbodása, az önálló életkezdés kitolódása, valamint a fogyasztói társadalom hegemoniája a fő okai az ifjúság életében bekövetkezett átalakulásnak.

A fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (munkahely, család) közvetett ellenőrző intézmények (média, fogyasztóipar) váltották fel (Gábor és mtsai 2003). A társadalmi reprodukció megváltozásával, az iskolai tudás felértékelődésével, az ifjúkor meghosszabbodásával, valamint az ifjúság autonómiájának növekedésével a fiatalok és felnőttek közötti konfliktusok kiéleződtek.

Ezen konfliktusok következtében a családi, nemi szerepek fellazulásával, átalakulásával, a tradicionális közösségek megtartó erejének gyengülésével az emberek folyamatosan stresszhelyzetekben találhatják magukat (Beck, 2003). Az új kockázatok okozta stressz hatására az egyénben menekülőútként merülhet fel a különböző addiktív szerekhez, tevékenységekhez való fordulás, amelyektől a problémás helyzetek elfeledését, megoldását várja. A feszültségek növekedésével, az informatika megjelenésével és térhódításával új típusú devianciák jelentek meg a fiatalok körében.

A Gemius és az Ipsos kutatásaiból², valamint a KSH vizsgálataiból³ kiderül, hazánkban 5 év alatt a rendszeresen internetezők száma csaknem megduplázódott, és emellett nyolcszorosára emelkedett az az idő, amelyet a magyarok internetezéssel töltenek – így egyre gyakoribbá válhat az internetfüggőség is.

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012- 0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósul meg.

² <http://www.origomediagroup.hu/kutatas/az-internetezok-tobbsege-mar-tobb-idot-tolt-a-vilaghalon-mint-a-teve-elott-.html>

³ <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav21209.pdf>

A tanulmány célja, röviden bemutatni, hogy a különféle megközelítési módok, definíciós kísérletek alapján kit tekintünk internetfüggőnek, valamint összefoglalja a témával kapcsolatos legfontosabb hazai és nemzetközi kutatások eredményeit.

Ki az internetfüggő?

Az internetfüggőséggel kapcsolatos első kutatások gyakran kötötték az internetfüggőséget az internethasználat időtartamához, a függőséget a számítógép előtt töltött idő hosszával akarták meghatározni. A heti 38 órát meghaladó használat számított problémásnak. Ez a megközelítés azonban sok esetben tévesnek bizonyult. Vannak ugyanis olyan személyek, akik például a munkájuk jellege miatt sokat használják az internetet, ám mégsem mutatják a függőség jeleit (Demetrovics-Koronczai 2010a).

Xu és munkatársai (2012) arra hívták fel a figyelmet, hogy nem elég az internettel töltött időt megvizsgálni ahhoz, hogy kiderüljön valakiről, addiktív használó-e. A mennyiségi mutatók mellett fontosak lehetnek a minőségi jellemzők is, tehát az internet előtt töltött idő vizsgálatán túl többek között annak személyes kapcsolatokra, szabadidő eltöltési szokásokra vonatkozó hatásainak feltárása is szükséges. Kutatásuk során a fiatalok hétvégi internethasználatának szerkezetét, motivációját is elemezték. Elsőként jellemezték például azt a jelenséget, amelynek során a fiatalok közül hétvégén sokan „túlpörögnek”, és szinte egész nap a monitor előtt ülnek azért, hogy behozzák azt az időt, amit hétköznap „elvesztek”, tehát nem a számítógép, illetve internet előtt ülve töltöttek.

Douglas és munkatársai (2008), valamint Yellowlees és Marks (2007) kutatásainak eredményei alapján az internetfüggőség tünetei a következő módon írhatók le. A problémás internethasználó mindennapi tevékenységének jelentős részét az internet mellett végzi, amely még akkor is jelen van a gondolataiban – vagy éjjel az álmaiban –, ha éppen mással foglalkozik. Az internethasználata kényszeressé válik, jóval több időt tölt monitor – ill. manapság okostelefon⁴ – előtt, mint mások. Nem egyszerűen az idő mennyisége jelenti azonban a problémát, hanem az, hogy ezáltal minden más tevékenység kiszorul az egyén életéből. Sokaknál gyakori, hogy a napi rutin folyamatos része az internet, tehát mindent azzal párhuzamosan csinál az egyén, folyamatosan online. Többször ül le a gép elé, és tovább is marad ott, ám a tényleges internetezésre fordított idejéről nem számol be, vagy hazudik róla. Ez kontrollvesztést eredményez, már nem egyszerűen szimultán módon használja az internetet, hanem a folyamatos online életmódot tekinti természetesnek. Esetenként ugyan felismeri, hogy csökkenteni kellene az internetezéssel töltött időt, azonban képtelen rá. Ha erre valaki felhívja a figyelmét, vagy valamilyen ok miatt nem tud internetezni, akkor feszültté, idegessé, ingerültté válik, ami az elvonási tünetek egyik jele. Ezen feszültségek a még meglévő interperszonális kapcsolataira is hatással lehetnek, amelyek száma a túlzott

⁴ Egyes vizsgálatok szerint 2014-re az okos telefonon való böngészés időtartama meg fogja előzni az asztali gépeken történő internethasználatot (<http://blog.fps.hu/post/34183735827/mobil-web-strategia-responsive-ress>).

internethasználat következtében kialakuló elhanyagolás miatt már eleve redukálódott. Hosszútávon jellemző lehet, hogy a problémás használó számára az interneten kívüli világ unalmassá válik. A családi, baráti, házastársi kapcsolatokat olyannyira károsíthatják ezek a folyamatok, hogy végső soron az egyén elmagányosodásához vezethetnek (Koronczai és mtsai 2010).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy internetfüggőnek tekinthető az a személy, aki élete jelentős részét internetezéssel, vagy az arról való gondolkodással, álmodozással tölti, ami már személyes kapcsolathálójának, iskolai, munkahelyi teljesítményének, szabadidejének rovására megy. Az internetfüggőség jellemző tüneteinek bemutatását követően célszerű az internet-addikció prevalenciáját bemutatni és a kialakulásának okait elemezni.

Az internetfüggőség prevalenciája

Az internetfüggőség előfordulására vonatkozó kutatások 1996-ban indultak el (Young 1996). Mivel a kutatások nem egységes definíció alapján, különböző mérőeszközzel végezték az adatgyűjtést, illetve nem ugyanarra vonatkoznak az adatok a különböző vizsgálatokban, így azok összehasonlítása nehézséget jelent. A legfontosabb nemzetközi és hazai kutatások alapján azonban számos információ áll rendelkezésre a jelenség elterjedtségének megítélésére.

A problémás internethasználat prevalenciájára vonatkozóan igen eltérő eredmények születtek attól függően, hogy milyen mintán, illetve milyen módszert alkalmaztak a kutatók. Az alábbi táblázatban a legfontosabb kutatási eredményeket foglaljuk össze.

Kutatók	Ország	Mérőeszköz	Minta	Prevalencia-érték
Morahan-Martin, Schumacher (2000)	USA	papír-ceruza teszt Pathological Use Scale	277 fő egyetemista (átlag: 20,71 év)	8,1%
Wang (2001)	Ausztrália	papír-ceruza teszt	217 fő egyetemista (átlag: 24,97 év)	4%
Johansson, Götestam (2004)	Norvégia	Diagnostic Questionnaire	3237 fő serdülő (átlag: 14,9 év)	1,98%
Demetrovics és mtsai (2004)	Magyarország	Problémás Internethasználat Kérdőív	1037 fő (átlag: 23,3 év)	4,4%
Kaltiala-Heino és mtsai (2004)	Finnország	Pathological gambling criteria	7292 fő (reprezentatív minta)	1,6%
Yang, Tung (2006)	Tajvan	Diagnostic Questionnaire	1708 fő (17-19 év)	13,8%

Pallanti, Bernardi, Quercioli (2006)	Olaszország	Internet Addiction Test	275 fő (átlag: 16,67 év)	5,4%
Cao, Sue (2007)	Kína	Diagnostic Questionnaire	2620 fő (átlag: 15,19 év)	2,4%
Yang, Tung (2007)		Internet Addiction Test	1708 fő középiskolás	13,8%
Mythily, Qiu, Winslow (2008)	Szingapúr	internet-használati idő (napi 5 óránál több)	2735 fő (átlag: 13,9 év)	17,1%
Park, Kim, Cho (2008)	Dél-Korea	Internet Addiction Scale	903 fő serdülő	10,7%
Jang, Hwang, Young, Yun (2008)	Dél-Korea	Internet Addiction Scale	912 fő középiskolás (átlag: 13,9 év)	4,3%
Siomos és mtsai (2008)	Görögország	Diagnostic Questionnaire	2200 serdülő (átlag: 15,34 év)	5,9%
Choi és mtsai (2009)	Dél-Korea	Internet Addiction Test	2336 fő középiskolás	4,4%
Lam, Peng, Mai, Jing (2009)	Kína	Internet Addiction Test	1639 fő középiskolás	0,6%
Huang, Shen (2010)	Kína	Diagnostic Questionnaire	1546 fő középiskolás	10,2%
Wang és mtsai (2011)	Kína	Internet Addiction Test	14296 fő fiatal (átlag: 15,6 év)	12,2%
Kormas és mtsai (2011)	Görögország	Internet Addiction Test	866 fő fiatal (átlag: 14,7 év)	1,5%
Liu és mtsai (2011)	USA	papír-ceruza teszt	3560 középiskolás	4%
Cao és mtsai (2011)	Kína	Internet Addiction Test	17599 fő fiatal	8,1%
Hawi (2012)	Libanon	Internet Addiction Test	833 fő fiatal	4,2%
Müller és mtsai (2012)	Németország	papír-ceruza teszt	81 fő gyermek és fiatal pszichiátriai beteg	11,3%
Galán (2013)	Magyarország	Problémás Internethasználat Kérdőív	204 fő középiskolás (átlag: 17,9 év) nemek szerint reprezentatív minta	7,4%

1. táblázat: Az internet-addikció prevalenciája Forrás: Saját szerkesztésű táblázat a következő kutatók adatai alapján: Koronczai és mtsai 2010; Hawi 2012; Kuss és mtsai 2013a; Kuss és mtsai 2013b; Galán 2013a

A táblázatot megvizsgálva láthatjuk, hogy 0,6%-os prevalencia-érték a legkisebb, míg 13,8%-os a legmagasabb előfordulási arány, ám a kapott eredmények nagyban függenek a használt mérőeszköztől, internet-addikció definíciótól is. A legmagasabb, 10% feletti értékeket általában a Távol-Keleten, fiatalokon, vagy serdülőkön végzett kutatásokban mérték, amely a fiatalok életkori sajátosságain túl ezen országok társadalmi, kulturális jellemzőivel magyarázható. A távol-keleti országok gyors technikai modernizációja lehetővé tette az internet rohamos, széles körben való elterjedését. Dél-Koreában a lakosság 90%-ának van az otthonában internetelérése – hazánkban 2011-ben ez az arány 55%-os⁵ – a gyors szélessávú internet elterjedését a különböző kormányprogramok segítették elő (Ok 2011).

A Diagnostic Questionnaire-rel végzett vizsgálatok esetében a kutatástól függően 5 vagy 6, illetve annál több igen válasz esetén tekintik függőnek az egyént, az Internet Addiction Scale-n, illetve az Internet Addiction Test-en pedig elért pontszám alapján, előbbinél 60 vagy 70 pont, utóbbinál pedig 80 pont felett.

A Diagnostic Questionnaire-rel vizsgált országok közül a legalacsonyabb, 1,98%-os prevalencia-értéket Norvégiában, míg a legmagasabb értékeket Kínában (10,2%) és Tajvanon (13,8%) mérték. Az Internet Addiction Scale-t két Dél-Koreai kutatás során használták, amelyek alapján 10,7%, illetve 4,3% az internetfüggők aránya az országban. Az Internet Addiction Testet alkalmazták a legtöbb kutatás esetében, amelynek érdekessége, hogy a legalacsonyabb (0,6%) és legmagasabb (12,2%) előfordulási arányt is Kínában találták. Az ambivalencia oka az eltérő, nem reprezentatív minták használatából ered. Az eredmények összehasonlítása nem lehetséges, de nem csak a különböző, de az azonos mérőeszközök esetében sem, mert azok más szocio-ökonómiai státuszú mintákon, eltérő mintanagysággal készült, sok esetben nem reprezentatív kutatások.

Azonban mégis mi az oka a Távol-Keleti országokban előforduló magasabb prevalencia-értékeknek? A kínai társadalom „elzártság érzetét” bizonyos fókig csökkentheti az internet által nyújtott – bár kormány által korlátozott – szabadság lehetősége, amely amellet, hogy olcsó kikapcsolódási lehetőséget nyújt, még a politikai rezsim által tiltott dolgok megismerésének is teret enged. Mai és munkatársai (2012) szerint a kínai fiatalok patológiás internethasználatának magas prevalencia értékének oka lehet többek között az erős szükségletük az interperszonális kapcsolatokra, amelyek a való életben sokuk számára elérhetetlenek. Kutatásaik szerint a legtöbb fiatalra nagyobb terhet ró az egyetem, az iskola, a szüleik, illetve a társadalom is, mint nyugati országokban élő kortársaikra. Sokan használják a számítógépes játékokat arra, hogy a valós élet nyomása alól eltűnjenek. Az egyetemi rangsorban hátrább kerülő hallgatók továbbá egy olyan eszközt látnak az online játékokban, amelyek segítségével amellet, hogy megvalósíthatják önmagukat, kellő elszántsággal és gyakorlással jó eredményt érhetnek el, azaz úgy érzik, hogy a befektetett munka meghozhatja a gyümölcsét.

⁵ Forrás: http://nmhh.hu/dokumentum/2220/lakossagi_net_2011_vegleges_webre.pdf

A távol-keleti országokban tehát nemcsak az internet maga, hanem a helyben készített számítógépes játékok jelentik a legnagyobb problémát és veszélyforrást, amelyekkel főleg fiatalok játszanak életkori sajátosságaik miatt. Ennek kockázatai a következő fejezetben kerülnek kifejtésre.

A továbbiakban a magyarországi helyzetre vonatkozó kutatási eredmények összehasonlítására teszünk kísérletet, melyre az ad lehetőséget, hogy ezekhez az eredményekhez azonos mérészköz alkalmazásával jutottak a kutatók. Az eddigi hazai kutatásokban (Demetrovics 2004; Galán 2013a) a Demetrovics Zsolt és munkatársai (2004) által kifejlesztett 18 ítemes Problémás Internethasználat Skálát alkalmazták, amelyben az azt kitöltőknek egy 1-től 5-ig terjedő skálán kell megjelölni az egyes állítások gyakoriságát magukra nézve. Tekintve, hogy nincs előre megállapított küszöbérték arról, hogy ki számít addiktív internethasználónak a skálán elért pontszám alapján, az egyes eredményeket egymással összehasonlítva lehet csak elemzés tárgyává tenni. A gyakorlatban az az egyén tekinthető függőnek, akinek a skálán elért pontszáma az átlagtól legalább két szórásességgel nagyobb.

A tesztet Demetrovics (2004) egy 23,3 év átlagéletkorú, 1037 fős mintán, míg jelen sorok írója (Galán 2013a) egy 204 fős, nemek szerint reprezentatív, 17,9 év átlagéletkorú mintán⁶ alkalmazta. A Demetrovics-féle kutatásba bevont személyek 4,3%-a mutatta a dependens internethasználat jeleit, amely 3%-al kevesebb, mint saját kutatásaink eredménye.

A Demetrovics-féle elemzés, valamint saját vizsgálataink eredményeinek részletes összevetése a minta eltérő átlagéletkora miatt nem lehetséges, ám az adatok alátámasztják a korábban felvázolt megállapítást, azaz, hogy az internetfüggőség prevalenciája magasabb a fiatalabb, középiskolás korosztály, mint az egyetemisták, vagy teljes népesség körében, ami megítélésünk szerint életkori sajátosságaikkal magyarázható. A kamaszkor időszakában esedékes kortárs szocializáció, valamint identitáskeresés a fiatalokat az internet felé hajtja. Az online szerepjátékok és a közösségi oldalak lehetőséget adnak az egyéneknek arra, hogy a sajátjuktól nagyon eltérő személyiségjegyeket vegyenek föl. Az interneten sokkal érdekesebbnek, humorosabbnak, közkedveltebbnek érezhetik ezáltal magukat, ami növelheti a virtuális világban töltött idejük mennyiségét. Ezek az oldalak továbbá kiváló lehetőséget nyújtanak az ismerkedésre, új kapcsolatok kialakítására is, amely kapcsolatok ráadásul az anonimitás miatt gyorsabban mélyülhetnek (Koronczai és mtsai 2010). Jelen tényezők növelik a fiatalok internetfüggőségi kockázatát.

Az előbbiekben bemutattuk az internetfüggőség prevalenciájára vonatkozó legfontosabb vizsgálati eredményeket, a következő fejezetben azokat a tényezőket kívánjuk elemezni, amelyek hatással lehetnek a problémás internethasználat kialakulására.

⁶ A kutatásunk 2012-ben készült, amelybe 3 iskolatípusból, egy gimnáziumból, egy szakközépiskolából, valamint egy szakiskolából vontunk be 12. osztályos tanulókat, összesen 204 főt. A diákok átlagéletkora 17,9 év volt, a minta nemek szerint reprezentatív. Vizsgálataink során a fiatalok internetezési szokásain túl az internet-addikció prevalenciáját vizsgáltuk, valamint arra voltunk kíváncsiak, hogy a függőség mely szocio-demográfiai változók mentén körülírható jelenség.

Kockázati tényezők bemutatása

A legtöbb ember böngészésre, játékokra, vásárlásra, kapcsolattartásra illetve adatletöltésre használja az internetet. Koronczi Beatrix és munkatársai (2010) szerint ezen tevékenységek közül az online játék, illetve a kommunikáció – az új kapcsolatok létrehozásának céljából történő kommunikáció – a legaddiktívabb. A családdal, barátokkal folyó internetes kommunikáció, legyen bármennyire intenzív is, nem eredményez problémás internethasználatot, ugyanis ez a tevékenység inkább szociális támogatást nyújt az egyéneknek, amellyel negatív érzéseit, magányosságát csökkentheti (Kim-Davis idézi: Koronczi és mtsai, 2010).

Tanulmányunkban többször hangsúlyoztuk, hogy az internetfüggőség szempontjából a legnagyobb veszélynek életkori sajátosságaik miatt a fiatalok vannak kitéve. Kandell (1998) szerint az életkori sajátosságok mellett az iskolával összefüggő életmód (internethasználat elterjedése az oktatásban, kollégiumi elhelyezés, amely miatt szülői felügyelettel, és korábbi szociális hálójuktól távol folytatják a tanulóyaikat) bír befolyással a problémás internethasználat kialakulására. Ebben a fejezetben azokat a rizikófaktorokat foglaljuk össze, amelyek kutatások alapján növelik az internetfüggőség kialakulását.

Demetrovics Zsolt és Koronczi Beatrix (2010b) szerint az internet legaddiktívabb területe a szociális aspektusa, azaz azok az alkalmazások, amelyek segítségével a felhasználók más személyekkel kapcsolatba tudnak lépni. Ezek közül is a szinkron (azonos idejű), interaktív alkalmazások tűnnek kockázatosnak a túlzott használat tekintetében. Ezek során a felek azonos időben vannak online és lépnek kapcsolatba egymással (chat, játék), így nem kell sokáig várni a válaszra; az azonnaliság, azaz a késleltetés képességének hiánya minden addiktív magatartás kulcsjelvénye. Ennek alapján például az email használata sokkal kevésbé valószínű, hogy intenzifikálódik, mint a chathasználat.

Young kutatásai (idézi Wallace, 2006:224) szintén az fentebbi tényt támasztják alá. Vizsgálati eredményei arra engednek következtetni, hogy a függő és nem függő válaszadói nemcsak a monitor előtt töltött időben, de az interneten folytatott tevékenységek szerkezetében is eltérést mutatnak. A nem függők az idejük 55%-át emailezéssel és webezéssel, 24%-át pedig egyéb dolgokkal, mint például könyvtári kereséssel és szoftverletöltéssel töltötték. A függők ezzel szemben idejük legnagyobb részét szinkron kommunikációs környezetben töltötték, különösen csevegő szobákban (35%), és MUD-okban – hálózatokon játszott több felhasználós szerepjáték – (28%).

Kuss és munkatársai (2013a) szerint a problémás internethasználat kialakulását a társas alkalmazások, közösségi oldalak felerősítik, ugyanis a fiatal serdülők az identitásukat a személyes információk feltárásának eszközével fejezik ki, amelyekre szívesen használják a közösségi oldalak (pl. Twitter) nyújtotta lehetőségeket.

Ezeket az állításokat vizsgálati eredményeink is alátámasztják, ugyanis az addiktív internethasználók 93%-a jelölte meg a Facebookot mint tevékenységet, amelyre az internetet használja. A 204 fős minta 15 internetfüggő alanya közül 1 lány volt, aki a kilenc választható tevékenységből csak a közösségi oldalt jelölte meg, és mellette 4 olyan lány fordult még elő, aki Facebookozáson kívül csak egy tevékenységet folytat az

interneten. Vizsgálataink szerint a dependens internethasználók harmadánál, valamint a függő internethasználó lányok felénél tehát a Facebook az elsődleges időtöltés, ami miatt az internet elé ülnek (Galán 2013a).

Kuss és munkatársai (2013b) vizsgálatai érdekes eredménnyel szolgáltak, ugyanis egyetemista fiatalokon végzett kutatásaik szerint az internet-addikció kialakulásának esélye az online csevegő szobák, illetve közösségi oldalak használatán kívül akkor nőtt, ha a hallgatók rendszeresen vásároltak az online rendszerben. Míg saját vizsgálataink (Galán 2013b) szerint a középiskolások körében az internetes vásárlás nem elterjedt (mindössze a minta 4%-a szokott online rendelni), addig az angol kutatók szerint ez az egyik legerősebb rizikófaktor, amelyre a kutatásukban részt vett hallgatók 81%-a használja a világhálót, tehát egyetemista korukra más az online vásárlás is rizikófaktorként jelenik meg a fiatalok életében. Kussék (Kuss és mtsai 2013b) szerint annak kényelme, alacsonyabb árai és a termékek széles választéka miatt preferálják az online vásárlást a kutatásukban részt vett hallgatók.

Mások (Kuss és mtsai 2013a) szintén a számítógépes játékok világát emelték ki, amelyek az abba fektetett hatalmas időmennyiség, valamint az irántuk érzett elkötelezettség miatt alakítanak ki függőséget. Az online játékok közül a legnépszerűbbek azok a szerepjátékok – MMORPG játékok –, amelyek során a játékosok egy-egy általuk megformált karakter bőrébe bújva teljesítenek bizonyos feladatokat, küldetéseket, miközben más játékosokkal is kapcsolatba kerülnek. *„Az online játékok preferenciáját tehát a társas szükségletek kielégítése mellett a karakter tettei, fejlődése által az elismerés és a hatalom megszerzése is motiválja, valamint a karakter kialakítása lebetűségeket teremt a játékos számára, hogy megjelenítse ideális szelvjét vagy a valós életbeli személyiségéhez képest az ellentétes perszónáját”* (Young idézi Koronczi és mtsai 2010:264).

Az internetfüggőség rizikófaktorainak elemzésekor azonban nemcsak azokat a tevékenységeket kell megvizsgálunk, amelyek növelik a problémás használat kialakulását, hanem érdemes szocio-demográfiai változók mentén is elemezni a jelenséget.

Az elemzett kutatások alapján (Hoyer és mtsai 2004; Xu és mtsai 2012) a férfiak gyakrabban válnak függővé, akár alkohorról, cigarettáról vagy különböző drogokról beszélünk. Ez alól csak a kokain jelent kivételt, ahol a női szenvedélybetegek prevalenciája magasabb értéket mutat. A viselkedéses dependenciák, így a patológiás internethasználat esetében is hasonló trendet jeleznek a témában végzett kutatások; az internetfüggő férfiak és nők aránya 4:1-hez. Morahan-Martin és Schumacher (2000) kutatási eredményei azt mutatják, hogy a férfiak négyszer nagyobb valószínűséggel válnak internetfüggővé a technológiai újdonságokkal szembeni nyitottságuk miatt. Young (idézi: Wallace 2006) vizsgálatai szerint viszont a függők 60%-a nő, és 40%-a férfi, és saját kutatási eredményeink is (Galán 2013a) a nők felülreprezentáltságát jelzik⁷, így a nemek szerint nem differenciálható jelenségről van szó, valószínűleg

⁷ Saját vizsgálataink során a nők felülreprezentáltságának okát a közösségi oldalak használatában látjuk. Megfigyeléseink – fiatalokkal a kutatás során, valamint a témában tartott prevenciók beszélgetések folyamán tartott beszélgetéseink – alapján a lányoknak a közösségi oldalak plusz tartalommal is bírnak, az oldalakra feltöltött képek segítségével igyekeznek szépségüket, nőiességüket prezentálni, az azokra kapott

azért, mert az internet olyan komplex felület, amely mindkét nem lelki alkatának megfelelő szegmenst tud kínálni.

Huang és Shen (2010 idézi: Hawi 2012), valamint Wang és mtsai (2011 idézi: Hawi 2012) vizsgálatai a családi helyzetet találták az egyik legerősebb rizikótényezőnek. A családon belüli konfliktusok, valamint a kontroll hiánya erősítik a problémás internethasználat kialakulását. Fitzpatrick (idézi: Brassai-Pikó 2005) úgy véli, hogy a nem teljes, egyszülős családokban gyakrabban fordulnak elő szenvedélybetegségek, ugyanis a „hiányos”, kisebb mértékű szülői kontroll növeli a fiatalok veszélyeztetettségét. A kutatásunk során kapott eredmények is ezt támasztják alá, ugyanis vizsgálataink szerint (Galán 2013a) az addiktív internethasználók több mint fele egyszülős családban él, ahol – mivel a szülők nem tudják egymás között megosztani a terheket – kevesebb figyelem jut a gyerekekre is, így a szülői kontroll csökken.

Vizsgálataink (Galán 2013a) szerint ugyanilyen hatással bír az iskolaválasztás is a problémás internethasználat kialakulására. A szakiskolákba járók között az internetfüggőség kialakulásának esélye majd háromszoros a gimnáziumba járókhoz képest. Ennek okát abban látjuk, hogy a szakiskolába járó diákok között magasabb az olyan családok aránya, ahol a szülők az alacsony iskolai végzettségük miatt alacsonyabb jövedelemmel is bírnak. Amellett, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú egyének körében magasabb a devianciák előfordulásának esélye (Andorka 2001), az internet számukra egy olcsó kikapcsolódási lehetőséget is nyújt, hiszen online ingyen játszhatnak, filmeket nézhetnek, kikapcsolódhatnak.

lajkok és kommentek pedig önbizalmuk növelését szolgálják. Az okostelefonok terjedése elősegítette az egész napos „online életvitelre” való berendezkedésüket.

Összefoglalás

Az elmúlt években bekövetkezett társadalmi, gazdasági változások, valamint az internet széleskörű térnyerése következtében egyre nagyobb számban fordulnak elő hozzá kapcsolódó devianciák, így például online zaklatások, csalások, vagy a túlzásba vitt használat miatt akár függőség is. Jelen tanulmányban az internetfüggőség definiálása, valamint annak legfontosabb rizikófaktorainak bemutatásán túl célunk a legfontosabb, témában eddig elvégzett hazai és nemzetközi kutatások bemutatása volt.

A vizsgálati eredmények összehasonlítását nehezíti, hogy azok eltérő módszerekkel, más populáción, nem minden esetben reprezentatív mintákon készültek, ám az eredmények jelzik a probléma relevanciáját. A legnagyobb veszélyben életkori jellemzőik miatt a fiatalok vannak, akik az internet segítségével amellet, hogy szórakozhatnak, még kapcsolathálójuk bővülését, valamint önbizalmuk növelését is különböző alkalmazásoktól várják.

A legfontosabb nemzetközi kutatási eredmények, valamint saját vizsgálataink bemutatása után a továbbiakban célunk a probléma elemzése egy nagyobb számú, több változóra nézve reprezentatív minta segítségével.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (2001): Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba. Budapest, Századvég Kiadó
- Brassai László - Pikó Bettina (2005): Szerhasználat és családi tényezők vizsgálata középiskolásoknál. *Addiktológia*. 2005/1. 5-26.
- Demetrovics Zsolt - Koronczay Beatrix (2010a): Az internet árnyoldala: problémák és függőség. *Oktatás, Informatika*. 2010/1-2. 44-51.
- Demetrovics Zsolt - Koronczay Beatrix (2010b): Az internetfüggőség néhány pszichológiai vonatkozása. In: Talyigás Judit (szerk.) (2010): *Az internet a kockázatok és mellékhatások tekintetében*. Budapest, Scholar Kiadó
- Demetrovics Zsolt - Szeredi Beatrix - Nyikos Emese (2004): A Problémás Internethasználat Kérdőív bemutatása. *Psychiatria Hungarica* 2004/2. 141-160.
- Douglas, Alecia C. – Mills, Juline E. – Niang, Mamadou – Stepchenkova, Svetlana – Byun, Sookeun – Ruffini, Celestino – Lee, Seul Ki – Loutfi, Jihad – Lee, Jung-Kook – Atallah, Mikhail – Blanton, Marina (2008): Internet addiction: Meta-synthesis of qualitative research for the decade 1996–2006. *Computers in Human Behavior*, 24 (2008) 3027–3044.
- Gábor Kálmán – Kabai Imre – Matiscsák Attila (2003): *Az információs társadalom és az ifjúság*. Szeged, Belvedere Meridionale
- Galán Anita (2013a): Internetaddikció-vizsgálat a 12. osztályos debreceni fiatalok körében. In: Kálai Sándor (szerk.) (2013): *Juvenilia*. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája V. 105-119.
- Galán Anita (2013b): Internetezési szokások és internetfüggőség a generációs változások tükrében. In: Koncz István, dr – Szova Ilona (2013): „Együtt a biztonságosabb tudományos karrierért, a jövőtervezésért” című VII. PhD-Konferencia előadásai. 269-278.
<http://peme.hu/userfiles/T%C3%B6rt%C3%A9nelem%20-%20Szociol%C3%B3gia%20-%20Szoci%C3%A1lpszichol%C3%B3gia.pdf> (utolsó letöltés: 2013. 01. 02.)
- Hawi, Nazir S. (2012): Internet addiction among adolescents in Lebanon. *Computers in Human Behavior*, 28 (2012) 1044-1053.
- Hoyer Mária – Pillók Péter – Fábíán Zsolt – Ritter Andrea (2004): Felmérés a magyarországi internet-használatról. *Gender vonatkozások*. *Addiktológia*. 2004/4. 555-573.
- Kolozsi István (2012): Mobil web stratégia. <http://blog.fps.hu/post/34183735827/mobil-web-strategia-responsive-ress> (utolsó letöltés: 2013. 01. 06.)
- Kandell, J. J. (1998): Internet addiction on campus: The vulnerability of college students. *Cyberpsychology and Behaviour*. 1(1) 11-17.
- Kittinger, R. – Correia, C.J. – Irons J.G. (2012): Relationship between Facebook use and problematic Internet use among college students. *Abstract*. *Cyberpsychology*

- Behaviour and Social Networking 2012/6. 324-7.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/22703039> (utolsó letöltés: 2013. 03. 24.)
- Koronczai Beatrix - Demetrovics Zsolt - Kun Bernadette (2010): Internetfüggőség és problémás internethasználat. In: Az addiktológia alapjai IV. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 253-283.
- Kuss, Daria J – Griffiths, Mark D. – Binder, Jens F. (2013b): Internet addiction in students: Prevalence and risk factors. *Computers in Human Behavior*, 29 (2013) 959-966.
- Kuss, Daria J. – van Rooij, Antonius J. – Shorter, Gillian W. – Griffiths, Mark D. – van de Mheen, D. (2013a): Internet addiction in adolescents: Prevalence and risk factors. *Computers in Human Behavior*, 29 (2013) 1987-1996.
- Mai, Yujiao – Hu, Jianping – Yan, Zheng – Zhen, Shuangju – Wang, Shujun – Zhang, Wei (2012): Structure and function of maladaptive cognitions in Pathological Internet Use among Chinese adolescents. *Computers in Human Behavior*, 28 (2012) 2376-2386.
- Morahan-Martin, Janet – Schumacher, Phyllis (2000): Incidence and correlates of pathological Internet use among college students. *Computers in Human Behavior*, 16 (2000) 13-29.
- Ok, H. (2011): New media practices in Korea. *International Journal of Communication*. 5. 320-348.
- Pikó Bettina (2005): Középiskolás fiatalok szabadidő-struktúrája, értékattitűdjei és egészségmagatartása. *Szociológiai Szemle*. 2005/2. 88-99. *Statisztikai Tükör* (2012): V/96. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav21209.pdf> (utolsó letöltés: 2013. 01. 09.)
- Wallace, Patricia (2006): Az internet pszichológiája. Budapest, Osiris Könyvtár
- Xu J. – Shen LX. – Yan CH. – Hu H. – Yang F. – Wang L. – Kotha SR. – Zhang LN. – Liao XP. – Zhang J. – Ouyang FX. – Zhang JS. – Shen XM. (2012): Personal characteristics related to the risk of adolescent internet addiction: a survey in Shanghai, China. Abstract. *BMC Public Health*. 2012. 12. 22. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/23259906> (utolsó letöltés: 2013. 02. 25.)
- Yellowlees, Peter M. – Marks, Shayna (2007): Problematic Internet use or Internet addiction? *Computers in Human Behavior*, 23 (2007) 1447–1453.
- Young, Kimberly S. (1996): Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyberpsychology and Behaviour*. 1 (3) 237-244.

HORVÁTH KITTI, KÓSA RITA DIÁNA, MAKAI VIVIEN, NAGY PÉTER,
OLÁH KORNÉLIA, OLÁH TÍMEA, OLÁH - PUCSOK ESZTER, SZEDER
DÓRA VALÉRIA, TIMKÓ ANIKÓ

Tanulás melletti munkavállalás a Debreceni Egyetemen

Bevezetés

Míg a XIX. század modern ipari társadalmában a gyermekkort az iskoláztatás és az általános tankötelezettség határozta meg, addig a felnőttkort a kereső munka. Napjainkra ezek megváltoztak, a határ homályossá vált, egymásra tolódtak a hozzájuk tartozó tevékenységek. (Somlai 2007) Fedheti egymást a tanulás és a munka, különösen igaz ez a felsőfokú tanulmányokat folytatókra, de a főállású munkát végzők is újra iskolapadba ülhetnek. Az erre vonatkozó adatok azonban nem túl biztatóak. A Magyar Ifjúság 2012 felmérés adatai szerint 2012-ben a főtevékenységként dolgozó 15-29 évesek mindössze 4 százaléka tanult munkája mellett (2008-ban ez az arány még 10 százalék volt). A munka mellett tanulók 57 százaléka felsőfokú tanulmányokat végzett. A főtevékenységként tanulóknak, pedig csupán a 2 százaléka végzett munkát ugyanebben az évben. Ennek a csoportnak kétharmada felsőfokú képzésben vett részt. (Gazsó 2013)

Az alacsony munkaerő-piaci részvételre magyarázatul szolgálhat Jürgen Zinnecker tipológiája az ifjúsági korszakváltásra. Szerinte két korszakról beszélhetünk az ifjúsággal kapcsolatban: az ipari társadalom átmeneti ifjúsági és a posztipari társadalom iskolai ifjúsági korszakáról. Az átmeneti korszakban egy korlátozott ifjúkorról van szó. Az ifjúsági életszakasz a szakma megszerzésére korlátozódik, amelyet a korai munkába állás és családalapítás követ. A posztipari társadalmakban ezzel szemben az ifjúkor egyre inkább kitolódik, ami összefügg az iskolai idő hosszabbodásával. (Gábor 2009)

2008-ban megjelenő gazdasági világválság hatására egyre nehezebb helyzetbe kerülnek a fiatalok az álláskeresés, elhelyezkedés során nem csupán a tanulmányi idő alatt, hanem azt követően is. Tapasztalatainkra alapozva azt feltételeztük, hogy a gyorsan változó gazdasági és munkaerő-piaci helyzethez képest a felsőoktatásban tanuló fiatalok munkára vonatkozó érték- és elvárás rendszere lassan formálódik, alapjaiban sok tradicionális elemet tartalmaz, s ennek köszönhetően a tanulmányaikat befejező hallgatók kevésbé tudnak sikeresen alkalmazkodni a megváltozott munkaerő-piaci körülményekhez. Nem kezdenek el időben munkatapasztalatot szerezni, a várható

munkaerő-piaci nehézségekre felkészülni, s alapvetően nem változik a munkára vonatkozó elvárás rendszerük sem.

Feltételezésünk érvényességét egy 2013 novemberében készült kérdőíves adatfelvétellel vizsgáltuk, melynek során a Debreceni Egyetem tíz karán összesen 354 hallgatót kérdeztünk meg. Többlépcsős rétegzett mintavételi eljárást alkalmaztunk, melynek keretében különféle karokról, különböző életkorú egyetemistákat kerestünk fel. A hallgatók ötfokozatú skálán értékelhettek 40, elsődlegesen a munkavégzésre vonatkozó állítást. Mindemellett kilenc független változóra is rákérdeztünk, melyek a válaszadó nemére, korára, állandó és ideiglenes lakóhelye típusára vonatkoztak, illetve arra, hogy melyik kar hallgatója a megkérdezett. Kíváncsiak voltunk még az anyák és apák iskolai végzettségére, valamint arra is, hogy a szülők dolgoznak-e.

A válaszadók 42,9 százaléka férfi, míg 57,1 százaléka nő volt. Korukat tekintve 17 és 27 év közöttiek. A legtöbb válaszadó 20 éves volt, ők jelentették mintánk negyedét, míg a 26 és 27 éveseket mindössze 1-1 fő képviselte. A lakóhely típusát tekintve a válaszadók közel 72 százaléka városban (megyei jogú és egyéb városokat együttevén), 26,3 százaléka pedig községben élt a válaszadás időpontjában. Iskolaidőben a válaszadó hallgatók 32,9 százaléka otthon, 31,9 százaléka kollégiumban és 30,5 százaléka albérletben él a hétköznapiakon.

A Debreceni Egyetem hallgatóinak szülei közül a legtöbben legalább középfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek. Az anyák iskolai végzettsége összességében valamennyivel magasabbnak mondható, mint az apák iskolázottsága. Az egyetemisták szüleinek több mint 80 százaléka dolgozik. A szülők között több a nyugdíjas apa, mint anya.

A tanulás melletti munkavállalás

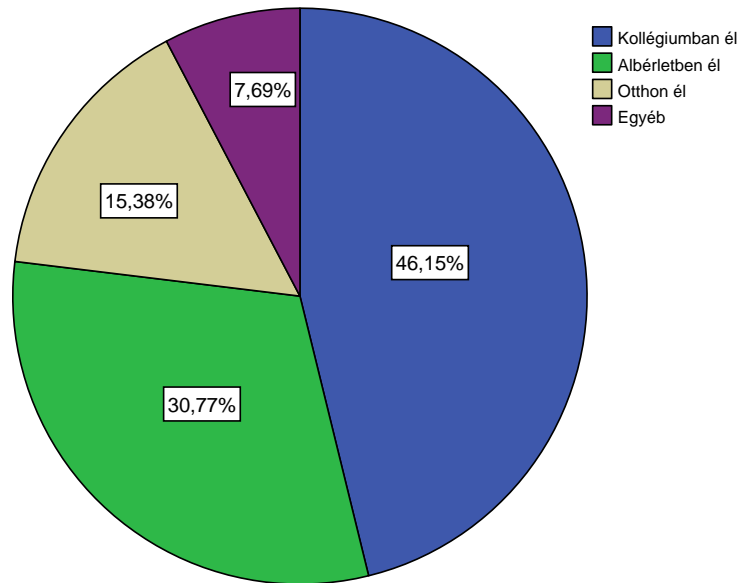
Kutatásunk központi kérdése, hogy a megkérdezett egyetemi hallgatók hogyan viszonyulnak a tanulás melletti munkavállaláshoz. A lányokat kevésbé jellemzi a tradicionális értékrend szerinti gondolkodás, miszerint a munka és a tanulás nem fér meg egymás mellett. Vizsgálatunk szerint a megkérdezett hallgatók közel fele (45,7%) egyetért, negyede (25,6%) pedig teljesen egyetért azzal, hogy a tanulás melletti munka ma már elterjedt. Ezen belül, a lányok jóval többen (74,7%) gondolják úgy, hogy ma már megszokott dolog, tanulás mellett dolgozni, mint a fiúk (66,9%). A megkérdezett hallgatók neme nincs olyan erős hatással a tradicionális értékrendtől való elfordulásra, mint a magasan kvalifikált szülői példa.

A tanulás melletti munkatapasztalat szerzésének fontosságával, sokkal inkább tisztában vannak azok a hallgatók, akiknél az apa aktív résztvevője a munkaerő-piacnak. Ahol viszont munkanélküli az apa, ott nagyobb mértékben jellemző a fiatalok bizonytalansága. Tehát nem csak az apa iskolai végzettsége, de maga a foglalkozás státusza is hat a fiatalok munkafeltételekhez való viszonyára.

Vajon a kortársak milyen hatással vannak, a munkához való új hozzáállás elsajátítására? Azt gondolhatnánk, hogy a tradicionális családi szocializáció ellenére, a hallgatók bekerülve az egyetemi közegbe kortársaiknak köszönhetően könnyebben

elsajátítják a „modern” gondolkodásmódot. Különösen, ha kollégiumba vagy albérletbe költöznek, hiszen itt gyakrabban érintkezhetnek kortársakkal, így több információt szerezhetnek a tanulás melletti munka előnyeiről.

1. ábra: Hol élnek a munkanélküli apák gyerkei iskolaidőben?



Forrás: Saját készítésű ábra

A munkanélküli apákkal rendelkező hallgatók esetében jelentős hányaduk (38,5%) egyetértett azzal, hogy a tanulás melletti munkavállalással sok tapasztalatot szerezhet, addig mindössze 7,7 százalékuk értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy ezzel a munkaerő-piacon is több esélyük lesz. Az erre vonatkozó kérdésben magas a válaszok szórása és magas (38,4%) a bizonytalan válaszadók aránya.

A legtöbben a megyei jogú városban élők értenek teljesen egyet (11,6%) azzal a kijelentéssel, hogy a munka melletti tanulás ma már elterjedt. A megkérdezettek 77 százaléka egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy a tanulás melletti munkának leginkább anyagi okai vannak. Elmondhatjuk, hogy a válaszadók szülei iskolai végzettségének csökkenésével fordított arányosságban nő az az elképzelés, hogy az iskola melletti munkavállalásnak leginkább anyagi okai vannak. A szülők alacsony iskolai végzettsége arra sarkallja a diákokat, hogy elsősorban a pénzszerzés miatt dolgozzanak és csak másodlagosak a további motivációk. Az otthon élők 56,9 százaléka gondolja úgy, hogy sok tapasztalatot szerezhet, ha tanulás mellett dolgozik, míg a kollégiumban élők (44,2%). A középfokú végzettségű apák gyermekei értenek egyet (59,6%) vagy értenek teljesen egyet (71,2%) a legnagyobb mértékben azzal, hogy a tanulás mellett dolgozó

fiataloknak jobb esélyei lesznek a munkaerőpiacon. A lányok 60,6 százalékánál megfigyelhető, hogy hisznek a pozitív munkaerő-piaci esélyekben, míg a fiúknál ez csak 39,4 százalék. A lányoknál összességében láthatjuk, hogy bizakodóbbak a jövőt tekintve. Ezt is alátámasztja, hogy a lányok 58,7 százaléka gondolta úgy, hogy akik tanulás mellett dolgoznak, azoknak nagyobb a társadalmi megbecsültsége, amíg ez a fiúknál csak 41,3 százalék. Ugyanakkor a kérdést tekintve 38,4 százalék a bizonytalanok aránya, ami feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a társadalmi megbecsültséget e korosztály nem tudja még megfelelően megítélni, de ennek igazolása további kutatásokat igényel. Azok a fiatalok, akiknek szülei legmagasabb iskolai végzettsége csak 8 általános, sokkal inkább értenek abban egyet (52,6% és 42,9%) hogy a munka és a tanulás nehezen összeegyeztethető. Ugyanakkor a középfokú végzettségű szülőknél ez 22,7 százalék és 22,1 százalék. Feltehetően ez annak köszönhető, hogy az alacsonyabban képzett szülők nem tapasztalhatták meg a munka melletti tanulás lehetőségét, így ezt a mintát adják tovább gyermekeiknek. Ugyanakkor lehetőségként az is felmerül, hogy az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülők nehezebb anyagi körülmények között is élnek, így a gyermeknek a tanulás mellett szükséges besegíteniük a háztartásba is. (Csoba 2013)

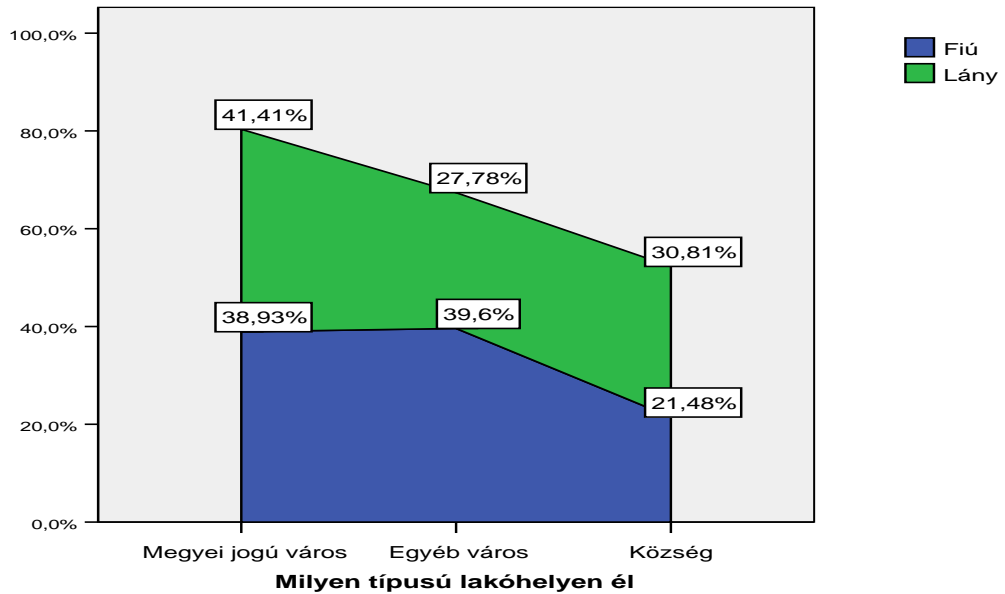
Materiális javak

A munkavállalással kapcsolatos tradicionális értékek központjában a materiális javak állnak. Ezek a díjazással és a fizikai körülményekkel kapcsolatos javak fontosak a megkérdezett egyetemistáknak, hiszen a vonatkozó kérdésekre adott válaszok átlaga 3,91 és 4,55 között mozog.

Vizsgálataink azt bizonyították, hogy két tényező hat jelentősen a hallgatók preferenciáira: a nem és a szülők társadalmi státusza. Az első feltételezésünk az volt, hogy a megkérdezett egyetemisták közül a fiúk számára fontosabbak a materiális javak. Ezzel szemben a magas fizetés, a pénzbeli jutalmazás és a korszerű eszközökkel való munkavégzés kapcsán nem mutatkozott jelentős eltérés a két nem között. Viszont szignifikáns összefüggés van a saját iroda és a kényelmes munkakörülményekkel kapcsolatban. A lányok 66 százaléka szeretne saját irodát és 95 százalékuk akar kényelmes körülmények között dolgozni, ezzel szemben ez a fiúk 55, illetve 86 százalékára igaz.

Erre az eltérésre a lakóhely adhat magyarázatot. A lányok közel 31 százaléka származik községből, a fiúknál ez az arány csupán 21,5 százalék. Ezzel párhuzamosan pedig a fiúk 78,5 százaléka él városban (megyei jogú és egyéb városokban összesen), míg ez a lányok 69 százalékára jellemző (2. ábra). A materiális javak ilyen mértékű preferálása a lányoknál a vidéki életmódtól való eltávolodási vágyukat jelenítheti meg. Ezzel együtt járhat a tradicionális nemi szerepek megkérdőjelezése, hiszen azok az alacsonyabb státuszú lányoknál még nagyobb mértékben lehetnek jelen.

2. ábra: Honnan származnak a hallgatók?



Forrás: Saját szerkesztés

A hallgatók materiális javakkal kapcsolatos preferenciáira a nemükön kívül a szülők iskolai végzettsége (főként az anyáé) hatott. Bár itt nem figyelhető meg szignifikáns összefüggés, a százalékos különbségek jelentősek. A legnagyobb eltérés a pénzügyi jutalmazás kapcsán figyelhető meg. Az alacsony végzettségű anyák gyermekeinek 57 százaléka szeretne olyan munkát, ahol sikereit pénzügyi jutalommal ismerik el. A közép- és felsőfokú végzettségűeknél ez az arány 82-82 százalék. Minél magasabb az anya végzettsége, annál kisebb a valószínűsége, hogy községben éljen. Míg az alacsony végzettségű anyák több mint fele (57%) él községben, addig a középfokúak 31,6 százaléka és a felsőfokúaknak csupán 15,7 százaléka. A kevésbé képzett anyák gyermekeinél magas a köztes értéket adók aránya (42-46%), ami a jövőbe vetett bizonytalanságukra is utalhat. Ha ezeknek a hallgatóknak az anyja alacsony képzettségű és még vidéken is él, akkor valószínűleg a munkakörülményei is rosszak. A szocializációnak köszönhetően az ilyen családból származó egyetemisták számára ez a fajta munkavégzés és életmód lehet az irányadó minta, ezért pesszimisták a várakozásaik a jövőbeli állásukkal kapcsolatban.

Szülőktől való függés és a munkaerőpiacra való kilépés összefüggése

A fejlődéslelektannal foglalkozó kutatók megfigyelései szerint a mai fiatal felnőttek (húszas, harmincas korosztály) egy részének viselkedése nem a felnőttekéhez, hanem a serdülők magatartásához hasonlít leginkább. Ezek a fiatalok az úgynevezett posztadoleszcens életszakaszba léptek, képtelenek vagy nem akarnak felnőni, nehezen illeszkednek be a társadalomba, mely például abban nyilvánul meg, hogy nem tudnak elszakadni a szülői háztól. Ez a kitolódott kamaszkor a posztindusztriális társadalmak jelensége, a tanulás, munka, párkapcsolat és családi élet közötti szálak lazulásának és a megváltozott értékrendeknek következménye. (Somlai 2010)

A tárgyalt csoport átlépte a tizennyolcadik életévét, így jogi értelemben és biológiai szempontból felnőttnek tekinthető. A társadalmi szempontokat vizsgálva viszont látható, hogy bár a fiatalok egy része már önálló életet él – kilépett a munkaerőpiacra, családot alapított, és képes felelősséget vállalni önmagáért, családjáért, kapcsolataiért – sok húszas-harmincas éveiben járó egyén valamelyik felsőoktatási intézményben tanul, egy háztartásban él szüleivel, anyagi támogatást kap otthonról, és a munkavállalás vagy a családalapítás legfeljebb egy jövőbeli terv.

Napjaink fiataljainak nagy része az érettségi vagy a szakma megszerzése után nem áll rögtön munkába, hanem továbbtanul, miközben a szülő-gyermek kapcsolat nem sokat változik, hiszen a továbbtanulással nem feltétlenül jár együtt a függetlenedés, a tanulmányok finanszírozása sok esetben a szülők feladata, valamint az oktatásban eltöltött időtartam egyre inkább elhúzódik, ez pedig kitolja a párkeresés, családalapítás idejét, mely szintén a szülőkhöz való kötődést erősíti. (Tercza 2010)

Feltételezésünk szerint a munkaerőpiacra való kilépés és a szülőktől történő leszakadás több ponton összefonódik egymással. Lehetséges, hogy a fiatalok azért nem válnak le a szülőkről, mert a környezet nem kényszeríti erre őket, a szülők jobban óvják gyermekeiket, mint ahogy ez az előttük lévő generációk esetében történt. A fiatalok pedig élvezik az otthon kényelmét és biztonságát, így nem érzik szükségesnek a munkába állást. Ez azok esetében lehetséges, ahol a család anyagi körülményei olyan szinten vannak, mely mellett nincs szükség még egy kereső személyre. Lehetséges azonban az is, hogy a munkaerőpiac helyzetének változásai, az új körülményekhez való alkalmazkodás problémái, a gazdasági helyzet romlása, a kudarcoktól való félelem tartja vissza a fiatal felnőtteket az álláskereséstől, így önálló jövedelem hiányában szüleikre támaszkodnak. Ebben a helyzetben biztonságosabbnak érzik a továbbtanulást, a szülők pedig támogatják ezt a döntést reménykedve abban, hogy magasabb iskolai végzettséggel gyermekük könnyebben, jobb munkahelyen fog elhelyezkedni.

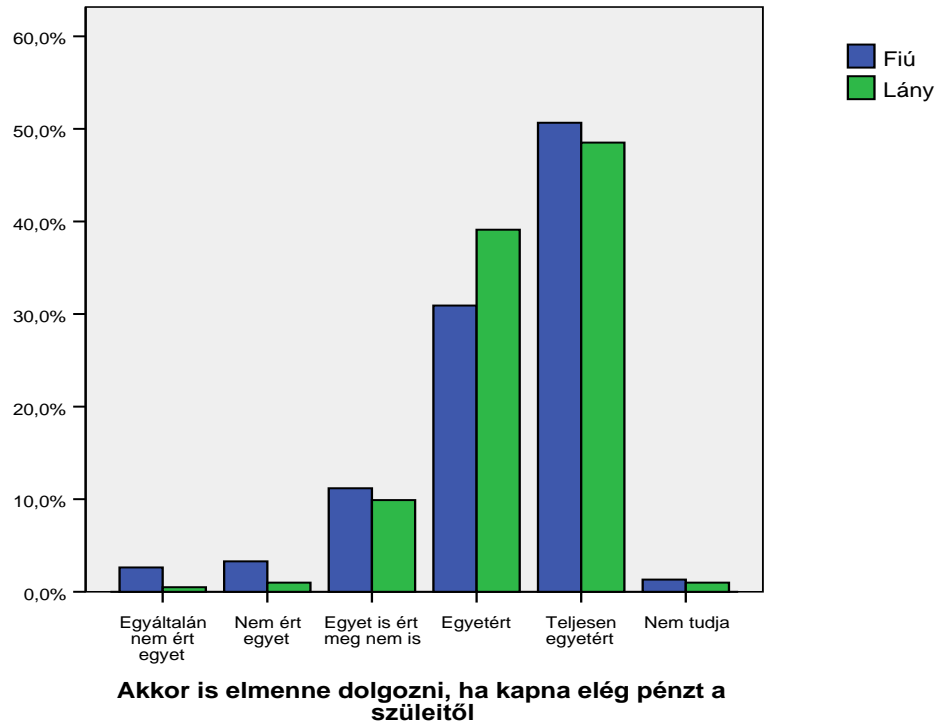
Magyarországon a kilencvenes évek óta a képzésekben egyre többen és egyre hosszabb ideig vesznek részt. Ez sajnos nem azt jelenti, hogy az alacsony társadalmi helyzetű szülők gyermekei számára is könnyebben elérhető lett az egyetemekre és főiskolákra való bekerülés, haszna leginkább a középosztálybeli fiataloknak lett belőle. (Nyüsti 2013) A felsőoktatási intézményekbe való jelentkezést és bejutást tehát ma is befolyásolja a szülői háttér.

A Debreceni Egyetem karain végzett kutatás a szülőktől való függést is vizsgálta. A válaszadók nemenkénti véleménye nem sok eltérést mutat a különböző kérdéseket illetően. A megkérdezett lányok és fiúk is többségében elmennének dolgozni akkor is, ha szüleiktől elegendő pénzt kapnának. Nem feltétlenül költöznének el otthonról, ha tudnának lakást venni, de ez a válasz majdnem megegyezik azoknak a számával, akik biztosan otthagynák elsődleges otthonukat, ha anyagilag megtehetnék. A megyei jogú városban élők legtöbbször azt válaszolta, hogy biztosan elköltözne otthonról, ha tehetné, de magas azoknak a véleményeknek a száma is, akik hezitálnának elhagyni a biztonságot adó otthont. Érdekes motívum, hogy a községbeliek majdnem 13 százaléka egyáltalán nem gondolja, hogy ha anyagilag megtehetné, akkor elköltözne otthonról, viszont közel 24 százalékuk elköltözne.

A megkérdezettek 32,8 százaléka él otthon iskolaidőben. Az eltérés az otthonélők és az albérletben vagy kollégiumban élők között csekély. A megyei jogú városban élő fiatalok nagyobb része él otthon (56,4 %), ami magyarázható azzal, hogy az egyetemek többnyire ezekbe a városokba koncentrálódnak. A községben és egyéb városban élők többnyire kollégiumban (36% és 40,5%) vagy albérletben laknak (33% és 37,7%), a különbség főként azzal magyarázható, hogy a kollégium költségei alacsonyabbak az albérleténél.

A fiatalok legtöbbször úgy érzik, hogy el tudna vezetni egy háztartást, de a kapott adatok azt mutatják, hogy ezen a téren is sokan hezitálnak, bár a megyei jogú városban élők rendelkeznek a legnagyobb magabiztossággal ebben a kérdésben. A kollégisták jelentősebb számban képviselik az egyet nem értést. Ennek az oka az lehet, hogy a kollégiumi lét inkább egy átmenetet képez a szülői biztonság és az önálló otthon kialakítása között, hiszen a hallgató csak iskolaidőben él ott, egyébként otthon tartózkodik a családjával. Az albérleti lét jobban enged az önálló életvezetésre következtetni, hiszen ott már több feladatot kell ellátni. Tehát a kollégiumra tekinthetünk úgy, mint átmenetre a szülőktől/családtól függő és független élet között.

3. ábra: Elmenne-e dolgozni, ha kapna elég pénzt a szüleitől?



Forrás: Saját szerkesztés

Az érzelmi függésre vonatkozó adatok, a nemek szempontjából voltak magyarázó értékűek. Probléma esetén a lányok nagyobb arányban (58,7 %) fordulnának a szüleikhez segítségért, míg a fiúk inkább a bizonytalan vagy az elutasító választ jelölték meg. Ez azzal magyarázható, hogy a lányok szocializációja során az érzelem, a gyengeség elfogadott értéként jelenik meg, így a későbbiekben is könnyebben beszélnek problémáikról. Illetve a nők sokkal inkább nyitottak a problémák felszínre hozásában, kibeszélésében, mint a férfiak. A nemekről kialakított sztereotípiák is a nők érzelmességét erősítik meg. Ez egyben utalhat a lányok érzelmi „függésére” is. A lányoknál nehezebben történik meg a leválás a fentebb említettek alapján. Ez magyarázat lehet arra is, hogy a lányok fordulnak inkább a szüleikhez segítségért probléma esetén. Az érzelmi függés összefügghet a hallgatók lakóhelyével is. A községből származó hallgatók szüleiket keresnék meg problémájukkal, de összességében a hallgatók ezzel egyet is értettek, meg nem is.

A munkavégzés motivációi

Vajon milyen motivációk rejlenek még a fiatalok munkavállalása mögött? A következőkben erre próbálunk meg válaszolni.

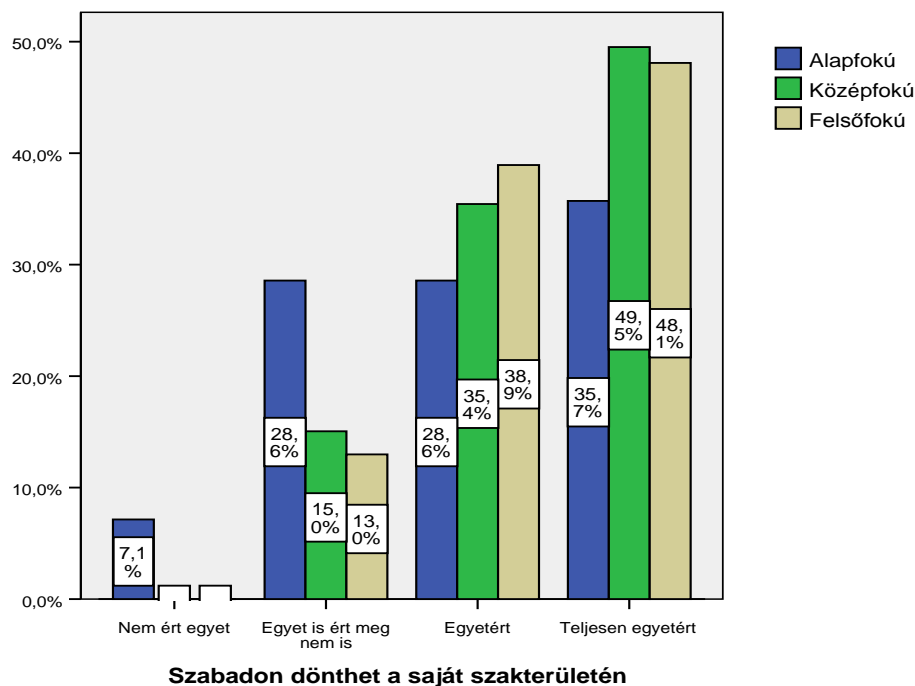
Fontos helyet tölt be a segítő szándék, a lányok majdnem 80 százaléka olyan munkát szeretne, ahol másokon segíthet, ezzel szemben a fiúk csupán 64 százaléka szeretne ilyen jellegű munkahelyet, mindezt a hagyományos női értékrenddel magyarázhatjuk, a segítség értékét szinte minden esetben a nőkhöz kapcsolják.

A megyei jogú városban élő fiatalok 93,5 százaléka egyetértett vagy teljesen egyetértett azzal, hogy a későbbiekben olyan munkahelyet szeretne, ahol fizetéséből magas életszínvonalat biztosíthat magának. Ezzel szemben az egyéb városban vagy községben élő fiatalok sokkal nagyobb arányban voltak bizonytalanok, körülbelül 10 százaléuk nem tudott állást foglalni ezen állítás tekintetében. Elmondhatjuk, hogy a kisebb városokban, a községekben lakó hallgatók nem annyira pénzorientáltak a leendő munkahely tekintetében, ők a munka értékét más értékek mentén mérik, mint a megyei jogú városban élők.

A kollégiumban élő hallgatók majdnem 80 százaléka egyetértett vagy teljesen egyetértett azzal, hogy a későbbiekben olyan munkát szeretne, ahol másokon segíthet, ezzel szemben az albérletben élők csupán 63,6 százaléka, az otthon élők 72 százaléka. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kollégiumban élő hallgatók többsége kisebb városokból, falvakból érkezett, az ilyen településformákon sokkal nagyobb szerepet játszik a kölcsönös segítségnyújtás.

Az alapfokú végzettségű anyák gyermekeinek 7,1 százaléka, az alapfokú végzettségű apák gyermekeinek 5,3 százaléka nem értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy leendő munkahelyén szabadon szeretne dönteni saját szakterületén, a magasabb iskolai végzettségű szülők gyerekei közül senki sem választotta ezt a válaszlehetőséget. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők nagyobb valószínűséggel dolgoznak olyan munkahelyen, ahol ritkán kell önálló döntéseket hozniuk, így gyermekeik is erre szocializálódtak. Érdekes az is, hogy az érettségivel és diplomával rendelkező anyák gyermekei vélekedése között mindössze 3-4% eltérés mutatkozik, hozzájuk képest sokkal nagyobb a különbség az alapfokú és középfokú végzettséggel rendelkező anyák gyerekei esetében (10-20%).

4. ábra: Az anyai iskolai végzettsége milyen hatással van az önálló döntéshozatalra?



Forrás: Saját szerkesztés

Fontos azt is megjegyeznünk, hogy míg legtöbben (87%) a diplomás anyák gyerekei értettek egyet azzal, hogy munkahelyükön, saját szakterületükön, szabadon szeretnének dönteni, addig az apákat tekintve az alapfokú végzettségű apák gyerekei értettek leginkább (94,7%) egyet ezzel az állításra, eszerint az alapfokú végzettséggel rendelkező apák sokkal jobban ösztönzik gyermekeiket a szabad döntés fontosságára, mint a hasonló végzettséggel rendelkező anyák.

A munkanélküli szülők gyerekei közül mindenki olyan munkát szeretne, ahol megvalósíthatná önmagát, a háztartásbeli és dolgozó anyák gyerekei is magas arányban értettek ezzel egyet (90,9% és 89%), viszont a nyugdíjas anyák gyerekeinek csupán 75 százaléka. Az anya munkanélkülisége tehát jó motiváló erő gyermeke számára, abban, hogy munkahelyén az önmegvalósításra törekedjen.

Legnagyobb arányban a munkanélküli anyák (76,5%) és apák (76,9%) gyermekei értettek teljesen egyet a „Mindig lenne lehetőségem fejlődni a munkahelyemen” kijelentéssel, számukra a szülők munkanélkülisége nagyon jelentős motiváló tényező, ki akarnak törni és el akarják kerülni a munkanélküliséget. Figyelemreméltó adat az is, hogy a nyugdíjas apák és anyák gyermekeinek 100 százaléka egyetértett a mindig lenne lehetőségem fejlődni kijelentéssel, a dolgozó apákkal rendelkezők esetében csupán 93,5 százalékuk, a munkanélküli apa esetében 92,3 százalékuk.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a szülők iskolai végzettsége a legfőbb befolyásoló tényező abban a tekintetben, hogy az egyén milyen mértékben kíván szabadon dönteni későbbi munkahelyén, minél magasabb az anya iskolai végzettsége, gyermeke annál jobban igényli a szabad döntés lehetőségét. Az apák végzettségét tekintve pont fordított az összefüggés, hiszen az alapfokú iskolai végzettségű apák gyermekei szeretnék inkább szabadon dönteni munkahelyükön.

Az immateriális javak szerepe

Kutatásunkban az immateriális javak közül a kreativitást, a munkatársak általi bizalmat, a hasznosságérzetet, és a maradandó dolgok alkotása iránti vágyat vizsgáltuk. A kreativitás esetében a nemi megoszlást tekintve kiderült, hogy nincs nagy különbség a lányok és fiúk válaszai között: mindkét csoport egyetértést kifejező válaszai 80 százalék fölött voltak. A legmagasabb átlagot a hasznosság, mint érték kapta, ennél ugyanis hármasnál rosszabb érték nem született az ötfokozatú skálán, illetve itt jelentősen kisebb a szórás, mint a többi eredménynél. A legkevésbé egységes adatokat a maradandóság hozta: a legnagyobb szórással együtt a legalacsonyabb átlag is ide tartozik. Ez azt mutatja, hogy a fiatalok véleménye itt oszlik meg a leginkább.

A feltevés az volt, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák gyermekei fontosabbnak tartják az alábbi állítást: „Olyan munkát szeretnék, ahol maradandót alkothatok.” A szignifikancia-teszt 0,043-as eredménye megerősíti azt az állítást, miszerint a magasabb iskolázottságú anyák gyermekei fontos munkaértéknek tartják, hogy maradandót alkothassanak.

Felvetésünk volt még továbbá, hogy az „Olyan munkát szeretnék, ahol munkatársaim megbecsülnek” kérdésre adott válaszok függenek attól, hogy milyen típusú településről származnak a válaszadó fiatalok. Ez azért várható, mert a kisvárosokban és az ettől kisebb településeken a legtöbben ismerik egymást, és a mai napig fontosnak tartják, milyen véleménnyel van róluk a lakhelyük, hiszen a továbbiakban ez segítheti őket változatos lehetőségekhez. Kisvárosokban és vidéken inkább jellemző még ez a fajta konzervatív felfogás, amelynek építőeleme, hogy a népesség ne csak befogadja, hanem meg is becsülje őt. Ebből következően azok a fiatalok, akik vidéken élnek, fontosabbnak tartják, hogy a munkahelyükön is megbecsülésnek örvendjenek. Az adatok azonban nem ezt mutatják. Ennek oka az lehet, hogy ma, amikor a modern munkafelfogás lépett érvénybe, lakóhelytől függetlenül is fontosnak tartják a munkavállalók, hogy értékeiket és képességeiket megbecsüljék a vezetők és a kollégák is.

Szubjektív munkajavadalmak

A tradicionális elvárásokhoz köthető materiális értékekkel szemben a szubjektív munkajavadalmak vizsgálatakor a posztmodern értékekkel való azonosulást mértük. A kutatás során arra a megállapításra jutottunk, hogy a megkérdezettek az anyagi javak mellett az erkölcsi elismerésre is igényt tartanak. A hallgatók viselkedésében egyszerre mutatkozik a tradicionális és a posztmodern értékek követése.

A szubjektív munkajavadalmakat a túlnyomó többség fontosnak tartja. Az ötfokú skálán mindegyik item 4,4 feletti átlaggal rendelkezik, tehát az állításokkal a legtöbben egyetértettek vagy teljesen egyetértettek. Így ahhoz, hogy különbségeket fedezzünk fel az egyes csoportok között, a szélsőérték („Teljesen egyetérttek”) vizsgálatára van szükség.

Az erkölcsi elismerésre való törekvés nem függ a kortól ezen a csoporton belül. Tehát az egyetemisták számára fontos, hogy munkahelyükön megvalósíthassák önmagukat, megbecsüljék őket, tekintélyt szerezhessenek a munkájukkal, a kollégáik elismerjék tevékenységüket és legyen lehetőség a feljebb lépésre, ezekre a javakra az adott korosztály tagjai ugyanúgy vágnak. Ezzel szemben különbségeket találunk a nemek, a lakóhely, és az iskolaidőhöz kötődő tartózkodási hely szerint.

A nemek szerinti megoszlás alapján kiderült, hogy a szubjektív munkajavadalmakat a lányok valamivel fontosabbnak tartják, mint a fiúk. Az „Olyan munkát szeretnék, ahol megvalósíthatnám önmagamot” megállapítással a fiúk 49 százaléka, míg a lányok 66 százaléka értett teljesen egyet. A jövőbeli munkahelyét a fiúk 56 százaléka, a lányok 68 százaléka képzelel el úgy, hogy van lehetősége a feljebb lépésre. Bár nem mutatkozik erős szignifikancia, az eredmények alapján megállapítható, hogy a tradicionális értékeknek ellentmondva a munkával történő tekintélyszerzésre is jobban vágnak a lányok: 67 százalékuuk teljesen egyetértett az állítással, a fiúk esetében ez az arány 49 százalékos. A háttérben a hagyományos nemi szerepek elutasítása állhat, a lányok törekednek az önmegvalósításra, az elismerésre, felsőbb pozíciók elérésére.

A munkahelyen történő önmegvalósításra és a feljebb lépési lehetőségre a kollégisták vágnak leginkább, az otthon élők ehhez képest a legkevésbé. A kollégák elismerése azonban az otthon élők számára a legfontosabb. Ennek háttérben a szülőktől való függés állhat. Az otthon élő hallgatók kevésbé törekszenek a függetlenségre, az önmegvalósításra, és fontosnak tartják szüleik véleményét, a visszajelzést.

A kollégisták 70,5 százaléka teljesen egyetért azzal, hogy olyan munkahelyen szeretne dolgozni, ahol tekintélyt szerezhethet a munkájával. Az otthon élők esetében ez 56 százalékos, az albérletben lakók 53 százaléka választotta a legnagyobb értéket. Ez összefüggésben lehet a nemi megoszlással: a kollégisták 66 százaléka, a szülői házban lakók 57 százaléka, az albérletben élők 50 százaléka lány.

A tekintélyszerzéshez és a feljebb lépés lehetőségéhez tartozó itemek a nem, a lakóhely és az iskolaidő alatti tartózkodási hely változók alapján is hasonló megoszlásokat mutatnak. Ez a párhuzam valószínűleg arra utal, hogy a hallgatók úgy vélik, a fentebb lévő pozíciókkal a tekintély is együtt jár.

Megállapítható tehát, hogy a lányok határozottabban vágnak az erkölcsi elismerésre, leginkább a községből érkezők szeretnének lehetőséget kapni a feljebb lépésre, a kollégák elismerését az otthon élők szeretnék leginkább megszerezni.

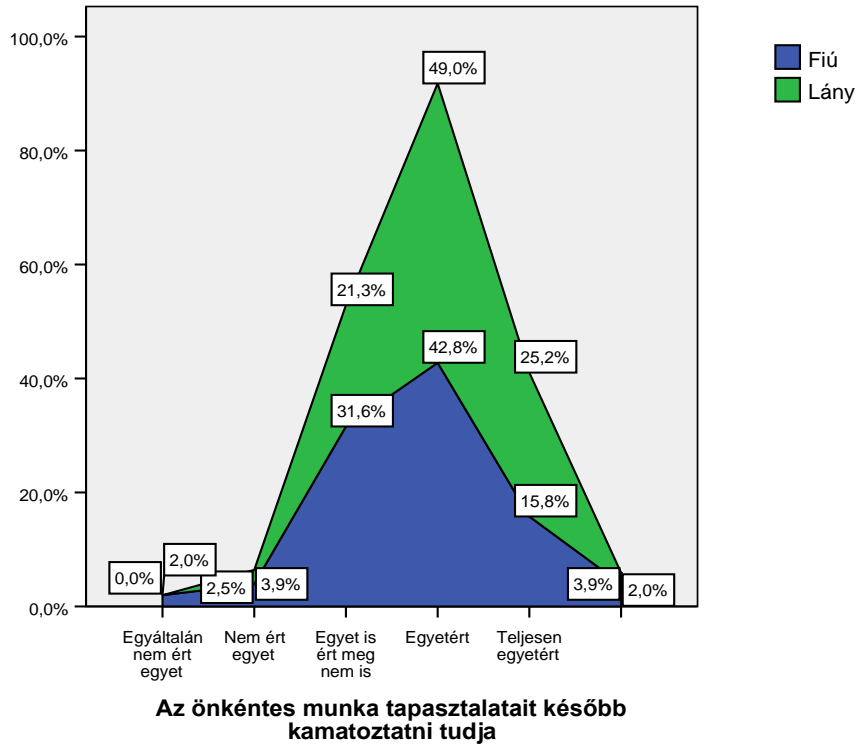
Önkéntesség

Robert D. Putnam szerint a társadalom-, közösség hivatalos szervezetei (pártok, egyesületek, szövetségek, vállalkozások) általában a személyes informális kapcsolatok mentén szerveződnek. Az pedig vitathatatlan, hogy a hivatalos szervezetek nagy része általában profitorientált, tehát anyagi haszonszerzésre törekedik. Személyes kapcsolatokat pedig remekül lehet építeni önkéntes munkavégzés közben. Arról nem is beszélve, hogy ha valaki minél nagyobb kapcsolati rendszerrel rendelkezik, annál könnyebben találhat munkát, az ismeretségi körére támaszkodva. Sokan kifejezetten ezért végeznek önkéntes munkát. Tehát ha nem is közvetlen, de közvetetten, az idő múlásával mindig megtérül a befektetett „ellenszolgáltatás nélkül végzett” munka. (Putnam 1993)

Az önkéntesség az általunk készített tanulmányban a posztmodern felfogást hivatott képviselni, a tradicionális szemlélettel szemben. Az önkéntességről elmondhatjuk, hogy a debreceni egyetemisták jelentős része fontosnak tartja (átlagosan 98,8 százalékban válaszoltak az önkéntességről feltett kérdésekre), ugyanis az ehhez a dimenzióhoz tartozó kérdésekre döntően pozitív válaszok érkeztek (ezek átlaga 4,1 az 5-ös skálán).

A kérdőívből az is kiderült, hogy a lányok döntő többsége (74,2%) gondolja úgy, hogy az önkéntesség alatt szerzett tapasztalatait később a munkája során is kamatoztatni tudja. Érdekes módon a fiúknak csak körülbelül a fele (58,6%) gondolja ugyanezt (5. ábra). Ez azért lehet így, mert a nők bizonyítani akarnak, hogy a munka világában is megállják a helyüket. Ha pedig munkatapasztalatot tudnak felmutatni, azzal igazolni tudják a munkára való rátermettségüket. Míg a férfiak a fizető munkára szocializálódtak az évezredek során, így bennük ez a bizonyítási vágy valószínűleg kisebb.

5. ábra: Kamatoztatni tudják-e később az önkéntes munka során szerzett tapasztalatokat?



Forrás: Saját szerkesztés

A kapott eredmények azt mutatják, hogy a lányok segítőkészebbek a fiúknál. A felmérésünkből az derült ki, hogy a lányok jelentős része (76,5%) tartja fontosnak, hogy az önkéntességgel segíthessen másokon, míg a fiúknál ez az érték kisebb (68%). Ez a gyerekkori szocializációra vezethető vissza. A lányoknál a segítőkészség inkább előnyként kerül bemutatásra a neveltetés során, mint a fiúknál.

Az önkéntességgel kapcsolatban a további összes érdekes eredmény a fiatalok kapcsolati hálójával van összefüggésben. Arra a kérdésre, miszerint fontosnak tartja-e Ön, hogy az önkéntesség alatt új embereket ismerhessen meg a lányok döntő többsége (90,1%) válaszolt pozitívan (egyetért, teljesen egyetért), a fiúknál ugyan ez az érték valamivel kisebb (80,1%). Az ismeretségi kör bővítésével kapcsolatban olyan eredményeket kaptunk, amelyekből az derült ki, hogy a válaszadókat jelentősen befolyásolja, hogy a szüleik milyen helyzetben vannak a munkaerő-piacon. E tekintetben két kiugró eredményünk is született. Az egyik szerint azok a fiatalok, akiknek az anyjuk háztartásbeli, rendkívül fontosnak tartják (95,4%) az önkéntesség

során, hogy bővíthessék kapcsolati rendszerüket. A másik, még kiugróbb eredmény szerint minden egyes egyetemista, akinek az apja munkanélküli fontosnak tartja, hogy új embereket ismerhessen meg az önkéntesség ideje alatt (100%). Ez azzal magyarázható, hogy a válaszadók nem szeretnék a szüleikhez hasonló helyzetbe kerülni a munkaerő-piacon, ezért fontosnak tartják a kapcsolatok építését, ugyanis kiterjedtebb kapcsolati rendszerrel könnyebben el lehet helyezkedni a mai modern világban. Ez egyértelműen posztmodern érték.

Összegzés

A posztmodern értékek és az ezzel összefüggésben álló posztadoleszcencia hatással vannak a magyar fiatalok viselkedésére, gondolkodásmódjára is. Mindent összevetve megállapítható, hogy hazánk fiatalsága elkezdte követni a posztmodern értékeket, a munkáról való gondolkodásukban megjelenik egy újfajta felfogás, azonban szemléletükben még mindig erőteljesen jelen vannak a tradicionális értékek, minták is. Egyfajta kevert értékrendet figyelhetünk meg, illetve az egyén értékrendjét nagyban befolyásolja a szülői minta követése vagy annak elutasítása például a szülő munkanélkülisége esetén.

Az értékek keveredése jól tükröződik a nemek szerinti összehasonlításban. A lányok esetében megfigyelhető egyfajta kitörési, önmegvalósítási vágy, a tradicionális értékek elutasítása, míg ha az érzelmi függést vagy a másokon való segítség fontosságát vizsgáljuk, látható, hogy a tradicionális normák még mindig jelen vannak.

Mára már közsímert tény, hogy a napjainkban fiatal felnőttkorukat élők később lépnek ki a munkaerőpiacra, illetve erősen függnek szüleiktől. Továbbá a nemi szerepek esetében is megfigyelhető a változás, ami az új trendre jellemző. Ugyanakkor az látható, hogy noha a mai fiatalok elmozdultak a posztmodern értékek követésének irányába, emellett továbbra is jelen van a hagyományos viselkedésminták követése is.

Felhasznált irodalom

- Csoba Judit (2013): Munka és tanulás. A felsőfokú képzésben résztvevő hallgatók munkatapasztalata Esély 24. évfolyam, 4. szám
- Gábor Kálmán (2003): Civilizációs korszakváltás és ifjúság. Oktatókutatató Intézet, Budapest
- Gábor Kálmán (2009): Ifjúsági korszakváltás, Új ifjúsági szemle, VII. évfolyam 4. szám, 61-82. oldal. Interneten elérhető: http://www.uisz.hu/archivum/uisz_25_gabor.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2014. január 12.
- Gábor Kálmán (2012): Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok. Belvedere Kiadó, Szeged
- Gábor Kálmán, Jancsák Csaba (szerk. 2004): Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben. Belvedere Kiadó, Szeged.
- Gábor Kálmán, Jancsák Csaba (szerk. 2006): Ifjúságszociológia. Belvedere Kiadó, Szeged
- Gaszó Tibor (2013): Munkaerő-piaci helyzetkép In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012 tanulmánykötet. Interneten elérhető: http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar>Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2014. január 12.
- Horkai Anita (2010): Kapcsolatok. Az ifjúság társadalmi kötődéseinek narratívái. Educatio 2010/2. szám. Interneten elérhető: <http://www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/1951> Utolsó letöltés dátuma: 2014. február 26.
- Nyüsti Szilvia (2013): Oktatási helyzetkép. Innen: (Székely Levente szerk.): Magyar ifjúság 2012. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, 90-126. oldal
- Robert D. Putnam (1993): A prosperáló közösség. A társadalmi tőke és a közélet. Interneten elérhető: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/CD000AD61636B5E2C1256F76003BF77C?OpenDocument Utolsó letöltés dátuma: 2014. február 26.
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. Innen: Somlai Péter (szerk.): Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről. Budapest, Napvilág Kiadó
- Somlai Péter (2010): Változó ifjúság. Innen: Educatio, 2010/2, 175-190. oldal
- Tercza Gabriella (2010): A kitolódott fiatalkor – A posztadoleszcencia jelensége Magyarországon. Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. Interneten elérhető: http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/dok2012/Tercza_Gabriella_A_kitolodott_fiatalko_szakdolgozat.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2014. január 12.
- Vaskovics László (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. Szociológiai Szemle, 2000/4. 10. évfolyam Interneten elérhető: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0004vaskovics.htm> Utolsó letöltés dátuma: 2014. február 26.

- A fiatalok munkaerő-piaci helyzete KSH, Budapest, 2011. Interneten elérhető:
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ifjusag_munkaero_piac.pdf
Utolsó letöltés dátuma: 2014. március 10.
- Az oktatásból a munka világába való átmenet kérdései. OFI. Interneten elérhető:
<http://www.ofi.hu/tudastar/oecd-tanulmanyok/oktatasbol-munka> Utolsó letöltés:
2014. március 10. Budapest
- Magyar Ifjúság 2012 kutatás első eredményei. 10 kérdés az ifjúságról. Kutatópont Kft.
Budapest. Interneten elérhető:
http://kutatopont.hu/files/2012/02/magyar_ifjusag_2012.pdf Utolsó letöltés
dátuma: 2014. március 10.

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER

Gondolatok a szélsőjobboldali ellenségkonstrukció diskurzív technikáiról¹

Bevezetés

Önmeghatározásunk végén valamilyen kevésbé ismert tényező áll, mely lehet ellenfél, akivel kompetitív módon bánunk, ugyanakkor egy idegen is feltűnhet ezen a ponton, akiről nem sokat tudunk, legfeljebb gyanítjuk, hogy identitásunkat fenyegeti, egzisztenciánkat veszélyezteti és majd a későbbi diskurzus során derül ki, hogy „ki is ő”. Természetesen ezt a pozíciót egy ellenség is betöltheti, aki egyértelműen veszélyes önmagunkra nézve, ezért őt félre kell állítani, likvidálni kell. Több diskurzív társadalomtudományt művelővel egyetértésben úgy vélem, hogy „az ellenség neve” nem egzakt vagy bármilyen pozitívista szabályrendszer szerint jól körülírható státusz, hanem az ellenfelet, idegent, ellenséget és en bloc a „rajtunk” kívülálló „őket” a diskurzus teremti meg (Szabó 1998, 2006, 2007).

Dolgozatomban egy szélsőjobboldali közösséget vizsgálok, melyet helyi közösségként, sűrű és szövevényes társadalmi jelenségként értelmezek, nem pedig kizárólagosan a kultúra (szubkultúra), a politika és a nyilvánosság rendszerében utolérhető fenomént. A közösséget, illetve az azt létrehozó és reprodukáló diskurzust a nyelven keresztül vizsgálom, nevezetesen, hogy milyen valóságkonstruáló eszközöket, narratívákat, diskurzusstratégiákat használnak a status quo fenntartására és a hatalmi pozíciók megszerzésére, valamint az ellenség megteremtésére. Ennek fényében dolgozatom a társadalom szövegszerű értelmezésének, illetve az értelmezés „sűrű leírásának”, szemantikai feltárásának és a nyelv hatalomkonstruáló szerepének elméleti és módszertani pozíciójából indul (Geertz 1994; Ricoeur 2001, Wodak 2009).

A diskurzust a közösség tagjai állítják elő szimbolikus interakcióik során nyelvi elemek és eszközök implementálásával, mely által létrehozzák, fenntartják és permanensen

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

reprodukálják a csoport ideológiai konstruktumait, identitását, valamint egyéni és szociális reprezentációit (Szabó 2006). Ezekben az interakciókban jelölik ki az én (self), valamint a csoport, azaz a „mi” pozícióit és határait, valamint tulajdonságokkal, képességekkel felvértezve és ad absurdum hatalmi szerepben jelenítik meg magukat a diskurzív térben. Mindezzel párhuzamosan kijelölik azokat a pozíciókat, amelyek már nem részei a közösségnek. A nyelv hatalom létrehozásában betöltött egyik kulcsfontosságú szerepe itt érhető utól, hiszen általa egyéneket és csoportokat integrál, míg másokat kizár és idegen, ellenfél vagy ellenség szerepében definiál (van Dijk 2006; Szabó 2006). A következőkben áttekintem, hogyan jön létre egy helyi szélsőjobboldali közösség önmeghatározásával szemben, az ún. ideológiai négyyszög struktúrájában az említett „ellenség” csoportja, illetve kísérletet teszek az „ellenség nevének” meghatározásán túl, illusztrációk segítségével néhány diskurzív technika bemutatására.

A nyelvi fordulat

Mindenekelőtt tisztázni kell a nyelv szerepét, miért fordul a társadalomtudomány a nyelv felé kitüntetett figyelemmel, egyáltalán hogyan lehetséges szövegeken, mint diskurzuson keresztül értelmezni és magyarázni társadalmi tényeket. A kérdés megválaszolásához a múlt század nyelvészeti, szemantikai vizsgálataihoz kell visszanyúlnunk, melyek eredményeképpen a nyelvre nem úgy tekintünk, mint ami kijelöl, megnevez és mindösszesen reflektál az a priori létező valóságra. Ezért objektív és pozitivistá módon nem vizsgálhatjuk a diskurzust, hiszen nem áll rendelkezésünkre afféle „nyelven kívüli”, validálható mérőeszköz, hanem a mindenkori „mi és ők” kategória az ominózus narratívák függvénye, így csupán (pre)diszpozíciókból reflexív módon lehetséges ezek megállapítása, feltérképezése. Tehát a nyelvnek sokkal inkább kijelölő, pozíciókat és státuszokat meghatározó szerepe van, mely által létrehozuk a hatalmi struktúrákat, társadalmi intézményeket és egyenlőtlenségeket. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyelv funkcióját nem a társadalmi valóságra való reflexióként értelmezzük, hanem úgy, mint „az emberi tevékenység modellje, amely intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti” (Carver 2002: 145, Foucault 1998).

Szövegparadigma

A fenti filozófiai paradigmaváltást nevezzük narratív vagy nyelvi fordulatnak (linguistic turn). Ebben az új értelmezési keretben „új hermeneutikai” megközelítésre is szükség van, ugyanis a kategorizációs folyamatok (labelling, „naming and framing”²) nem érthetők meg valamiféle objektív mérce alapján, hanem ez is a hatalmi struktúra része és az aktuális diskurzus változásában lehet nyomon követni. A diskurzuselemző azt

² Idézet: Krémer Balázs: Giccs-e a politikai korrektség?

vizsgálja, ki hozza létre a kategóriákat és milyen narratíván keresztül. Természetesen ez a pozíció egyben projektálja a „kutatói objektivitás” ideáljának elvetését, hiszen nem érhető el a világtól teljesen izolált pozíció és a kutató egyben tudomásul veszi, hogy maga is részese a diskurzív térnek. Tehát nem tagadja az involváltságot, és azt tisztázni igyekszik: „az értelemmel telített struktúrák, amelyeket éppen a mélyinterpretációknak kell feltárniuk, nem érthetők meg a személyes kötődések nélkül.” (Ricoeur 2001), illetve a kritikai diskurzuselemzés iskolája nyíltan vállalja tudományos tevékenysége részeként az ún. alkalmazott etikai (applied ethics) álláspontot (van Dijk 2000, Glózer 2006).

A diskurzus nem statikus, éppen ezért válik szükségessé az értelmező társadalomtudomány számára a megértés és magyarázat, illetve a magyarázat és megértés egymással összefüggő, egymást feltételező dialektikus viszonya. A két folyamat kombinálásával eljutunk egy ciklikusan bővülő hermeneutikai körhöz. Egy szöveg gazdag értelmezésének technikája alkalmazható a társadalomtudományi gyakorlatban, sőt Ricoeur még cselekvéseméleti relevanciával is felruhazza a megértést, hiszen az emberi cselekvés jelentéstartalmai, szándékai annyira sokszínűek lehetnek, hogy csak a szubjektív értelem feltárása által juthatunk el a cselekvés megértéséhez. A szöveg rekonstruálása által felszabadulnak az értelmezési konstrukciók és ezáltal a szöveget önálló és totális individuumként értelmezhetjük, úgy, mint akár egy térbeli alakzatot, többféleképp szemlélhetünk. A hipotézisek empirikus igazolását pedig felváltja az érvényesítés logikája, ami egy új természetű szöveg- és egyben társadalomtudományi értelmezési technika (Ricoeur 2001, Glózer 2006).

Geertz a szemháj lecsukásának példájával mutatja be egy egyszerű cselekvés mögötti potenciális jelentések feltárásának lehetőségét. Mikor ketten lecsukják a szemhéjukat, Geertz szerint a fenomenológia gyakorlatával aligha lehetne megkülönböztetni, vajon melyik volt a szándékos kacsintás (i), amely egy intencionális aktus, jelzés a másiknak és melyik az akaratlan szemmozzanat ún. tikk (ii). Tovább bővítve a szemháj lecsukásával járó fejtegetési folyamat körét, lehetséges egy harmadik szereplő bevonása, aki a kacsintással parodizál (iii), ám ehhez otthon a tükör előtt gyakorol, amikor is próbálást jelent a szemhéjának egyébként tudatos mozgatása (iv). Így praktikusán már különböző szándékok, motivációs bázisok, „viselkedésdarabkák”, kulturálisan beágyazott jelentések fedezhetők fel egy egyszerű szemhájmozgási eseményben, ha az adott kulturális és társas jelenségeket szövegekhez hasonlóan rekonstruáljuk és empirikus igazolások helyett (lecsukta a szemét) az érvényesítés logikáját követjük: milyen szándékból csukta le a szemét, illetve mit szimbolizál ezzel a cselekvéssel (Ricoeur 2001, Geertz 1994: 172-173).

A szöveg rekonstruálása során a részeket lebontjuk az egésztől, majd az „újborni konstrukció” mechanizmusain keresztül egészzé építjük. Ebben a logikában nem támaszthatunk „lényeges” vagy „lényegtelen” kritériumokat, hanem individuumként kezeljük a rekonstruált produktumot (szöveg), sőt még az egzaktnak tekinthető bírósági döntéshozatal esetén is új megértések (szövegerekonstrukciók) születhetnek (ítélet és fellebbezés), habár a jogalkotásban a végső döntés után nincs lehetőség fellebbezni, azaz a jogi gondolkodás hermeneutikai körét tovább bővíteni. Ezzel

szemben a humán és társadalomtudományokban, illetve a társadalmi tények magyarázatában nincs ilyen lezáró aktus, sőt ezt az érvényességi logikát követve pontosan a lezárás jelentené a további érvényes tartalmak feltárásának gátját, ellenkező esetben – Ricoeur szerint – „megsértették a tudományos értelmezés szabályait” (Ricoeur 2001).

A magyarázat esetén egy szöveg elemzésénél nem szükséges a szerző személyével, helyzetével való azonosulás, vagy a szöveg autentikus kontextusának feltárása azaz „nem az eredeti diskurzus-helyzetet kell megértenünk, hanem a lehetséges világra való utalásokat” (Ricoeur 2001). A ricoeur-i szövegtérképezési paradigma szerint egyrészt a szöveget az azt körülvevő világra való reflexió nélkül, mint „világtalan” jelenségként kezelhetjük vagy ezzel dialektikus viszonyban a belső struktúrákat tárhatjuk fel, ezáltal mintegy életre hívva a szöveget, tehát eljutunk a lokálistól a makro szemantikáig. A ricoeur-i „hermenológiai” argumentáció tehát lehetővé teszi a szerző által nem szándékolt jelentéstartalmak felfedezését is (Ricoeur 2001, Szabó 2004 a). Többek között ilyen nem szándékolt jelentéstartalom lehet a narratív életútinterjúk metakronológiája, tehát amikor a biográfia elmesélője tudatos intenciók nélkül, flexibilisen konstruálja saját életének idővonalát, amely ennek következtében nem lineáris szerkezetben, hanem életesemények, történetek, „életrajzi gócpontok” köré épül fel (Ricoeur 2001, Erős-Ehmann 2007, Ehmann 2002: 82-85, Kovács 2006 a).

A lehetséges interpretációk ösztönzése kapcsán talán jogosan merül fel a relativizmus kérdése, ugyanis a jelentéstartalom, a mély struktúrák feltárása és a geertz-i értelemben vett sűrű leírás éppen a társadalmi jelenségek, így tehát a szélsőjobboldali diskurzus minél gazdagabb interpretációját szorgalmazza. Mindazonáltal nem válhat mindegyik értelmezés egyformán érvényessé, azaz „nem igaz, hogy minden értelmezés egyformán jó, és hogy az értelmezések valamiféle „józan emberi ész” szabályai szerint egymással összemérhetők lennének.” Ricoeur a relativizmus vádjára olyan érvényességi intervallummal reflektál, amelyet egyik oldalról a szkepticizmus, másik oldalról a dogmatizmus határol (Ricoeur 2001).

A társadalmi jelenségek sűrű leírása és interpretációja

A szövegparadigma és társadalom szövegszerű értelmezését Geertz továbbviszi és kiterjeszti a kultúrára, és egyúttal a társadalmi jelenségekre, viselkedésre, emberi mozzanatokra, melyeket szimbólumok folyamatos egymásra hatásának (szimbolikus interakció) függvényeként értelmez. Tehát a kultúrát és tágabb értelemben a társadalmi világot ezeknek a szimbólumoknak, tulajdonképpen jelentéstartalmaknak a feltárása során lehet elérni. Éppen ezért Geertz elveti a „törvénykereső kísérleti tudomány” ideáját és módszerét, melyet „ritka leírásként” aposztrofál (Geertz 1994: 172). Habár elismeri ennek az értékét és magyarázó képességét, mégis kritikaként fogalmazza meg, hogy mivel az ilyen operacionalizáló, pozitívista tudomány által kínált megoldások számos irányba mutatnak, ennek következtében pedig választani kell azok közül. Ez az eklekticizmus sokkal inkább szitaként funkcionál és ezáltal „elritkítja” az egyébként

számos módon feltárható jelenségek leírását és nem képes a mély jelentéstartalmak, de facto a szimbólumokon keresztül létező kultúra és társadalmi valóság feltárására (Geertz 1994: 170-172, Glózer 2006, Szabó 2004 b).

Ez a gondolatmenet legitimálja a „törvénykeresővel” szemben az „értelmező tudomány” irányába történő tudományelméleti elmozdulást (Geertz 1994: 172). Clifford Geertz ezzel a fordulattal a társadalomtudományokban régóta fellelhető mítoszt igyekezett demisztifikálni, nevezetesen a már korábban említett kutatói semlegesség utópiáját. Ugyanis a társadalmi tudások, viselkedési formák, szimbólumok és közlések empíriáját nem fedezhetjük fel és ismerhetjük meg anélkül, hogy azt bizonyos módon meg ne közelítenénk valamilyen terepen. Ezeket a forrásokat a lejegyzés során már a sajátos „kódjainkkal” látunk el és ugyanígy sajátos (szociológus, antropológus, nyelvész stb.) kódfejtésekkel igyekszünk megérteni és magyarázni: „az értelmezéseknek azon kategóriában kell íródniuk, amelyekben meghatározott csoporthoz tartozó személyek értelmezik élményeiket [...] azonban antropológiai leírások is, mert valójában antropológusoktól származnak.” (Geertz 1994:182). Így természetesen máris involválódott a kutató, ugyanakkor képessé is válik ezáltal a szimbólumoknak, rejtett kontextusoknak, jelentéseknek és tartalmaknak a felfedezésére.

Módszertani megfontolások

A fenti koncepciót alkalmazva teszek kísérletet egy lokális szélsőjobboldali közösség megismerésére. Úgy gondolom, hogy egy zárt, szimbólumoktól és szemiotikai jelölésektől hemzsegő csoport megismeréséhez elsősorban diskurzív úton, a szövegparadigmán keresztül, értelmező társadalomtudományi aspirációkkal juthatok el. Habár más közösségekben kvantitatív adatfelvételek és összehasonlító vizsgálatok készültek (Csepeli et al. 2011), dolgozatomban egy Békés megyei skinhead közösség diskurzusainak megismerésére és megértésére törekszem, illetve ezek szociológiai természetű interpretációjára. Ahogy az elméleti bevezetésben arra többször utaltam, az ún. mély struktúrák feltárására törekszem, ennek megfelelően választottam kvalitatív technikákat. Ennek megfelelően különböző stílusú koncerteket (nemzeti rock és skinhead) látogattam résztvevő megfigyelőként, melyekről terepnaplóban rögzítettem megfigyeléseimet az ott lévők ruházatáról, koncert közbeni gesztikulációjáról, maszkulinitásról, illetve amennyire a közösségbe való integrációm engedte, a csoportdinamikák feltárásáról.

A diskurzusok minél autentikusabb rögzítésére és lehetőség szerint legkevésbé „beavatkozó” utolérésére törekedve a közösség tagjaival narratív életútinterjúkat készítetek. A biográfiai interjúk módszertani sajátosságait szem előtt tartva, hangsúlyozom, hogy az eredményeket legkevésbé sem lehet általánosítani vagy nagyobb populációkra bármilyen szempontból reprezentatívként kezelni. A közösség kevésbé formális, több szubkulturális és politikai közösséghez, illetve szervezethez kapcsolódnak tagjai (Jobbik, Blood & Honour, Werewolf Skins, Fradi szurkolói

közösség, zenekarok, kiadók), ennek köszönhetően sűrű, szövevényes kapcsolatháló jellemzik, ami szintén kizárja a generalizáció lehetőségét, mindazonáltal kellő elemszámú életútinterjúval lehetőség nyílik típusalkotásra. Jelen dolgozatomban, annak pilot study jellegét tekintve, az első és egyben legbővebb (három és fél órás) interjúm keresztül szeretném – a számos potenciális értelmezés mellett – a bevezető célkitűzéseinek megfelelően a szélsőjobboldali narratívából történő ellenségkép konstruálást illusztrálni.

Mindenekelőtt az életútinterjúval kapcsolatosan néhány elméleti és módszertani megfontolást szükséges tisztázni. A hermeneutikai megértéshez igazodva, az elbeszélte élettörténet is egy konstrukció, melyet az elbeszélő maga hoz létre a megélt élettörténetéből egy „elbeszélési szárra fűzve”, mely folyamatosan bővül, kiegészül, módosul és a múltat a jelen perspektívájából rekonstruálja. Mindeközben szelektív folyamat zajlik, hiszen csak az kerülhet az elbeszélésbe, amire az interjúalany emlékszik. Így számos esemény, történet, identitásdarabka már nem megy át az emlékezés szűrőjén és nem áll rendelkezésünkre egy teljesebb megértés érdekében. Következő lépcsőként a megélt élettörténetből az interjú során elbeszélte (rekonstruált) élettörténetet formál az elbeszélő, megosztja azt, ami számára fontos. Esetleg történetet fűz hozzá, kinagyítja, újraértelmezi és egy – a múltban megélt és talán korábban másképp értelmezett – jelenséget egy teljesen új szemantikai köntösbe bújtathat. Ezzel párhuzamosan más élettörténeti epizódokat elhagy, épp csak említés szintjén jelennek meg az interjúban: éppen az ilyen „elejtett” epizodikus darabkákra reflektálva lehetséges a biográfia hermeneutikai körét tovább szőni az utánakérdezés időszakában (Kovács 2006 a, b).

A diskurzusfeltárás kapcsán már utaltam rá, hogy az életútinterjú az egyik olyan módszertani eszköz, mely lehetővé teszi a narratívához minél autentikusabb hozzáférést, miközben az interjúer „amennyire csak módjában áll, rejtőzködik” (Kovács 2006 b). Eközben tudományosan értékelhető produktum születik, mely egy társadalmi jelenségnek, jelen esetben a jobboldali radikalizmusnak egy szubjektív interpretációja és (ön)reflexiója (Kovács 2006 a). Mindazonáltal a személyes emlékezetek organikusan kapcsolódnak a társadalomhoz és gyakorlatilag nem létezik társadalmon kívüli, konvencionális jelrendszer (nyelv) megkerülő, teljesen egyéni emlékezet. Ez Halbwachs szerint legfeljebb az álomban lehetséges, azonban a fizikai térben és időben minden emlékezet „társadalmiasított”. Az emlékek ugyan belépnek az egyén tudatába, ott pedig önálló életet élnek, az egyén pedig szabadon formálja őket, de mindaz, ahogyan emlékszik, társadalmilag meghatározott. Ezeknek az értelmezése az emberek közös szimbolikus rendszerén, a nyelven keresztül történhet meg, ezért szükséges a szövegeknek és beszédeknek a vizsgálata, a „kiejtett szavak egymásutánja” (Halbwachs 1971: 128).

Ellenségkonstrukciós technikák

A további elemzés nem az élettörténeti epizódok teljes körű rekonstruálásán és a szekvenciák listázásán keresztül „szélsőjobboldali életút anatómiájának feltárásának” irányába gravitál. A jobboldali radikalizmus ellenséget létrehozó társadalmi, társas (gemeinschaftlich) diskurzusának interiorizált megjelenését követem nyomon a narratívában. Ugyan létezhet megszálló idegen, aki valamilyen külső tartományból érkezik, mely lehet politikai közösség, nemzeti, etnikai közösség vagy kulturális csoport. Létezhet a „mi” csoportjában is valamilyen idegen, akit felismernek és integrálnak, esetleg eltűrhetik ezt az idegent maguk mellett, de veszélyessé nyilváníthatják az „őket” és ezáltal minősülnek ellenséggé. Ilyen belső ellenséget lehet definiálni egy rendszeren belül, sőt akár önmagát is jelölheti a többségi társadalom, illetve a rendszer ellenségének, ahogyan a kommunizmus hívei önmagukat az „elnyomó, kizsákmányoló rendszer” ellenségeként határozták meg, vagy amiképpen a feminizmus a férfiuralom elnyomásával szemben identifikálja magát. Az ellenséges relációban nem az objektivitás, „jól mérhető, valódi ellenségpotenciál” a mérvadó, hanem a hihetőség (Szabó 2006: 72-73). Ahogy Ricoeur a hipotézis falszifikálásával kapcsolatosan írja az érvényesség számát, azaz mennyire valószínűsíthető egy adott interpretáció, mennyire jelenthet egy csoport veszélyt (Ricoeur 2001). Ezért az ellenséges viszony értelmezésfüggő, ám a nyilvános kimondás által valósággá, objektív tényé lényegül át és az ellenséges „őket” jól láthatóvá teszi, megnevezi, ellenséges egzisztenciát³ és státuszt biztosít számukra (Szabó 2006).

Az átdefiniálás diskurzív technikája során a beszélő az egyébként konvencionális tartalmakat, utolérhető és mindenki által jól látható, tapasztalható jeleket használja fel, ám ezeket önkényesen kezeli: a kisajátítás és az univerzalizáció jellemzi. Egy kisajátított állapotban még nem manifesztálódik szükségszerűen az ellenség, hacsak ki nem sajátítja vele szemben a beszélő az „egyetemes jóhoz való hozzáférést”, melyre joggal kizárólagosan a „mi” csoportja tarthat igényt. Ezzel szemben felmerülhet az exklúzió lehetősége és a kizártak néven nevezése. Az átdefiniáló technika egy könnyen és mindenki számára észlelhető pozícióból indul, ahogy Szabó Márton írja: „talán a leggyakoribb induló állapot a változhatatlan és öröklött szomatikus jegyekhez kötődik: faj, nem, bőrszín, alkat” (Szabó 2006: 74). Emellett hasonló kiindulópontként fungálhat a kultúra, viselkedés, illetve fogyasztás és természetesen az absztraktabb szintű vallási, világnézeti, hitbeli alapon történő distinkció. Az utóbbit is meglehetősen precízen lehet azonosítani a valláshoz köthető ismérvek, jegyek alapján:

³ Az ellenség megnevezésével antagonisztikus nyelvpolitika az ellenség saját „nevétől való megfosztása”. Szabó Márton idézi Reinhart Koselleckről, amint a belga katonák a flamand katonák nem francia nyelven íródott síremlékeit elpusztították az első világháborút követően. Ugyanígy a dél-tiroli síremlékeket németül nem, hanem kizárólagosan olaszul lehetett felvéni vagy a német nemzeti szocialista diktatúra idején Goebbels kitérítette az elesett zsidók neveit az emlékművekről. Ez a nyelvi technika azt üzeni, hogy az ellenségként definiált személyeket, csoportokat még a halál irreverzibilitása sem mentheti meg az aktuális hatalom elnyomó, likvidáló, önkényes törekvéseitől, melynek során megfosztják az ellenséget identitásától (Szabó 2006: 83).

„Tehát itt azért tudni kell, mint Magyarországra, folyamatosan olyan zsidók érkeznek a repülőkön, akik mind ez a hithű pajeszos, kaftános, szakállas zsidó. [...] De nekünk, aki hithű zsidó, az nekünk a potenciális ellenségünk, de nemcsak nekünk, hanem mindenkinek, csak nem jönnek rá az emberek. A legjobban az ellenségünk, amit a legelején kezdtem el mondani, hogy nem is feltétlenül még ők, hanem a cionisták.” (36, férfi)

Aki magán viseli a vallás külsődleges, szemmel látható jegyeit (kaftán, pajesz) az már elégséges a különbségtételre, viszont továbbmegy a beszélő az univerzalizáció irányába és felcímkézi „ez a mi potenciális ellenségünk”. Tehát szemben helyezkedik el a két csoport, melynek egyik pólusát már azonosította, s a „veszélyeztetett csoportot” gyakorlatilag „mindenki más”, univerzálisan az „emberiség” képezi. Hasonlóképpen kisajátító nyelvi aktus az ellenségként megjelölt csoporttal szemben a „mi” túláltalánosítása, országos szintre elemelése, míg az „ők” csoportja egy veszélyes, potenciális károkozóként való szerepeltetése:

„Hát figyelj, nyilvánvalóan az, ami ennek az országnak a rákfenéje. Gondolhatunk olyan csoportokra, mondjuk mi, köztudottan nem szeretjük a homoszexuális embereket, mert azok a mi értékrendünkben, illetve a mi életvitelünkbe nem fér bele, semmilyen szinten nem fér bele.” (36, férfi)

A kultúrafogyasztás is többnyire nyilvánvaló és értelmezhető, így alapjául szolgálhat egy átdefiniálási mechanizmusnak. A különbségtétel geneziséét jelentő „kulturális szakadékot” egyik oldalról a kereskedelmi tévéműsorok fémjelzik, melyek összekapcsolódnak egyrészt politikai-ideológiai preferenciákkal, másrészt az intellektuális és kognitív képességekkel. Ezzel szemben a „mi” csoport tagjai már valamilyen magasabb, absztraktabb, a „spirituális megtisztulás szintjén” tartanak:

„Tehát nem lehet mindent lenyomni az emberek, főleg a nemzeti emberke arcán, mert azok már ki vannak tisztulva elvileg. Az már nem liberális [...] Érted, mint aki X-faktort néz, azoknak mindent le lehet az arcán tolni, hát azok kívánják. Azoknak így a gitárt is le tudnánk nyomni a torkán. De a nemzeti oldalon már az az egy millió ember, vagy két millió vagy másfél millió, aki mondjuk ide vallja magát, az már valamilyen szinten tiszta.” (36, férfi)

Egyben el is jutottunk a következő diskurzív technikához, mely az aszimmetrikus megnevezések által teljesíti az ellenségkonstruáló mozzanatot, ehhez pedig ellentétes szemantikai struktúrát, jelzőket, metaforákat használ (Szabó 2006). A „mi” csoportot érvényes és legitim státuszba pozicionálják úgy, hogy önmagukat szimmetrikusan, integratívan és pozitív módon nevezik meg: a megnevezés érvényessé, létezővé és elismertté tesz. Gyakran nem is igényel a polarizált megnevezés különösebb részletezést, hiszen a narratívában implicit már létezik, közös tudásban gyökerezik a csoport legitimitása (van Dijk, 2006):

„És egy ilyen nemzeti kocsmá volt. És csomó jó magyar ember járt oda. És nagyon szerettek és nagyon nagy forgalmú kocsmá volt, mert akkor még ilyen se létezett itt és tök egyedül volt és. És ugye nagyon toponn kellett lennem, hogy minden rendben legyen, mert mindig benne volt a pakliban, hogy engem is be akarnak zárni, és tehát el akarnak lehetetleníteni.” (36, férfi)

„Tehát tudod, a magasabb rezgésszámú emberek azok sokkal többet akarnak az életben tenni, mondjuk én is, hogy művész, van egy ilyen művész lelkem, hogy zenélek, akkor ugye, hogy vezető beosztásban dolgozom, tehát nekem nyilván ez van megadva, hogy nekem tárgyalnom kell, pofáznom kell. Elő tudom magam adni, van elég agyam.” (36, férfi)

Itt a metafizikai-spirituális adottságok (magas rezgésszám) és a biológiai tulajdonságok („van elég agyam”) is összeforrnak. A narratíva szerint a magasabb spirituális állapottal, „rezgésszámmal” és kognitív képességekkel együtt jár a magasabb státusz, illetve ehhez a status quo-hoz tartoznak szimbolikus tőkék és funkciók. Ennek a pozitív önreprezentációnak aszimmetrikus párjaként fellelhető a negatív „ők” reprezentációja is:

„Egy alsó rezgésben sose tudna, mondjuk így beszélni veled. Sose. Mert nincs meg hozzá a megfelelő agya. És ezek az emberek, már a magasabb rezgésszámú embereknél nem, nem kellő partner.” (36, férfi)

Ezek a megnevezési, kijelölő mechanizmusok mindig adott, konkrét szituációban konstruálódnak, ebben a helyzetben lesz érvényessége a narrációnak, a megnevezett és megnevező aszimmetrikus viszonyának. Azért is bír különös hatalmi pozícióval az aszimmetrikus polarizáció, mert a név önmagán túlmutat, nem kevesebb, mint „a megnevezés és megnevezett viszonyának kifejeződése, életlehetőségek terei, a realitás részei” (Szabó 2006: 76). A másikat a „mi” pozíciójából különösebb akadályok nélkül lehet degradálni, sőt ennek a leminősítő folyamatnak valamilyen maximájáig, a demonizálásig vezethet az út, mikor az ellenség a gonosszal együttműködő veszélyforrásként artikulálódik:

„Mert azok a rossz oldalt, a Sátán oldalt szolgálják, a baloldalt szolgálják, a cionizmust, a zsidókat.” (36, férfi)

Habár több diskurzív társadalomtudományi elemzés rámutatott arra, hogy a sejtetés, a szalonképtelen kifejezések tudatos mellőzése olyan technika, mellyel az ellenség fenyegetését és veszélyességét folyamatosan fent lehet tartani. Akár hétköznapi, akár parlamentáris nyelvi-szimbolikus interakciók során előfordulnak rasszista utalások, „kvázi megjelölések”, szimbolikus leírások. Ezt a jelenséget Szabó Márton ahhoz a diskurzív struktúrához hasonlítja, mint amelyet a kommunista diktatúra cenzúrájának megkerülésénél alkalmaztak, azaz direkt és nyílt megnevezések helyett utalásokat, szimbolikus jelöléseket alkalmaztak (Szabó 2006: 77). A rasszista diskurzust a jogi

szabályozások és a konvencionális nyelvhasználat is tiltják és így a foucaultianus gondolatvezetésén haladva, ezzel tulajdonképpen a demokrácia határait jelölik ki. Ennek következtében, aki a „demokratikus diskurzív szintéren” kíván maradni, szükségképpen mellőznie kell a nyíltan rasszista megnyilatkozást (beszédet és szöveget). Ennek megkerülését többen definiálták úgynevezett szimbolikus vagy modern rasszizmusként (van Dijk 1994, Szabó 2006), melynek egyik eleme a manifeszt rasszizmus (és más természetű csoportközi előítéletek) tagadása (Csepeli et al. 2011: 176). Ez a „tárgyilagosságot mímelő és utalásos” diskurzus fellelhető a hétköznapi, de akár közéleti, parlamentáris szövegekben is, ahogy arról Teun van Dijk Discourse and Inequality-ban bemutatja a „látszólagos tagadás” (apparent denial), „látszólagos befogadás” (apparent admission) vagy a „szembeállítás” (contrast) szemantikai mechanizmusain keresztül.⁴ Ugyan ez a negációs szemantikai lépés megjelenik a szélsőjobboldali narrációban is:

„Mi sosem zsidóztunk, sosem cigányoztunk, sose daraboltunk fel a szövegeinkben senkit. Megmondtuk mi a szövegeinkben mindent, de azért tök civil és kultúr módon.” (36, férfi)

Mindazonáltal a szélsőjobboldal ellenségkonstrukciója átlépi az előbbieken felvázolt diskurzushatárt és „bemerészkedik a tiltott területre is”, azaz nincs szüksége a rejtelmek, sejtetés és homályos utalás vagy óvatos jelölés technikáira, meglehetősen nyíltan tárja fel, ki és milyen az ellenség:

„A nagy gond az ortodox hithű nagy zsidókkal, akik a mai napig a nagy hagyományőrzők, azok a mai napig goj lányok vérével áldoznak fel egy új lány születését, mint mondjuk Körmenten, amit ráfogtak a Tánczos gyerekre.” (36, férfi)

„Tehát akkoriban itt például Békésen a kisebbség az nagyon tudta a helyét, tehát most minden fényezés nélkül mondhatom, hogy mi, az az 50 gyerek az úgy rendben tartotta az akkori cigány fiatalságot, hogy tudták, hogy hol a helyük. Nagyon sok bunyó volt. baseball ütőkkel járkáltunk, a Bomber dzsekiben mindig be voltak dugva az ütők.” (36, férfi)

A szemantikai oppozíciók technikájában olyan pólusokban definiálják az ellenséget, amely exkluzívan és saját intervallumát tekintve univerzálisan áll szemben a „mi” pólusával. Tehát olyan ellentétpárok ezek, melyek „átfogják és kimerítik a lét azon területét, amelyre vonatkoznak” (Szabó 2006: 78). Az ellentétfogalmak alapvető változásokon mentek keresztül és a 20. századra meglehetősen speciálissá váltak, hiszen utol lehet érni „bennük a letűnt ellenfogalmak struktúráit, mindenekeelőtt a

⁴ A „látszólagos tagadás” szemantikai mozzanatát alkalmazó azt mondhatja: „nincs bajom a cigányokkal...”, míg a „látszólagos befogadás” esetén elhangozhat: „természetesen vannak rendes cigányok is, de...”, illetve a szembeállítás során elmondhatja a diskurzus (szöveg és beszéd) létrehozója, hogy „míg mi keményen dolgozunk, ők...” (van Dijk 1994: 26.)

biológia, a kulturális és az eszme alapú ellenségkonstruáló kategóriái szemléleti pozícióit” (Szabó 2006: 79). Tehát az ellenségképek a modern és globalizált világban praktikus maguk is globálissá és határtalanná váltak, éppen ezért egyben üressé is. Tehát ezeket az ellenségkonstrukciókat önkényesen alakítják és alkalmazzák. Ez az önkényes használat jelenik például a nemzeti szocialista diktatúra „árjadiskurzusában”, nevezetesen, hogy ki tartozott a csoportba kizárólagosan a náci vezetők döntésétől függött.⁵ Hasonlóképp a kommunista diskurzusban azt minősítették burzsoának, kizsákmányolónak, aki a pártfunkcionáriusok akartak (Szabó 2006: 80). Talán ez a relativizálás és a „Ki a zsidó?” meghatározásának önkényességét illusztrálja, hogy korábbi empirikus munkákban a nem hithű zsidókat tekintették ellenségnek:

„Nekem a problémám a cionista zsidóval van, és mivel náluk van a pénz és ők működtetik a világot...nekem ezzel a nemzetközi zsidóval van bajom, aki igazándiból nem hithű, és nem feltétlenül a hitében éli meg a zsidóságát, hanem a cselekedeteiben.” (47, férfi, e)⁶

Míg a narratív életútinterjúban éppen a hit megélésének mélységétől, az ortodoxiától teszi függővé a zsidó, mint ellenség veszélyességét. Tehát a hit gyakorlásának mértéke, intenzitása egyben a veszély fokmérője:

„Én számomra, ez tényleg az én meglátásom, a mi berkeinken belül, a hithű zsidó számít a zsidónak.” (36, férfi)

„Grószék akivel jóban vagyok [...] azért a vér nem válik vízzé, de mivel nem gyakorolja a vallását, meg már szerintem az ő szülei se nagyon gyakorolták a vallásukat, ez által ő nem olyan veszélyes. Sőt az ilyen zsidókat, aki zsidó származású, ezeket a hithű zsidók ki is közösítik. Nem feltétlenül vállalnak közösséget, mondjuk ezekkel a zsidókkal, akik nem hitű Júdea vallású zsidók” (36, férfi)

Konklúzió

Felváztam, hogyan lehetséges a társadalmi jelenségeket szövegként értelmezni és milyen módon érvényesíthető a szövegparadigma a társadalomtudományban, illetve hogyan juthat el a kutató mélyebb szemantikai struktúrák feltárásához a megértés és magyarázat dialektikus viszonyának vizsgálatával. A társadalom szimbolikus rendszereken (nyelv) keresztül történő vizsgálata ugyan elhagyja a klasszikus

⁵ Többek között ez az önkényesség áll a következetlen, vallási és származási (biológiai determinizmus) fogalmakat összemosó nürnbergi zsidótörvények hátterében. Ugyan a zsidó vallás alapján definiálta, ki számít zsidónak, mégis „egy árja zsidóvá válhatott, ha áttért a judaizmusra, vagy egy zsidóval házasságot kötött” (Ránki: 1999: 28-29).

⁶ Interjúidézet: Csepeli et al. (2011): Új tekintélyelvűség. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizsgálata. Budapest. Aperiion. p. 176.

„törvénykereső tudományosságot”, mindazonáltal mélyebb megismeréshez és megértéshez lehet általa eljutni. A társadalomban a hatalmi viszonyok, status quo és így az idegen, az ellenfél és az ellenség is értelmezés- és kontextus függő kategóriák, melyek diskurzus (szöveg és beszéd) által jönnek létre, tehát nem állandó, objektív fogalmak.

A szélsőjobboldali narratívában számtalan ellenségkonstruáló technika érhető utól, melyek felfedezése leránthatja az ellenségről a veszély leplét, feltárva annak diskurzív és éppen ezért „mindössze” konstruált voltát. Társadalomtudományi relevanciával bírhat megfelelő empirikus készletre építve (narratív életútinterjúk, résztvevő megfigyelések eredményei) olyan rendszerező vizsgálat, mely a különböző szélsőjobboldali irányzatok sajátos önidentifikációs és ellenségkonstrukciós eszköztárát, a társadalmi csoportok „ideológiai négyzetben” történő pozicionálását és a csoportok diskurzív természetét tekinti át. A tudományos relevancia mellett, alkalmazott etikai hozadékkal is szolgálhat az ellenségkonstruálás folyamatának vizsgálata, hiszen „a név identifikáció, ezért benne van az igazolás kényszere. Alternatívát tartalmaz: vezethet a rombolás, de a tolerancia világába is” (Szabó 1998: 11).

Felhasznált irodalom

- Carver, Terrell (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és nyelvi fordulat. (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle, XIII. évf. 4. sz. pp. 143-148.
- Csepeli Gy., Murányi I., Prazsák G. (2011): Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai. Budapest: Apeiron.
- Ehmann Bea (2002): A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés. Budapest: Új Mandátum.
- Erős Ferenc, Ehmann Bea (2007): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In: Bögre Zsuzsanna (Szerk.): Élettörténet a társadalomtudományokban. Piliscsaba; Budapest: Loisir Könyvkiadó Kft.
- Foucault, Michel (1988 [1971]): A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: A fantasztikus könyvtár. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft. pp. 50-74.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. (ford. Berényi Gábor). In: uő: Az értelmezés hatalma. Budapest: Századvég Kiadó.
- Glózer Rita (2006): A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Halbwachs, Maurice (1971) Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 124-131.
- Kovács Éva (2006 a): Interjú módszerek és technikák. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=835&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Kovács Éva (2006 b): Narratív biográfiai elemzés. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=840&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Krémer Balázs: Giccs-e a politikai korrektség? <http://szuveren.hu/tarsadalom/giccs-e-a-politikai-korrektseg-ha-magyarul-forszirozzak-0> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Ránki Vera (1999): Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus (A befogadás és a kirekesztés politikája). Budapest: Új Mandátum. pp. 25-29.
- Ricoeur, Paul (2001): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés (ford. Szabó Márton). Lettre 42. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/ricoeur.htm> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Szabó Márton (2007): Az ellenség neve (Előszó). In: Szabó Márton (Szerk.): Az ellenség neve. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó. pp. 7-11.
- Szabó Márton (2004 a): A szövegvalóság elve. Paul Ricoeur a hermeneutikai társadalomtudományokról. In: Szabó Márton: A diskurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch02.html> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)

- Szabó Márton (2004 b): Az értelmező társadalomtudomány sajátosságai. In: Szabó Márton: A diskurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch04s03.html> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Szabó Márton (2006): Kirekesztett idegen: az ellenség nyelvi megkonstruálása. In: Szabó Márton: Politikai idegen. Budapest: L'Harmattan. pp. 71-82.
- Szabó Márton (2007): Ellenfél és Ellenség a Politikában. In Politikatudományi Szemle 2007, XVI. évfolyam 1: pp. 9–22. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2007_1szam/2007_1_szabom.pdf (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Van Dijk, T. A. (1994): Discourse and Inequality. In: *Lenguas Modernas* (Universidad de Chile), 21. pp 19-37. <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse%20and%20inequality.pdf> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Van Dijk, T. A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei (ford. Kriza Borbála). In: Szabó M., Kiss B., Boda Zs. (Szerk): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. pp. 442-477.
- Van Dijk, T. A. (2006): Politics, Ideology, and Discourse. In: Keith Brown (Ed): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. New York: Elsevier. pp. 728-730.
- Wodak, Ruth & Meyer, Michael (2009): Critical discourse analysis: history, agenda, theory and methodology. In: Wodak, Ruth & Meyer, Michael (Ed.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications Ltd.

MOLNÁR ÉVA

A kapunyitási pánik jelenségének vizsgálata a debreceni egyetemisták körében

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben végbemenő gazdasági-társadalmi változások hatására a családalapításban is rendszerváltás következett be Magyarországon. A házasságkötések és születések számának visszaesése, illetve későbbi életkorra tolódása egyszerre okai és következményei is a családalapítási szokások megváltozásának a nemzetközi tendenciákat követve.

A kedvezőtlen demográfiai adatok háttérében álló tényezők bemutatásakor a különböző kutatások más-más területekre helyezik a hangsúlyt. Jelen tanulmány a posztadoleszcens életszakasz kialakulásának hatására fókuszál. A jelenség legtöbbször a gyermekvállalás elhalasztásával is jár, így össztársadalmi szinten a demográfiai mutatók visszaeséséhez vezet.

A piacgazdaságra alapozott tudásalapú társadalmakban egyre többen végeznek felsőfokú tanulmányokat. A tanulással töltött évek meghosszabbodása miatt a munkába állás ideje is kitolódik, ezért a fiatalok legtöbbje még nem képes az olyan felnőttiséggel járó szerepeik betöltésére, mint a munkavállalás, az önálló háztartásvezetés vagy a családalapítás.

Az empirikus kutatás az utóserdülőkor és a kapunyitási krízis jelenségének vizsgálatára irányul. A 22 és 28 év közötti debreceni egyetemistákkal elkészült tizenkét félig strukturált interjú célja az Y generáció karrier-, és családalapítási terveinek megismerése.

Posztadoleszcencia

A modern társadalmakban megfigyelhető, hogy a szexuális érettség és a szociális értelemben vett felnőtté válás, illetve a munkavállalás időpontja fokozatosan elkülönül egymástól, így kialakul egy olyan életszakasz, amelyben a felnőtté válás dimenziói fokozatosan, egymáshoz képest részben elcsúszva jelentkeznek. Ebben az életszakaszban a fiatalok a felnőtté válás legtöbb pszichológiai kritériumának megfelelnek, de nem elégitik ki a szociológiai követelményeket, nem rendelkeznek a felnőttkort társadalmilag alapvetően meghatározó tulajdonságokkal, nincsenek beépülve a társadalom intézményes szerkezetébe (Vaskovics, 2000).

A felnőtté válás folyamatának eleme a tanulmányok befejezése, a munkavállalás és az anyagi önállóság megteremtése, tartós partnerkapcsolat kialakítása, az első házasságkötés és a gyermekvállalás. Ezek az események a fejlett világban jellemzően idősebb korra tolódtak (Murinkó, 2009). Magyarországon a 18. életévét betöltöttek nemcsak biológiailag, de jogilag, is nagykorúnak számítanak, mégsem ezt az életet élik, hiszen a legtöbben a szülői házban laknak, iskolába járnak, anyagilag függenek a szülőktől és a gyerekvállalástól még nagyon messze állnak.

A szociológiai szakirodalomban a fiatalkor és a felnőttkor közé beékelődő életszakaszt, posztadoleszcenciának nevezik, amelynek elemzéséhez több elméleti modell is rendelkezésre áll. Vaskovics László (2000) értelmezésében a következő dimenziók hangsúlyosak: jogi értelemben vett leválás, közös fedél alól történő leválás, anyagi-pénzügyi leválás, önálló döntést eredményező leválás, szubjektív leválási forma. A tanulmány empirikus kutatása ezek közül elsősorban a szülőktől való elköltözés és anyagi-pénzügyi függetlenség dimenziójának vizsgálatára fókuszál.

A szülői háztól való leválás jelentős pozícióbeli változás a fiatalok életében, amelyben fontos szerepet játszanak a társadalm szerkezeti feltételek és körülmények. Azokban a családokban, ahol a fiatalok számára nincs mód külön lakás finanszírozására a nagykorú gyerekek kénytelenek hosszabb ideig együtt élni a szüleikkel (Somlai, 2010).

A szülőktől való elköltözés Európában nagy különbségeket mutat, ennek oka a munkaerő-piaci szerkezet, a jóléti rezsim, a lakáspiac eltérő jellemzőiben és a kulturális szokások különbözőségeiben rejlik. Észak-Európában korábban történik meg ez az esemény az emberek életútjában, mint a dél-európai országokban. A fiatalok életkezdési lehetőségei és körülményei az elmúlt évtizedekben Magyarországon jelentősen átalakultak. A rendszerváltás alapvető változásokat hozott: gazdasági visszaesés, munkanélküliség megjelenése és tartóssá válása miatt a pályakezdő fiatalok nehezebben tudnak bekapcsolódni a munkaerőpiacra, mint korábban. A tanulás és munka közötti átmenet bizonytalanná vált. A kialakult helyzetre való válaszként sokak az iskolai részvétel kitolódásával reagálnak, amelyre az oktatási expanzió lehetőséget is ad (Murinkó, 2009)¹.

A lakáshoz jutás lehetőségei már a nyolcvanas években elkezdtek romlani, a rendszerváltást követően pedig beszűkültek: megszűnt a kiutalásos rendszer, az önkormányzati bérlakásokat privatizálták, a hitelfelvétel nehezebbé vált. Ezek hatással voltak az önálló háztartás megteremtésének lehetőségeire. A 2007-es Eurobarometer-felmérés eredményei alapján a 15-30 éves magyarországi fiatalok 64 %-a szerint a szülőktől való elköltözés legfontosabb akadályát a stabil anyagi háttér megteremtése jelenti (Murinkó, 2009).

A még nem iparosodott társadalmakban nem volt éles határ a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet között, a gyermekeket a társadalom "kis felnőttjeiként" tekintették. Az iparosodott társadalmakban ismerték fel először a fiatalkort, a gyermekkort és a felnőttkor között elhelyezkedő önálló életszakaszként, a társadalom által meghatározott elvárásokkal. A posztadoleszcens életszakasz, a posztindusztriális

¹ Erről lásd még: Czibere Ibolya (szerk.) (2012b): *Gyerekek, családi hatások és következmények – az iskolai kudarcok* c. kötetét

társadalmakban alakult ki, kiszélesedése és időbeli elnyúlása a társadalmi modernizáció egyik jeleként tekinthető (Vaskovics, 2000).

Pontos alsó és felső korhatárát nem lehet egyértelműen meghatározni, azonban különbséget kell tenni a „fiatal felnőttkor” és a posztadoleszcencia között. Fiatal felnőttek közé sorolhatóak a 18 és 30 év közötti korcsoport tagjai, míg a posztadoleszcencia kifejezést csak „egy adott életszakaszra vonatkoztatva” javasolt használni. Ez a szakasz pedig egyénfüggő, így eltérő hosszú lehet (Vaskovics, 2000). A posztindusztriális társadalmakon belül sem lehet érvényes az érintett korosztály egészére. Elsősorban azokat érintheti, akiknek az iskolai részvételük jelentősen kitolódik, erre a mélyszegénységben élők számára alig van lehetőség (Somlai, 2010)².

Az életszakaszok és a különböző nemzedékek útjainak megváltozásával átalakult a fiatalkor is, meglazultak a munka, a párkapcsolat és a családi élet közötti összefüggések szálai. Napjainkban a fiatalok többsége a szüleitől eltérő módon időzítik a tanulmányok befejezését, a munkavállalást, a tartós párkapcsolat kialakítását, a házasságkötést és a családalapítást. Jellemzővé vált, hogy a tanulás és munka időszak egybecsúszhat, a pályaválasztási és párválasztási döntések nem véglegesek, a partnerek, lakóhelyek és életmódok változhatnak. Ezek a változások a felnőtté válás menetének bizonytalanabbá válását eredményezik (Somlai, 2010).

A pszichológiai szakirodalom részletesen foglalkozik a fiatalkorból a felnőttkorba történő átmenettel, amely az intellektuális és szociális képességek kialakulásával, az egyéni felelősségtudat kifejlődésével, illetve az értékek és a normarendszer stabilizálódásával valósul meg. Ebből a nézőpontból a felnőttiséget leginkább személyi tulajdonságokkal lehet jellemezni, amelyek közül kiemelkedik az önállóság és az önrendelkezés. Szociológiai szempontból a felnőtt státusz összetettebb fogalom a jogi értelemben használatosnál, amit a nagykorúság elérésével definiálnak. A nagykorúság elérésével a felnőttek jogai megilletik a fiatalokat, azonban ez nem jelenti azt, hogy ezek a fiatalok felnőttként is élnek (Vaskovics, 2000).

A posztindusztriális társadalmakban megváltozott a tanulás menete és a munka világa, módosultak a nemi szerepek és párkapcsolati szokások. A posztadoleszcensek szülei nemzedékénél hamarabb kezdik a szexuális kapcsolatokat, korábban kezdtek dönteni arról, hol és hogyan töltik a szabadidejüket, de tovább járnak iskolákba, később házasodnak és vállalnak gyereket. Nem modellszerűen következnek be a felnőtté válás olyan eseményei, mint a tanulmányok befejezése, a munkavállalás elkezdése, az

² A témáról lásd még: a) Czibere (2012c): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest. b) Czibere Ibolya (2014): Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18-29 éves ifjúsági korosztály körében: munkaerőpiac – jövőtervezés – érvényesülés. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.) (2014): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest c) Csoba Judit – Czibere Ibolya (2012): „Mire készítsen fel az egyetem?” A munkaadóknak a diplomás pályakezdeőkkel és a képzőintézményekkel kapcsolatos elvárásai. In: Fónai Mihály – Szűcs Edit (szerk.) (2012): A Debreceni Egyetem „Diplomás Pályakövető Rendszerének” főbb eredményei és tapasztalatai, 2010-2011. Debreceni Egyetem, Debrecen

elköltözés otthonról, a tartós párkapcsolat és szexuális érintkezés megkezdése, a házasságkötés és családalapítás (Somlai, 2010).

Szociális, morális, intellektuális, politikai és szexuális területeken is egy önállósodási folyamat figyelhető meg, azonban az anyagi függőség továbbra is fennmarad. Ez a fázis önálló stílusjegyeket hordoz, amelyet a hosszabb képzési idő és a késői munkavállalás miatt a felnőtt státusz jogainak és kötelességeinek késleltetett vállalása jellemez (erről lásd még: Czibere 2012a). A társadalomtudományi meghatározás szerint akkor valósul meg a felnőtté válás, ha az adott személy önálló döntési joggal rendelkezik a felnőtteknek fenntartott társadalmi pozíciókban. A felnőtt kor tevékenységi területei közé tartozik a foglalkozás és a munka, a partnerkapcsolat és a család területe (különösképpen az anya- és az apaszerep) (Vaskovics, 2000).

A rendszerváltás óta végbemenő társadalmi változások vizsgálata nélkül nem lehet átlátni a fiatalság mai helyzetét. Az ipari társadalom információs társadalommá alakult, amelynek fő jellemzője, hogy a tudás központi szerepet játszik a mindennapokban. Olyan technikai eszközök jelentek meg, amelyek átalakították az életmódot, megváltoztatták az emberek gondolkodásmódját (Rab-Székely, 2007).

Az iskolai részvétel általános meghosszabbodásával lehetőség nyílik arra, hogy az olyan életre szóló döntések, mint például a pályaválasztás, munkahelyválasztás, párválasztás, gyermekvállalás későbbi életkorokban történjen meg. Míg az előző generációk számára társadalmi elvárás és fontos egyéni cél is volt, hogy minél hamarabb el tudják hagyni a szülői házat, addig napjainkban más jellemző.

Az oktatási expanzió egyszerre lehet oka és következménye is a kamaszkor kitolódásának. A tanulmányaikat folytató, munkajövedelemmel még nem rendelkező fiatalok nem képesek az önálló háztartásvezetésre, így gyakran még a húszas éveik végén, harmincas éveik elején is otthon laknak. Sokan nemcsak az egzisztenciális biztonság megteremtésének nehézsége miatt választják ezt az életmódot, hanem a felnőtté válás járó felelősségvállalástól megrémülve nem akarnak elszakadni családjuktól. A jelenség össztársadalmi szinten a demográfiai mutatók visszaeséséhez is hozzájárul, hiszen az otthonról való elköltözés és a munkába állás kitolódása a legtöbbször a gyermekvállalás elhalasztásával jár.

A 2000-es évektől az angolszász irodalomban új fogalom jelent meg a 18 és 25 év közötti életszakasz bemutatására. Jeffrey Jensen Arnett megalkotta a „emerging adulthood” kifejezést, ami kezdődő felnőttkornak is fordítható. Határozott érveket sorakoztatott fel emellett, hogy egy új életszakasz jelent meg, amely nem felel meg sem a serdülőkor, sem pedig a fiatal felnőttkornak. Alexandra Robbins és Abby Wilner a „quarterlife crisis” vagyis kapunyitási pánik kifejezést alkalmazza ugyanezen életszakaszra (Vida, 2011).

Az élet első negyedének végén sajátos életkori krízis-állapot diagnosztizálható. A kapuzárási pánikhoz hasonlóan a kapunyitási is életmódváltáshoz kötődik. Míg előbbi a múltja, utóbbi a jövője miatt aggódik: a rá váró döntések nehézségeitől retteg (Szvetelszky, 2005). A kapuzárási pánik kulcstényezője a stabilitással, lezárultsággal és az idő múlásával való szembesülés, addig a kapunyitási krízis jellemzője a túl sok lehetőség kiszámíthatatlansága, a sebezhetőség érzése és az identitáskeresés nehézsége (Vida, 2011).

Egyaránt érintheti az iskola elvégzése után hamar munkát kapó, de azzal elégedetlen, beilleszkedési zavarokkal küzdő huszonéveseket és azokat a fiatalok is, akik még nem tudják eldönteni mit is kezdenek az életükkel, s ezért nemegyszer iskolából-iskolába járva a legkülönbözőbb végzettségeket halmozzák fel (Szvetselszky, 2005).

A jelenség a mai fiatalokat jellemzi (Y generáció), a korábbi évtizedekben kevésbé volt megfigyelhető. Szüleik oktatási pályafutását és karrierútjait sokkal inkább jellemezte a kiszámíthatóság. A célok, követelmények és visszajelzések egyértelmű rendszerében kellett eligazodniuk. Napjainkban azonban a verseny értéken alapuló fejlett társadalmakban a teljesítményvágy felerősödött, amely feszültséget, szorongást is generálhat (Vida, 2011).

A posztindusztriális társadalmakban gyorsan változik a munkaerőpiac, amely az ifjú munkavállalóktól is új stratégiákat kíván. A gyors változásoknak, a folyton megújuló követelményeknek könnyebben lehet megfelelni, ha a megszerzett képesítést újabb tudással egészítik ki, éppen ezért sokan a felsőoktatásban eltöltött éveiket csupán „parkoló pályaként” használják. A szerény pályakezdői bér vagy a munkanélküli lét csapdái ellen az iskolai részvételük meghosszabbításával védekeznek, így még inkább kitolódik az az időtartam, amit a hallgatók tanulással töltenek, növekszik az első diplomájukat megszerzők átlagéletkora (Somlai, 2007). Egyre többen, és egyre hosszabb időre válnak „főfoglalkozású hallgatóvá”.

A pályakezdő korban lévő fiatalok közül sokan élik át a szorongást, ami a beilleszkedésről és a felnőtt élet megkezdéséről szól. A jövő perspektívái ebben az érzelmi állapotban inkább negatív érzéseket váltanak ki. A tanulmányai végéhez közeledők nem azt élik meg, hogy végre kiszabadulnak az iskola kötöttségei alól, hanem az elkövetkező kihívásoktól való félelmet. Az ilyen helyzetben a szülői ház lesz a legfőbb védelem, amelyben lélektanilag gyermekpozícióban maradhatnak (Tari, 2011).

Ennek objektív okai is vannak, hiszen sokan ébrednek rá, hogy végzettségük a vártnál alacsonyabb piaci értékkel rendelkezik. A munkanélküli státusz nál pedig sokkal jobb alternatívának tűnhet a tanulmányi idő meghosszabbítása. Ez azonban azzal is jár, hogy kitolódik a „felnőtt élet” megkezdésének ideje is. Minden ezzel kapcsolatos szerep betöltésére később kerül sor: komoly párkapcsolat kialakítása, egzisztenciateremtés, családalapítás (Tari, 2011).

Robbins és Wilner 2004-ben (idézi: Vida, 2011) huszonévesek szorongás és depressziószintjét vizsgáló kvantitatív vizsgálata szerint a megkérdezettek 62%-a depresszióról számolt be, 91 %-a pedig az általános szorongás jeleit mutatta. Blazer és Kessler 1994-es eredményei szerint 15-24 év között a legmagasabb a depressziós tünetek száma (Vida, 2011). A Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület a fiatalok mentálhigiénés állapotát kutató 2010-es felmérései szerint a depressziós tünetek megjelenése a 24-26 éves korosztály, vagyis a mesterképzést befejező hallgatók között a legjelentősebb (Vida, 2011).

A gyermekkor fejlődési szintjén megrekedt felnőttek gyakran nem vállalják az életkoruktól elvárható szerepeket, mint például a munkavégzés, vagy a gyermeknevelés, hanem szüleiktől függve gyermeki státuszban maradnak (erről bővebben lásd Czibere 2012a kötetének tanulmányait). A személyiségfejlődésük

mögött olyan meggyőződések, félelmek állnak, amelyek meggátolhatják őket a gyermekkor biztonságos világából való kilépéstől. Önbizalomhiány, alacsony küzdési képesség, túl szorosan kötődődő szülők is hozzájárulhatnak a „Pán Péter szindróma” kialakulásához. A mesehőshöz hasonlóan az érintettek sem akarnak felnőni.

A szülőkkel együtt élő, sokszor stabil párkapcsolat és biztos állás nélkülieket a nyugtalanság, csalódottság, a depresszió egyaránt jellemezheti. A kapunyitási pánikot a pszichológia tudománya nem ismeri el mentális zavarként, mégis az egyén életében igen nagy problémát jelenthet. A szülőktől való leszakadás elhúzóódásának következményeként szociális értelemben még gyermeknek számító felnőtt korú személyek nem képesek betölteni az életkorukkal járó szerepeket. Az állandó változásokhoz és a szerteágazó elvárásokhoz való igazodás jóval nagyobb terhet jelenthet a felnőttéssel járó döntések meghozatala, mint az olyan történelmi korokban, ahol sokkal tervezhetőbbek és kiszámíthatóbbak voltak az életutak.

A fontos döntésekkel együtt járó stressz egyik lehetséges kimenetele a halogatás, amely a kapunyitási pániknak az oka és következménye is lehet egyben (Vida, 2011). A jövő kihívásaitól való félelem arra motiválhatja a fiatalokat, hogy elodázzák a fontos döntések meghozatalát. Azonban ez szorongás forrásává is válhat, amely tovább erősítheti bizonytalanságaikat.

Empirikus kutatás

A kapunyitási pánik jelensége legmarkánsabban a magas iskolai végzettséggel rendelkezőkre hat, ezért az empirikus kutatás erre a csoportra irányult. A gyorsan változó világ folyamatos bizonytalanságokat generálhat a fiatalokban, amely hozzájárul ahhoz, hogy megpróbálják az olyan fontos életre szóló döntések idejét is elhalasztani, mint például a szülőktől való elköltözés, a munkába állás, a házasságkötés vagy a gyermekvállalás is. Interjúalanyaim mindegyike is ezek előtt áll.

A tizenkét megkérdezett személy közül a nemek aránya egyenlő mértékben oszlott meg. Életkor szerinti megoszlásuk: 22–28 év, biológiai értelemben a családalapításra legalkalmasabb korosztály tagjai közül kerültek ki. A kiválasztás feltétele volt, hogy olyan nappali tagozatos felsőoktatási intézmény hallgatói legyenek, akiknek az állandó lakhelyük megegyezik a szüleikével. Mindannyian a Debreceni Egyetem hallgatói, de különböző képzésekben vesznek részt: jogász, igazgatásszervező, általános orvos, vállalkozásfejlesztés, vidékfejlesztő agrármérnök, építészmérnök, villamosmérnök, biológia, földrajz, anglisztika, rajztanár, csellótanár. Kettőn osztatlan képzésben, kettőn alapképzésben, nyolcan pedig mesterképzésben vesznek részt.

A szülőktől kapott családi minták

Interjúalanyaim szülei a nyolcvanas években kötöttek házasságot. Az édesanyák 18–23 évesen, míg az édesapák 18–24 évesen léptek a házasság kötelékébe, amely megfelel az akkori trendeknek. A huszonnégy szülő közül négy édesanya és négy édesapa rendelkezik felsőfokú végzettséggel, a többiek legmagasabb iskolai végzettségüként az

érettségit jelölték be gyermekeik. Megfigyelhető, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők voltak azok, akik a többiekhez képest 3-4 évvel később házasodtak. A megkérdezettek családjában 2-3 gyermek a jellemző. Ennél több testvérről csak azok számoltak be (2 fő), akiknek a szülei elváltak, s az édesapa új házasságkötéséből is születtek gyermekek. A testvérek mindegyike az interjúalanyaimnál fiatalabb, egyikőjük sem házas még.

A legtöbben arról számoltak be, hogy a hagyományos családi munkamegosztás szerint teltek a hétköznapjaik. A tradicionálisan női feladatoknak számító háztartási munkák nagy részét az édesanya végezte. Az apák inkább a ház körüli fizikai munkákat vállalták. A legtöbben úgy emlékeznek, hogy az anyák jóval többet dolgoztak otthon, még annak ellenére is, hogy a munka világában is helyt kellett állniuk.

Csupán ketten mondták azt, hogy a házimunkák terhei nagyjából egyenlő mértékben voltak megosztva a szülők között. Mindkettőjük édesanyja felsőfokú végzettséggel rendelkezett, míg az édesapák érettségivel. A nőket ezekben a családokban a férjeiknél magasabb képzettség és jobban jövedelmező munka jellemezte. Az anyák a munkahelyi és otthoni teendőiket jól össze tudták hangolni, hiszen bőven kaptak segítséget a férjüktől. Így volt lehetőségük a pihenésre, kapcsolódásra, sőt még arra is, hogy szabad idejüket otthonaikon kívül töltsék.

Ezzel szemben azok, akiknél az anya jóval több feladatot látott el otthon, gyakran látták édesanyjukat fáradtnak, kimerültnek, idegesnek, ingerültnek. A munkahelyükön kívül nem jártak el sehová, a rokonságon és a szomszédokon kívül nem nagyon tartottak fenn más emberi kapcsolatokat, nem volt jellemző, hogy barátokkal jártak volna össze. Pihenésre, szórakozásra alig maradt idejük. Az édesapák ezzel azonban időt tudtak szakítani a szórakozásra.

Az ideális családi munkamegosztás

A családi munkamegosztás e formája a megkérdezettek fele (4 férfi, 2 nő) szerint teljesen ideálisnak bizonyult. Ők azzal érveltek, hogy a család akkor működőképes, ha mindenki tudja, hogy mi a feladata. Az otthon kialakult szabályok keretek közé rendezték a mindennapjaikat, s a jövőben maguk is így képzelik el párjukkal az életüket. Úgy gondolják, hogy bizonyos teendők elvégzésére nem egyforma mértékben alkalmas mindkét nem, így a hatékonyság növelése érdekében szükség van arra, hogy a nők végezzék el a házimunkák zömét. Véleményüket sztereotípiák sorával próbálták alátámasztani.

Az interjúalanyok másik fele (4 nő, 2 férfi) azonban úgy véli, hogy napjainkban „idejétmúlt” ez a felállás. Szerintük „nem igazságos”, hogy a nőknek sokkal kevesebb szabad idejük van. A lányok főleg azzal érveltek, hogy nem azért töltötték hosszú éveket tanulással, hogy „házvezetők” legyenek. Úgy vélik, ha a nő is dolgozik és hozzájárul a családi költségvetéshez, a férfinak is segítenie kell a házimunka elvégzésében. Nem tudják elképzelni, hogy olyannal éljenek együtt, aki elvárja, hogy kiszolgálják.

A hat lány közül öt fő lehetségesnek tartja, hogy társuknál magasabb iskolai végzettséggel és több fizetéssel fog rendelkezni. Négyen még azt is teljesen elfogadhatónak vélik, ha a gyermeknevelés a férfi fő feladata lesz. Azzal érvelnek, hogy ma már nem törvényszerű, hogy a nő maradjon otthon a gyerekekkel. Szerintük annak a szülőnek kell kimaradnia a munkából, aki kevesebbet keres. Ez mindenféleképpen a tradicionális női önkép megváltozását jelzi az interjúalanyok körében.

A kutatás keretében megkérdezett lányoknak nem csupán az anyaság a legfontosabb életcéljuk. Karrierjüket, munkájukat éppolyan fontosnak tartják. Ebben az értelemben megváltozhat a tradicionális szerepfelosztás. A hagyományok és érzelmek helyett racionális és gazdasági érvek határozhatják meg azt, hogy melyik szülő maradjon otthon.

A fiúk közül négyen gondolják azt, hogy előfordulhat az is, hogy a társa képzetebb lesz, vagy több pénzt visz haza. Szerintük egyre több esély van erre, mivel nagyon sok lány szerez felsőfokú végzettséget. Azonban azt már egyik fiú sem tartja elfogadhatónak, hogy a gyermek születése után a férfi maradjon otthon.

Otthon a szülőkkel, választás vagy kényszer?

Minden interjúalany még erősen függ anyagilag szüleitől. Elmondásuk szerint egyikük sem rendelkezik annyi bevétellel, hogy önállóan fenn tudja magát tartani. Szüleik, nagyszüleik támogatásával tudják biztosítani a mindennapi szükségleteiket. Ilyen körülmények között nem képesek önálló háztartást vezetni. Mindannyian úgy nyilatkoztak, csupán az egzisztenciateremtés nehézsége miatt nem hagyták még el a szülői házat.

Azonban többen is beszámoltak a generációs különbségek miatt kialakuló folyamatos konfliktusokról. Nehezen találnak közös hangot a szülőkkel a különböző érdeklődési körök miatt, bizonyos kérdéseket pedig gyökeresen másképpen látnak. A párkapcsolatok szabadsága különösen kényes téma a családoknál.

A szülőktől való anyagi függetlenedés idejét még nem látják pontosan. Úgy gondolják, hogy az egyetem befejezése után sem fognak egyből elköltözni otthonról. Egyrészt, mert kérdéses, hogy az akkori gazdasági helyzet mennyire teszi lehetővé a gyors elhelyezkedést, illetve milyen fizetést kapnak majd pályakezdőként. Másrészt, mert azt tervezik, hogy munkába állásuk után is még néhány évig otthon laknak, hogy elegendő pénzt gyűjthessenek össze ahhoz, hogy elkezdjék önálló életüket.

A legtöbben addig szeretnének várni, amíg lakást nem tudnak vásárolni, mivel az albérletbe költözés kevésbé vonzó számukra. Minden interjúalany az anyagi körülményeket nevezte meg a szülői ház elhagyásának legfontosabb akadályaként. Egyik interjúalany sem merne úgy elköltözni, hogy nincsen még munkája, még akkor sem, ha párjuk biztos jövedelemmel rendelkezik.

Interjúalanyaimat megkértem arra, hogy számolják át, megközelítőleg hány évesen tudnak majd elköltözni otthonról. Ők maguk is meglepődtek az eredményen: 27–32 év közötti életkorokat jelöltek meg. Ebben az életkorban szüleik nemcsak házasok voltak, de már gyermeket is vállaltak, ők azonban még csak az elköltözést tervezik, s majd csak azután szeretnének családot alapítani. Ennek ellentmond az, hogy egyikőjük sem

keres még aktívan teljes munkaidős állást. Ketten elmondták, hogy az ösztöndíjak és a szociális juttatások összege a diákmunkából származó fizetéssel kiegészülve nem jelent annyival kevesebb jövedelmet számukra, hogy megérje nekik a teljes munkaidős állás vállalása (amely a tanulmányok levelező tagozaton, így költségtérítéssel formában való folytatásával is járna).

Mindannyian átlagosnak tartják a jelenlegi életszínvonalukat: havi bevételeikkel beosztással kell gazdálkodniuk, de a legfontosabb dolgokból nem szenvednek hiányt. Ketten megemlítették, ha dolgoznának és önálló lakásba költöznének, az ebből adódó költségek (lakbér, rezszi, ételmeztetés stb.) kifizetése után a pályakezdői fizetésből nem maradna pénz sem szórakozásra, sem pedig arra, hogy félretegyenek.

A szülőktől való elköltözés szintén elsősorban gazdasági döntéssé vált. Nem az határozza meg, hogy az egyén érettnek érzi magát az önállóságra, a családi fészek elhagyására. Fontosabb szempont, hogy rendelkezésre álljon megfelelő anyagi forrás. Hiszen interjúalanyaim mindegyike úgy nyilatkozott, hogy akkor fognak elköltözni, ha bevételi forrásaik elegendők ahhoz, hogy „kényelmesen” megéljenek belőle.

Az ötéves terv

Az interjúalanyok legfontosabb ötéves tervei közül a tanulmányok befejezését és a munkaerőpiacra való belépést tartják a legfontosabbnak. A munkakereséssel kapcsolatban vannak félelmeik, amelyek arra irányulnak, hogy nem találnak a képességeikhez és végzettségükhöz megfelelő állást. A legtöbben középvezetői vagy felső vezetői pozíciókkal lesznek csak elégedettek. A „biztos, jól kereső állás” megtalálásáig sem a férfiak, sem pedig a nők nem vállalnának gyermeket még akkor sem, ha a párjuk rendelkezne annyi bevétellel, hogy az egész család megélhetésére elegendő lenne. Kizárólag csak akkor mernének gyermeket vállalni, ha képeseknek éreznék magukat arra, hogy akár önállóan is fel tudják nevelni.

A szakmai tervek mellett csupán interjúalanyaim fele említette meg, hogy szeretnének egy stabil, boldog párkapcsolatban élni, s közülük is csak ketten (az a két fő, akik a legidősebbek az interjúalanyok között: jelenleg 26 és 28 évesek) mondták azt, hogy addigra már a gyermekvállalás tervezése is aktuális lehet.

Pár kapcsolat és párkapcsolat

A megkérdezettek közül jelenleg öt főnek van párkapcsolata, ez mindegyikük esetében egy évnél hosszabb ideje tart és el tudják képzelni, hogy jelenlegi partnerükkel fogják leélni az életüket. Azonban senki sem nyilatkozott úgy, hogy felkészültnek érzi magát az együttélésre, a házasságra vagy a gyermeknevelésre. Szintén elsősorban anyagi körülményekre hivatkoztak, másrészt pedig arra, hogy nem tartják magukat elég érettnak ahhoz, hogy betöltsék az apa vagy az anya szerepét. Szeretnének még tanulni, kipróbálni magukat akár több foglalkozásban is. Fiatalnak tartják magukat ilyen jellegű elkötelezettséghez. Jelenleg élvezik az egyetemista életet és az ezzel járó szórakozási lehetőségeket.

Heten egyedülálló, közülük is öt személynek már több mint két éve nem volt párkapcsolata. Egy fiú és egy lány nyilatkozott úgy, hogy tudatosan kerülnek a komoly kapcsolatokat. Ők jól érzik magukat egyedül, nincsen szükségük kötöttségre, mert az meggátolhatná őket a szórakozásban. Szerintük elegendő, ha csak későbbi életkorban kötelezik el magukat. Egyikőjük elmondta, hogy egy későbbi házasság is sikeresebb lehet, ha a felek előtte „kiélték magukat”. Ezért szerinte fiatalabb életkorban ideálisabb, ha inkább több, kötelezettségekkel nem járó kapcsolatot tart fenn, akár egymással párhuzamosan.

A többiek azonban vágnak egy stabil társra, akit szerintük egyre nehezebb megtalálni. Úgy vélik, hogy a szerencsésebbek könnyen rálelhetnek az egyetlen a párjukra, azonban akiknek erre nincs lehetőségük, máshol igen kevés esélyt látnak rá. A szórakozóhelyeket nem érzik alkalmasnak az ismerkedésre, szerintük ott csak alkalmi partnert lehet találni. Ketten megemlítették a közösségi oldalak káros hatását a személyes kapcsolatokra. Szerintük az emberek annyira hozzászoktak az online kommunikációhoz, hogy a valódi életben csak korlátozottan képesek rá.

Három lány a változó értékrendszerre vezeti vissza a pártalálás nehézségeit. Úgy gondolják, hogy a fogyasztói társadalom erre is hatott: nemcsak a megvásárolt eszközök, de a másik ember is könnyen lecserélhető. Ha valami nem tökéletes a másik félben vagy a kapcsolatban, akkor a legtöbben könnyen kilépnek belőle.

Együttélés és házasság

Nyolc interjúalanyom mindenféleképpen házasságban szeretne élni. Szerintük egy párkapcsolat akkor teljedik ki a leginkább, ha legalizálják. A házasságkötés előtt azonban mindenki szeretne összeköltözni a párjával. Senki sem merne anélkül belevágni egy házasságba, hogy nem próbálja ki, milyen az együttélés. Úgy vélik, hogy csak így lehet leginkább megismerni a másikat, ekkor derül ki az is, hogy valóban összeillenek-e. Azt tartják ideálisnak, hogy a házasságkötés előtt legalább 1-2 évig együtt éljenek, hogy kiderülhessen, van-e esély arra, hogy sikeres legyen a házasság.

A megkérdezettek közül négy személynek a szülei elváltak. A válás okai és következményei különbözőképpen hatottak a családokra. Kettejük édesanyja újra házasodott, a másik két interjúalanyom édesanyja pedig hosszú évek óta egyedül van, s nehezen tudja megoldani a család fenntartását. Nem túl sikeres házasságokat láttak otthon, mégis hasonló véleményen vannak mindannyian: házasságban szeretnének élni. Számukra fontos, hogy a párjukkal örök hűséget fogadjanak egymásnak. Egyetértettek abban is, hogy az együttélés sokkal bizonytalanabb, különösen a lányok hangsúlyozták azt, hogy nagyobb biztonságban van az a család, ahol a szülők házasok.

Ellenben négy interjúalanyom szerint a házasság ma már csak formalitás. Ők úgy látják, hogy napjainkra a házasság intézménye elvesztette aktualitását. Mivel ma már elfogadottá váltak az élettársi kapcsolatok, szívesebben preferálják a párkapcsolatnak ezt a formáját. Legfőbb érveik között az szerepel, hogy az élettársi kapcsolat azért jobb, mert nem jár olyan nagy kötöttséggel. Ha valami nem működik, könnyebb kilépni belőle. Ketten megemlítették, hogy attól nem lesz jobb egy kapcsolat, ha

összeházasodnak a felek, a „papír” nem garancia a boldogságra, ezért feleslegesnek tartják.

Úgy gondolják, az sem fontos, hogy egy gyermek házasságban szülessen, sőt két lány szerint jobb házasságon kívül gyermeket vállalni, mert egyedülállóként több támogatás jár a gyermekneveléshez, amit mindenféleképpen igénybe szeretnének venni, így ők semmiképpen nem szeretnének férjhez menni. Míg a másik két fiú azt nyilatkozta, csak akkor fog megnősülni, ha a párja nagyon szeretné. Számukra nem létszükséglet a házasság. Nem tiltakoznak az ellen, hogy valaha házasságban éljenek, de nem is tartják fontosnak.

Gyermekvállalás

Az interjúalanyok közül csupán egy lány mondta azt, hogy sohasem szeretne gyereket. Ő azzal érvelt, hogy túl nagy felelősséggel és problémával jár. Úgy érzi, hogy senkiben nem szabad annyira megbízni, hogy közös gyermeket vállaljanak. Szerinte nagyon sok nehézséggel kell szembenézni napjainkban, az ezekkel való megküzdést pedig a gyermek tovább nehezíti. A nők életében ezt még nagyobb gondként látja, hiszen a szülés miatt kiesett idő akár végleg megakadályozhatja a karrierépítést.

A többiek a gyermekvállalást az élet meghatározó részének tartják, egy olyan életcélnak, amelyet mindenkinek el kellene érni. Úgy gondolják, hogy az életet és a párkapcsolatot is a gyermeknevelés teszi teljessé. Legtöbben két gyermeket szeretnének. Négyen hármát vagy annál is többet, mert ők maguk is nagycsaládból származnak. Azonban csak akkor szeretnének családot alapítani, ha már biztos egzisztenciával rendelkeznek.

A diploma megszerzését, a lakást, a jó állás megtalálását és egy bizonyos karrierút befutását elengedhetetlennek tartják. Az anyagi helyzet alapvetően befolyásolja őket a családtervezésnél. Az első gyermek érkezésének idejeként 28–35 év közötti életkort jelölték meg.

Csak öten említették meg, hogy a gyerekvállalás számukra elengedhetetlen feltétele a megfelelő partner. Két lány számára nagyon fontos, hogy párjuk is stabil munkahellyel és jövedelemmel rendelkezzen, hogy akár csupán az ő keresete is elegendő legyen a megélhetéshez. Három fiú pedig csak olyan társsal szeretne családot alapítani, akivel hasonló értékrendet képviselnek.

Összegzés

Az iskolai részvétel elhúzódásával egy új életszakasz jelenik meg, mivel a munkajövedelemmel nem rendelkező, de már felnőtt korú emberek a szüleikkel otthon laknak, lényegében gyermeki státuszban maradván. Ez számos konfliktussal jár az egyének életében és osztálytársadalmi szinten is egyaránt. Empirikus kutatásom ennek bemutatására irányult.

Az interjúk során a legtöbben arról számoltak be, hogy terhes már számukra a szülőkkel egy háztartásban élni, mivel önállóságra vágnak. Elköltözésüknek akadályként csupán anyagi okokat jelöltek meg. Mindannyian szeretnék előtte egyetemi diplomát, jól jövedelmező munkát szerezni. 27 és 32 év közötti életkorokat jelöltek meg arra vonatkozóan, hogy mikor tervezik az önálló lakásba költözést. A családot alapítani csak a szülőktől való teljes függetlenedés után szeretnék.

Arra következtettek, hogy az első házasságkötések és a gyermekvállalás viszonylag magas átlagéletkora továbbra sem fog jelentős mértékben csökkenni a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében. A tanulmányok befejezése elsődleges fontossággal bír az interjúalanyok életében is, mert úgy vélik, hogy az egyetemi végzettség elengedhetetlen a számukra megfelelőnek ítélt munkakörök betöltéséhez. Oktatásbeli részvételük megakadályozza őket abban, hogy teljes munkaidős állást vállaljanak, amely szükség lenne ahhoz, hogy megteremtsék az önálló életükhöz és a családalapításukhoz nélkülözhetetlen kellékeket (lakhatás megoldása, anyagi megtakarítás).

Számos területen bizonytalanság, szorongás, pesszimizmus jellemzi jövőbeli elképzeléseiket. Középvezetőnél alacsonyabb munkahelyi pozíciónál senki nem szeretne alacsonyabb státuszt betölteni, azonban kétségeik vannak afelől, hogy valóban sikerül-e ezt elérniük. Kiszámíthatatlannak tartják a pályakezdők munkaerő-piaci esélyeit, éppen ezért ameddig csak lehet tanulni szeretnék, hiszen addig sem kell szembenézniük azzal, hogy esetleg nem térül meg a tanulásba befektetett energia.

A felnőttiséggel járó szerepek betöltését- munkavégzés, élettársi kapcsolat, házasságkötés, gyermekvállalás- még egyikük sem vállalná fel. A szülői házban, életkoruk ellenére gyakorlatilag gyermeki státuszban élnek, amely feszültséget kelt bennünk, mégsem próbálnak meg ezen változtatni.

A családalapítással kapcsolatos elképzeléseik stratégia jellegűek. A legtöbbjük számára a házasságkötés és a gyermekvállalás is fontos életcél, azonban ezek realizálását feltételekhez kötik. Elsősorban az egzisztenciateremtés fontosságát hangsúlyozzák. Az önálló lakhatás megoldása, a „biztos és jól jövedelmező munka”, és a „kényelmes élet” megvalósulása után tervezik a családalapítást.

A társadalom erős kritikákat fogalmaz meg a szüleikkel még együtt élő, a tanulmányaik befejezését, a munkavállalást és családalapítást halogató fiatalokkal szemben. Azt, hogy az emberek hogyan időzítik az életüket jelentősen meghatározó eseményeket nagymértékben befolyásolja az adott társadalmi-gazdasági környezet. A különböző korszakokban élő generációk számára adott lehetőségek és kihívások hatással vannak a felnőtttséghez kapcsolódó szerepek betöltésére is.

Felhasznált irodalom

- Czibere Ibolya (szerk.) (2012a): Családszociológia. Családmodellek, felnőtt szerepek és kapcsolatok. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Czibere Ibolya (szerk.) (2012b): Gyerekek és iskolai kudarcok – Családi hatások és következmények. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Czibere Ibolya (2012c): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Czibere Ibolya (2014): Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18-29 éves ifjúsági korosztály körében: munkaerőpiac – jövőtervezés – érvényesülés. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.) (2014): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, Budapest
- Csoba Judit – Czibere Ibolya (2012): „Mire készítsen fel az egyetem?” A munkaadóknak a diplomás pályakezdőkkel és a képzőintézményekkel kapcsolatos elvárásai. In: Fónai Mihály – Szűcs Edit (szerk.) (2012): A Debreceni Egyetem „Diplomás Pályakövető Rendszerének” főbb eredményei és tapasztalatai, 2010-2011. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Diósi Pál (2008): Családalapítás, otthonteremtés. Új Ifjúsági Szemle, VI. évfolyam 2-3. szám
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2009): Gyermekvállalás. In: Monostori Judit (szerk.): Demográfiai portré 2009. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Máder Miklós Péter (2009): A szülőktől való elszakadási dimenziók mentén létrejött alcsoportok. Új Ifjúsági Szemle. VII. évfolyam 4. szám
- Murinkó Livia (2009): Első elköltözés a szülői házból. In: Spéder Zsolt (szerk.): Párhuzamok Anyaországi és erdélyi magyarok az ezredfordulón. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Pongrácz Tiborné (2009): A párkapcsolatok jellegzetességei. In: Monostori Judit (szerk.): Demográfiai portré 2009. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Rab Árpád- Székely Levente (2007) Változó ifjúság az információs társadalomban. In: Nagy Ádám (szerk.) Ifjúságsegítés – Probléma vagy lehetőség az ifjúság? Budapest-Szeged, Új Mandátum Könyvkiadó

- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. In: Somlai (szerk.): Új ifjúság. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szvetelszky Zsuzsanna (2005): A kapunyitási pániktól a nagymama-elméletig. Budapest, Pont Kiadó
- Tari Annamária (2010): Y generáció. Budapest, Jaffa Kiadó
- Tari Annamária (2011): Z generáció. Budapest, Tercium Kiadó
- Vaskovics László (2000) A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. In: Szociológiai szemle. 2000/ 4. szám
- Vida Katalin (2011): A kezdődő felnőttkor és a kapunyitási pánik. In: Puskás- Vajda Zsuzsa és Lisznyai Sándor (szerk.): Ifjúságkutatás és tanácsadás. A pszichológiai tanácsadás tudományos alapjai. Budapest, FETA könyvek 6.

BALOGH PÉTER

Projektén innen, (vidék)fejlesztéspolitikán túl

Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.):

Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés.

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 317 o.

A Czibere Ibolya és Kovách Imre szerkesztésében 2013-ban megjelent könyv az első pillanatokban kissé talán elbizonytalaníthatja az Olvasót: a tartalomjegyzék áttekintését követően sokkal inkább tűnhet úgy, hogy – a címmel ellentétben – nem a fejlesztéspolitikáról, vidékfejlesztésről lesz szó, hanem pl. ideiglenes szervezetek keretében zajló célmegvalósításról; ún. projektekről. Közelebbről megvizsgálva hamar – a szerkesztők, Czibere és Kovách indító tanulmányának (Projekt dilemmák) elolvasása után azonnal – kiderül azonban, hogy a kötet nagyon is a címben megjelölt témáról szól, mégpedig rendkívül – vagy a kötet elolvasása után meggyőződéssel fogalmazhatunk úgy is, a leginkább – adekvát és aktuális megközelítésben. Ha ugyanis ma társadalomtudósként, szociológusként az Európai Unió – vagy akár Magyarország – szempontjából fejlesztéspolitikáról, vidékfejlesztésről kell értekezni, mindezt annak „projektesítettsége” kapcsán érdemes megtenni. A könyv mindezek fényében a projektesítés folyamatának, jelenségének elméleti, koncepcionális hátterébe és egyes gyakorlati tapasztalatokba enged bepillantást.

A kötet – a szerkesztők, Czibere és Kovách bevezető-áttekintő tanulmányát leszámítva – két fejezetre tagolva járja körül sorrendben a projektek elméleti hátterét, majd áttekintést ad néhány eltérő területen az alkalmazásukból lesűrhető főbb gyakorlati tapasztalatokból. Az alábbiakban röviden megpróbáljuk bemutatni, hogy miként alkotnak hasznos válogatást a tájékozódni és/vagy tanulni vágyók számára a kötetben közölt cikkek, kiemelve-válogatva azok főbb tartalmi elemeiből.

Az első (A projektesített fejlesztéspolitika című) fejezet nyitó tanulmánya Christopher Ray – a szerző több írással is képviselteti magát a kötetben – tollából született (Nemzetközi együttműködés a vidéki területek között: az EU vidékfejlesztésének politikai gazdasági elemei), melyben a szerző bevezeti az olvasót a területi alapú, vagy pontosabban újra-territorializált ill. neoendogén uniós vidékfejlesztés általános koncepcionális hátterébe, s ezen gondolati-koncepcionális kifejtést a LEADER program főbb elemeinek kifejtésén keresztül illusztrálja, valamint a tapasztalatok fényében rámutat néhány olyan stratégiai elemre, melyek alkalmazása hatékonyabbá teheti a kedvezményezettek számára a rendszerben való sikeres szereplést. A bevezető gondolatokat követően – az eredetileg a Sociologia Ruralisban közölt tanulmány – átfogó képet ad a LEADER-kezdményezésről. Ennek során egy olyan

fejlesztéspolitikai „kísérlet” – a szerző saját megnevezése – képe bontakozik ki az Olvasó előtt, melynek során a hangsúly az egy adott, közös cél érdekében a partnerség elve alapján – azaz a magán-, a köz- és az önkéntes szektor együttes részvételével – működő innovatív, kisléptékű vidékfejlesztésre helyeződik. Az együttműködés jelentősége azonban messze túlmutat azon, hogy adott szervezet – Helyi AkcióCsoport; HACS – a magán-, a köz- és önkéntes szféra együttes bevonásával működik, mivel a résztvevők jól belátható érdekeiken és önálló fejlődési készségükön kívül formálisan is – a költségvetésük összetételének következtében – más térségekkel/nemzetekkel való együttműködésre vannak ösztönözve. Az együttműködés ezen utóbbi formája (az ún. TCP) egy interlokális kapcsolatrendszer kiépítésére ad lehetőséget, mely több tekintetben is előnyökhöz juttathatja a résztvevőket (legyenek azok a hasonlóságból vagy éppenséggel a különbözőségekből fakadó előnyök, vagy a piacra lépést könnyítő ill. az alkupozíciót növelő kritikus tömeg elérése). A tanulmány mindezek fényében (illetve követően) ezen TCP-ket veszi górcső alá – elsőként koncepcionálisan, majd pedig empirikusan. Rendszerszinten a térségek/nemzetek közötti együttműködések egyik tartalmi tényezője az általuk becsatornázott és áramoltatott kategória, mely lehet (1) a társan értelmezett kultúra valamely eleme, vagy öltheti (2) személyek (pl. turisták, fogyasztók cseréje) és dolgok áramlását is. További lehetőség a TCP-k működtetésén keresztül (3) a program iránti figyelem felkeltése, illetve az abba való bekapcsolódás igényének felkeltése az eredmények széleskörű bemutatása révén, valamint az, hogy (4) a résztvevők módszereket és szabályokat alakíthatnak ki vagy akár vezethetnek be, ily módon hozzájárulva egy olyan jövőbeni vidékfejlesztési rendszer kialakulásához illetve megteremtéséhez, melyet maguk a területi egységek strukturálnak. Mindezen lehetséges lehetőségek bemutatását követően a szerző felvázolja a gazdasági (pl. kulturális tőke felhalmozásának-, a kooperációból származó előnyök kihasználásának-, a közös piacra lépés-, lobbizási tevékenység lehetősége) valamint egyéb előnyöket (pl. kapcsolatok kiterjesztése, kulturális sokszínűség erősítése, europaizálódás). A TCP-k működéséből empirikusan levonható tapasztalatokat a kutató az 1997. és 2000. között kialakított nemzetek közötti együttműködések adataiból vonja le. Az egyik fő kérdés itt az a rendszerben való részvétel sikeressége kapcsán, hogy van-e lehetőség bármiféle hierarchikus struktúra kialakulására. Ennek megválaszolásához HACS-ok működési körülményeire kell a figyelmet összpontosítanunk, s a kutató megannyi tényezőt (pl. idő, meglévő erőforrások) feltár, melyeknek jelentősége lehet. A közvetlen kezdeményező-részvevő akciócsoportok szintje után az EU országai illetve régiói szerinti különbségekre mutat rá a kutató – s végkövetkeztetésként megfogalmazza, hogy az áttekintett adatok arra – a szociológiai szempontból rendkívül lényeges eredményre – engednek következtetni, hogy létezik hierarchia a LEADER II. rendszerében, azaz a TCP-k eloszlása jelentős különbségeket mutat. Az előbbi, a rendszer horizontális/interlokális aspektusához kapcsolódó következtetést még jelentősebbé teszi, amikor annak vertikális; vagyis a központból a helyi területek felé való áramlások tárgyalásával folytatódik a bemutatás. Ebben az aspektusban a vidékfejlesztés eme rendszere a redisztribúció sajátos formájaként jelenik meg, melynek egyik kiemelt jellemzője, hogy megannyi tényező kerül átadásra,

átáramoltatásra a központi szinttől a helyi szint felé. A szerző – záró gondolatainak megfogalmazását megelőzően – a rendszer hierarchikus működésre hajlamos része és annak redisztributív üzemmódja között teremt kapcsolatot, s – egyebek mellett – rámutat, hogy az alulról szerveződés során kialakult hierarchia a redisztributív működési mód szempontjából nagy jelentőséggel bír, amennyiben a kedvezőbb helyzetbe kerülők inkább válhatnak az újraosztott források kedvezményezettjeivé. Ray ezen tanulmánya alapján átfogó képet kaphatunk tehát az együttműködési projekteken keresztül szerveződő uniós vidékfejlesztésről.

A gondolati-konceptcionális tisztázó fejezet második részeként a szerkesztők Stefan Sjöblom írásával (Bevezető: a projektesített közsféra felé – a projektesítés jelensége) általánosabban vezet be az Olvasót a projektesítés háttérébe. A szerző a projektek jelentőségének növekedését a közsféra működésének, feladatellátásának tekintetében úgy interpretálja, mint a kormányzat felől a kormányzás felé való elmozdulást – amennyiben utóbbi az önmagukat irányító, hálózatosodott szereplőkre épül –, ami párhuzamosan összekapcsolódva egyéb folyamatokkal (pl. europánizáció és globalizáció, információs társadalom és kulturális széttöredezetttség) a rendszer komplexitásának jelentős megnövekedéséhez vezetett. Ezen komplexitás hívta életre a kevésbé előrelátható és szokatlan helyzetekhez való alkalmazkodás adekvátabb, jellemzően ideiglenes szervezet formájában megjelenő módját; a projektet illetve a projektmenedzsmentet. A közigazgatás szempontjából tehát a projektek előtérbe kerülése mindenek előtt lehetőséget biztosít arra, hogy a – továbbra is felelősséget viselő – kormányzatok képesek legyenek eleget tenni a vertikális és horizontális összekapcsolására. Sjöblom a projekt meghatározásakor kiemeli annak ideiglenes jellegét – legyen szó akár egyszeri erőfeszítésről vagy ennek keretét adó szervezetről –, s főbb jellemzőit az állandó szervezetekkel, a lineáris szervezéssel való összevetésben fejti ki (a befogadást segítő ábrákkal illusztrálva) – annál is inkább, mivel a közszférában a projektek jellemzően ilyen állandó szervezetekbe illeszkednek be. Ezen fogalmi tisztázást követően a projektesítés két szemszögből is elemzésre kerül; az instrumentális megközelítést egyfajta racionális álomként értelmezi, míg a stratégiai szempont a környezet jellemzőinek számbavételére épül. Előbbi; azaz az instrumentális, racionalizálásra és hatékony kormányzásra épített megközelítést az új közigazgatási menedzsment stratégiák (New Public Management; NPM) felől interpretálja a szerző, ahol az állam feladatára úgy tekintenek mint a szervezetek közötti horizontális együttműködésének, kapcsolatának elősegítése. Ebben a tekintetben fogalmilag négy formába sorolja illetve rendszerezi két dimenzió (kapcsolódási érték: horizontális/vertikális; közigazgatási érték: legitimizáció/hatékonyosság) mentén a közsféra projektesítését. Ezen formák bemutatásával folytatva – a horizontális-legitimizációs aspektusban – (1) a projekteket mint a központi állam legitimizációs és újjászervezési eszközeit értelmezi Sjöblom, amennyiben a közigazgatási reformok többsége ideiglenes szervezetek keretében zajlik. A (2) projektek mint az erőforrás-függőséggel való küszködés eszközei (horizontális-hatékonyági kombináció) lényegében kompenzációs/extra finanszírozási mechanizmusok. A (3) projektek lehetnek az uniós politika tagállamokon belüli legitimációjának eszközei (vertikális-legitimizációs aspektus), elsősorban a

vidékfejlesztés és a regionális fejlesztés területén: pl. az érintettek politikai folyamatokba való – projekteken keresztül történő – bevonása révén. Végül (vertikális-hatékonysági aspektusból) a projektek (4) közvetítő szerephez juthatnak a vertikális közigazgatásban; az EU és tagállamai közötti viszonylatban. A közigazgatási szervezetek – projektek révén megvalósuló – átalakulásával, változásával a projekttesedés stratégiai dimenziója keretében foglalkozik a szerző, amit tulajdonképpen – a fogalmi tisztaság érdekében itt is – két szempont (változás körülményei: erők/gyengék, érintett szereplők változás iránti orientációja: erős/gyenge) szerint képzett négy típusra redukálva mutat be. A projekteknek ennek megfelelően egyik stratégiai célja lehet a (1) szimbolikus politika, amikoris valódi változás iránti szándék és körülmény egyaránt gyenge, a projekt mindössze látszatevékenység, a cselekvés helyettesítése. Amennyiben a körülmények változásokat tennének szükségessé, azonban az érintettek körében gyenge az arra való készség vagy képesség (pl. erőforráshiány, személyes indítékok miatt), a projekt (2) a konfliktuscsökkentés, illetve a stabilitás megőrzésének eszköze lehet. Fordított esetben – azaz ha a szervezetek kontextusa nem serkenti a változást, azonban az érintettek körében erős ez a szándék – a projektek (3) a keresztülvergődés, illetve a káosz leküzdésének tudományát jelenthetik. Azonban ha mind a környezet, mind az érintettek erősen orientáltak a változásra, a projekt kiteljesedhet (4) innováció formájában – legyen szó akár ötletéről, folyamatáról, gyakorlatról vagy termékről. A Sjöblom által bevezetett és kidolgozott klasszifikáció illetve típusalkotás ellátja tehát az Olvasót mindazzal a fogalmi rendszerrel, melynek révén értelmezhetővé válik a közszféra projekttesedése.

Az előző – ebben a tekintetben mint a közszféra projekttesedési folyamatairól általánosságban értekező – cikkhez viszonyítva Barabás Eszter, Kézy Béla és Komádi Mónika tanulmányukban (Önkormányzatiság és projekttesítés) a fenti általánosságtól közelítve az önkormányzati szféra vonatkozásában tekintik át a projekttesedés jelenségét. Munkájuk egy határon átnyúló projekt keretében megvalósuló szervezetfejlesztési kutatás eredményeiről; legpontosabban az önkormányzati menedzsmentfejlesztés EU-beli legjobb gyakorlatainak rendszerezése és adaptálhatósága során feltárt tapasztalatokból ad értékes áttekintést. A kutatás módszertani alapelveinek és eszközeinek (szekunder kutatás, szakmai interjú, esettanulmány) felvázolását követően a települések működésének sokszínűségéről, s az önkormányzatok ebben betöltött szerepéről illetve lehetőségéről kap képet az Olvasó. A szétaprózódottságból, a rutinszerű tevékenységekből, a közös célok és a tervezés hiányából, a sodródásból fakadó (jelenlegi) kedvezőtlen helyzetre megoldást kínál a tanulmány által felvázolt és kifejlesztett élhető település modell. A nemzetközi és hazai tapasztalatok szintézisére épülő koncepció az élhető települések alkotóelemeiként, „hozzávalóiként” a munkalehetőségeket; a környezeti fenntarthatóságot; a tudományos, kulturális, szabadidős lehetőségeket; az infrastruktúrát; a közösségi létet; valamint a (racionális) önkormányzati irányítást (hatékony, gyors, modern menedzsment technikák, állampolgári részvétel) azonosítják. Ezen utóbbi feltételeknek való megfelelést garantálhatja az önkormányzati változásmenedzsment – melynek legfőbb elemeit a kutatók rendszerezetten és világosan, példákkal illusztrálva az

Olvasó elé tárják. Megismerkedhetünk és részletes áttekintést kaphatunk itt a feladatreform (a megfelelő szolgáltatásokat megfelelő módon meghatározni és elérhetővé tenni), a szerződésmenedzsment (a politika, a közigazgatás és harmadik szervezetek közötti feladatok, illetékességek formális lehatárolása), a szervezeti struktúra átalakításának (pl. az ésszerűtlen és kevésbé hatékony felépítés felszámolása, korrekciója), az (teljesítménymérésen és hatásmérésen alapuló) outputorientált kontrollig, a humán erőforrás-fejlesztés (pl. a kiválasztásnál figyelembe vett tulajdonságok- és az ösztönzési-értékelési rendszer felülvizsgálata¹), a (társadalmi költségek becslését is figyelembe vevő) szabályozási hatásvizsgálat valamint az integrált változásmenedzsment (a változási folyamatok tervezése, menedzsmentje és kontrollingja, ennek sikertényezői és akadályai) mozzanatairól. A szerzők a fogalmi-gondolati áttekintést követően tanulmányukat egy, a magyar és román közigazgatásban egyaránt alkalmazható gyakorlati kézikönyvvel egészítik ki, melyben részletekbe menően és tevékenységorientáltan segítik az érintetteket az élehető modell megvalósításához vezető lépések megtervezésében, megvalósításában és monitorozásában.

Czibere Ibolya gondolatmenetet továbbvezető tanulmánya (Projektek a szervezetekben) mindenek előtt a projektek mint az ideiglenes szervezetek képét tárja az Olvasó elé, azonban a fogalmi jellemzés keretében felhívja a figyelmet a projektek elterjedésének társadalmi, hatalmi és redisztribúciós aspektusaira is. Számos irodalmi forrás felhasználásával áttekintést kapunk arról, hogy miként lehetséges tipizálni a projekteket, s két dimenzió mentén a tanulmány is bevezet kategorizálást: egyrészt a projektek révén elérhető eredmények alapján elkülöníthetők a (1) beruházási- (termék előállítás vagy szolgáltatás biztosítása a középpontban), a kutatási és fejlesztési- (új termék vagy technológia kialakítása, meglévő javítása a hangsúlyos), valamint a (3) szervezetfejlesztési (működési körülmények és feltételek átalakítása a várt eredmény) projektek. A szervezeti projektben résztvevő szereplők körét tekintve pedig elkülönülnek a (1) belső- (a teljesítést a kezdeményező végzi), a (2) külső- (közreműködőkre épülő) és a (3) vegyes projektek. Ezt követően a projektfinanszírozás mint a külső források bevonásának főbb okait, hátterét (közszolgáltatások deregulációja, állami tőkebefektetések privatizációja) és dilemmáit tekinti át Czibere, amelynek kapcsán – uniós szinten kifejezetten – lényeges elemként jelenik meg a támogatások kérdésköre, illetve azok lehetséges versenytorzító hatásának figyelembevétele. A változatos strukturális formák ellenére ezen finanszírozási mód alapelvei azonosnak tekinthetők, melyekből – egyebek mellett – kiderül, hogy ez a pénzügyi konstrukció jellemzően két részből áll össze (a befektetett saját tőkével kiegészülve), hogy jellemzően pótlólagos beruházásokat tesz lehetővé, és hogy a magánszektor pénzügyileg hatékonyabban végez ilyen tevékenységeket, azonban az állami szektor jelentősége korántsem elhanyagolható, amennyiben jellemzően hosszú távú projektek esetében a megfelelő politikai akarat biztosítása elengedhetetlen. Itt vezet be Czibere az érdekcsoportok elemzésének szükségességét a projektek életében,

¹ Az Olvasóban némi hiányérzetet kelthet, hogy ezen tématerületen a személyzetmenedzsment kifejtése keretében a tanulmány egy ábrára hivatkozik, mely azonban nem kapott helyet a tanulmányban.

amennyiben utóbbiak lényegében mindig bizonyos érdekcsoportok szolgálatában jönnek létre. Ez a körülmény kérdésként veti fel, hogy vajon miképpen biztosítható, hogy valóban az érdekeltek számára valósítson meg célokat a projekt – tovább bonyolítva a problémát az érdekkonfliktusok lehetőségével. A projektek érintett érdekcsoportjai lehetnek a szervezeten belüliek vagy a projekttulajdonosi körön kívüliek, illetve – más megközelítésben – az érdekcsoportok számos (pl. gazdasági, küldetésből fakadó, előnyszerzési, politikai támogatáshoz-, életminőséghez-, biztonsághoz kapcsolódó) érdeket felöllelhetnek. A jellemzően szervezeti projektek esetében az érdekcsoportok jelentőségét a kutató szervezetszociológiai megközelítésben, azon belül is a hatalmi rendszer működése szempontjából is elemzi. A projektek adott szervezetbe való illeszkedésének, illesztésének lehetséges módjai kapcsán három modellről (1, lineáris-funkcionális; 2, projektre orientált; valamint a lényegében kombinációt megtestesítő 3, mátrix-struktúra) kapunk alapos – a szervezeti szintek és szereplők közti formális és informális kapcsolatok, ábrákkal is szemléltetett bemutatásán keresztül – áttekintést, amit a projekt csapatok (team) mint a projektben együttműködő munkacsoportok jellemzése, valamint a delegálás, a felelőségek és a kettős függőség (az ideiglenes projektszervezetben esetlegesen felmerülő azon körülményből származó helyzet, hogy adott, a projektben is résztvevő munkatársnak több felettese van) problematikájának elemzése követ. A szervezetekben jelenlévő interperszonális viszonyok a projektek minden résztvevőjét, de mindenek előtt a projektvezetőt állítják központi szerepbe, akinek sajátos pozíciója több tekintetben is (pl. formális hatáskör, értékelés, motiváció nehézségei) megoldandó helyzetet eredményez, ami indokoltá teszi a különféle – dominánsan humán – képességek áttekintését, s a tanulmány ezek jelentőségét figyelembe véve tárgyalja a különféle vezetési stílusokat és módszereket. Mindezek vezetnek el a projektmenedzsment mint a vezetéstudomány specifikus területének beazonosításához és átfogó – a korábbi modellekhez kapcsolt – elemzéséhez, így nyújtva teljes, lekerekített áttekintést a projektek szervezeti környezetben való alkalmazásáról.

Úgy is tekinthetünk Czibere előző tanulmányára, mely lezár egy, jellemzően a projektek szervezeti – általános közigazgatásbeli, önkormányzati – aspektusával foglalkozó kisebb altémát, s úgy is, mely új témá(ka)t vet fel illetve vezet be, mely(ek)ről az Olvasó a kötet eme fejezetének következő tanulmányai keretében részletesebben is tájékozódhat. Ray itt közölt második – szintén a Sociologia Ruralisból származó – tanulmánya (Kultúra, intellektuális tulajdon és a területi alapú vidékfejlesztés) ugyanis az immár tágabb társadalmi kontextus középpontba állításával vezeti be az Olvasót a kultúragazdaság koncepciójába. Mindezt a szerző általánosságban úgy interpretálja, mint a vidékfejlesztésben a gazdaság helyi irányításának igényét a kulturális identitás (új) felértékelése révén. Megismerhetjük a kultúragazdaság gazdasági (lévén termelők és fogyasztók rendszere) és kulturális (a gazdaság földrajzi; helyi-területi átszerveződése) aspektusait, valamint a fogalom három forrását (1, posztindusztriális társadalom a jelképrendszerek jelentőssé válásával; 2, uniós vidékfejlesztési politika a LEADER programmal illusztrálva; 3, a kulturális régiók regionalizmusa) is. Az ily módon létrejött kultúragazdaság működésmódjait tekintve a szerző négy – egy közös ábrába integráltan is bemutatott –

formát különít el, melyek lényegében a vidékfejlesztés stratégiai hangsúlyeltolódásait képviselik. A (1) helyi/regionális kultúra áruvá tétele a (szerteágazó) lokális identitásjegyek kialakítását és kihasználását jelenti, míg a (2) területi identitás külső reklámozása a terület széleskörű megismertetését és az abból származó előnyök (pl. uniós alapok megszerzése, bekapcsolódás a döntéshozatalba) elérését teszi lehetővé. A helyi közösségek mint célcsoport az alapja a következő (3) működési módnak, ahol a cél a helyi erőforrások mobilizálása, aktivizálása (LEADER). Végül a kultúragazdaság normatív lehetőségeket (4) is rejt magában – jellemzően a helyi szintet védelmezve a globális folyamatokban. A koncepció visszatérő és hangsúlyos eleme a helyi szint illetve a lokális tudás jelentősége, amit ezért Ray bővebben is kifejt két koncepció (meglévő lokális tudás felélesztése illetve lokális tudás feltalálása) összevetése mentén, s ehhez kapcsolódóan értekezik a (kisebbségi) nyelv(ek) fontosságáról is mint a lokális tudások létrehozásának potenciális eszközéről. A kulturális identitás azonban a helyi tudás illetve lokális elemek mellett külső, extralokális tényezők függvénye is, amit a szerző pl. a formális szabályozásnak a (helyi) szellemi tulajdon védelmében betöltött szerepével vagy a helyi turisztikai termékek autentikusságának, hitelességének problematikájával demonstrál. A szerző zárásként egy, a szimbolikus konstrukció helyi folyamatainak megismerésére törekvő elemzői irányvonalat javasol a kultúragazdaság tanulmányozásához.

Egy, a Projektek a szervezetekben című tanulmány által megemlített másik problématerülettel; a projektessített fejlesztéspolitika következtében átstrukturálódó hatalommegosztás rendszerében központi szerepet betöltő ún. projektosztállyal foglalkozik Kovách Imre Szociológia Szemléből származó, átírt és kibővített tanulmánya (A felemelkedő projektosztály). A probléma kiindulópontja, hogy a (vidék)fejlesztési politika projektessítését követően új formája, rendje alakult ki a redisztribúciónak (részvételi ~) – mindezt a szerző a LEADER alapján illusztrálja –, ahol a fejlesztési forrásokért folyó verseny központi szabályozását összetettebb formák (helyi szereplők hálózatának középpontba kerülése) váltják fel. Ebben az új erőttében, a (helyi) hatalmi szegmensben találja meg illetve alakítja ki helyét, pozícióját új szereplőként a döntően szakértelme, intellektuális tőkéje révén kulcspozícióba kerülő projektosztály, mely folyamatot ír, spanyol, olasz, finn példákon keresztül is nyomon követhetjük Kovách tanulmányban, illetve a magyarországi viszonyokat is bemutatja a szerző. Az új társadalmi kategória osztályként való értelmezéséhez a szolgáltató osztály fogalmán keresztül vezet az út, s sajátos jellemzője a projektosztálynak, hogy közvetítő szerepet lát el – mi több: ezen funkció osztályhelyzetének meghatározó eleme. Utóbbi tehát közvetlenül a redisztribúció rendszeréhez kötődik – s nem pedig elsődlegesen gazdasághoz –, így folyamatos legitimizációs kényszer jellemző a projektosztályra. Kovách Marx, Weber és Bourdieu koncepcióinak fényében egyaránt értelmezi a projektosztály bizonyos jellegzetességeit, és amellet érvel, hogy a redisztribúció ilyen formában történő átalakulása újfajta egyenlőtlenségeket hoz létre. Ezzel összekapcsolódva társadalmi szinten a projektosztály megjelenése a hatalommegosztás és helyi hatalomgyakorlás, a tudásfelhasználás módjait egyaránt jelentősen átformálja, s Kovách arra figyelmeztet, hogy ez a döntően anyagi szempontok által orientált menedzseri tudás a társadalomról szóló tudás más formáit is felülírhatja.

Az első fejezetet Darvas Ágnes és Ferge Zsuzsa tanulmánya (Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása. A gyakorlat dilemmái és tanulságai) zárja, mely egy grandiózus, hosszú távú (2007-2032) vállalkozás, a „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia generációs programja kapcsán felvetődő tervezési-koncepcionális dilemmákat tárja az Olvasó elé. A program a kistérségeket állítja a beavatkozás területi léptékének középpontjába, s a Szécsényi kistérségben zajló kísérleti megvalósítás, illetve a kistérségi kiterjesztés kapcsán tekinti át a legfőbb elvi kérdéseket. A szerzők bemutatják a stratégia hátterét, a növekvő egyenlőtlenségeket mint kiváltó tényezőt, a – hányattatott majd ellehetetlenülő – megvalósítás szervezeti-infrastrukturális hátterét és felépítését, hatáskörét illetve korlátait. A bemutatásból tisztán követhető, ahogyan az időben előre haladva fokozatosan merülnek fel a program sikerességét csökkentő illetve gátló – jellemzően külső (pl. erőforrások rendelkezésre nem állása), gyakran politikai – tényezők, melyek idővel már a lényegi szakmai feladatok (pl. a kétirányú transzmissziós tevékenység) ellátását is jelentősen befolyásolták. A program dilemmáinak egyik gyűjtőcsoportja a komplexitás kérdése köré összpontosul, mely megannyi dimenzióban (cselekvési szintek, -időtávok, -területek, -szektorok) megjelent, s amit több tekintetben is elégtelenségek jellemeztek. Lényeges problémaként kezelik a szerzők az időbeli tervezhetőség kérdését, s rámutatnak annak nehézségére, hogy egy jellemzően társadalmi folyamatok változ(tat)ását elérni célzó hosszú távú program miként támasztható alá a szükséges forrásokkal, illetve hogy mennyiben (nem) projektesíthető. A dilemmák másik csoportja a célzás nehézségeihez kötődik, amelynek megoldása a fokozatos univerzalizmus értelmében a területi célzás lett, azonban a csoportos-egyéni alternatívapárhoz kötődő döntési helyzet, az anyagi-nem anyagi rászorultság feltételeinek figyelembe vétele kellően árnyalttá teszi a problémát. A roma kisebbség integrációja a program szempontjából szintén kulcskérdésként merült fel – s nem csak abban az értelemben, hogy a beavatkozás célcsoportja között szerepelhetnek, hanem mint a program aktív alakító is szerephez juthatnak. Ezt azonban számos körülmény (pl. a formális, önkormányzati döntéshozatalból való kimaradás illetve kizártság, a nem roma lakosok helytelenítése) akadályozta és ez a tapasztalat a társadalompolitikai programok jó célzásának nehézségeire is ráirányítja a figyelmet. A széles körben elterjedt (intézményi, társadalmi) szemléletmódok, előítéletek változtathatósága – illetve ennek hiánya – szintén akadályokat gördít a gyermekszegénység kezelésének útjába. A kezdeményezés fenntarthatósága, a projektek eredményeinek továbbvitele döntően a források hiánya miatt ütközik akadályba – amit a helyben rendelkezésre álló belső erőforrások vagy egyéb megoldások (pl. pénzt termelő intézmények) némileg csillapíthatn(án)ak –, s ez a dilemma magának a programnak az elindítását is megkérdőjelezheti. A program és az abban résztvevő, kívülről érkező szakemberek helyi elfogadottsága és a velük való együttműködési hajlandóság és -képesség szintén nem elhanyagolható tényezők, s a kedvező, kooperatív közeg kialakítása sok befektetett energiát igényel. A szerzők végül a mérések kapcsán felmerülő – szinte feloldhatatlan – dilemmákat (minél többet megtudni a program eredményeiről minimális források és adminisztratív teher mellett), illetve ennek megoldási módjait (pl. indikátorok használata, háttér-információk- illetve survey-adatok gyűjtése, átfogó és részleges monitorozás) vázolják fel. A projektesített

fejlesztéspolitika fejezet zárótanulmánya tehát az Olvasó elé tárja, hogy miként – nem – lehetséges társadalompolitikai programot projekttesíteni.

A kötet második, rövidebb – öt tanulmányt tartalmazó – fejezetében (A működő projekt, illetve Működési tapasztalatok, fejlesztési irányok) a szerkesztők olyan cikkeket rendeztek össze, melyek a projekttesített fejlesztéspolitika megvalósításának, gyakorlati működésének egyes aspektusait tárják az Olvasó elé. A dolgozatok sorát most is Christopher Ray egy – a kötetben immár harmadik, eredetiben bevezető a Sociologia Ruralis 2000-es LEADER különszámában – munkája (Az EU LEADER programja: a vidékfejlesztés laboratóriuma) nyitja, melyben a szerző a LEADER program lehetséges szociológiai-geográfiai elemzési irányvonalait vázolja fel. A program háttérének áttekintése mellett néhány érvet olvashatunk a LEADER jelentéktelensége mellett (elenyésző részesedés a Strukturális Alapokban, nem minden országban példa ill. előzmény nélküli újdonság az endogén fejlesztési modell), de több szól ezen vélemény ellen (modern, sőt posztmodern beavatkozási forma, a pán-európai uniós együttműködések laboratóriuma, átültethetőség). A jelenség lehetséges szociológiai – elméleti vagy empirikus – elemzési módjai között egyrészt (1) a LEADER-t mint a kvázi-piacosított vidékfejlesztést azonosítja be. Másrészt (2) vizsgálható úgy a program mint a vidékfejlesztés politizálódása illetve demokratizálása, valamint (3) az endogén fejlődéssel együtt mint diskurzus. Végezetül (4) a kutatók tekinthetnek a LEADER-re mint perszonalista fejlesztési gyakorlatra, ami elsődlegesen nem az azonnali eredményekben, hanem rejtettebb képességek kifejlődésében/fejlesztésében (pl. kooperáció, szolidaritás) érhető tetten.

Kjell Anderson a vidékfejlesztés finnországi gyakorlatának – ellentmondásos – tapasztalataira hívja fel a figyelmet elemzésében (A vidékfejlesztés összehangolása projekteken keresztül: a vidéki Finnország „innovációs paradoxona”). A problémafelvetés abból indul ki, hogy a pályázatok és a projektmenedzsment egyre jelentősebbé váltak a közigazgatásban, mely folyamatnak jellemzően a kedvezőtlen következményeire mutat rá interjú tapasztalatai alapján a kutató. Már szakirodalmilag is döntően elhanyagolt témaként azonosítja a projektek közszférában betöltött szerepét, majd néhány kivétel, s ezt követően a finn regionális fejlesztési szféra projektjeinek bemutatása után tárgyalja az utóbbiakra jellemző innovációs paradoxont. Érvelése szerint a helyzet abból fakad, hogy Finnországban a Strukturális Alapok alapelvei között tartják számon az innovációt is, így ez a regionális fejlesztési gyakorlatban nagy hangsúlyt kap. Pontosabban kapna – s ebből adódik a paradoxon –, mivel az elmaradottabb, jellemzően fejlesztésre szoruló területek esetében a legkisebb az innovációs potenciál. A kutató a probléma további kifejtése során annak több aspektusát – a professzionizált projektek, a nők egyenlőtlen szerepe a projektmunkában, a finanszírozáshoz kötött fenntarthatóság – is bemutatja, s lehetséges megoldásaként az innovációs követelmény megszüntetését veti fel.

Az első fejezetben szereplő tanulmányukban általánosan felvázolt gyerekprogram 11 kistérségben zajló megvalósításának gyakorlati tapasztalatait tárja az Olvasó elé második cikkében (A gyerekprogram kistérségi szerveződése) Darvas Ágnes és Ferge Zsuzsa. A bemutatás a Szécsényi kistérségbeli kísérlet és a többi kistérségbeli kiterjesztés párhuzamosságai és eltéréseire egyaránt kitér. Ezek egyik

legmarkánsabbika, hogy a program eredetileg 25 éves időtávra szerveződött, azonban a kistérségi kiterjesztések már lényegében csupán uniós forrásokból finanszírozott hároméves projektek formájában zajlottak, jóval kötöttebb és előre megadott tevékenységstruktúrába szorítva. A szerzők – akciókutatási naplókából származó idézetekkel gazdagon illusztrálva – bemutatják a helyi szereplők bevonásának nehézségeit, a már itt felmerülő, szemléletbeli eltérésekből származó konfliktusokat, a – jellemzően a kistérségi kiterjesztés projektességéből fakadó – szolgáltatásfejlesztési kötöttségeket, a valós szükségletekhez való igazodás korlátait. A helyi résztvevők, munkatársak toborzásának humán erőforrásbeli és pénzügyi gátló tényezői, valamint a szolgáltatásfejlesztés problematikussága szintén megelevenedik az Olvasó számára. S mindezek ellenére a kutatók eredményekről is beszámolnak: a Szécsényi kistérségbeli projekt egyértelműen – számadatokkal is alátámaszthatóan – sikertörténetnek tekinthető, ugyanakkor a tapasztalatok jelentős része a társadalompolitika program nehézségeire irányítja a figyelmet.

A gyakorlati szempontokkal foglalkozó fejezet következő tanulmányában (Gazdaságpolitikai együttműködés, felügyelet az Európai Unióban) Csűrös Gabriella az EU tagállamok gazdaságpolitikai együttműködésének jogi-intézményi körülményeit, lehetőségeit vázolja fel. Első ránézésre kissé talán távolinak tűnhet a kérdésfelvetés, azonban a szerző a fogalmi keretek felvázolása során hamar rámutat a probléma szociológiai relevanciájára, amikor a morális kockázat és az információs aszimmetria terminusaiban, a közlegelők tragédiája példáján keresztül értelmezi a tagállamok közötti gazdasági együttműködést mint egy, a kooperáció és dezertálás alternatíváival jellemezhető játéksituációt. A kutató – uniós dokumentumokra és stratégiákra gazdagon hivatkozva – alapos áttekintést ad arról, hogy milyen eszközök, intézmények és szabályozási lehetőségek állnak rendelkezésre az EU hatáskörében a tagállamok kooperatív magatartásának ösztönzésére, kikényszerítésére. Ennek során lényeges különbségtételként jelenik meg az euróövezeten belüli és azon kívüli tagállamok, illetve a velük szemben alkalmazható megoldások köre. A cikk számos tekintetben enged bepillantást az EU ezen működési területébe és hasznos információkkal látja el az Olvasót eme komplex rendszerben való eligazodáshoz.

Csűrös Gabriella bemutatása több tekintetben is ráirányítja a figyelmet a 2014-2020-as pénzügyi tervezési időszak jelentőségére, így jól illeszkedik ide Hoffmann Csilla fejezet záró tanulmánya (Az EU kohéziós politikája a 2014-2020-as programozási időszakban az Európai Bizottság javaslatai alapján), mely főbb szempontok szerint, jól áttekinthető formában vázolja föl a kohéziós politika jellemzőit, változásait. Az új megközelítés lényege, hogy a kohéziós politika minél inkább elősegítse az uniós prioritások; az Európa 2020 stratégia megvalósítását. Változást jelent, hogy a korábbi Közösségi Stratégiai Iránymutatások helyébe lépő Közös Stratégiai Keret minden alpra érvényes lesz – lényegében az általános elvek (pl. partnerség, többszintű kormányzás, fenntartható fejlődés) változatlansága mellett –, valamint a Nemzeti Stratégiai Referenciakeretet a Partnerségi Megállapodás váltja föl teljesítménymutatókkal és mérőföldkövekkel. Tájékozódhatunk a régiókatagóriákról és a vonatkozó társfinanszírozási rátákról, s megismerhetjük az ERFA, az ESZA, a

Kohéziós Alap fő tematikus célkitűzéseit. Az uniós szakpolitikák területi hatásainak hangsúlyosabb figyelembevételét az ún. Integrált Területi Beruházások rendszere teszi lehetővé, a vidéki területek integrálásában pedig – a LEADER fejlesztési módszerére épülve – az ún. Közösségi Szinten Irányított Helyi Fejlesztés kap szerepet.

Bízva abban, hogy a fenti – szükségszerűen szubjektív és szelektív – bemutatás hatását tekintve nem bizonyul kontraproduktívnak, jelen sorok írója bátran javasolja a kötetet mindazok számára, akik (1) tájékozódni szeretnének a társadalmi élet átalakulásában, átalakításában egyre jelentősebb szerephez jutó projektek illetve projektesítés elméleti-konceptcionális háttéréről. Továbbá a szűkebb szakma érdeklődő kutatói, oktatói, valamint természetesen hallgatói egyrészt (2) megfelelő háttéranyagot nyerhetnek a témához kapcsolódó oktatási tevékenységükhöz – kurzustematikák irodalomlistáján s a hallgatók tananyagainak körében ott a helye a kötetnek. Másrészt (3) a vidékfejlesztéssel, fejlesztéspolitikával kapcsolatos kutatások, vizsgálatok megalapozásához, ilyen munkák potenciális kérdésfelvetéseinek beazonosításához és/vagy pontosításához nagyban támaszkodhatunk a válogatásban közölt cikkekre. S a további lehetőségek felsorolás helyett jelen sorok írója végezetül azon véleményének adna hangot, hogy bizonyára kedvező volna, ha az érdeklődők és a tágabb-szűkebb szakma mellett (4) az érintettek; azaz a kvázi-piacosított fejlesztéspolitika szereplői, működtetői, irányítói illetve (politikai) döntéshozói hatáskörrel felruházott résztvevői is megismernék és forgatnák a Fejlesztéspolitika–Vidékfejlesztés című könyvet.

SCHRANZ EDIT

*Czibere Ibolya - Kovách Imre szerkesztésében:
Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*

Debreceni Egyetem Kiadó Debrecen University Press, 2013

Az Európai Unió fejlesztéspolitikai törekvései, az Unióba az elmúlt két évtizedben belépett – így a kelet-európai - országok lemaradt térségeinek felzárkóztatására tett kísérletei új megvilágításba helyezték az EU tagországok – így Magyarország – társadalmát meghatározó osztályait. A fejlesztési projektekhez kötődő, a redisztributivitás elvén alapuló forráselosztás új - a Weber által felállított foglalkozási hierarchia szerint az „elithez” tartozó - „projektosztály” (Kovách 2007) megjelenését és megerősödését hozta a '90-es évek elejétől a versenyképességet meghatározó „projektesítés”, amely a gazdaság – vidékfejlesztés – jellemző támogatói formájává vált. Az elmúlt több mint 20 év azonban azt is bizonyította, hogy e projektosztály, amely – ahogy Kovách Imre fogalmaz - „intellektuális” tudástökéje nyomán nyer hatalmat a fejlesztési források felett, csak akkor tudja megtartani előnyét, ha folyamatosan legitimizálja azt, s amely legitimitást újabb és újabb intellektuális tőkée biztosít. A projektosztály így sajátos társadalmi helyzetbe került, amelyet az iskolázottság mellett (amelybe beleértjük a tudás tudományos, intellektuális, menedzseri és más formáit) a szaktudáson kívül a megszerzett tudás megfelelő konvertálása is erősít (beleértve az információszerzés és kommunikáció képességét is). Azon kívül, hogy a projektosztály, mint „osztály” létét alátámasztandó, Marx, Weber, Crompton, Bourdieu elméletein át a Szelényi Iván vezette 2002-es kutatásig vezet le Kovách Imre részletesen az új osztály fogalmát, a tanulmány lényege mégsem annak elemzése, hogy miként alakult ki ez az új, európai „tudás-elit”. Ez egyébként egyben egyfajta gazdasági „közösséget” is alkot, hiszen a projektekhez köthető pénzforrások, s ezek megszerzése az, amely „összetartja – eltartja” a projektosztályt. Annak felismerése, hogy miközben az egész „projektesítés” működtetésének konzisztenciája arra irányul, hogy az EU a térségen belüli területi - anyagi, tudásbeli, gazdasági – egyenlőtlenségeket, lemaradásokat rövid távú, kiigazító támogatásokkal kiegyenlítse, épp a projektesített forráselosztás az, amely a társadalmi egyenlőtlenségek egyik meghatározó erdejévé vált. A projektosztály maga az evidencia arra, hogy az új redisztributív - piaci viszony teremtette meg az újfajta társadalmi egyenlőtlenségeket, hiszen az e körben végzett kutatások¹ egyértelműen azt jelzik, hogy a társadalmon

¹ Csurgó Bernadett – Kovách Imre – Megyesi Boldizsár: Helyi hálózatok Európában és Magyarországon, tanulmány - MTA Politikatudományok Intézete; http://www.poltudszemle.hu/szamok/2009_2szam/2009_2_csurgo.pdf - letöltve 2014.02.01.

belül nem egyenlőek a projektekhez való hozzáférési esélyek, amely tény tovább növelheti a kirekesztést és forrása lehet a szegénységnek.² Ugyanakkor e tanulmánykötet szerkesztői, Czibere Ibolya és Kovách Imre nem elégedtek meg azzal, hogy a „projektesített Európa” következményeit, kizárólag a projektosztály megjelenésével elinduló, hatalmi változások sorozatainak elemzéseivel foglalják össze. Egy, szinte az alapoktól (mi a projekt) elinduló, a szó legnemesebb értelmében vett tanítást/útmutatást vállalnak a szerkesztők azzal, hogy hazai és külföldi kutatók tanulmányai³ segítségével kompletten és precízen viszik végig az olvasót Európa „projekt történetén” és elméletein, egészen a 2014-2020-as időszak várható, változó tendenciáival foglalkozó elemzésig, középpontba állítva, pontosabban inkább közös jellemzőként aposztrofálva az EU országok vidékfejlesztésében, az Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatósága által 1991-ben bevezetett LEADER programot, annak előzményeit is érintve természetesen, hiszen e program tapasztalatai/hatásai megjelentek az EU tagországok 2000-es éveinek fejlesztéspolitikai jellemzőiben.

Miközben Czibere Ibolya és Kovách Imre a projekt dilemmákkal foglalkozó bevezető tanulmányban arra keresi a választ, hogy a különböző projektek eredményessége szempontjából mi a baj, a pályázatok sikerességét feltételező projekt tervezéssel (pénzügy, határidők, a kimenetelt befolyásoló, nem várt társadalmi változások humanitárius projektek esetén). Czibere és Kovách azt is megfogalmazzák, hogy milyennek kellene lennie a jövő projektjeire vonatkozó szabályozásnak, amely jobban képes alkalmazkodni a valódi területi, humán –és szociális gondok igényeihez, az egyenlőtlenségek feloldásához. „Stratégiai szempontból a projekt a szimbolikus politizálás, a konfliktuscsökkentés eszköze, a káosz leküzdésének tudománya és az innováció elsődleges katalizátora.” – írja Czibere és Kovách. Annak tükrében, hogy visszatekintve az elmúlt évtizedekre, gazdasági, társadalmi, hatalmi funkcióin keresztül a projekttesedés milyen átrendeződéseket indított el minden területen – úgy, mint tervezés, menedzselés, finanszírozás, új típusú szaktudás, szemléletváltás a forráselosztásban – egészen világosan látszik, hogy versenyképesség és a fenntartható fejlődés szempontjából ez az út a továbbiakban igen fontos az EU tagországok számára. Czibere és Kovách szerint azonban az is elengedhetetlen: pontosan lássuk, hogyan kellene „újratervezni” a fejlesztéspolitikát. Sok más, gyakorlati tudásgyarapítás mellett, ehhez nyújt segítséget a tanulmánykötet.

Az endogén összeurópai rendszernek kitalált – az imént már említett – LEADER program fókuszában az szerepelt, hogy ne csak az alulról jövő, helyi szintű kísérletezéseket működtesse, hanem - Ray megfogalmazásában - segítse egyes területek között is a kapcsolatok létrejöttét. Vagyis nemzetközi együttműködésekkel új piacok létrehozását várták – a beszűkült - Európán belül a program kezdeményezői. Azonban a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésének teóriáját megzavarhatja az az „ellenhatás”, ami akkor jelenik meg, amikor a különböző országok helyi közösségei egyenlőtlen arányban vesznek részt a programban, ami „alááshatja az európai regionális,

² Mark Shucksmith: Sociologia Ruralis, 2004. január p. 43–59,

³ A kötetben szereplő külföldi szerzők: Christopher Ray, Stefan Sjöblom, Kjell Andersson

társadalmi-gazdasági konvergencia célját.”⁴ Vagyis - Ray szerint - a neoendogén fejlődési folyamatok dinamikáját befolyásolja, „az aki előbb ér, az a király” elve szerint kialakuló hierarchia. Amelyik közösség később csatlakozik, az kénytelen „beállni a sorba”, jöllehet, elvileg a nyílt rendszer folyamatában a minőségi pályázatok élveznek előnyt, vagyis azok a vidéki pályázatok a nyerők, amelyek képesek az önszerveződés után jó pályázatokat beadni.

Sjöblom más oldalról, a közigazgatás életébe, mintegy halvány másodirányítóként megjelenő projektesítési folyamat oldaláról ír, mint a szokatlan helyzetekre való reagálás egyfajta magasabb rendű módjáról. A közigazgatás, mint valóban hierarchikus – lineáris – szervezet, befogadja ugyan a projekteket, amelyek feladata - irányítási szempontból vett – rövid távú célokkal helyzeteket megoldani - belül elkezdett, vagy kívülről jövő projektekkel. Ám azt is megjegyzi, hogy bár elvileg a közigazgatás „nem természetes közege” a projekteknek, Anell és Wilson 2002-es tanulmányára hivatkozva mégis érdemesnek tartja megemlíteni, hogy mindeközben hatnak egymásra. A közigazgatás – mint rutinszerűen működő szervezet – egyre inkább projektifikálódik, az ideiglenes szerveződések pedig egyre rutinszerűbben működnek, mintegy átveszik a rutinszerűen működő szervezetek jellegzetességeit. Ennek ellenére a közigazgatás esetén a forrásfelhasználás „átláthatóságát”, az elszámoltatást és az eredmények ellenőrzését illetően, még tartogat a rendszer kihívásokat. Egyszerűen azért, mert a döntéshozatal körülményei sokszor az átmenetek miatt kevés rálátást engednek a kívülállók számára. Czibere Ibolya a projektet, mint „ideiglenes szervezet” emlegeti, amely a rutinszerűen működő szervezeteknek „felhívás keringőre” az elkerülhetetlen változásokhoz. Elemezve a piaci és közszféra közötti alapvető különbséget, Czibere szerint az vált láthatóvá, hogy amíg a projektesített szemlélet fel nem lazította a tradicionálisan lineáris, közigazgatási struktúrát, addig nem jöhetett szóba a vertikális és horizontális működési struktúrák összekapcsolása, amely kialakította az új típusú szervezeti működés és szakértelem iránti igény kialakulását. Czibere e logika mentén jut el oda, hogy hatásmechanizmusát tekintve a köz- és a magánszféra projektjei olyan erős azonosságot mutatnak - különösen a gazdasági oldalát tekintve -, hogy nem érdemes az elemzések szempontjából elkülönülten kezelni. A projekt típusok - beruházási, kutatás-fejlesztési, szervezetfejlesztési projektek – bemutatása, valamint a finanszírozás jellemzőinek ismertetése szükséges felvezetése a projektszervezeti modellek strukturális jellemzőinek leírásához. E nélkül nem lenne képünk arról, hogy milyen hatásai vannak - a projektek sikeressége szempontjából - a projektmenedzsmentnek, valamint az adott szakmai területnek a szervezeten belüli vezető(k) között kialakuló/lefektetett hatáskör megoszlásoknak. Czibere szerint attól függően, hogy lineáris – funkcionális struktúrán alapuló, a projektre orientált⁵ és a

⁴ Christopher Ray: Nemzetközi együttműködés a vidéki területek között: az EU vidékfejlesztésének politikai gazdasági elemei, in: Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés, szerk.: Czibere Ibolya - Kovács Imre, Debreceni Egyetem Kiadó Debrecen University Press 2013.; p. 35.

⁵ A tisztán projektszervezetben a projektmenedzsment döntési hatásköre egyensúlyban van a projekt teljesítésére vonatkozó felelősével. Ez így egy igen hatékony működési formát feltételez.

kettő kombinációjaként előállt, mátrix- struktúrán alapuló projektszervezetről⁶ beszélünk-e, érdemes kialakítani a szervezetnek, a vállalt (pályázott) projektek típusát. Egyetlen példával illusztrálva az iménti mondatokat: ott, ahol a projektvezető a szervezetbe beágyazódva középvezetőként funkcionál – ilyen a lineáris-funkcionális projektszervezet (közigazgatás) - stratégiai jellegű projektek nem alkalmazhatóak, mert ebben az esetben a projektvezetőnek a vállalati/szervezeti felső vezetésben van a helye. Czibere említésében a projektek, fentebb már említett sikeres kimenetele azonban jó néhány tényezőtől függhet még. Ilyen a vezetési stílus, a vezetési képességek rendszere, amelyeknek mind-mind megvan a maga irodalma, s amelynek részletezésére e tanulmány szerzője fel is hívja a figyelmet.

Lebontva a közigazgatás formáit és közel kerülve a helyi legjobb gyakorlatok önkormányzati szintjeihez, figyelembe véve azokat a településekre ma jellemző adottságokat, hogy a környezetük szokatlan módon igen gyorsan változik, valamint azt, hogy működtetésük igen összetett, nem beszélve a helyi érdekek „sokszínűségéről”, az „élhető településmodell” nem kevés faladatot ad a menedzsmentnek. Barabás Eszter – Kézy Béla - Komádi Mónika – azon kívül, hogy részletesen elemzi a projektek kapcsolatát a költségvetés optimalizálása és a helyi igazgatás szervezeti struktúraátalakítása között, kifejtően ír a folyamatos hatásvizsgálatok jelentőségéről (outputorientált kontrollig), éppen ezen a ponton nem mulaszt el igen plasztikus betekintést adni az önkormányzati projekteket átható politikai célkitűzések lényegéről sem. „A tapasztalatok azt mutatják, hogy a haszon kiszámítása annál könnyebb, minél közelebb tevékenykedik a közigazgatás az ügyfélhez (..) a különböző kontrollig-számítások ismeretében egyértelműen kirajzolódik az erőforrások és a haszon közötti kapcsolat” (71). A projektek forrásfelhasználási lehetőségeinél ugyanakkor fontosnak tartják a szerzők többször is hangsúlyozni, hogy az outputorientált kontrollig sikerkritériumai között első helyen szerepel a költségvetési, személyzeti, szolgáltatási feladatok és felelősség megfelelő decentralizációjának és allokációjának szükségessége, azzal a kitételrel, hogy ha a projekthez megnyert források felhasználásánál alkalmazhatnák a globális költségvetés bevezetését⁷, sokkal hatékonyabban költhetnék el a rendelkezésre álló összegeket. A tanulmány szerzői igen részletesen írnak az „élhető” város modell buktatóiról is, amikor stratégia hiányában semmi nem működik, a pályázati lehetőség sem, de maga a település sem, ami a jövő szempontjából természetesen nem tartható állapot, ezért a tanulmány bővelkedik a kézzelfogható, gyakorlati tanácsokban, ami kétségtelenül olyan ritka kincs, amit nem hagyhatunk említés nélkül. Ilyen elgondolkodtató gyakorlati

⁶ A mátrix –struktúrán alapuló projektszervezet a lineáris szervezeti struktúrában akkor alkalmazzák, ha a projektek nem eseti jelleggel, hanem rendszeresen valósulnak meg –például időben egyszerre több is -, illetve, ha a szervezet maga is mátrix - szerűen működik.

⁷ A globális költségvetés egy globális nettó összeg hozzárendelését jelenti egy meghatározott feladatkörhöz, vagy szervezeti egységhez. Így a költségvetésben szereplő összegeknél magasabb kiadásokra is lehetőség nyílik, mert azok a plusz bevételekből finanszírozhatóak, illetve, hogy nincs inputkategóriák szerinti eszközleltetés. A szervezeten belüli vezetésének nagyobb a döntési mozgástere, könnyebben csoportosít át összegeket, amelyek a bruttó összeghatár eltörlése miatt a következő évre is átvihetőek akár. Így csökken az éves terv jelentősége. Ez kiszámíthatóbbá teszi a szervezeti egység működését.

tapasztalat mondatta ki a kötetben szereplő másik két tanulmány szerzőivel ugyanakkor azt is, hogy a több évtizedet igénylő, összetett társadalmi problémák feloldását segítő humán programok – mint amilyen például a gyermekszegénység elleni program, amely generációkon átívelő (példa a Szécsényi kistérség) - projekt alapon nem, vagy csak igen nehezen értelmezhető. Részlegesen beépíthetőek ugyan a projektek a folyamatba, azonban azok valódi szinergiája nehezen kivitelezhető a projektet meghatározó formák tükrében. Az időhatárok, a cél, mint egyedi újdonság, a termék vagy szolgáltatás, a folyamatok és költségek tervezése, illetve az eredmények mérhetősége, indikátorai olyan határokat szabnak az időigényes összetett programok számára, amelyek épp azt nem teszik lehetővé, hogy a menet közben megváltozott (például társadalmi) körülményekhez igazodjon a projekt. Darvas Ágnes és Ferge Zsuzsa ebben látja a különböző gyerekszegénység elleni projektek kudarcát: „*Még ha komplex is egy program, akkor is csak az előre definiált projektelemekkel tud foglalkozni (i.e. a projektvezetés – a szerk.), de nem törődhet azon kívül, akár alapvető hiányokkal vagy menet közben felmerülő, alkalmasint létfontosságú szükségletekkel*” (185). Egy egyszerű példával illusztrálva a helyzetet, ha a gyermeket sikerül beírni a megfelelő középiskolába, de annak megközelítése költséges, vagy épp a tömegközlekedés hiányával szembesül a projektteam, a gyerek gyors lemorzsolódása garantált. A hiányosságok tehát új megközelítésű elvek és módszerek modelljének igényét vetik fel a szakemberek részéről, a társadalmi beavatkozást jelentő projektek esetén. Különben a hasonló humán programok kimenetele nemcsak kiszámíthatatlansággal párosul, de csalódottságot, feszültséget is indukál az adott kistérségben, ahelyett, hogy valódi problémamegoldó szerepet töltené be. Különösen hangsúlyos ez utóbbi megállapítás annak tükrében, ha figyelembe vesszük, hogy az említett Szécsényi Kísérlet működése során hamar kiderült: maga a program, amelyben mintegy ötven munkatárs dolgozott, jórészt helyi munkaerőt foglalkoztatva, a kistérség egyik legnagyobb (!) foglalkoztatójának számított (260).

Az Európai Unió más országainak fejlesztési gyakorlatait követve, a Christopher Ray által egyszerűen csak „vidékfejlesztési laboratóriumnak” nevezett, már említett LEADER programot elemezve, a következőket látjuk. Egyrészt, a Helyi Akció Csoportok (HACS) partnerségére épülő LEADER program, amely a vidék piacait a hierarchikustól eltérő kvázi-piacok irányába volt hivatott eltolni, abban megoldotta a helyzetet, hogy a stratégiai partnerek mind nagyobb kapacitással tudtak jelen lenni, ám az olaszországi LEADER program tanulmányozása azt is megmutatta, hogy ez a kvázi-piac könnyen rendelődik alá helyi vagy regionális gazdasági érdekeknek. Másrészt viszont a terület alapú vidékfejlesztés feltétlen pozitív hatása, hogy a helyi közösségek jólétének javítására allokált anyagi támogatás, a társadalmi és kulturális értelemben marginalizálódott csoportok számára elérhető segítséget jelent. Kjell Andersson tanulmánya finnországi példákon keresztül ennél is érzékenyebb metszetét tárja elénk a vidéki pályázatok és projektek kultúrájának. A pályázati feltételek kényszerében szenvedő pályázók vidéken gyakran futnak bele az EU innovációs alapelve szerinti igénybe, amely innovatív pályázatok beadását kéri a pályázóktól. Attól a közösségtől, amely egyrészt épphogy híján van az innovatív ötleteknek, másrészt a mindennapjaihoz nagy valószínűséggel nagyobb szükség lenne alapvető hiányosságok

befoltozására, mint a „lyukra épülő” innovációra. Ezt a paradoxont nem könnyű feloldani. Andersson egy finn szigeten élő közösség példáját hozza, amelynek képviselője azt nehezményezte, hogy az EU „őrült ötleteket” támogat, „míg a súlyosan rászoruló hétköznapi emberek – például egy híd megjavítására - egyáltalán nem kapnak pénzt” (236). Ez az éles konfliktushelyzet persze Andersson szerint is inkább ritka, de mindenképpen mutatja az érdekérvényesítés képességéből eredő szelektivitást, ill. ha pontosak akarunk lenni, azt a hiányosságot, amely alapvetően a regionális fejlesztési hivatalnokok és a profi projektmenedzserek konfliktusára épül, akiket épp egy új kulturális gazdaság kialakítása végett „hívott életre” a projekttesedés folyamata. Andersson a következtetésekből két jelenségre hívja fel a figyelmet. Egyrészt a kisprojektek elnöiesedő irányítására – amely az elemzések szerint azért lehet így, mert a nők inkább rendelkeznek azokkal a készségekkel, képességekkel, (társadalmi kapcsolati háló), amelyeket például az iskolák, a szociális háló vagy az egészségügy területén a projektek megkövetelnek. Másik jelenséggént a szerző a projektmunka professzionalizációját említi, amely a képzett szakemberek, projektekre szakosodott „elit” csapatát – tanulmányunk elejére utalva, Kovách Imre által hosszan elemzett – osztályát jelöli.

Végül ha azt nézzük, hogy az EU a munkahelyteremtés, a versenyképesség, a gazdasági növekedés és az életminőség javításáért fogott kohéziós politikájának zálogaként felzárkóztatási projektekbe, s ezen keresztül a területi egyenlőtlenségek felszámolásába, látnunk kell, hogy a tanulmányokban elemzett tapasztalatokat összegezve, új elveken működő stratégiáik felállítását feltételezi a jövő „befektetési politikájának” nevezett regionális fejlesztési igény. A tanulmánykötet, záró „gondolatként” ezt, a 2014-2020-as programozási időszakra vonatkozó elvi, költségvetési, együttműködési irányt vázolja fel, jelezve ezzel, egy következő, átfogó, a pán-európai struktúrák működését elemző tanulmány szükségességét.

Felhasznált irodalom

Kovách Imre: A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projekt osztály, Szociológiai Szemle 2007/3–4, p. 214–222.

<http://www.szociologia.hu/dynamic/070304kovach.pdf> - letöltve: 2014. január 31.

Szerzőink

A. GERGELY ANDRÁS

tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet

BALOGH PÉTER

szociológus, egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszék

BÁNFALVI GYŐZŐ

közgazdász, emberi erőforrás tanácsadó, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

BAUMANN TÍMEA

doktorandusz, PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kultúratudományi Doktori Program

CZIBERE IBOLYA

szociológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

GALÁN ANITA

szociálpolitikus, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

HEGEDŰS ROLAND

biológia – földrajz tanári MSc szakos hallgató, Debreceni Egyetem Természettudományi Kar

HELTAI GYÖNGYI

kulturális antropológus, színháztörténész, ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Histográfia Tanszék oktatója

HORVÁTH KITTI

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

KÓSA RITA DIÁNA

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

LIPCSEI LÁSZLÓ

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

M. VARGA BENEDEK

egyetemi hallgató, történész, ELTE BTK

MAKAI VIVIEN

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

MAZSU JÁNOS

történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar

MOLNÁR ÉVA

szociálpolitikus

NAGY LEVENTE

politológus, főiskolai docens, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék

NAGY PÉTER

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

NAGY ZITA ÉVA

szociológus, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

OLÁH – PUCSOK ESZTER

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

OLÁH KORNÉLIA

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

OLÁH TÍMEA

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

RÁCZ ANDREA

szociológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

SCHRANZ EDIT

szociológus, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

SEBESTYÉN ZSUZSA

szociálpolitikus, esélyegyenlőségi referens, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, doktorandusz, ELTE Szociológia Doktori Iskola

SZABÓ LÁSZLÓ

sajtóreferens, Debreceni Egyetem

SZEDER DÓRA VALÉRIA

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

TIMKÓ ANIKÓ

szociálpolitika szakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

történész, társadalomkutató, levéltáros, Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Doktori Iskola oktatója

VALUCH TIBOR

történész, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, MTA TK Politikatudományi Intézet